Київський національний університет імені Тараса Шевченка
філософський факультет
Центр українознавства
Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького

Українознавчий Альманах

Випуск 16

Київ, 2014

Українознавчий альманах. Випуск 16. – Київ, Мелітополь, 2014. – 322 с.

Випуск присвячено актуальним питанням філософії, соціології, історії та політичної науки. Збірка містить наукові розвідки, які висвітлюють складні суспільно-політичні процеси та роль особистості в українському суспільстві, що трансформується. Основні положення статей були обговорені на І Філософських читання «Особистість. Лідерство. Наука», присвячені пам'яті доктора філософських наук, професора К.П. Руденко, що відбулися 17 - 19 вересня 2014 року в Мелітопольському державному педагогічному університеті імені Богдана Хмельницького.

Розраховано на науковців, викладачів, студентів вузів та широкого кола осіб, які не байдужі до сучасних проблем українства

Issue is devoted to urgent questions of philosophy, sociology, history and political science. The festschrift contains research that elucidate the complex social and political processes and the role of personality in the Ukrainian society, which is transforming. The main provisions of the articles were discussed at the Philosophical reading I "Personality. Leadership. Science ", dedicated to the memory of Doctor of Philosophy, Professor K.P. Rudenko, that was held on 17 - 19 of September 2014 in Melitopol State Pedagogical University named after Bohdan Khmelnitskiy. Designed for researchers, teachers, university students and a wide range of people who are not indifferent to the problems of modern Ukrainians

Керівник проекту

канд.філос.наук, ст.наук. співроб. Ірина Грабовська

Упорядники

Людмила Афанасьєва, Віктор Ґудзь, Ірина Букрєєва, Наталя Глєбова, Андрій Орлов

Відповідальний редактор

д-р політ. наук, проф. Микола Обушний

Редакційна колегія:

М.І. Обушний (відп. ред.), д-р політ. наук, проф.; С.Р. Кагамлик (заст. відп. ред.), канд., істор. наук, ст.наук. співроб.; К.А. Кобченко (відп. секретар), канд., істор. наук, ст.наук. співроб.; І.В. Верба, д-р., істор. наук, проф.; Т.Г. Горбаченко, д-р., філос. наук, проф.; Л.В. Грицик, д-р., філол. наук, проф.; М.В. Довбищенко, д-р., істор. наук, ст. наук. співроб.; П.О. Івановська, д-р., філол. наук, проф.; В.П.Капелюшний, д-р., істор. наук, проф.; Ю.І. Ковалів, д-р., філол. наук, проф.; В.Ф. Колесник, д-р., істор. наук, проф.; А.Є. Конверський, д-р., філос. наук, проф.; А.М. Лой, д-р., філос. наук, проф.; В.І. Лубський, д-р., філос. наук, проф.; А.К.Мойсієнко, д-р., філол. наук, проф.; В.І.Панченко, д-р., філос. наук, проф.; Г.Ф.Семенюк, д-р., філол. наук, проф.; В.І.Сергейчук, д-р., істор. наук, проф.; О.І.Салтовський, д-р., політ. наук, проф..; О.І.Ткач, д-р., політ. наук, доцент; В.Ф. Цвих, д-р., політ. наук, проф.; М.Л.Шульга, д-р., політ. наук, проф.; В.І.Ярошовець, д-р., філос. наук, проф.

Затверджено Вченою радою Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького (протокол №2 від 10.09.2014 року)

Зареєстровано Міністерством юстиції України.
Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 16411-4883Р від 04.02.2010 р.

Згідно з постановою ВАК України № 1-05/2 від 23 лютого 2011 р.
«Українознавчий альманах» визнано фаховим виданням у галузі політичних, філософських, історичних та філологічних наук

© Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2014
© Центр українознавства, 2014
© Мелітопольський державний педагогічний університет Імені Богдана Хмельницького, 2014

ЗМІСТ

1.Постать на тлі епохи

Арабаджі Олена. Федір Конюхов – визначний мандрівник і велична людина……9

Балановський Ярослав. Воля індивіда як соціальне явище (постановка проблеми)……14

Власова Татьяна. Личность в контексте нарративов культуры постмодерна….19

Грабовський Сергій. Феномен антропосфери у потрактуванні Володимира Шинкарука……23

Кагамлик Світлана. Архієрей з козацького роду Сильвестр Кулябка…29

Макешина Юлия. Личность и феномен материнства в феминистском дискурсе постмодерна……33

Мартинюк Анатолій. Постать академіка Анатолія Авдієвського і обрії української музичної культури сьогодення……36

Метельова Тетяна. Філософська антропологія Олеся Бердника: екзистенційні та постмодерністські інтенції……42

Мідько Аліна. Діяльність В. В. Тарновського-молодшого: історіографія проблеми……47

Назарук Юлія. Громадсько-політична діяльність О.С.Йолтуховського періоду Першої світової війни……52

Онофрійчук Олена. Інтелектуальна еліта – провідник нації на шляху до суспільства знань……57

Цюрупа Михайло. Горесний гуманізм Тараса Шевченка у контексті вчень великих гуманістів людства……62

Шкода Наталія. Діяльність українського жіноцтва в галузі освіти в другій половині XIX – на початку XX ст.……65

Щербак Надія. Петро Валуєв: слід в історії……70

2.Виховання та самореалізація особистості як філософська проблема (український контекст)

Александрова Галина, Александров Денис. Виховання ціннісно-орієнтованої особистості як соціальна функція сучасної вищої школи……75

Афанасьєва Людмила, Глєбова Наталя. Світоглядно-ціннісний потенціал соціальності в контексті гармонізації українського освітнього простору……79

Бубнов Юрий. Самореализация белорусской женщины в сфере общественного производства……85

Будько Марина. Освітні рецепції ідеї людяності: моральні засади інклюзії..92

Букрєєва Ірина, Орлов Андрій. Особливості міжетнічної толерантності учнівської молоді в умовах полікультурного міста (на прикладі загальноосвітніх шкіл Мелітополя)…...97

Гордієнко Наталія. Засвоєння соціальних норм школярами з особливими потребами у виховному просторі навчально-реабілітаційного центру……102

Гусев Леонід. Проблема воспитания личности в современном образовании……106

Катаєв Станіслав. Соціальна мораль мешканців Мелітополя……...110

Кобченко Катерина. Євромайдан як акт європейського вибору українців……115

Макаревич Антоніна. Система суспільного виховання в Османській імперії……123

Молодиченко Валентин. Гуманітаризація освіти та її вплив на гуманітарну культуру особистості…..128

Нечипоренко Валентина. Розбудова виховної системи навчально-реабілітаційного центру на засадах компетентнісно спрямованої освіти…133

Позднякова Олена. Виховання творчої особистості в умовах дитячого реабілітаційного театру……....138

Цимбал Тетяна. Самореалізація людини як «турбота про себе» у практиці буттєвісного вкорінення…….….143

Шелупахіна Катерина, Шелупахіна Тетяна. Естетичне виховання як засіб підвищення ефективності підготовки майбутнього вчителя в університеті…148

3.Наука та освіта в цивілізаційному поступі українства

Глинська Людмила, Денисов Ігор. Вітчизняна освіта як прояв соціокультурних розбіжностей……154

Власова Ольга, Костюк Наталя. Гендерна ідентичність в онтології постмодерну: есенціалізм VS. Конструктивізм…….…….…..……..159

Грабовська Ірина. Перспективи гендеризації сучасного українського соціуму…….…….…….……..….163

Краснодемська Ірина. Еволюція поняття свободи в гуманітарній науці……..…167

Мартинюк Тетяна. Професіоналізація регіональної музичної освіти в українському культурному універсумі XX століття…….…….…….…….…...173

Митяй Зоя, Юрченко Тетяна. Взаємодія мови і соціуму…….……...…178

Семікін Михайло. Культуротвірна місія української вищої школи в контекстах постнекласичних інтенцій сучасної філософії освіти…….……..….183

Ситник Олександр. Перспективи розвитку дослідницьких центрів в українських університетах у контексті Закону «Про вищу освіту» 2014 року…….…….…….……...…188

Талько Тетяна. Фемінне в інтерпретаціях українського релігійного нью-ейджу…192

Хвіст Вікторія. Впровадження новітніх педагогічних технологій в навчальний процес…….…….…….……...…196

Чик Анна. Колективна пам'ять як чинник формування цивілізаційної ідентичності громадян України…….…….202

4.Цивілізаційні виклики і українство: рефлексії з тем життя, творчості, історії в українській філософській думці

Авер'янова Ніна. Образотворчість Євромайдану як вияв національної гідності українців…….….…….207

Антонюк Тетяна. Законодавче забезпечення міжнародної діяльності у сфері вищої освіти України……211

Бурцева Тетяна. Історико-педагогічні контексти вивчення болгарських просвітницьких традицій в українському Північному Приазов`ї……..……...…..…215

Волович Олексій. Реанімація Новоросії як прояв імперського синдрому Кремля…….……..…….…..226

Воропаєва Тетяна. Цивілізаційний розвиток українства: теоретико-методологічні засади дослідження…..228

Гай-Нижник Павло. Українознавство як чинник концепту «м'яка сила» і системи національної безпеки…….…..…...234

Ґудзь Віктор. Дослідження демографічних наслідків Голодомору в Україні у 30-ті – 80-ті роки XX століття…….…….…….…….…....214

Іванова Тетяна. Визвольна боротьба болгар проти турецького панування у XV – XVI ст…….…….…….…….246

Колієва Ірина. «Нестабільність» ґендерного суб'єкту як ключовий концепт сексуальності у філософії постмодернізму…….…….……...250

Маринченко Ганна. Загальний стан єврейських громад України в повоєнний період…….…….……...….…256

Марченко Ніна. Дух буття українського народу у науковій спадщині П.Чубинського…….…….…….260

Мельник Олександр. Проблеми висвітлення голодомору 1932-1933 років на Півдні України…….…269

Мостяєв Олександр. Сучасні цивілізаційні виклики українству…….337

Окса Микола. Феномен свободи в українській філософії…….…274

Попенко Ярослав. Українсько-турецькі міждержавні взаємини впродовж 1914-1920-х рр.: історіографічний огляд..286

Пушкин Игорь. Государственно-правовое регулирование межнациональных отношений в Республике Беларусь…….…….…...291

Сергєєв Альберт. Характер національного державотворення в Україні кінця 1980-х – початку 1990-х рр.: регіональний аспект…….……..298

.

Хрустальова Марина. Вплив війни на соціальний інститут сім'ї в Україні….303

Юдин Виктор. Политика современного Белорусского государства в отношении религии и церкви: путь от сепаративной к интегративной модели…….309

Contents

1. A person against the backdrop of the era

Arabadji Elena. Fyodor Konyukhov - outstanding traveler……..…….9

Balanovsky Jaroslav. Will the individual as a social phenomenon (problem) .....…….14

Vlasova Tatiana. Individual and his/her «self» in the context of the narratives of postmodern culture…….…….……..19

Hrabovsky Serhiy. Anthroposphere phenomenon in the interpretation of Volodymyr Shynkaruk…….……..23

Kagamlyk Svitlana. Bishop from the Cossack family Sylvester Kulyabka……...29

Makeshyna Julia. Personality and phenomenon of maternity in the feminist postmodern discourse…….…….……..33

Metelyova Tatyana. Oles Berdnik's philosophical anthropology: existential and post-modernistic intentions…….……..…36

Midko Alina. Activities V. Tarnovsky Jr. in the social, cultural and educational life of Ukraine in the second half of the nineteenth century.: historiography problems…….42

Nazaruk Julia. Socio-political activity O.S.Yoltuhovskoho during the First World War ….…….…….…….…….…….47

Onofriychuk Olena. Intellectual elite - the conductor of the nation on the path to the knowledge society.....…….....52

Tsoorupa Michael. Sorrow Humanism of Taras Shevchenko in context great teacher of mankind …….…….……57

Shkoda Natalya. Activities of Ukrainian women in education in the second half of the nineteenth - early twentieth century…….…….…….……..…62

Shcherbak Nadiya. Petr Valuev: should ever…….…….…….……..70

2. Education and self-identity as a philosophical problem (Ukrainian context)

Aleksandrova Galina, Aleksandrov Denis. Education of the valued-orientated personality as a social function of modern higher school…….…….……....75

Afanasyev Ludmila, Glebova. Natalia. Ideological and value potential of sociality in the context. of harmonization of Ukrainian educational space…….…….……79

Bubnov Yuriy. Self-realization of Belarusian women in social production...85

Bud'ko Marina. Educational reception idea of humanity: the moral principles of inclusion…….…….…….……....92

Bukreev Irina Orlov Andrey. Features of interethnic tolerance pupils in the multicultural city (for example, schools Melitopol) …….…….……..……97

Gordienko Natalia. Mastering of social norms by pupils with special needs in the educational space of educational and rehabilitation center…….…...102

Gusev Leonid. The problem of education in personality sovremennom Education…..106

Kataev Stanislav. Social morality residents Melitopol .....…….....110

Kobchenko Kateryna. Euromaidan as an Act of European Choice of Ukrainians…….…….…….…....115

Makarevych Antonina. The system of public education in the Ottoman Empire…….…….…….…….…123

Molodychenko Valentyn. Humanization of education and its influenc on humanitarian culture personality…….…..…..128

Nechyporenko Valentina. Development of the educational system of educational and rehabilitation center on the basis of competence oriented education……133

Pozdnyakova Olena. Forming of a creative individual in conditions of the children's rehabilitation the ater…….….138

Tsymbal Tatiana. Self-realization of man as a "self-care" in the practice of existential rooting…….…….…….…..143

Shelupakhina Catherine Shelupakhina Tatiana. Aesthetic education as means of increase of efficiency of preparation of future teacher in an university……148

3. Science and education in the progress of civilization Ukrainians

Glinskaya Lyudmila Denisov Games. Patriotic education as a manifestation of cultural differences .....…...154

Vlasova Olga, Kostyuk Natalia. Gender identity in the postmodern onthology: essentialism VS. constructivism…….….159

Grabovska Iryna. Perspectives of Gendering of the Modern Ukrainian Society…….…….…….…….….163

Krasnodemska Irina. Evolution of the concept of freedom in the humanities…..167

Martyniuk Tatiana. Professionalization of regional music education in Ukrainian cultural universe of the XX century…….173

Mitya Zoe, Yurchenko Tatiana. The interaction of language and society 178

Semikin Michael. Kulturotvirna mission Ukrainian higher education in contexts Postnonclassical intentions modern philosophy of education……183

Sytnyk Olexander. Prospects for the development of research centers in Ukrainian universities in the context of the Law "On Higher Education" 2014……188

Talko Tatiana. Feminine interpretation of Ukrainian religious new age……192

Xvist Victoria. The implementation of new educational technologies into the learning process 196

Chick Anna. Collective memory as a factor in the formation of civilizational identity of citizens of Ukraine…….….…202

4. Civilization challenges and Ukrainians: reflections on themes of life, art, history of Ukrainian philosophical thought

Averyanova Nina. Art of Euromaidan as the manifestation of National dignity of Ukrainians…….…….……..….207

Tatiana. Antonyuk. Legislative providing of international activity in the sphere of higher education of Ukraine…….…….211

Burtsev Tatiana. Historical and pedagogical contexts study traditions of Bulgarian education in Ukrainian North Pryazov`yi…….…….……...215

Volovich Alex. Resuscitation of Novorosii as a manifestation of imperial syndrome Kremlin 226

Voropayeva Tetiana. Civilization Ukrainians development: theoretical and methodological foundations of research….…….…….…….....228

Hai-Nyzhnyk Pavlo. The Ukrainian studies as a factor in the concept of "softpower" and national security system…….……....234

Ґudz Victor. Investigation of the demographic consequences of the Holodomorin Ukraine in the 30th - 80th years of the twentieth century……..…241

Ivanova Tatyana. The liberation struggle of the Bulgarians against Turkish rulein the XV - XVI centuries…….…….……246

Koliieva Iryna. The "instability" of the gender subject as the crucial concept of sexuality in the postmodern philosophy…….…….....…250

Marinhenko Ganna. The general condition of Jewish communities of Ukraine in the post-war period…….…….…256

Marchenko Nina. Spirit of life of the Ukrainian people in the scientific heritage P.Chubynsky……..……..…...…260

Melnik Alexander. Lighting problem famine of 1932-1933 in the South of Ukraine…269

Mostyayev Alexander. Modern civilization is Ukrainian challenges……..…..…..…274

Oxa Nicholas. The phenomenon of Ukrainian freedom philosophy……282

Popenko Yaroslav. Ukrainian-Turkish intergovernmental mutual relations during 1914-1920-th rr.: historiography review……..……..……..……..…..286

Pushkin Igor. State-legal regulation of international relations in the Republic of Belarus……..……..……..……..…291

Sergeev Albert. The nature of the nation state in Ukraine late 1980s - early 1990s: the regional dimension……..……..……..……..…298

Khrustaleva Marina. Impact of the social institution of the family in Ukraine……..303

Judah Victor. Politics sovremennoho Belarusian state against religion and church: the path from k separatyvnoy yntehratyvnoy models……..…..309

1. Постать на тлі епохи

Олена Арабаджі

УДК 9-057.68(477)

Федір Конюхов – визначний мандрівник і велична людина

Подорожі були, є і будуть. І через сто років,
і через двісті, і через тисячу ...
Зараз не відкривають материки або острова.
Ти відкриваєш свою духовність…

Федір Конюхов

Стаття присвячена уродженцю Запорізького краю, нашому земляку – всесвітньо відомому мандрівникові Федору Конюхову, який вважається найбільш універсальним і професійним мандрівником сучасності. Він побував на всіх полюсах, здійснив шість навколосвітніх подорожей, переплив наодинці Атлантичний океан на весловому човні, двічі підкорив Еверест. Окрім того, він ще й художник, письменник, викладач, громадський діяч, філософ. Федір Конюхов – воістину жива легенда і головне – глибоко віруюча людина. І без цього, мабуть, не було б усього іншого. Його подорожі – це не пошук невідомих земель, а глибокий внутрішній стан, усвідомлення свого постійного зв'язку з Богом.

Ключові слова: *Федір Конюхов, мандри.*

The article is devoted native of Zaporizhzhya region, our countryman - the world famous traveler Fyodor Konyukhov, which is considered the most versatile and professional traveler of today. He visited all the poles, made six voyages around the world, crossed the Atlantic Ocean alone in a rowboat, twice conquered Everest. In addition, he is also an artist, writer, teacher, social activist and philosopher. Fyodor Konyukhov – truly a living legend. But most importantly - a deeply religious man. And without that, perhaps, would not have been anything else. His journey is not a search for unknown lands, but this deep inner state of consciousness of their constant communication with God.

Key words: *Fyodor Konyukhov, traveling.*

Епоха мандрівників, які відчайдушно вирушали назустріч випробуванням у морі та материками, завершилася ще в XIX столітті. Однак, і сьогодні зустрічаються особистості, що досліджують світову географію не лише за мапами й атласами, а насамперед на власному досвіді. Серед них – легендарний мандрівник, письменник, художник, священик, педагог, філософ Федір Пилипович Конюхов.

Один із надзвичайних людей нашого часу – Федір Конюхов – народився в рибальському селищі Чкалове Запорізької області на березі Азовського моря.Його батько, рибалка, родом із поморів, мати – бесарабка. Дід по батькові брав участь в експедиції, очолюваній гідрографом і полярним дослідником Георгієм Сєдовим. Ще в ранньому дитинстві, коли Федора запитували, ким він хоче стати в майбутньому, хлопець неодмінно відповідав, що мандрівником: «У мене в роду тільки рибалки, моряки і священики. Тому я знав, що буду як Георгій Сєдов, у школі всі знали, що я дійду до Північного полюса» [3].

Федір Конюхов згадує: «….Я виріс на Азовському морі. Мій дід сприйняв невдалу експедицію полярного дослідника Арктики Георгія Яковича Сєдова як особисту трагедію. Він вважав, що саме азовські рибалки повинні виправдати Сєдова, довершити розпочату ним справу і навіював мені думки про те, що я повинен стати мандрівником і дійти до Північного полюса. Я не заперечував. Навпаки, з юності почав посилено готуватися до походу» [11].

Виховання Федора Конюхова було спартанським: замість теплого ліжка – ночівля в сіннику, купання у холодній воді, пробіжки у декілька десятків кілометрів босоніж. Найперша із подорожей відбулася, коли Конюхов був ще 15-річним підлітком – Федір самостійно переплив на весловому човні Азовське море. Починаючи з дитинства, він усі свої зусилля прикладав до набуття спеціальностей, що допомогли б подолати труднощі, з якими стикаються мандрівники в умовах вічної мерзлоти, високих температур пустелі, позбавлені їжі та води; прагнув опанувати професійні навички виживання за екстремальних умов.

Авторитет діда, морського офіцера, був для Федора Конюхова завжди визначальним. Дід вважав, що справжній мандрівник має бути вченою людиною. З приводу цього сам Федір зауважує: «От я і вчуся все своє свідоме життя. Почав із одеського мореходного училища, де отримав диплом штурмана-навігатора. Потім вивчився на механіка – мандрівник завжди повинен розраховувати на свої сили….П’ять років я прожив на Чукотці, вчився керувати яхтою, собачою упряжкою. Життя підтвердило, що недарма. На сьогоднішній день я побував на Північному полюсі вже три рази. Вперше, коли мені було 36років, стоячи на маківці світу, я зрозумів, що мандри стали для мене способом життя» [11].

Протягом свого життя Федір Конюхов здійснив шість навколосвітніх подорожей і сімнадцять разів перетнув Атлантику; виконав програму «Сім Вершин Світу», здійснивши сходження на найвищу вершину кожного континенту. Він є першою в світі людиною, яка відвідала п'ять полюсів нашої планети – Північний географічний (тричі), Південний географічний, Полюс відносної недоступності в Північному Льодовитому океані, Еверест (полюс висоти) і Мис Горн (полюс яхтсменів). Івсе це в ранзі випробувача граничних можливостей людського організму. Так, Федір Пилипович оцінював фізичний і психологічний стан організму при одночасному впливі на нього великої висоти (понад 5000 метрів), низької температури (до – 60 градусів) і сильного вітру (до 30 метрів на секунду). Він є володарем низки світових рекордів, наприклад, по перетину Атлантики на весловому човні-одиночці і катамарані-гіганті.

Вітчизняні та іноземні експерти вважають Федора Конюхова найбільш універсальним професійним мандрівником. Сам Федір Пилипович зауважує: «…Я першим домігся того, щоб у трудовій книжці можна було ставити запис: «професійний мандрівник». Хоча в мене самого трудової книжки немає. Немає прописки. Я не отримую заробітної плати. І в цьому моя правда» [11].

Слід зазначити, що кожна з експедицій Федора Конюхова мала свою мету – відновлення історичних пам’яток, вшанування пам’яті загиблих попередників, прокладання нового маршруту, випробовування новітнього обладнання та надміцних матеріалів. Але є, на наш погляд, ще одна мета у невтомного мандрівника– це пошук свого шляху у житті, самопізнання, формування Особистоті.

Федір Конюхов вважає, що «мандрівник – це не та людина, яка просто ходить по світу, милується. Так, треба бути романтиком, мрійником, але потрібно ще й щось робити при цьому. А взагалі-то я закінчив художнє училище в Білорусії, потім Академію мистецтв у Парижі. Я професійний художник і член Спілки художників з 1983 року (наймолодший у Союзі на той момент). Відзначений найбільшою медаллю нашої Академії – золотою, нею нагороджували Реріха, Сєрова, Рєпіна. Крім того, я член Спілки письменників, мені ще Астаф'єв давав рекомендацію…» [3].

Окрім головного захоплення свого життя – подорожей, Федір Пилипович пише книги, музику для органа, малює картини.Федір Конюхов є автором понад трьох тисяч картин, створених під час подорожей і після їхнього завершення, учасником російських і міжнародних художніх виставок. Багато його картин придбані музеями світу та приватними колекціонерами. В полотнах Конюхова відчувається міць прирівняна до океанської. При спогляданні пейзажів, графічних замальовок у глядача виникає враження ніби він сам зазнав труднощів при переході через гірський перевал, бачив морського котика; пізнавав друзів і побратимів. Про свої картини автор зазначає: «Побачив – і запало в душу, і через кисть пролилося на полотно….." [10].

Враження від побаченого відтворено Федором Конюховим і в літературних творах: «І побачив я нове небо та землю нову» (1998), «Щоденники. Малюнки. Ескізи» (1998), «Як відкривалася Антарктида» (1998), «Моє кругосвітне плавання на яхті СГУ» (1999), «Всі пташки крилаті» (2000), «Конфуцій» (2000), «Дорога без Дна» (2002), «Мій Дух на палубі Караан»

(2002). Ці книги побудовані на щоденникових записах, зроблених під час плавань, сходжень, експедицій до Північного полюса. На їх сторінках постає цікава і щира розповідь мислячої людини про себе, про власне сприйняття світу, життєвий шлях. Із книг мандрівника можна дізнатися про що він думає, чим дорожить і захоплюється, від чого обурюється і з чим не може миритися.

Слід зазначити, що діяльність Федора Конюхова визнана наукою, суспільством, відзначена низкою високих нагород.У нього величезна кількість регалій, він є членом найрізноманітніших товариств тощо. Ім'я Федора Конюхова справедливо посідає місце поряд із видатними діячами науки і техніки в міжнародній енциклопедії «Хроніка людства». Мандрівник нагороджений орденом «Дружби народів», премією ООН «GLOBAL 500» за внесок у захист навколишнього середовища, призом ЮНЕСКО «За чесну гру». Він – Заслужений майстер спорту зі спортивного туризму, яхтовий капітан.

Але, незважаючи на ці відзнаки, Федір Конюхов – надзвичайно скромна, непублічна людина. Про це свідчать його відповіді в інтерв'ю,в яких він розхвалює напрочуд практичний весловий човен, математичні здібності своїх друзів, конструкторів сучасних навігаційних приладів, але змовчує власні можливості та здібності, коли під час плавань він виконує роль штурмана, механіка, лікаря, економіста, юриста. «Мене нагороджували Брежнєв, Горбачов і Єльцин. 30 років тому я цим пишався, а потім подумав: вистачить. Коли мене до Черномирдіна викликали, я сказав : «Віктор Степанович, я коли буду стукати в райські ворота, щоб хоч подивитися на райські кущі, апостол Петро вийде, побачить, що Федір Конюхов стоїть весь в зірках і нагородах, – і тут же закриє переді мною ворота. Ну вважаєте ви мене героєм – вважайте. Тільки навіщо зірку вішати? » –зазначає мандрівник [5].

За відгуками багатьох, у тому числі й автора статті, яка мала нагоду особисто зустрічатися з Федором Пилиповичем, він є щирою, відкритою у спілкуванні людиною. У той же час, Федір Конюхов ніколи не претендує на роль душі кампанії. Його привабливість в іншому: він несе в собі ясний промінь невідомого людям світу, і вони тягнуться до нього. Для більшості дивним є факт – як же Федору Пилиповичу вдається знайти кошти, і чималі, для своїх експедицій? Йому доводиться виступати замовником і керівником робіт, втручатися у виробництво і регулювати фінансові потоки. Як при цьому йому вдається «не втратити обличчя», як вдається переконати тих, у чиїх руках є і гроші? На наш погляд, Федір Конюхов домагається свого, бо просить не для себе особисто. Він щирий перед Богом і людьми, не нажив скарбів –тому люди довіряють йому.

ФедораПилиповича часто питають про те, чому він здійснює свої подорожі наодинці? Сам мандрівник пояснює це тим, що він нібито «марнославна людина»і додає: «Мої самотні подорожі не тільки питання марнославства, коли я один, я відчуваю, як я живу. Я наданий сам собі, всі ми волею-неволею стаємо рабами обставин. Ми постійно маємо щось робити, кудись їхати, з кимось зустрічатися, і, як результат, в нас не залишається часу замислитися над тим, хто ми такі та навіщо ходимо по землі. Самотність народжує чистоту. Багато хто вважає мене божевільним. Але, на мою думку, залишатися вдома – ось справжнє божевілля! Коли я довго перебуваю у місті, в мене виникає гостра потреба змахнути з себе «бруд цивілізації», піти і почати жити. Час у експедиціях дивовижно спресований. Його вистачає на все: думати, читати, писати книжки і картини. А в місті ми задихаємося від нестачі часу, бігаємо, метушимося … Коли я був молодий, мені було моторошно і важко перебувати на самоті, вона розривала мене. А з віком я зрозумів, що на Земній кулі немає самотності. Є тільки слово, а самотності немає. Поруч зі мною пливуть дельфіни, кити, летять птахи. Гори, льоди, океан теж живі – я не один. Коли немає нічого цього, я все одно знаю, що поруч і скрізь є Господь Бог» [3].

У кожної людини свій шлях до Господа Бога. Федір Конюхов йшов до віри з дитинства, закінчив Ленінградську духовну семінарію, мріяв поїхати на північ, служити в приході маленького рибальського селища і молитися за мандрівників: «У своїх подорожах я не був першовідкривачем, як Колумб, Васко да Гама й інші мореплавці, які відкрили материки, острови, моря і океани. Моє відкриття суто особисте, і що найважливіше для мене – тільки для однієї людини, я відкрив у собі, що є Вселенський Творець – Господь Бог. Щоб його побачити, мені було потрібно багато ночей не спати на дрейфуючому льоду, висіти на мотузках над прірвою в кілька тисяч метрів у Гімалаях, замерзати і втрачати свідомість від нещадного холоду Антарктиди, виходити з

жорстоких штормів в Океані... Я з дитинства цього хотів і шукав шляхи до Нього, тільки не знав, як і які будуть стежки вести до Нього, до Творця" [1].

У день Святого Миколая – 19 грудня 2010 року Федора Конюхова було посвячено у сан священика, служіння він несе в Запорізькій єпархії. Цю подію Федір Пилипович вважає найголовнішим досягненням у своєму житті: «Стати хорошим священиком – це є вершиною більш складною, ніж обігнути Антарктиду і піднятися на Еверест…." [8].

На питання, які молитви зазвичай читає в дорозі, відповідає: «Отче наш, Ісусову молитву, Миколі Чудотворцю... Все, що знаю, то і читаю, як правило. Та й Біблія постійно зі мною. Будь-якій людині без віри жити важко, а мандрівникові так і зовсім не можна.

– У тебе якийсь особливий хрестик?

– Хрестик дістався від діда Михайла. Його брат, мій рідний дядько, священик Микола Конюхов був по-звірячому закатований більшовиками в 1918 році, став новомучеником. Коли мені виповнилося шість років, дід Михайло надів мені хрестик. З тих пір він сильно потерся, але все одно завжди при мені.

– Не гріх це – весь час себе перевіряти, піддаючи смертельному ризику?

– Гріх. Великий гріх. І в цьому сенсі я багатогрішний.

– Тому й пішов у священики – замолювати гріхи?

– Частково. Покаяння – моя постійна доля» [2].

«Найважча робота – молитися Господу Богу," – вважає Федір Конюхов. «Коли моя яхта перекинулася, я зрозумів, що немає на земній кулі більш важкої роботи, ніж молитися Господу Богу, саме молитися. Коли до полюса йдеш, тягнеш за собою 135 кілограмів вантажу, весь час вгору, два місяці, при мінус 50 градусах, долаючи зустрічний вітер, то думаєш: на земній кулі ні в кого не може бути такої важкої роботи, як тягнути це. А коли мене перевернуло, і я читав молитви, то зрозумів, що ось це і є найважча робота. Це сталося, коли я потрапив в ураган «Даніель» (швидкість вітру 130 миль на годину). Потім я дізнався, що мої шанси вижити були рівні нулю. Я на палубі, хвилі б'ються, стоїть водяний пил, дихати неможливо. Я тримаюся і знаю, що зараз, якщо яхта перевернеться – захлопне мене – і все скінчиться….Нічого не бачу, очі відмовили, все сиве – вода, небо.. Найголовніше, я зрозумів, що залишилося останнє – це молитися… Беру з собою пляшки з водою, іконку Миколи Чудотворця (вона в мене на рятувальному жилеті, металева) і починаю читати молитви. І чую удари, бух, бух, ось-ось яхта розламається, удар за ударом. Я молюся, молюся..

Мозок чистий, все пригадується до дрібниць ... Навіть коли я в дитинстві випадково ластівку з рогатки вбив ... Я випадково в неї потрапив. Бабуся казала, що ластівок не можна чіпати – це гріх. Сидиш і все до останнього згадуєш. Комусь слово сказав погане, з кимось посварився, когось обдурив, горобця вбив, згадуєш все, ось це і є сповідь. Відчуваєш, що час твій підходить і не знаєш, повернешся чи ні. І думаєш, як ти станеш перед Всевишнім"[1].

Особистість і життєвий досвід Федора Пилиповича Конюхова настільки унікальні, що ми вправі вважати його справжнім Учителем та прикладом для молоді. Побажання, написані ним для сина й онуків, мудрі та актуальні , тому дозволимо процитувати їх майже повністю:

«…Необхідно дотримуватися трьох головних правил: боятися Бога, часто молитися і творити добро людям.

Якщо тебе образили, ти не повинен гніватися, якщо тебе дуже хвалять, ти не повинен гордитися. І ще тобі кажу, що злом ніколи не переможеш зла, якщо хто-небудь заподіє тобі зло, то якщо зробиш такому добро, тоді твоє добро переможе його зло.

Будь мовчазний: умінням говорити виділяються люди зі світу тварин, умінням мовчати виділяється людина зі світу людей. Чим більше ти будеш мовчати, тим більше тебе будуть чути. Мовчати краще, ніж говорити….

Син і онуки мої! Для чого ви народилися? Народилися не для відпочинку, а для праць, не для лінощів, а для подвигу. Починайте ж, трудіться та не лінуйтеся.

З дитинства привчай себе до роботи і правильно розподіляй час доби. Тоді ти обов'язково зумієш зробити за день дуже багато справ, якщо постараєшся. І якщо робити свою роботу із задоволенням, вона ніколи не буде дратувати, а це означає, що ти все встигнеш…

Вчися також любити і прощати старих і немічних. Якщо тобі щось будуть говорити неприємне або образливе, говорити старі, хворі або хто з розуму вижив, то не слухай їх, а просто допоможи їм. Допомагати хворим потрібно з повним запалом і прощати треба, що б вони не сказали і не зробили.

Будь-який біль, підступність, напасти, гнів переможеш, озброївшись любов'ю.

Не прилаштовуйся до життя, а йди своєю дорогою.

Будь ентузіастом. Я люблю таких. Вони перемагають. Саме ентузіазм виводить людину на шлях досягнень. У всіх моїх подорожах саме ентузіазм виводив мене з важких, смертельних колотнеч.

Слухай своїх батьків і беззаперечно шануй їх. Що поставлять, то й їж, що дадуть, те й носи, приймай з вдячністю і носи вдячно…» [9].

Треба зазначити, що дуже важко в невеликій статті розповісти про таку унікальну особистість як Федір Пилиппович Конюхов. Але наша спроба – це не тільки вияв захоплення діяльністю мандрівника та високої поваги до цієї людини, але й нагадування, що Федір Конюхов народився в Україні. За його словами, він ніколи не забуває, що його рідний дім знаходиться на запорізькій землі. В останні роки він щорічно приїздить з дружиною на свою малу батьківщину до села Чкалово, щоб відвідати батька, рідних і друзів. На запитання: «Як Ви почуваєтеся в країні свого дитинства?»він відповідає:

«Ніби у раю! Як казав старець Зосима: «Бо немає дорогоцінніших спогадів людини, ніж від першого дитинства. Цими спогадами врятовано людину на все життя» [4,с. 4].

Федір Конюхов планує відкрити в місті Запоріжжі школу мандрівників. Він переконаний, що цей заклад має стати прикладом для інших подібних установ, і до нього мають ходити найкращі школярі з усієї області. Головна мета школи є поєднання досвіду знаменитих мандрівників та залучення молоді до активного та здорового способу життя.

В рідному домі Федора Конюхова в селі Чкалово створено музей. «Коли я зайшов до рідної оселі, побудованої ще в далекому 1909 році, то був сильно вражений: там все настільки професійно відновлено, що мені здалося, наче я потрапив у дитинство. Але мені не хотілося б, щоб це був виключно мій музей, тому я ініціював, щоб він став музеєм усіх відомих людей, які народилися та зростали в моєму рідному селі,»– зазначає Федір Конюхов [7]. А нещодавно Федір Пилипович подарував чкалівській школі, в якій навчався, телескоп. Він хоче, щоб діти дивилися на небо, яке, на його переконання,є найгарніше в світі!

Визначний мандрівник і велична людина Федір Пилипович Конюхов цього року відзначив своє 63-річчя. У його планах на майбутнє – безпосадочний переліт навколо Землі на повітряній кулі та «прогулянка» на глибині одинадцять кілометрів по жолобу Маріанської западини. Є у нього і задум відвідати центри світових релігій: спочатку на верблюдах до Лхаси, потім – до Мекки і Єрусалима. Федір Конюхов вважає, що мандрам не може бути кінця, оскільки «…милуватися Землею, коли знаходишся в океані, на заході сонця, або стоїш на світанку на вершині Евересту, а знизу – Гімалаї, Тибет, – цьому межі немає. Споглядати красу, пізнавати її можна без кінця ... А намилуватися Землею неможливо....» [6].

1.Конюхов Ф. Исповедь путешественника / Федор Конюхов [Електронний ресурс].– Режим доступу: http://foma.ru/fedor-konyuxov-ispoved-puteshestvennika.html

2. Конюхов Ф. Лимитом риска распоряжается Бог / Федор Конюхов [Електронний ресурс].– Режим доступу: http://sobesednik.ru/interview/fedor-konyukhov-limitom-riska-rasporyazhaetsya-bog]

3. Конюхов Ф. На земном шаре нет одиночества / Федор Конюхов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.uralweb.ru/pages/persona/5543.html 16.

4. Конюхов Ф.П. Мій дух на палубі "Караани"/ Федір Пилипович Конюхов. – Запоріжжя: Видавничий будинок "Кераміст", 2014. – 300 с.

5. Конюхов Ф. Правила жизни / Федор Конюхов [Електронний ресурс].– Режим доступу: http://esquire.ru/wil/fedor-konyukhov

6. Конюхов Ф. Я ухожу в плавание, чтобы видеть лик Господа / Федор Конюхов [Електронний ресурс].– Режим доступу: http://foma.ru/ya-uxozhu-v-plavanie-chtobyi-videt-lik-gospoda.html

7. Федор Конюхов – почетный гражданин Запорожской области[Електронний ресурс].– Режим доступу:http://strelaua.com/novosti-zaporozhya/fedor-konyuhov-pochetnyy-grazhdanin-zaporozhskoy-oblasti

8. Федор Конюхов принял сан священника [Електронний ресурс].– Режим доступу: http://konyukhov.ru/news/fedor_konyuhov_prinyal_san_svyaschennika_.html

9. Федор Конюхов: путешественник и диакон [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.pravmir.ru/fedor-konyuxov-puteshestvennik-i-diakon/

10. Федор Конюхов: путешественник, священник, философ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.medvestnik.by/ru/issues/a_8661.html

11.Федор Филиппович Конюхов – биография [Електронний ресурс].– Режим доступу: http://to-name.ru/biography/fedor-konjuhov.htm.

Ярослав Балановський

УДК 316.37:159.947

Воля індивіда як соціальне явище (постановка проблеми)

Окупація РФ частини території України, триваюча агресія цієї держави актуалізує пошук тих ресурсів, які українське суспільство зможе застосувати для захисту свого суверенітетута, повернення окупованих земель. Одним із таких чинників має стати соціальна енергія, що продукується соціокультурним середовищем та виявляється як воля соціального суб'єкта. У розвідці робиться спроба розкрити сутнісні характеристики соціальної енергії природа якої нерозривно пов'язана із атрибутивними вимірами соціальної реальності. Досліджується механізм творення цього особливого виду енергії. Автор доробку пояснює волю індивіда як форму виявлення соціальної енергії спрямованої на досягнення свідомо поставленої мети.

Ключові слова: *окупація, агресія, суверенітет, соціальна енергія*

The occupation of the part Ukraine's territory by Russian Federation, continuing aggression of this state are up date dsearch the resources that Ukrainian society can use for protect their sovereignty, to return the occupied lands. One of these factors should bet he social energy that is produced by socio-cultural en viron mentan dismanife sted as will the social subject. In exploration attempt store veal the essential characteristics of social energy who senatureisin extricably linked to the attributive dimension of the social reality. Theme chanism of creation of this particular type of energy is learned. The author explains the will an individual as a form of social energy consciously aime data chieving this a war enessly formulated goal.

Key words: *occupation, aggression, sovereignty, social energy*

Те, що воїн називає волею, є силою в нас самих. Це не думка, не річ, не бажання. Воля – це те, що примушує воїна перемагати, тоді коли його розум каже йому що він переможений. Воля це те, що робить його невразливим. Воля – це те, що дозволяє шаману пройти крізь стіну, крізь простір, у безмежність.

Карлос Кастанеда

Буття людини зводиться врешті решт до задоволення її потреб та інтересів. Дуальна природа людини, біологічного організму і водночас істоти духовної є визначальним чинником того що її потреби також мають дуальну природу. Першу групу із цих потреб складають ті, що забезпечують її відтворення як біологічного організму. Задля задоволення своїх біологічних потреб індивід генерує, виробляє та утилізує, споживає певну кількість енергії.

Другу групу складають потреби духовні. Це, наприклад, потреби у свободі, самодостатності, справедливості, законності, доброчинності, щедрості, щирості, шляхетності тощо. Подібно до того як виконання фізичної праці потребує витрачання для її здійснення певної енергії, задоволення духовних потреб (об'єктивації через дії, вчинки, поведінку значень добра, справедливості, шляхетності і таке інше) також неможливе без витрати енергії, але уже не фізичної, а якісно іншої. Природа цієї енергії визначається духовною сутністю Актора.

«Схопити» якісні характеристики цієї енергії «лещатами» змісту соціологічних дефініцій є достатньо складною справою. Однак зробити це конче потрібно, адже у іншому випадку за межами соціологічного аналізу залишаться важливі аспекти соціальної реальності. Без врахування цих аспектів не буде жодних причин претендувати на об'єктивність, повноту, достовірність як наукової теорії так і розроблених на її підґрунті практичних рекомендацій.

Отже попередньо нами було встановлено що, по-перше, об'єктивація соціальним Актором таких соціальних форм як «незалежність», «самостійність», «справедливість» тощо потребує від нього витрат особливого типу енергії. По-друге, ця енергія є не фізичною, біологічною, а якісно іншою її природа визначається духовною сутністю людини як істоти соціальної.

Природа енергії яка є рушієм об'єктивації деякої множини абстрактних

ідеальних значень у формах, через які ці значення стають доступними органам чуття індивіда і, таким чином набувають можливості діяти на нього не може бути не соціальною. Якщо б ми спробували зробити припущення що ця природа є не соціальною то тоді нам довелося б стверджувати що можливою є безпосередня взаємодія якісно різнорідних сутностей. Наприклад, інтенсивність полярного сяйва у заполярному колі справляє вплив на креативність гончарів у ПАР. Однак у зв'язку із тим що такий взаємозв'язок жодним чином не фіксується то й довести його буття уявляється неможливим. Тому і стверджувати можливість безпосереднього впливу не соціальної енергії на перебіг соціальних явищ і процесів також уявляється антинауковим.

Отже природа енергії необхідної для об'єктивації деякої множини абстрактних ідеальних значень у формах через які ці значення отримують можливість діяти на іншого соціального суб'єкта (Актора) належить до класу соціальних сутностей. Соціальним, у цій розвідці розуміється те що має буття, виявляється у межах і через ту взаємодію індивідів у контексті якої кожен із них діє на іншого через комунікацію йому суб'єктивних абстрактних ідеальних значень у формах, що ці значення об'єктивують і таким чином роблять доступними їхзміст для органів чуття іншого учасника такої взаємодії.

Іншими словами, щоб мала місце соціальна взаємодіяпотрібно щоб кожен із її учасників діяв на іншого, впливав на його психологічний стан і поведінку шляхом донесення до його органів чуття суб'єктивних абстрактних ідеальних значень у формах, які фіксуються органами чуття людини і, які символізують той або той суб'єктивний абстрактний ідеальний зміст. А така дія (взаємодія) є неможливою без енергетичного компонента. Тобто, соціальна взаємодія має місце там і тоді, де і коли кожен із її учасників витрачає специфічну енергію без якої неможлива об'єктивація суб'єктивних абстрактних ідеальних значень у формах що ці значення символізують і у такий спосіб відкривають його для свідомості адресата.

Окреслений вище підхід до інтерпретації найзагальніших характеристик соціальної реальності, або, іншими словами, соціальної матерії відкриває можливість для осмислення *соціальної енергії як рушія об'єктивації суб'єктивних абстрактних ідеальних значень* через дії, вчинки, поведінку, жести, міміку тощо. Наріжним каменем дослідження соціальної енергії має стати констатація такихтрьох об'єктивних фактів.

Перший із них полягає у тому, що цього типу енергію творить певне соціокультурне середовище. Загальновизнаним у соціології є той факт що кожен окремий індивід народжується «чистим» біологічним організмом. Соціальних характеристик він починає набувати через взаємодію з іншими людьми. Отже така його атрибутивна риса, як застосуваннячерез свої діїпевного рівня соціальної енергії також є для індивіда не природженою, тобто не біологічною, а набутою, у особливий спосібсформованою певним соціокультурним середовищем.

Другий: цей специфічний тип енергії може виявлятися не інакше як тільки через дії соціального суб'єкта (окремого індивіда, групи тощо). Хоча соціальна енергія й твориться соціокультурним середовищем, тобто не ізольованим від інших людей окремо взятим індивідом, виявляється вона якраз через дії окремо взятого Актора. Адже соціальне – це надіндивідуальна якісна визначеність, соціальне існує за межами кожного окремого індивіда і не залежно від нього. Водночас соціальне виявляється не через тілесність людини, а через безпосередні, або опосередковані дії кожного окремого соціального суб'єкта, тобто через їх взаємодію. Саме тому місцем буття соціального є не тіло людини, а безконечна множина його безпосередніх та опосередкованих взаємодій, взаємозв'язків, взаємозалежностей з іншими індивідами. Тож і соціальна енергія виявляється не через людську тілесність, а через специфічну взаємодію людей. Ту, у межах якої кожна із сторін впливає на психологічний стан і поведінку свого visavisшляхом комунікування йому абстрактних ідеальних значень у формах, що ці значення символізують і таким чином розкривають їх зміст для свідомості іншого.

Нарешті, третій, вказує на конкретну цілеспрямованість соціальної енергії. Соціальна енергія знаходиться у прямому пропорційному зв'язку із метою, задля досягнення якої вона витрачається.Залежно від того, яке місце на ієрархічній шкалі цінностей Акторапосідає ця мета розрізняєтьсяі енергія, що спрямовується на її досягнення. Іншими словами, *мета дії визначає потенціал енергозатрат що*

спрямовується на досягнення цієї мети. Важливо зазначити що ієрархія ціннісних орієнтацій індивіда визначається тим соціокультурним середовищем, у межах якого відбулася соціалізація соціального суб'єкта. А це, у свою чергу, означає що соціокультурне середовище визначає й ієрархію енергетичних потенціалів тих чи інших духовних цінностей. Або ж, соціокультурне середовище встановлює задля яких цінностей можливо віддати і власне життя, а які потребують менших затрат.

Попередньо зауважимо, соціальна енергія, яка є об'єктом дослідження у цій розвідці, як специфічний тип енергії, що виробляється соціокультурним середовищем та виявляється через дії кожного окремого індивіда позначається терміном «воля».

Поняття «воля» в українській мові є багатозначним, поліваріантним, а тому аналіз явища, що позначається цим терміном, вимагає попереднього тлумачення того у якому саме значенні ця дефініція застосовується. Для підтвердження цієї тези пошлемося на «Новий тлумачний словник української мови» [3].У ньому термін «воля» має аж п'ять значень. У першому із них це: «Одна із функцій людської психіки, яка полягає насамперед у владі над собою, керуванні своїми діями й свідомому регулюванні своєї поведінки. // Прагнення досягти своєї мети; рішучість». У другому значенні – це «Бажання, хотіння». У третьому – «Право розпоряджатися на свій розсуд; влада». У четвертому – «Відсутність обмежень; привілля». І, нарешті, п'яте – «Свобода, незалежність; протилежне неволя, рабство».

Явище, яке є об'єктом нашого дослідження, а отже і сукупність властивостей, яку ми позначатимемо терміном «воля», пов'язане із першим серед цитованих вище смислів. Тобто, попередньо *під волею Актора тут буде розумітися атрибут соціального суб'єкта що виявляється у його здатності досягати свідомо поставленої мети, долаючи перепони що постають на шляху до неї.*Таке тлумачення волі означає що цим терміном позначається здатність соціального суб'єкта застосовувати особливого типу енергію, сутнісні характеристики якої не зводяться до характеристик енергій, що є атрибутами фізичного або органічного світу. Саме ця енергія робить можливими соціальні дії і взаємодії отже і соціальну матерію, соціальну реальність. Будь-яка соціальна дія, а отже і соціальна взаємодія буде неможливою без застосування цього специфічного типу енергії. Звідси і будь-який аналіз соціальних дій за межами якого знаходиться енергетичний аспект буде неповним, однобічним, поверховим – таким, що не відображає усієї складності соціальної реальності. Відповідно, такий аналіз не може претендувати на статус наукового дослідження.

Світова соціологія уже має певний досвід у дослідженні соціальної енергії. Деяке уявлення про особливість природи цієї енергії сформулював Макс Вебер у дослідженні «Протестантська етика і дух капіталізму». Німецький соціолог аналізує чинник, який, на його переконання, стає рушієм підприємницької успішності індивідів, що сповідують протестантську версію католицизму. Цей чинник він позначає терміном «дух». У його інтерпретації дух це те, «що в одному випадку є надпотужною, невичерпною підприємницькою енергією і морально індиферентною схильністю, набуває в іншому випадку характеру етично забарвленої норми, яка регулює увесь уклад життя» [1, с.74].

Тобто, класик світової соціології фіксує наявність у суб'єкта підприємницької (а, отже соціальної за своєю універсальною природою) діяльності специфічної, надпотужної енергії, сили, потенції. Ця енергія, у випадку про який йдеться у Вебера, застосовується на здійснення підприємницької діяльності отже на продукування певних абстрактних значень, наприклад, «прибуток», «конкуренція», «ризик» тощо. Однак цього типу енергія застосовується не тільки для підприємницької, але і будь-якої іншої діяльності пов'язаної із об'єктивацією абстрактних ідеальних значень у формах через фіксацію яких органами чуття іншого Актора ці значення стають відкритими для його свідомості. Отже, німецький соціолог по суті вказує на універсальний характер описуваної ним енергії. Ця енергія є морально індиферентною, отже продукується для об'єктивації як добра так і зла, як справедливості так і несправедливості тощо.

Наголосимо ще раз – такого типу енергія виявляється не у фізичних діях, а у об'єктивації абстрактних ідеальних значень. Звісно що об'єктивація абстрактних ідеальних значень неможлива і без витрат

фізичної енергії, але крім фізичної, тут потрібно застосовувати ще й особливу енергію – волю. Адже, наприклад, дія, змістом якої є об'єктивація значення «справедливість», може тягнути за собою багато негативних наслідків для того, хто бореться за справедливість. Боротьба проти несправедливості, що її чинить керівник установи може стати причиною звільнення для борця за справедливість.

Боротьба українців проти бандитської влади коштувала громадянському суспільству життя «Небесної сотні». Боротьба України проти збройної агресії, окупації частини її території російськими загарбниками коштує українському суспільству уже тисячі життів її найкращих синів і дочок. Тільки у тому разі, коли соціокультурне середовище постає продуцентом потужної соціальної енергії, а окремі індивіди об'єктивують цю енергію своїми соціальними діями, тобто виявляють волю задля досягнення визначених ним ідеалів,суспільство долає усі перешкоди на шляху свого поступального розвитку.

Якщо соціокультурне середовища не виробляє такої енергії, якщо індивід виявляється неспроможним застосувати цю енергію для досягнення тієї чи тієї мети, то і соціокультурне середовище, і окремий індивід перетворюються у нову якісну визначеність – спільноту біологічних організмів.

Важливо підкреслити, для об'єктивації певної множини суб'єктивних абстрактних ідеальних значень потрібна нестільки фізична сила людини, скільки духовна енергія, чи іншими словами – воля індивіда. Буденне життя наповнене великою кількістю прикладів того, як фізично сильні індивіди виявляються нездатними об'єктивувати такі значення як «мужність», «самопожертва» тощо. Водночас ті, хто не може похвалитися особливою фізичною силою, стають переможними борцями за справедливість саме тому, що для перемоги у цій боротьбі більше потрібна воля, а не фізична сила.

Попередньо уже було відзначено що соціальну енергію, як енергію якісно іншого типу, ніж енергія фізична чи біологічна, творить соціокультурне середовище. Виявляється ж вона через дії Актора як його воля. Проаналізуємо тепер механізм творення соціокультурним середовищем тієї енергії, яка є необхідною умовою об'єктивації певної множини суб'єктивних абстрактних ідеальних значень. Методологічним підґрунтям аналізу механізму продукування соціокультурним середовищем соціальної енергії у контексті даної розвідки є об'єктивні характеристики соціальної реальності, що були описані класиками соціології.

Питирим Сорокін, досліджуючи специфіку соціального, зокрема, зауважує: по-перше: «…соціальне явище є соціальним зв'язком, що має психічну природу і реалізується у свідомості індивідів, виступаючи водночас за змістом і тривалістю за його межі» [2, с.38]. По-друге: «Найзагальнішою моделлю будь-якого соціокультурного феномена є значуща взаємодія двох або більше індивідів. Під «взаємодією» розуміється будь-яка подія, за допомогою якої одна людина особливим чином впливає на відкриті дії або стан свідомості іншого» [2, с.192]. По-третє: «Значення і цінності, що знаходяться над біофізичними властивостями індивідів які взаємодіють складають другий компонент соціокультурних явищ» [2, с.200] Важливо підкреслити, що передусім самі значення він розрізняє на 1) когнітивні значення; 2) значення цінності; 3) та значення норми. Водночас американський соціолог пояснює: «Ці три класи значень є невід'ємними аспектами усіх значущих явищ. Будь-яке значення у вузькому смислі слова є цінністю (когнітивною або іншою). Будь-яка цінність передбачає норму щодо її реалізації або заперечення. З іншого боку, будь-яка норма – обов'язково є значенням, позитивною або негативною цінністю» [5, с.200]

Узагальнюючи результати аналізу П.Сорокіна можна стверджувати: перше – соціальне як специфічна якісна визначеність існує у межах та через особливий тип взаємодії; друге – така взаємодія відбувається тоді, коли один індивід через певні об'єктивні форми доносить до свідомості іншого деякі абстрактні значення що їх ці форми символізують; третє – значення що транслюються учасниками соціальної взаємодії своїми окремими аспектами мають ціннісний та нормативний характер. Тобто значення, норми і цінності у онтологічному аспекті є специфічним континуумом який тільки засобом абстрагування розчленовується на структурні ланки.

Одні із цих норм є позитивними цінностями. Їх об'єктивація у контексті соціальної взаємодії заохочується, винагороджується. Інші, навпаки,

відносяться до цінностей негативних. Об'єктивуючи своїми діями негативні цінності, Актор наражає себе на огуду, каральні санкції. Треті трактуються як індиферентні. Вони і не винагороджуються і не засуджуються.

І позитивні і негативні цінності можна розташувати у формі поляризованоїієрархічної шкали. Це означає що серед позитивних цінностей є такі позитивність яких вважається мінімальною, а є й інші – максимально позитивні. Полярні до позитивних негативні цінності також структуровані у ієрархічному порядку.

У процесі соціалізації індивід інтеріоризує систему соціальних норм і ціннісних орієнтацій. Це означає що нормативно-ціннісна система із чинника, який знаходиться за межами свідомості індивіда, і, незалежно від неї, поступово трансформується у фактор внутрішній. Тобто, певні оцінки моделей поведінки стають для нього не такими які нав'язуються йому іззовні, а навпаки, вони перетворюються у його власні. Важливо зазначити, що соціальні норми і ціннісні орієнтації вироблені соціокультурним середовищем засвоюються індивідом не абсолютно незмінними. Навпаки, їх зміст особливим чином «переломлюється» через соціальний статус суб'єкта інтеріоризації, через його власну історію соціалізації, через його одиничні біологічні та психологічні виміри. Тобто цінності, вироблені соціокультурним середовищем, є цінностями-матрицями, цінностями-взірцями, а цінності інтеріоризовані окремими індивідами, є їх модальностями, своєрідними варіаціями.

Аналіз механізму творення соціокультурним середовищем соціальної енергії буде неможливим без констатації того факту що суспільне життя людей влаштоване таким чином, що і матеріальні, і соціальні (духовні) блага по-перше, завжди наявні у обмеженій кількості і, по-друге, вони розподілені нерівномірно. Тобто, по-перше, соціальні цінності: статки, освіта, повага, авторитет тощо мають не усі індивіди. Внаслідок цього, по-друге, названі вище соціальні цінності є доступними не для усіх.

Соціокультурне середовище, як уже було попередньо відзначено, ієрархічно впорядковує і позитивні і негативні цінності. Це означає що і позитивні і негативні цінності впорядковуються у межах певного діапазону від мінімального до максимального значення чи то позитивності, чи то негативності. Відповідно соціокультурне середовище визначає, як ступінь винагороджуваності кожної із позитивних цінностей, так і ступінь карності кожної із цінностей негативних. Кожен окремий індивід у процесі соціалізації вибудовує свою власну ієрархічно структуровану систему цінностей, їх винагороджуваності та карності. Залежно від того яке місце у ієрархічній структурі індивіда посідає кожна із цінностей та приписуваних їй винагород, чи покарань він витрачає більше або менше соціальної енергії (волі) для її досягнення.

Тобто, виробництво соціальної енергії відбувається через визначення винагород (або відповідно каральних санкцій) за ці або ті моделі поведінки. А виявляється вона через дії кожного окремого індивіда як його воля, як сила що допомагає досягнути певної мети, об'єктивувати певне ідеальне значення, наприклад справедливість через відповідну модель поведінки (норму). Соціокультурне середовище через розрізнення моделей поведінки на позитивні і негативні та надаючи їм певної ієрархічності, ранжуючи їх за ступенем позитивності і негативності, орієнтує кожного окремого індивіда на потенціал зусиль, що їх потрібно докласти для споживання тих винагород, або каральних санкцій, які приписуються тим або тим моделям поведінки.

Чим вищі винагороди пропонує соціокультурне середовище за реалізацію певних імперативних норм, тим більших зусиль ладен докласти Актор для їх отримання. Винагорода за певний тип поведінки спонукає Актора до подолання перешкод на шляху реалізації таких (винагороджуваних) моделей поведінки. *Отже, воля – це специфічний тип енергії що реалізується через дії Актора, енергії, яка забезпечує йому здатність долати перешкоди на шляху впровадження у соціальну матерію певних її фрагментів (форм, явищ, процесів тощо).* Тобто, прагнення отримати схвалення з боку соціокультурного середовища примушує Актора до дій, які полягають у об'єктивації деякої множини абстрактних суб'єктивних ідеальних значень та потребують витрат не фізичної, а якісно іншої енергії, тієї що позначається терміном духовна.

Тут важливо зазначити, що енергія міститься не у значеннях, а у їх взаємодії із певним індивідом. Ступінь енергетичності, або, іншими словами, енергетичний

потенціал значення виявляється через дію цього значення на індивіда. Одне і те ж значення змушує одного індивіда до самопожертви, героїчного вчинку тощо, а на іншого воно може не мати жодного впливу, залишити індивіда байдужим. Прагнення до свободи, до повалення злочинного антиукраїнського політичного режиму одних індивідів підняло під кулі охоронців бандитської влади, інших тільки до підтримки борців, але не до безпосередніх протистоянь на барикадах, третіх залишило байдужим до цієї боротьби.

Проблема соціальної енергії та її виявлення через дії індивідів набула для України надзвичайної актуальності та гостроти. Військова агресія РФ проти нашої Вітчизни, окупація нею українського Криму з особливою гостротою піднімає проблему боротьби із ворогом, який набагато сильніший за Україну. Тільки одне порівняння: за даними міжнародних аналітичних центрів армія РФ займає друге у світі місце за своєю потужністю, а військо України двадцять перше. Значною є перевага агресорів як у економічній сфері, так і за людськими ресурсами. Що ж може протиставити Україна цій потузі загарбників? Чи не найголовнішим тут є наша соціальна енергія, вольовий потенціал кожного українця, спрямований на боротьбу проти жорстоких і підступних агресорів.

Наукові, у тому числі і соціологічні дослідження у цій сфері мають не тільки теоретичне але і суто практичне значення. Усвідомлення здійснених тутузагальнень допоможуть вирішити не тільки проблему захисту Вітчизни, але і розв'язати багато інших актуальних завдань, що стоять сьогодні перед Україною і українцями.

1. Вебер, М. Избранныепроизведения: пер. с нем / М. Вебер [сост., общ.ред. и послесл. Ю.Н. Давыдова; предисл. П.П.Гайденко]. – М.: Прогресс, 1990. – 808 с.
2. Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество/ ПитиримСорокин. – М.: Политиздат, 1992. – 543 с.
3. Яременко В.В. Новий тлумачний словник української мови у чотирьох томах / В.В.Яременко, О.М. Сліпушко. – Том 1, А-Є. – К.; Видавництво "Аконіт", 2000. – 941 с.

Татьяна Власова

УДК 141.78

Личность в контексте нарративов культуры постмодерна

Личность человека постмодерна (его/ее «сэлф») конструируется с помощью дискурсов и нарративов, извлеченных, как правило, из репрезентаций массовой культуры. Нарративы, – как личные, так и групповые, – помещают нас в «сюжеты» спектаклей и перформансов. Именно масс-культура конструирует значения для индивидов как потребителей культурального продукта, не имеющих более определенных текстов – метанарративов, – которые могли бы ориентировать личность в мире постмодерной экзистенции.

Ключевые слова: *масс-культура, референт, культурный продукт, консьюмеризм, репрезентация, нарративы, дискурсы.*

Особистість людини постмодерну (його/її "селф") конструюється з допомогою дискурсів та наративів, представлених, як правило, в масовій культурі. Наративи, - як особистісні, так і групові, - розміщують нас в "сюжетах" спектаклів та перфомансів. Саме мас-культура конструює значення для індивідів як споживачів культурного продукту, які не мають більш визначених текстів - метанаративів, - які змогли б зорієнтувати особистість у світі постмодерної екзистенції.

Ключові слова: *мас-культура, референт, культурний продукт, консьюмеризм, репрезентації, наративи, дискурси.*

Mass-culture, as postmodern critics teach us, is a manifestation of late capitalism society in which social reality is structured by discourses and narratives (F. Jameson). The "self" of the postmodern individual is constructed with the help of discourses and narratives generally derived from the representations of mass-culture; the narratives – both personal and group-oriented ones – position us in the society of the "performances" and the "spectacles".

Generally speaking, culture commodifies representations with the aim of selling cultural product and enhancing a certain kind of conformism.

Specifically speaking, pop-culture of postmodern society constructs meanings for people who no longer possess definite texts with which to orient their existence. The problem is that mass-culture produces representations of the world that are both inaccurate and self-serving (B. Agger), which is the nature of all ideology (K. Marx, F. Engels). These representations are encoded in culturally constructed everyday life styles in which people receive and thus enact these representations as if they were ontologically inescapable. Popular culture reproduces us as a product of our time and place, it reproduces the body politics as well as political bodies (J. O'Neil). As a rule, people accept political representations of pop-culture unproblematically, refusing to distinguish between social and natural objects, denying us the meanings of our own identities. "Only to reproduce" is the characteristic trace of postmodernism, only reproduction – nothing apparently new – makes our society possess no originality, no elevated, intellectually penetrated narratives and discourses. The latter makes us adhere to J. Baudrilliard's words: "The opposite of knowledge is not ignorance but deceit and fraud". And these words, namely, make us assert the importance of the educational mission of the teacher in general and the universityinstructor, inparticular.

Key words: *mass-culture, referent, cultural product, consumerism, representation, narratives, discourses.*

Самые авторитетные ученые наших дней единодушны в том, что тревожное ощущение будущего, катастрофического или освободительного, в канун нового тысячелетия сменилось предчувствием предела, окончания «того» или «иного»: высокого искусства, общественного класса, социальной демократии, идеологии ленинизма, половой идентичности и т. д. .

Постмодернизм оказался, как пишет Ф. Джеймсон, по сути, «очарованным» всем этим «деградированным» ландшафтом ширпотреба и китча, телевизионных сериалов и культуры «Reader's Digest», рекламы и мотелей, ночных шоу и второстепенных голливудских фильмов» [8, с. 2]. То, что произошло в подобном «эстетическом производстве», интегрировалось в общее товарное производство: экономическая «безотлагательность» все большего количества новых товаров все с возрастающим уровнем товарооборота определяет сегодня основные структурные функции и позиции эстетических новаций и экспериментов.

Поп-культура, «по определению» развлекающая или отвлекающая массы, обращаясь к их общим референтам, стала частью общего массового сознания: нам могут, например, не нравится фильмы «несломленных супер-мачо» («Неудержимые»), но мы, безусловно, знаем их имена (С. Сталлоне, Б. Уиллис, М. Рурк, А. Шварценеггер, Д. Стэтхем и др.). Когда мы размышляем о нашей жизни – и личной и коллективной, – мы, как правило, смотрим на нее сквозь «линзы» массовой культуры, используя цитаты, устойчивые выражения, девизы и песни в качестве стенографических записей того, что происходило с нами во времени, и как мы переживали все это «Make love, not war», «Freedom and love», «The End» («The Doors») и т. д., то есть мы репрезентируем нарративы – свои собственные и общекультурные, – используя при этом соответствующие дискурсы: совокупности вербальных манифестаций, отражающих определенную идеологию. Таким образом, поскольку человек является «животным, рассказывающим истории», то быть человеком означает иметь «истории» и рассказывать их. В конечном счете, как утверждают теоретики постмодерна, вся наша личностная организация по форме является нарративом, целостность нашего «Я» формируется «историей», организованным и осмысленным повествованием, конструируемым во времени [4, с. 422]. Не менее важно и то, что культуры также являются повествованиями, поскольку повествование представляет собой основную структуру «осознавания». В таком случае культура (в единственном числе) есть конкретизированное повествование, помещенное в локальный контекст.

Общеизвестно, что важной чертой свободного рынка позднего капитализма является его монокультурный характер, но также важно и то, что в потоке абсолютно доминирующего американского массового продукта отсутствуют эстетические

критерии; все вкусы и все потребности удовлетворяются рынком консьюмеризма. Следует отметить интересный факт: в культуре постмодерна возникает термин «консьюмеризм имиджа». Консьюмеристская аура распространяется теперь на все, что имеет «нимб» реликвии: от нижнего белья Мерилин Монро до «Понтиака» Аль Капоне. Таким образом культура коммодифицирует репрезентации с целью продажи культурного продукта и усиления определенного конформизма.

Репрезентации содержатся в кодированных текстах поп-культуры, воздействие которых не извлекается из дискурсов, но скорее «разбросано» в ежедневной жизни, в том, что феноменология называет «естественным отношением». В подобном отношении люди принимают «внешние» стороны беспроблемно, отказываясь проводить различия между социальными и природными объектами;последнее относитсяв том числе и к упомянутым мифообразам секса и преступности, репрезентированных в масс-текстах американского кинематографа. Следовательно, массовая культура является политическим дискурсом даже тогда, когда «собеседники» в этом дискурсе не обладают властью в равной мере.

Мы конструируем дискурсы и в то же время являемся конструктами определенной идеологии, определенных идеологем – частей политических и социальных рекомендаций, скрытых в культуральных выражениях. Мозаика этих фрагментов составляет то, что и называется сегодня массовой культурой. В целом, эта мозаика охватывает те точки зрения и взгляды, которые уже являются гегемонными: например, изображение женщин в литературе, кинематографе и СМИ предлагает соответствующие гендерные отношения и соответствующую репрезентацию.

Характерной чертой любой массовой культуры является, как известно, ее вторичность. Сегодня эта «репродуктивность» приобретает особые измерения. Репродукция занимает место реальности; мы живем в том, что уже было прожито, мы воспроизводим то, что представляет не реальность, но образ, и в этом тоже состоит специфика нашего времени [7, с. 48-49]. Последнее, как известно, позволило Ж. Бодрийяру сделать свое знаменитое заключение о том, что репрезентация образа знака проходит четыре последовательные исторические фазы, завершаясь симулякром: радикальным отрицанием знака как ценности, переворотом значения и смертным приговором референту [1, с. 259].

Еще раз подчеркнем: последние десятилетия уникальны в том отношении, что они полностью лишены оригинальности, все скудные ресурсы изобретений и новаторства ограничены паразитической репродукцией. Все в постмодерне откровенно зависит отрепродукции: «игра» заключается в том, чтобы сфабриковать своего рода знание, которое хотя и кажется расширяющимся и доступным широкой аудитории (например, благодаря интернет-ресурсам), на самом деле находится под постоянным индустриально поставленным контролем.

Неоднократно отмечалось, что одним из самых ярких примеровреп продукции и симуляции является Диснейлэнд - «современная модель переплетающихся между собой уровней симуляции». О Диснейлэнде написано немало, поэтому, как представляется, будет уместно вспомнить еще один вид гиперреального путешествия. Это – «тур по прошлому», который предлагает Мемориальный Музей Холокоста в Вашингтоне – «тематический парк» геноцида. Как известно, при входе в Мемориал посетитель получает удостоверение личности с подходящими данными по возрасту, полу, даже с фотографией реальной жертвы Холокоста, погибшей или выжившей в концентрационном лагере. Проходя через 3 этажа экспозиции музея, посетитель вставляет свою карточку с кодом в компьютеры и видит, что происходит с ним как с «субъектом Освенцима»: будет ли он спасен, сожжен в печи или отравлен в газовой камере. При этом посетитель мемориала постоянно видит «исторический фильм» – видеомонтаж документальных кадров ужасов Освенцима – Аушвица [7, с. 122].

С точки зрения культуры и эстетики, подобная инсталляция – это, безусловно, постмодерный «readymade», представляющий собой некую «маску смерти»; это и отрицание искусства, и его угасание.В терминах культурального дискурса последнее, на наш взгляд, еще один убедительный пример «культурного перформанса», социального процесса, с

помощью которого акторы индивидуально или во взаимодействии друг с другом выражают смысл их социальной ситуации. Этот смысл может быть или не быть ими самими субъективно разделяемым; это смысл, в который они как социальные акторы (сознательно или бессознательно) хотят, чтобы верили другие [6].

В то же время данный пример убедительно иллюстрирует тезис ученых-социологов о том, что перформативность означает распространяющиеся практики формирования виртуальной реальности, которые предполагают использование разного рода спектаклей, манипулятивных технологий для воздействия на сознание людей, побуждая их идентифицировать себя с конкретными «персонажами» [3, с. 245].

По Лиотару, перформативность – главный критерий постмодернистского мира, близкий понятиям «эффективность» и «продуктивность». Лиотар утверждает, что перформативность – это средство легитимации научного знания в условиях постмодерна, когда утрачивается влияние традиционных референтов в виде нарративов. «Революционно-авангардистская концепция искусства не как общественного института, а как действия, стратегии, перформанса, производства – все это еще раз превращается в гротескную карикатуру поздним капитализмом, для которого, как указал Ж.-Ф. Лиотар, имеет значение только принцип перформативности», – пишет авторитетный теоретик-неомарксист Т. Иглтон [2, с. 298-299].

Когда Ж.-Ф. Лиотар заменяет традиционно обученного «человека познающего» («knower») человеком, «потребляющим знание», он признает всемогущество свободной рыночной экономики [9].Сегодня студент «knower» как потребитель знания входит в уже установленные рамки «игры в обман» с определенной интеллектуальной амнезией. И здесь необходимо подчеркнуть парадоксальную справедливость мысли Ж. Бодрийяра: «Противоположность знания – не незнание, но обман и подделка» («The opposite of knowledge is not ignorance, but deceit and fraud») [7, с. 125].

В данном контексте необходимо помнить о том, что массовая культура дает репрезентации мира, которые являются неточными, будучи нацеленными на свое самообслуживание. По Марксу и Энгельсу, в этом состоит природа любой идеологии. Эти репрезентации закодированы в культурально конструируемую ежедневную жизнь, в которой люди получают и соответствующим образом разыгрывают подобные имитации как будто бы они онтологически неизбежны. Культура коммодифицирует репрезентации с целью продажи культурного продукта и усиления определенного конформизма. Теоретики утверждают: массовая культура воспроизводит определенный взгляд на мир через репрезентацию консьюмеризма в целом [5, с.181].

Репрезентация масс-дискурсов и нарративов блокирует производство и принятие действительных различий, ассимилируя плюральность положений субъекта к единой нормативной модели субъективации, что, как правило, имеет место в мейнстриме нашей культуры. Репрезентация «прорывается» из «текстов» нарративов, входя в практику каждодневной жизни, где она моделирует нормативную субъективацию и интерсубъективацию, где индивиды разыгрывают свои социальные роли в определенных социальных сценариях. Эти роли, по Дюркгейму и Парсонсу, имитируются представителями гегемонной культуры с их «авторским правом» на культурное производство.

Как подчеркивают ученые, именно гуманитарные исследования должны найти способы разорвать подобные модели репрезентации и производства репрезентаций с тем, чтобы предложить существенно новые модусы нашего взаимодействия с другими людьми (включая их гендерное измерение), социальными институтами, товарным производством, и т. д.

Теоретики доказывают, что репрезентация является политической в двух смыслах. Во-первых, репрезентация предполагает стандарт нормативности, что, в свою очередь, подразумевает универсальность. Во-вторых, она требует согласия с этими нормами, пусть даже имплицитно выраженное «соглашательство».

Следует отметить, что сегодня по-прежнему сильным является направление, подчеркивающее универсальность человеческой природы. В то же время в постмодерне плюральность является основой «человеческого условия». Мы все отличаемся друг от друга и часто стремимся к этому. И все же каждое «измерение отличия» склонно, пусть даже «молчаливо», установить общность с набором «Других», таким же образом отличающих себя. Нет простого

подобия, немаркированного различием, но также и нет различия, не зависящего от некого фона общего «узнавания», – доказывают ученые.

Сегодня «плюрализм» – это идеология групп, по Ф. Джеймсону, «набор фантасмагорических репрезентаций, создающих треугольник фундаментальных псевдоконцептов: демократии, медиа и рынка» [8, с.320]. Эта идеология не может, однако, быть адекватно смоделированной и проанализированной, пока мы не осознаем, что ее условия и возможности являются реальными социальными изменениями. Проблема заключается в том, что (пользуясь формулировкой К. Маркса) субъект дан и в реальности, и в мыслях; категории, выражающие формы бытия, определения экзистенции отнюдь не возникли в тот момент, когда они начали обсуждаться как таковые.

Культура конструирует значение для «акторов», «агентов» и прочих индивидов, которые в эпоху «децентрализации» и «фрагментации» не обладают более определенными текстами, с помощью которых они ориентировались бы в постмодерной экзистенции. Бесспорно, нет ничего плохого в познавании значения при помощи культурной репрезентации, с которой нас связывают отношения идентификации: в мире постмодерна идентификация занимает место «культурного членства» в качестве фундаментального опыта социальной одинаковости и социального различия. Сегодня значения лежат в признании своего «Я» в застывших рамках культурной репрезентации, но, как утверждают ведущие теоретики постмодерна, такие рамки репрезентации искажают реальность и, следовательно, не обеспечивают стабильность значений. Последнее – радикальное положение постмодерна, в котором репрезентации помогают индивидам утверждать свою субъективность, извлекая ее из культуры, которая «пишет нас», но – не наоборот.

Безусловно, нарративы масс-культуры блокируют доступ к более высоким и интеллектуально насыщенным дискурсам, с помощью которых индивиды – особенно молодые индивиды – смогли бы разобраться в сложных переплетениях опыта и практик общества постмодерна. А потому столь важной остается миссия преподавателя – нести свою исторически оправданную и санкционированную обществом функцию: научить студентов думать и дать им силу действовать.

1. Бодрийяр Ж. Симуляция и симулякры // Современная литературная теория. Антология / Ж. Бодрийяр. – М.: Флинта:Наука, 2004. – С. 258-270.
2. Иглтон Т. Капитализм, модернизм и постмодернизм // Современная литературная теория. Антология / Т. Иглтон. – М.: Флинта: Наука, 2004. – 344 с.
3. Кравченко С.А. Словарь новейшей социологической лексики / С.А.Кравченко. – М.: «МГИМО-Университет», 2011. – 408 с.
4. Уилер Г. Гештальт терапия постмодерна / Г. Уилер. М.: Смысл, 2011. – 464 с.
5. Agger B. Cultural Studies as Critical Theory. – London: The Falmer Press, 1988. – 217 p.
6. Alexander J.C. Social Science as Reading and Performance: A Cultural Sociological Understanding of Epistemology // European Journal of Social Theory. – 12 (1), 2009. – P. 21-41.
7. Appignanessi R., Garrat C. Introducing Postmodernism.– Cambridge: Icon Books.– 2007. – 189 p.
8. Jameson F. Postmodernism or, The Cultural Logic of Late Capitalism. – London, New York: Verso, 2009. – 438 p.
9. Lyotard I.-F. The Postmodern Condition: a Report on Knowledge. – University of Minnesota Press, 1984. – 144 p.

Сергій Грабовський

УДК 101:14(477)

Феномен антропосфери у потрактуванні Володимира Шинкарука

Стаття присвячена дослідженню спадщини визначного українського філософа Володимира Шинкарука під ракурсом осмислення ним феномену антропосфери. Попри те, що у радянські часи поняття «антропосфера» було піддане своєрідному ідеологічному табу, В. Шинкарук змістовно і багатогранно осмислив позначуваний цим терміном феномен. Це осмислення відбувалося у межах філософії неомарксизму та діалектичного гуманізму і мало наслідком багатогранну, «стереоскопічну» і динамічну картину феномену антропосфери.

***Ключові слова**: антропосфера, неомарксизм, Київська філософська школа, світ людини, світогляд, освоєння світу.*

The article investigates the heritage of outstanding Ukrainian philosopher Volodymyr Shynkaruk under the foreshortening phenomenon anthroposphere understanding them. Despite the fact that in Soviet times, the concept of "anthroposphere" has been subjected to a kind of ideological taboos, V. Shynkaruk meaningful and multifaceted comprehended under this term phenomenon. This judgment took place in the framework of the philosophy of neo-Marxism and dialectical humanism. Its result was a multi-faceted, "stereoscopic" and dynamic pattern the phenomenon anthroposphere.

***Key words**: anthroposphere, neo-Marxism, the Kiev school of philosophy, the human world, world outlook, assimilation of the world.*

Поняття «антропосфера» досить широко застосовується у сучасній філософії та соціогуманітаристиці. Його вживають і як синонім понять «ноосфера» та «соціосфера», і як означення складової (елементу) двох останніх понять, і як характеристику сукупності людей (людства), які взаємодіють з природою і трансформують її, і як поняття, парне до поняття «техносфера», разом з яким воно описує «другу природу», і як свого роду доповнення до поняття «біотехносфера», і як загальник щодо поняття «антропогенний чинник». За всіх обставин поняття «антропосфера» характеризує людей і людство в історично розгорнутій взаємодії з довкіллям – природним та штучним.

Форми та способи цієї взаємодії, так само, як і форми та способи існування й самоорганізації людства не є чимось абстрактним; вони з часом змінюються. Практика присвоєння продуктів природи у ранні часи існування людства в силу обставин призвела до масштабної екологічної катастрофи; натомість продуктивне господарство, коли людина почала виробляти потрібні їй блага та організовувати власне життя, не намагаючись уподібнитись природним істотам і силам, знаменувала собою вихід до принципово інших способів буття антропосфери. Перспектива нової докорінної зміни основ людської практики, яка вимальовується сьогодні, – як тенденція, можливість, альтернатива, зрештою, мрія, - може вивести антропосферу на нові обшири або істотно обмежити її.

У XX-XXI століттях сфера буття людства містила і містить настільки взаємовиключні тенденції, у ній з'явилася і постійно з'являється така кількість проектів подальшого розвитку (деякі – на десятиліття, а деякі – на тисячоліття наперед), у цьому розвитку виникають такі масштабні колізії, що розгляд антропосфери як такої без їхнього врахування видається вкрай непродуктивним. Ба більше: ці колізії і є буттям антропосфери, її розвитком, осердям її реальних перспектив на майбутнє.

Але що парадоксально: за всього свого концептуального багатства поняття «антропосфера» фактично відсутнє у філософії радянського часу, в тому числі і в тих її школах та напрямах 1960-80 років, які небезпідставно вважалися «директивними органами» ревізіоністськими. Натомість активно вживалося поняття «ноосфера» (з посиланнями на Володимира Вернадського і Тейяра де Шардена), осмислювалися різні аспекти того, що це поняття позначало, обговорювалися в наукових монографіях та художніх творах (роман Івана Єфремова «Лезо бритви») перспективи становлення «істинної» ноосфери, коли буття людства, нарешті, виявиться організованим на засадах вільного від забобонів минулого розуму.

А водночас у філософській літературі де-факто було широко представлене осмислення тих складових особистісно-людського і соціоприродного буття, які охоплюються поняттям «антропосфера» - проте без його використання. Ймовірно, у «директивних органів», тобто у партійного керівництва, нові концептуальні поняття викликали ідіосинкразію, а то й асоціацію з «впливом буржуазної філософії та ревізіонізму». Інший момент, який пояснює нехіть до вживання цього поняття – загальна свідома і підсвідома орієнтація філософії радянського часу, навіть у її ревізіоністських і постмарксистських зразках, на сферу належного, бажаного, а не дійсного, чинного. Ноосфера – це жаданий досконалий стан співіснування людини і довкілля, соціуму і природи, тоді як антропосфера – це реальність в усіх її вимірах, від пам'яті про минуле (закарбованої не тільки у словах, але і в матеріальному довкіллі) до мрій про майбутнє, проектів його творення і застережень щодо небезпек втілення таких

проектів, щодо глухих кутів соціального, соціоприродного, культурного та антропологічно-біологічного розвитку.

Сказане стосується і Київської філософської школи та її незмінного – з кінця 1960-х – ідейного лідера та організатора Володимира Шинкарука.

Становлення Київської школи, фундатором і першим лідером якої був Павло Копнін, відбувалося в межах т. зв. «автентичного марксизму». Останній виглядав у ті часи як антитеза сталінському діамату й істмату, як посутньо європейська філософська система, що ґрунтувалася на традиціях німецької та певною мірою французької суспільної думки і ввібрала в себе (в неявній формі) досвід численних християнських єресей. Власне, чимало західних дослідників і сам марксизм розглядають як масштабну єретичну доктрину, спрямовану на досягнення загальної справедливості та свободи, ствердження гармонії у взаємодії людини та природи. Хоча, з іншого боку, у Маркса можна знайти й чимало посутньо тоталітарних ідей. Але молоді українські філософи 1960-х воліли не бачити останніх. Подальший ідейний розвиток Київської школи відбувався від автентичного марксизму до неомарксизму (який у 1960-1980 роки в усьому світі був одним із основних напрямів і методів філософського розмислу) і часом до постмарксизму. Йдеться про рух за межі вивченої та відтвореної (наскільки це було можливо за умов радянської цензури) спадщини Маркса та його учнів, про висунення на підґрунті цієї спадщини нових, оригінальних концепцій, які могли би не тільки продовжувати і розвивати Маркса, а й у певних моментах вступати з ним у своєрідну заочну полеміку.

Як пізніше зауважував Володимир Шинкарук, «вузлові категорії світогляду: людина і світ, буття і небуття, простір і час, життя і смерть, свобода і необхідність та інші, які традиційно вважаються філософськими, наявні в людській свідомості до виникнення філософії і функціонують до засвоєння філософії. З самого початку вони є категоріями не філософії, а культури… За умов цивілізації, коли виникає філософія як форма теоретичного пізнання, вона осмислює наявні в даній культурі світоглядні категорії відповідно до особливостей цієї культури» [7, с.246]. Іншими словами, логіка предмета повела за собою дослідників, і не тільки ті філософи, хто працював у межах філософсько-антропологічних парадигм чи розвивав сюжети філософії культури, а дослідники філософії науки долучилися до українського ґрунту, до національного виміру антропосфери, хоча в опублікованому 1986 року у Києві «Філософському словнику» саме це поняття відсутнє; проте водночас усю свою діяльність Київська школа будувала на двох засадничих Марксових формулах: що філософія – це «жива душа культури», а головним предметом філософування є взяті через призму світогляду «людина і світ людини».

Відтак, скажімо, Вадим Іванов концептуально розкрив внутрішні механізми еволюції природи у напрямі становлення життєвого світу людини та показав цей світ у сукупності його соціокультурних визначень, Ігор Бичко окреслив специфіку детермінації у межах буттєвого світу людини як «детермінації майбутнім», ще-не-реалізованим, але ґрунтованим на певних можливостях і прагненнях, Микола Тарасенко філігранно дослідив й оприявнив тонкощі суб’єкт-об’єктних і суб’єкт-суб’єктних відносин та стосунків у сфері людського, технологічного і природного буття, Віталій Табачковський занурився у дослідження феномену практики, котрий, як з’ясувалося, принципово не надавався до редукції в бік чи то матеріального виробництва чи то революційної діяльності; відтак практика постала як (само)творення людини з усією гамою поліфонічності та полісутності, Олександр Яценко показав феномен цілепокладання у творенні світу людини як базований на моральних почуттях та життєвому досвіді, а не суто раціональний процес.

Але передусім у сенсі розкриття граней соціокультурного і соціоприродного феномену, окресленого формулою «людина і світ людини», характерною є творчість самого Володимира Шинкарука. Найперше звернімо увагу на написане ним введення до колективної монографії «Людина і світ людини», яке зветься «Філософія і світогляд». Починається текст ритуальною фразою: «Однією з програмних задач комуністичного будівництва, конкретизованою на XXV з’їзді КПРС…»; здавалося б, далі йтиметься про стандартні ортодоксальні речі, але насправді дуже швидко розпочинається змістовний і ґрунтовний розгром офіційного діамату й істмату, бо центром філософування стають людина і світ її життя, тобто те, що можна

позначити терміном «антропосфера», а не знеособлені «загальні закони розвитку природи, суспільства та мислення»: «Якщо життя в його реальних здійсненнях, справах і турботах є життям безпосередньої дії, то життя у свідомості охоплює минуле, сьогодення й майбутнє й поєднує їх у єдине ціле, де минуле не залишається «позаду», а «йде» з нами, і де майбутнє не приховане, а «бачиться», проектується, переживається. Свідомість – це і є зв'язок часів в актах життєдіяльності людини. «Прийти» до свідомості означає встановити зв'язок часів свого буття» [1, с.8]. І далі: *«Об'єктивний світ творчої діяльності людини* - це світ реальних можливостей, відкритих в умовах людської життєдіяльності й обумовлених об'єктивними закономірностями цього світу. Сутність творчості як предметної діяльності й полягає у відкритті цих можливостей та «доопрацюванні» того, що не зробила або чого не в змозі зробити сама природа, - але в «доопрацюванні» його відповідно до «мірок» людини, до її потреб і життєвих цілей. Це стосується й соціальної творчості, де для створення нового необхідна також наявність можливостей для його реального здійснення». [1, с.11-12].

Далі текст містить пряму полеміку з догмою діамату про свободу як «пізнану необхідність»; ця догма була не просто теоретичним положенням, а нормою світобудови-по-більшовицькому, обґрунтуванням підкорення індивіда колективу, партійця – партії, громадянина СРСР – владі, і не зовнішнього підкорення, а внутрішнього, на рівні екзистенційному. Адже якщо необхідністю планетарного розвитку є рух до комунізму, то лише той, хто свідомо підпорядкував своє життя невблаганному механізму цього руху і є справді вільним; ну, а тих, хто ще не усвідомив необхідність, не пізнав її, тих слід звільнити, хоч би й за допомогою танків та «виправних» таборів…

Натомість Володимир Шинкарук писав: «Пізнання й свобода – дві необхідні взаємоопосередковані передумови творчого процесу. Оскільки пізнання є творчістю, воно передбачає свободу; оскільки свобода обмежується вибором здійсненних можливостей, вона припускає пізнання можливого й неможливого. Діапазон реальної свободи в практичній дії визначається пізнанням. Свобода – не тільки пізнання необхідності, а й відкриття можливостей і засобів підпорядкування останньої життєвим цілям людини… Але щоб вчинити дію, нам необхідно хоча б на мить повірити в істинність припущення, у його вірність. Тому що рішення приймаються життєзначущі» [1, с.12-13]. Отож – необхідність, якщо вона й існує, може бути підпорядкована життєвим цілям людини; індивідуальне життя за своєю вартістю є принаймні не нижчим за соціальне, а дія людини неможлива без віри, без уяви, раціонально-наукового знання тут замало. «Властивість людської свідомості сприймати й переживати уявлюване як дійсне, минуле й майбутнє як сьогодення й лежить в основі роздвоєння людського життя на духовне й матеріальне – життя «у світі ідей» і життя «у світі речей». Із цього роздвоєння й випливають питання, які традиційно вважаються світоглядними й характеризують способи відношення людської свідомості до зовнішнього світу, мислимого й уявного до дійсного» [1, с.14].

У такому контексті філософія з безликої «науки наук» перетворюється на щось зовсім інше, на складову нормального людського життя, на дієву силу розвитку світогляду освіченої людини та надання нових барв повсякденності людського існування, як складова існування й розвитку антропосфери. «Як форма теоретичного розвитку світоглядних знань філософія здатна і покликана обганяти й випереджати пізнавальну діяльність повсякденної світоглядної свідомості, теоретично ставити світоглядні проблеми, які відображають історичні зрушення в суспільній практиці ще до їхнього віддзеркалення в «нефілософському» світогляді. Але попри все це філософія виникає й розвивається «на шляхах» розвитку світогляду, через освоєння, постановку й теоретичне вирішення світоглядної проблематики, - писав Шинкарук. - Філософія відрізняється від світогляду в тому аспекті, що вона є не «духовно-практичним», а *теоретичним* освоєнням світу. У цьому плані вона – не сам світогляд, а форма його теоретичного вираження й розвитку. Але, вирішуючи своїми теоретичними засобами світоглядну проблематику й тим самим постачаючи суспільній свідомості теоретично розроблені світоглядні знання, філософія сама функціонує як система світоглядних знань, виконує функцію теоретично розробленого світогляду» [1, с.22-23].

Пізніше, осмислюючи пройдений шлях, Володимир Шинкарук відзначав: «Наше

прозріння розпочиналося ще в 60-ті роки, за так званої хрущовської відлиги, через праці і публічні виступи Павла Копніна, через відомий гуманістичний, а точніше антропологічний, поворот у наших філософських дослідженнях кінця 60-х – початку 70-х років, у всьому тому, що звалося тоді «філософським ревізіонізмом», «ерозією марксистсько-ленінської філософії» і т. ін. І піддавалися тоді партійній критиці…» [4, с.82]. Розвернувши філософію Київської школи обличчям до людини з її життєвими цілями, з її прагненням й уявленнями, сам Шинкарук у своєрідному продовженні щойно цитованого тексту, вперше опублікованому через три роки в журналі «Філософська думка», звертається до тріади «філософія-світогляд-культура». Він пише: «На наш погляд, якщо брати духовну культуру загалом, в усьому тому обсязі, в якому вона охоплюється у філософських й історико-культурних дослідженнях, - то категорії світогляду, безперечно, є категоріями культури. Так само можна сказати, що деякі категорії культури є категоріями світогляду. Більше того, якщо йдеться про духовну культуру, то основою категоріальних відношень духовної культури виступають категоріальні зв'язки світогляду. Але водночас є низка категорій духовної культури, які не можна зарахувати до категорій світогляду. Вони можуть мати світоглядний зміст, але не завжди, не в усіх аспектах. Візьмемо, наприклад, казки. При аналізі культури тієї чи тієї епохи казки, легенди, міфи, епос та ін. розглядаються як феномени культури. І не можна характеризувати культуру того чи іншого народу без розгляду створених ним казок. Який же світоглядний аспект дослідження казок? На наш погляд, він полягає у розкритті казкового світу як форми світогляду людини певного віку. Казковий світ дитинства – важливий компонент, який виявляє особливість дитячого світогляду. Або дитячі ігри. Це надзвичайно важливий компонент культури. І водночас вони мають величезне світоглядне значення… Що таке ігри? Адже це і є спосіб прилучення підростаючого покоління до форм життєдіяльності дорослих, який забезпечує освоєння суспільних відносин через «програвання» в уяві» [5, с.165-166]. На перший погляд, це суто абстрактно-теоретичні розмисли. Але насправді йдеться про осмислення підґрунтя нерозривності світової та національної культури з філософією через нерозривну тріаду: категорії культури – категорії світогляду – категорії філософії. І далі: «Категоріальний зв'язок «людина – світ» конкретизується в категоріальних зв'язках «людина – природа», «людина – суспільство», «людина – історія», «людина – природа – суспільство – історія». Між ними є градації, які потребують дослідження» [5, с.168]. Слово «антропосфера» не назване, але саме про неї йдеться, коли окреслюється система категоріальних зв'язків «людина – природа – суспільство – історія» та говориться про необхідність її дослідження.

А таке дослідження, якщо його проводити справді відповідально, неодмінно не просто виведе за межі марксистсько-ленінської ортодоксії, а приведе до відкриття нових світоглядних і філософських обширів. Як і наступне: «Зрозуміло, що світогляд – це узагальнені уявлення про світ, природу і суспільство в їх єдності, про людину і її місце у світі, смисл буття та ін. Але ці уявлення стають елементами світогляду тоді, коли вони інтегруються у форми суспільної самосвідомості людини, в якій вузловими категоріями виступають поняття «людина» і «світ», що через них суб'єкт світогляду (індивід, соціальна група, клас або соціум загалом) усвідомлює своє місце і призначення у світі. З цього боку важливим є дослідження самого генезису понять «людина» і «світ» як вузлових категорій світогляду» [5, с.166].

При цьому й усвідомлення людиною свого місця у світі, й осягнення цього світу, й облаштування його не можуть спиратися виключно на ґрунт властиво раціонального, відірваного від багатства людського єства або піднесеного над усіма іншими виявами людського як вищий вияв суб'єктних якостей людини, – індивідуальних, колективних чи навіть глобальних: «…Ми ніколи не досягнемо абсолютного знання, яке б дозволило з досконалою точністю «вирахувати» оптимальну лінію поведінки і всі її наслідки. У кожній конкретній життєвій ситуації залишаються невраховані, непізнані моменти, свої ікси та ігреки, які неможливо вирахувати за допомогою найвищої математики. І тоді незамінною основою вибору є наше моральне почуття. І чим більш розвиненим, людяним воно є, тим більш адекватним, більш вірним, гуманістичним буде вибір мети» [2, с.207-208].

Загалом же номінальний діалектик-матеріаліст академік В.Шинкарук насправді

ще у радянські часи виступає як ідеаліст найвищого ґатунку – у сенсі того, що в центрі його філософування завжди були вищі духовні здатності людини, її ідеали, сподівання, мрії. «Віра, надія, мрія, духовні почуття (а позитивним виявом усіх їх є любов у найширшому значенні цього слова) – це винятково важливі категорії духовного життя людини і суспільства і, отже, духовної культури. Без них немає світогляду» [5, с.172]. Світ не ворожий людині, це її світ, тільки треба зняти запони, створені як самою людиною (відчуження), так і обставинами, - ось яким було його кредо. «Культура (в ширшому розумінні – матеріальна і духовна) – це суспільно-історичне матеріальне і духовне освоєння (олюднення) природи, перетворення її у світ людського буття. У свою чергу, світ людського буття тоді виступає як культура, коли здійснює функцію «формоутворень людського духу», тобто розвитку людини» [5, с.168]. Ось така формула жаданого буття антропосфери, яка випливає з усього, що писав В.Шинкарук про взаємовідношення людини і світу, усвідомлення соціальними суб'єктами свого призначення, визначення ідей та ідеалів буття людини, освоєння дійсності та набуття свободи дії тощо.

«Людина стає соціально-культурною істотою мірою того, як вона опановує природу, долає зовнішню природну необхідність, стихійну гру природних сил і створює свій світ, цивілізує і окультурює умови свого життя. Однак її свобода, її панування над силами при роди завжди мають свої межі, вихід за які загрожує самому існуванню людини (людства). Яскравим прикладом цього є екологічні кризи, першу з яких учені відносять до епохи неолітичної революції, коли людство, щоб вижити, мусило перейти до землеробства і скотарства. Нині ми є свідками нової екологічної кризи, яка має глобальний планетарний характер і знову загрожує самому існуванню людства. Вихід і тут має бути – також через зміну форм діяльності в освоєнні природи, і згідно з принципами синергетики, ці форми мають забезпечити якісно новий, вищий ступінь ефективності використання енергії та інформації, а отже, мати складнішу структуру. Вони виведуть на новий ступінь свободи, який знову матиме свої межі». Це вже цитата зі статті, написаній у незалежній Україні наприкінці XX століття. Як бачимо, принципи філософування не змінилися, хіба що набули нових барв. [3, с.497]. До речі, саме в цьому тексті Володимир Шинкарук використовує запропоновану А.Свідзинським понятійну метафору, що характеризує роль етносів у культурній самоорганізації всесвіту людського буття: етноси як «культурні одиниці антропосфери» [3, с.496].

Загалом же у розв'язанні «базисних» проблем, які традиційно відносять до проблемного поля антропосфери, Володимир Шинкарук орієнтувався на людиноцентричне постіндустріальне суспільство, де безпосередньо у процесі виробництва діє не людина, а перетворені і «загнуздані» нею природні сили. Як за СРСР, так і в незалежній Україні, філософ наполягав на доцільності вимірювати розвиток суспільства не власне економікою, а моральністю людських взаємин, розвинутістю особи, динамікою і відкритістю культури. Серед завдань, які, на його думку, об'єктивно постали перед українською професійною філософською спільнотою на початку 1990-х, він відзначав «виявлення справжніх здобутків різних філософських течій у розв'язанні філософських проблем сучасності» та «зосередження уваги на проблемах… способів філософських новацій» [6, с.80]. Як видається, філософське осмислення проблемного поля, пов'язаного із прямо названим феноменом антропосфери у його розвитку, входить до числа цих завдань і відповідає найголовнішим традиціям, закладеним Київською школою філософії.

1. Шинкарук В.И. Ведение. Философия и мировоззрение // Человек и мир человека. (Категории "человек" и "мир" в системе научного мировоззрения). – Киев: Наукова думка, 1977. – С.7-26.
2. Шинкарук В.И., Яценко А.И. Гуманизм диалектико-материалистического мировоззрения. – К.: Политиздат Украины, 1984. – 255 с.
3. Шинкарук В.І. Діалектика: традиційний та нові підходи. Вибрані твори: У 3 т. – К.: Український центр духовної культури, 2003. – Т.2. – С.491-500.
4. Шинкарук В.І. Філософія і культура // Вибрані твори: У 3 т. – К.: Український центр духовної культури, 2004. – Т.3. – Ч.1. – С. 81-96.
5. Шинкарук В.І. Категоріальна структура наукового світогляду // Там само. – С.164-172.
6. Шинкарук В.І. Сучасні історичні реалії і філософія // Там само. – С. 72-80.
7. Шинкарук В.І. Поняття культури. Філософські аспекти// Вибрані твори: У 3-х т. – К.:Український центр духовної культури, 2004. – Т.3. – Ч.2. – С.209-268.

Світлана Кагамлик

УДК 93 (477.51)

Архієрей з козацького роду Сильвестр Кулябка

У статті розкрито основні віхи життя та діяльності Сильвестра Кулябки – архієрея з українського козацького роду, духовне служіння якого у найвищому ієрархічному сані проходило на теренах російських єпархій XVIII ст. Підкреслено, що попри віддаленість від рідних земель, Сильвестр Кулябка активно використовували свій вплив для допомоги землякам і захисту інтересів українських обителей.

Ключові слова: *козацтво, просвітництво*

The article deals with the major milestones of life and work of Sylvester Kulyabka, the bishop from the Ukrainian Cossack family who held his spiritual service in the highest church dignity in the Russian dioceses of the XVIII century. It is emphasized that despite the remoteness from their native lands, Sylvester Kulyabko actively used his influence for help to his countrymen and protectection of interests of the Ukrainian monasteries.

Key words: cossacks, education

Потомок славного козацького роду, архієпископ Санкт-Петербурзький і Шліссельбурзький Сильвестр Кулябка по праву належить до плеяди блискучих українських церковних діячів-просвітників, які ширили могилянську вченість не лише на рідних українських просторах, а й примножували славу Києво-Могилянської академії своїми високими здобутками на теренах Російської імперії. Посідаючи керівні становища в Російській Церкві, архієреї-українці Стефан Яворський, Сильвестр Кулябка, Платон Малиновський та інші водночас не забували свою належність до «нації малоросійської» й активно використовували свій вплив для допомоги землякам і захисту інтересів українських монастирів, де починалося їхнє духовне служіння.

Майбутній архієрей Сильвестр (в миру Семен Петрович Кулябка) народився 1704 р. у полковому м. Лубнах (тепер райцентр Полтавської обл.) в сім'ї бунчукового товариша Петра Кулябки. Українська шляхетська родина Кулябок славилася своїм походженням і впливовим становищем у Гетьманщині. Так, Григорій Кулябка був лубенським військовим писарем (1713-1714), а згодом (1715-1731) – військовим сотником. Павло Кулябка значився у 1774 р. лубенським обозним [9, с. 2-3]. Іван Кулябка – лубенський полковник (1757-1773), відомий своєю співпрацею з Києво-Печерською лаврою: на його замовлення Печерська друкарня надрукувала у 1760 р. понад 2 тисячі букварів для навчання козацької молоді. Відправляючи надруковані книги, адміністрація Лаври між іншим висловила надію на сприяння полковника у вирішенні монастирських справ – «в учинении скорих и безволокитних да и небезполезних резолюций благодетельство» [19]. Недарма на Полтавщині побутувало прислів'я «Славні Лубни Кулябками, а Хорол Родзянками». Родичі з боку матері були не менш відомими – достатньо сказати, що дід Семена Кулябки по матері Данило Апостол був українським гетьманом. Родинне козацьке коріння не могло не позначитися на формуванні у Семена Кулябки патріотичних почуттів і активної життєвої позиції.

Як і багато інших юнаків із шляхетських родин, Семен Кулябка навчався в Києво-Могилянській академії, яка переживала тоді часи свого розквіту. Завершуючи 1727 р. освіту, він разом з товаришем по навчанню Тихоном Щербацьким (майбутнім митрополитом Київським, Галицьким і всієї Малої Росії) звернувся до архімандрита Києво-Межигірського монастиря Арсенія Берла з проханням прийняти його в монастир для чернечого постригу. Це дало підставу деяким дослідникам вважати Кулябку постриженцем цього монастиря. Проте насправді чернечий постриг Кулябки під іменем Сильвестра відбувся 1727 р. в Києво-Печерській лаврі, що незаперечно доводить Ф. Титов [13, с. 35] і підтверджують справи лаврського архіву.

У першій половині XVIII ст. в Києво-Печерській лаврі гуртувалося чимало вихованців Києво-Могилянської академії, які займалися в монастирі літературною,

видавничою та іншою просвітницькою діяльністю. Могилянці, котрі пройшли моральне і чеснотне загартування в Печерському монастирі, вважалися чи не найкращими кандидатурами на заміщення в Академії викладацьких посад: вихідцям з чернечого стану надавалася перевага і вони складали більшість складу академічної корпорації. Як свідчив І.Власовський, ідеалом тогочасного академічного учителя, професора був учитель не тільки освічений, а й високоморальний, який би своїм прикладом виховував молодь [6, с. 42]. В числі запрошених на викладання в Академії печерських могилянців був і Сильвестр Кулябка.

За традицією навчального закладу, всі викладачі з чернечого сану були закріплені за монастирями, в яких приймали чернецький постриг. У відомості особового складу Києво-Печерської лаври за 1735 р. зберігся запис: «Силвестр Кулябка, учитель философіи» [21, арк. 20]. Працюючи в Академії з 1732 р., Сильвестр Кулябка до 1735 р. читав риторику, у 1735-1739 рр. – філософію і значився префектом, а у 1739-1745 рр. – богослов'я, при цьому очолював Академію і Києво-Братський монастир (1740-1745). Читаючи курси декілька років підряд, Кулябка досяг високої кваліфікації як у викладі риторики, так і вищих академічних курсів – філософії та богослов'я. Залишилися рукописні курси з цих предметів, складені Сильвестром Кулябкою в ході його педагогічної діяльності, зокрема риторичні: «Praeceptiones quaedam de eloquentia...» («Деякі настанови про набуття красномовства...»), «Libri V de arte rhetorica...» («П’ять книг про риторичне мистецтво...»), філософський: «Cursus philosophicus ingenuis sapientiae amatoribus in academia Kijovo-Mohylo-Zaborovsciana iteratim expositus nec non scholasticis commentationibus tritus anno Domini 1737 ex die Septembris 19 patre Sylvestro Kulabka protunc philosophiae professore scholarumque praefecto» («Філософський курс, повторно викладений з вченими доповненнями...») і теологічний: «Theologicae sacrae summa...» («Виклад священного богослов’я…») [7; 8, с. 303-304].

Академічні курси Сильвестра Кулябки користувалися великою популярністю і стали зразком для викладачів інших навчальних закладів, у тому числі й російських. Відомо, що ректор Троїцької лаврської семінарії (Москва) Іларіон, доповідаючи 1766 р. Синоду про методи навчання, вказав на трактат «О седми таинствах Новаго Завета», що був частиною богословського курсу Кулябки[4,с.5].

Ректорство Кулябки відзначилося для Академії також будівництвом двоповерхового навчального корпусу і Конґреґаційної Благовіщенської церкви. Прикметно, що очолюючи Академію, Сильвестр Кулябка активно залучав до викладання в ній могилянців з братії Києво-Печерської лаври. Їх кількість в складі академічної корпорації за часів Кулябки була найбільшою і доходила до половини: у 1740/41 н.р. – 4 з 8, у 1743/44 н.р. – 5 з 10 [2, с. 401-402].

За рівнем своєї педагогічної діяльності Сильвестр Кулябка вважався одним із видатних богословів свого часу. Цікаві та змістовні лекції професора захоплювали студентів, які називали його «златоблагословенный учитель» («aureus benedicendus magister») [14, с. 497].

Викладання у Києво-Могилянській академії Сильвестр Кулябка поєднував з активною проповідницькою діяльністю. 12 червня 1733 р. він виголосив «Слово на погребение Димитрия, благородного его милости пана войта киевского, полоцкого упривилированного», а 1734 р. – «Слово на плащеницу». Відомі також його проповіді, виголошені в Києво-Михайлівському монастирі (зокрема, 8 листопада 1738 р – «Слово на собор Архистратига Михаила и прочих бесплотных сил») [10, с. 324 - 328]. На здібності церковного оратора звернули увагу в придворних колах. Так, за проповідь, виголошену 1742 р. («Слово в неделю Самаряныни при Высочайшем присутствіи Ея Императорскаго Величества в придворной церкви маія 16 дня 1742 года») архімандрит Сильвестр заслужив «Высочайшее одобреніе».

На 1742 р. Сильвестр Кулябка вже значився придворним проповідником, під час поїздок до Санкт-Петербурга у справах Академії виголошував промови на честь імператриці Єлизавети та осіб імператорського двору, вітав імператрицю і 1744 р., коли вона перебувала в Києві. За імператорським велінням казання придворних проповідників, а також кращі твори інших казнодіїв відразу оприлюднювалися через Синодальну друкарню. Як свідчить рукописний «Каталог находящимся в Московской Святейшаго Правительствующаго Синода типографской библіотеке на разных діалектах книгам и листам», у 1742 – 1769 роках українськими

проповідниками було виголошено понад 90 проповідей, з яких не менше 85 було надруковано. [5, арк. 160-165 зв.]. Зокрема, у 1744 – 1750 роках вийшло друком 7 проповідей Сильвестра Кулябки».

На становищі керівника українського вищого навчального закладу Сильвестр Кулябка дотримувався традицій своїх попередників щодо співпраці з Києво-Печерською лаврою. Так, у 1744-1745 роках він очолив групу київських лаврських вчених у складі архімандрита Йосифа Занкевича, ієромонахів Варнави Старжицького та Веніаміна Фальковського з постриженців Печерського монастиря, які працювали над укладанням «Книжицы о собственных всякого чина должностях». Необхідність тісних контактів між Лаврою і Академією підсилювалася тим, що у процесі підготовки до друку книги Печерської друкарні згідно з указами російської світської і церковної влади мали пройти відповідне рецензування. Так, щоб отримати дозвіл на видання збірника творів Іоанна Златоустого, Печерський архімандрит Зосима Валькевич представив його Синоду. Проте синодальні цензори виявили деякі «неисправности» і направили рукопис на виправлення Київському митрополиту Арсенію Могилянському. Відповідно, митрополит 4 липня 1762 р. звелів ректору Академії Сильвестру Кулябці зібрати з середовища викладачів групу добре обізнаних з грецькою мовою вчених. До її складу увійшли викладач риторики ієромонах Віктор, синтаксими – Никодим і аналогії – чернець Касіян, яким було доручено невідкладно приступити до справи: «оныя проповеди, взяв оных оригиналы откуду надлежит, прилежно пересматривать и все как в речах, так и в тексте имеющіяся неисправности справлять» [11; 3, С.401-402].

10 листопада 1745 р. Сильвестр Кулябка прийняв висвяту на єпископа Костромського і Галицького. Прибувши в єпархію, він насамперед зайнявся влаштуванням навчальних закладів. В червні 1746 р. архієрей віддав розпорядження збирати учнів для навчання, а також продукти на їх утримання з приходських церков і монастирів. В кінці 1747 р. відкрилася заснована ним з великими труднощами школа. Спочатку кількість учнів у ній була невелика, їх збирали майже насильно – батьки відпускали дітей в школу, як на каторгу. На 1750 р. єпископу Сильвестру вдалося зібрати достатній склад учнів для реорганізації закладу в семінарію, яка і була влаштована в Костромському Іпатіївському монастирі під наглядом самого архієрея. Проте з переведенням Кулябки до Санкт-Петербурга навчання в семінарії на якийсь час припинилося, а учні розійшлися по домівках [1, с. 559 – 560].

Упродовж 1750-1761 років Сильвестр Кулябка обіймав Петербурзьку архієрейську кафедру і був одним з найвпливовіших членів Синоду. Білоруський ієромонах Феофіл Леонтович, якому не вдалося вирішити своїх справ у Синоді, звинувачуючи у цьому Кулябку, називав його «грозным. страшным и всемогущим в св. синоде членом», «самогрознейшим и всесильнейшим», а рішення Синоду вважав цілковито результатом його дій, вважаючи, що той «по мечтательному своему между протчими св. синода членами преимуществу, одних мнимым своим вежеством уловляя, других же непреодоленным упрямством преодолевая, всегда то делает, что ему угодно" [15, с, 487].

Одним із провідних напрямків діяльності Сильвестра Кулябки, як і в Костромі, був розвиток просвітництва. Преосвященний оголосив новий набір учнів в Олександро-Невську семінарію і відновив існуючий раніше клас богослов’я. З метою поповнення учительських кадрів архієрей викликав з Чернігівської семінарії ієромонахів – Гаврила Огінського та Ісайю Германовського, які почали викладали риторику і філософію [4, с. 81].

Перебуваючи далеко від рідних земель, архієрей підтримував тісні зв'язки з Києвом і турбувався про свою рідну обитель – Києво-Печерську лавру: надсилав їй кошти, а 1759 р. відправив у подарунок цінну панагію [20]. В лютому 1757 р. він анонімно попереджав адміністрацію Лаври про спроби деяких церковних діячів скористатися вимушеною потребою Печерської друкарні у скороченні видавництва іноземними мовами для заведення власних друкарень: «Понеже некто с хитрим и коварним умислом понушается старательство прилагать о новой типографіи латинского и греческого языков, представляя неправильно то, что якобы Лавры нашея типографія на тех иностранных язиках печатать книг не в состояніи. Того ради превелебности вашей скоро за полученіем сего [письма – *С.К.*] по своему усмотренію какую-ни есть книгу, одну на греческом, другую на латинском діалектах приказать напечатать... и по выпечатаніи нам

при реестре своем доношеніем представить... которим доношеніем желается нами злоковарный недоброхотов наших умисел прекратить, а типографію нашу непоколебыму зделать: вашей же Превелебности сіе наше намереніе в общую ползу имеющее произойти в секрете содержать предлагаем» [18, арк.3]. Як відомо, побоювання автора листа не були безпідставними – пізніше Лаврі довелося відстоювати права друкарні від посягань Київського митрополита Арсенія Могилянського.

Адміністрація Києво-Печерської лаври високо цінила турботу діячів з печерської братії про рідну обитель і в знак вдячності неодноразово відправляла їм книжкові подарунки – новонадруковані видання Печерської друкарні. Так, у 1749-1750 рр. діяльний лаврський уповноважений Софроній Тернавіот вручав книги печерського друку багатьом лаврським постриженцям і в тому числі єпископу Костромському і Галицькому Сильвестру Кулябці [16, арк.67зв., 73-74 зв.; 17, арк.1-9].

Помер Сильвестр Кулябка 17 квітня 1761 р. в сані архієпископа у Санкт-Петербурзі, хоча життя своє прагнув завершити на Україні – в Києво-Печерській лаврі, як десятки інших її постриженців-архієреїв. Відомо, що Печерський архімандрит Тимофій Щербацький свого часу свідчив, що «...показаніи архіереи [йшлося про архієпископів Московського і Калузького Платона Малиновського і Сильвестра Кулябку, тоді ще єпископа Костромського і Галицького – *С.К.*] за слабостію здравія своего намерены оставить свои епархіи и проситься в кіевопечерскую лавру на обещаніе» [12, с. 18].

У творчому спадку Сильвестра Кулябки залишилося 15 друкованих і чимало рукописних проповідей, а також його рукописні академічні курси. Згідно з бажанням архієрея його особисту бібліотеку передали Олександро-Невській духовній семінарії, яка перебувала під особистою опікою преосвященного.

Невтомна діяльність і духовна спадщина визначного церковного і культурно-освітнього діяча служила прикладом для багатьох тогочасних українських ієрархів, покликаних волею Синоду нести служіння на чужих для них теренах Російської імперії.

1. 150-летие Костромской духовной семинарии (1747 – 1897) гг.). II. Семинария в прошлом и начале нынешнего столетий (до 1814 г.). Очерк, составленный к 150-летию и читанный 1897 г. // Костромские епархиальные ведомости. – 1897. – №20. – С.554 – 577.
2. Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии. – Отделение II (1721-1795 гг.). – Т.1 (1721 – 1750 гг.). – ч.1.–К., 1904. – 464с.
3. Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии. – Отделение II (1721-1795 гг.). – Т.II (1751 – 1762 гг.) – К., 1905. – 534 с.
4. Архангельський М. Член Святейшаго Правительствующаго Синода, преосвященный Сильвестр Кулябка, архиепископ Санкт-Петербургский / Михаил Архангельский // Странник. – 1875. – Т.1. – С. 3-36.
5. Відділ рукописів Російської національної бібліотеки (ВР РНБ). – Ф. 2, № 585,арк. 160-165зв.
6. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви: У 4 т. / Іван Власовський. – К.: Видання Київської Патріархії Української Православної Церкви Київського Патріархату, 1998 .– Т.3. – 392 с.
7. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І.Вернадського (ІР НБУВ). – Ф. 306, №124, 125, 127.
8. Києво-Могилянська академія в іменах. XVII – XVIII ст.: Енциклопедичне видання. – К., 2001.– 736 с.
9. Лазаревский А. Люди старой Малороссии / Александр Лазаревский // Киевская старина. – 1886. – Январь. – С. 1-16.
10. Петров Н.И. Описание церковно-археологического музея при Киевской Академии. – Вып.2. – М., 1879. – 684 с.
11. Російський державний історичний архів (РДІА). - Ф.796, оп.48, спр. 400, арк. 1-20
12. Терновский Ф.А. Очерки из истории Киевской епархии в XVIII столетии на основании документов синодального архива / Ф.А. Терновский. – К., 1879. – 53с.
13. Титов Ф.И. Воспитанники Академии на службе в Киево-Печерской лавре / Ф.И. Титов. – К., 1913. – 184 с.
14. Титов Ф. И. Императорская Киевская духовная академія в ее трехвековой жизни и деятельности (1615 – 1915 гг.) / Ф.И. Титов. – К.: Злагода, 2003.
15. Харлампович К. В. Малороссийское церковное влияние на великорусскую церковную жизнь / К.В. Харлампович. – Т.1. – Казань, 1914. – 878 с.
16. Центральний державний історичний архів України м. Києві (ЦДІА К України). – Ф.128, оп. 1 друк., спр. 7.
17. ЦДІА К України. – Ф.128, оп. 1 друк., спр. 28.
18. ЦДІА К України. – Ф. 128, оп. 1 друк., спр. 42.
19. ЦДІА К України. – Ф.128, оп.1 друк., спр. 51.
20. ЦДІА К України. – Ф.128, оп. 1 заг., спр. 176.
21. ЦДІА К України. – Ф. 128, оп.1 черн , спр.2.

Юлия Макешина

УДК 141.78

Личность и феномен материнства в феминистском дискурсе постмодерна

Теоретики фемінізму, що аналізують феномен материнства, репрезентують три етапи філософської думки: «зречення» від материнства (С.де Бовуар, С. Файерстоун, Б.Фрідан), «відновлення материнства» (Е.Річ, Н. Чодороу, С. Раддік, Ю. Крістева та ін.) і «розгортання» нових наративів материнства (Дж.Батлер, Е. Єремія, М.Чендлер), що включають усвідомлення материнської суб'єктивності як різноманітною в своїй перформативности, багатосторонній і мінливою.

Ключові слова: *материнство, суб'єктивність, ідентичність, есенціалізм, конструктивізм, перформативні практики.*

Теоретики феминизма, анализирующие феномен материнства, репрезентуют три этапа философской мысли: «отречение» от материнства (С.де Бовуар, С. Файерстоун, Б.Фридан), «восстановление материнства» (Э.Рич, Н. Чодороу, С. Раддик, Ю. Кристева и др.) и «развертывание» новых нарративов материнства (Дж.Батлер, Э. Иеремия, М.Чендлер), включающие осознание материнской субъективности как разнообразной в своей перформативности, многосторонней и переменчивой.

Ключевые слова: *материнство, субъективность, идентичность, эссенциализм, конструктивизм, перформативные практики.*

The feminist thought analyzing the phenomenon of maternity, represents three stages: «renunciation» of maternity (S. de Beauvoir, S. Firestone, N. Chodorow, S. Ruddick, H. Sixous, M. Wittig) and the third stage represents both conceptual deployment and the challenge to the earlier theories. The theoreticians of the third stage (which is not finished yet) propose another narrative of maternity; the narrative which includes transition from essentialistic understanding of maternity to the poststructural realization of the maternal subjectivity as performative diversified and unsteady. Analyzed from this point of view, maternity is considered as practice because maternal subjectivity is not static, it is always «in process», it is constantly being constructed. As the identities are no longer invariable and the politics is no longer understood as a set of practices derived from the suggested interests of the «ready-made» subjects, the new configurations of politics will by all means emerge on the ruins of the old discursive practices.

Key words: *maternity, subjectivity, identity, essentialism, constructivism, performative practices.*

Одна из главных целей (пост)современных исследований гендера в целом и материнства, в частности, заключается, на наш взгляд, в определении гендерной идентичности и субъективности матери. Дискуссии вокруг дихотомии «пол-гендер», напрямую связанные с биологической основой материнства и/или его духовным наполнением, относятся, в основном, к тому периоду феминистской теории, в котором гендерное поведение рассматривалось как культурально сконструированное. Философы-феминисты 70–80-х годов отделили гендер от пола, который стал биологическим «фактом» того, что есть мужчина или женщина. Эмфаза на культуральном конструктивизме гендера была так важна для теоретиков-феминистов, потому что именно таким образом происходила денатурализация стереотипов маскулинного и фемининного поведения. Исследовательницы доказывали: гендерное поведение возникает не в качестве эффекта биологического пола, но культурального конструирования гендера. Однако они не бросили вызов концепту биологического пола как «tabula rasa», на которой затем пишется культурный текст [2, с.27].

В последующем эта задача была успешно – на наш взгляд – решена многими философами-феминистами, прежде всего, Дж. Батлер, но это «в последующем»; в 70–80-е годы именно французская феминистская теория совершила прорыв, определивший во многом развитие феминистской философии. Французская теория (Ю. Кристева,

Л. Иригарэ, М. Виттиг, Э. Сиксу, С. Кофман) – это то направление феминистской философии, которое подвергает рефлексии теорию в терминах оппозиции «феминизм различий VS. феминизм равноправия». Инструментарий, использованный французскими теоретиками, был предоставлен им атакой Ж. Деррида на логоцентризм, идеями М. Фуко о дисциплинарной власти и предельной маргинализацией женщин, представленной в теориях Ж. Лакана.

Исследовательницы-постмодернистки доказывают: «мужские» теории сексуальности – З.Фрейда или Ж.Лакана – в буквальном смысле не могут рассматривать женщин иначе как негативно воображаемое, незавершенное и пустое означающее: «матка без зародыша» (в результате подобных взглядов Иригарэ, например, была исключена из Лакановской психоаналитической школы).

Кристева соглашается с Иригарэ, опровергая концепты идентичности Лакана и Фуко, которые помещают фемининное вне процесса создания «Я». Значение, по Кристевой, не является прорывом «раз и навсегда» из подсознания, происходящим, когда означающий субъект входит в символический порядок. Хотя его нельзя «проговорить», подсознание биологически предваряет значение, которое всегда остается присутствующим как сила, способная разорвать значение. Последнее приводит Кристеву к выводу: женщины не выброшены «за борт» значения, они являются самим местом и самой возможностью репрезентации значения [3].

Исследование фигуры матери у Кристевой, – безусловно, междисциплинарное, – происходит в рамках лингвистики и поэтики, психоанализа и семиотики, эпистемологии и метафизики, антропологии и истории. Проблема материнства и тема матери развивается Кристевой на разных этапах ее теоретических изысканий. Начиная с «Сил ужаса» (1980), изучение Кристевой материнской фигуры наиболее ярко представлено в текстах «Материнство согласно Джованни Белини» (1980) и «Stabat Mater» (1986).

Междисциплинарный характер теоретического дискурса Кристевой зиждется на ее идеях «семанализа». Кристева постулирует существование особого «семиотического ритма» и отождествляет его с платоновским понятием хоры (chora) из «Тимея». Термином «хора» обозначают те понятия, которые находятся «вне именования», постигаемые исключительно через «трудное суждение»: дать имя тому, что же поддается наименованию, значит утратить это (как нечто, не поддающееся наименованию), но говорить об этом, не давая ему имени, невозможно. Отсюда парадокс, связанный с хорой: как только ее называют, она оказывается утраченной, а без называния ее не существуют [1, с.63]. Необходимо заметить: большая часть полемики, посвященной трактовке Кристевой материнской проблематики, сосредоточена на вопрос о хоре. Подкрепляя свое определение хоры цитатами из «Тимея», Кристева описывает ее как динамическое пространство за репрезентацией, нестабильное, неопределенное и полное смятения, а также – в последующем анализе – неназываемое. Некоторые исследователи (например, Ж. Роуз) приходят к заключению, что платоновское низведение материнства к пассивной восприимчивости является частью кристевской концепции как хоры, так и женского в целом [6, с.154].

Двусмысленный у самого Платона, этот термин претерпевает множество трансформаций в работах Кристевой. Первое различение, по мнению ученых, заключается в том, что платоновский термин изымается из космологического контекста и соотносится с нарративом о говорящем существе [4, с.27]. По Кристевой, в начале была Любовь, порождающая хора. У Кристевой хора становится динамическим принципом, компенсирующим «бессилие» символического (т. е. Логоса) перед архаической мощью материнского «Вместилища».«Неуверенность» в вечности и превосходстве Логоса черпается в основополагающем доверии к материнскому, которое его поддерживает [5].

«Страх перед архаической матерью, в сущности, представляет собой страх перед ее производящей силой. Бремя борьбы с этой ужасной силой и несет на себе патрилинейное родство», – пишет Кристева [7, с.77]. Власть фаллоса, символическая власть, «способная преодолеть проблемы, связанные с функционированием пениса, возникает как результат присвоения архаической материнской власти», – утверждает исследовательница [8, с.63]. И еще одна очень важная мысль: фаллическая идеализация построена на пьедестале предания смерти женского тела. Это

«убийство» женского тела – его извлечение из фаллического порядка – и есть, по Кристевой, первопричина женской «асимволии», определяющей существование женщины по отношению ксимволическому, которое функционирует через исключение женского. В этих условиях женское реализуется через мистерию и не имеет никакого доступа к символическому. Перед женщиной открываются два пути: либо обрести собственное своеобразие в «асимволической единичности», либо вести тайную жизнь, притворяясь, будто она соблюдает закон, не замечающий и никак не означивающий ее [9].

Исследовательница задает вопрос, который звучит особенно остро в наши дни: нам кажется понятным, что представляет собой «архаическая» мать, но что значит современная мать? Где она располагается в пространстве среди ролей любовницы, работающей матери, активиста борьбы за свободу женщин и т. д.? Или же, напротив, она возвращается под защиту ценностей традиционной семьи? Проблема материнской страсти и ее значения «сегодня» – в центре внимания последних работ Кристевой. Во многом благодаря тому, что «загадка» беременности есть «загадка», придающая женщине особую власть, «власть фаллоса» не забывает сразу же забрать ее у женщин. И все же фертильность женщин, их беременность не только продолжают занимать наше «коллективное воображение», но также служат «святилищем для священного».

Сегодня, утверждает Кристева, материнство насыщено тем, что осталось от «религиозного чувства». В то же самое время трудность управления экономическими и личными «затратами» при рождении и воспитании детей вызывает широкие дискуссии с определенной солидарностью женщин по той очевидной причине, что человеческое дитя рождается «незавершенным», неспособным на автономию. Помимо традиционных в либеральном государстве вопросов о субсидиях, отпуске для обоих родителей по уходу за детьми и т. д., материнство сегодня сталкивается с проблемой глобализации, с неспособностью общества «политически» разрешить основополагающий вопрос человеческой прокреации. Обращая все свое внимание на биологические и социальные аспекты материнства наряду с сексуальной свободой и равенством, мы стали первой цивилизацией, пишет Кристева, у которой отсутствует «дискурс о сложности материнства». Пытаясь исправить это упущение, Ю. Кристева уверенно оттачивает наше понимание материнской страсти, креативности и особой женской сублимации [10].

Знаменитый философ-психоаналитик Л. Иригарэ рассматривает идею материнства, отталкиваясь от тезиса о том, что идентичность всех женщин на протяжении всей истории определяется ролью матери и идеей материнства. В основе данного подхода к женщине, по Иригарэ, лежит дихотомия «культура-природа» и, соответственно, отождествление женщин с последней. Принимая точку зрения универсальности, объективности и униформности, философская традиция, по сути, отражает неполный взгляд на мир; взгляд, сформированный теми, кто отвечает за «письмо», – мужчинами. Без материальной, материнской, «вскармливающей» функции женщин мужчины не обладали бы свободой для размышлений и временем для написания философии, которая сформировала нашу культуру.

Как таковые женщины «непостижимы», фемининность – это неисследованная область философии. Развивая этот тезис, Л. Иригарэ полагает, что сексуальные и гендерные различия не существуют, поскольку сексуальное различие потребовало бы достижение мужчиной и женщиной одной и той же субъективности в западной культуре. Исследовательница утверждает, что женская сексуальность остается «темным континентом», непостижимым и недосягаемым, и потому природа женщины будет всегда ошибочно интерпретироваться теми, кто продолжает определять женщин в маскулинных терминах.

За последние десятилетия феминистский философский подход к материнству стал концептуально богаче и значительно сложнее. В своем развитии феминистская мысль претерпела ключевой «сдвиг» – от эссенциализма к постструктурализму. В то же время исследователи-феминисты осознают: гендер по своей природе есть конструкт. Именно это понимание поддерживает и подпитывает современные дебаты о материнстве. Сегодня ученые уже меньше говорят о «материнстве» (motherhood), но больше о «материнской заботе» (mothering), поскольку материнство не рассматривается более как

зафиксированное статичное состояние, но скорее, как набор непостоянных идей, представлений и модусов поведения, рассматриваемых в определенном контексте. Анализировать «материнскую заботу» – значит высвечивать активную природу материнства. Последнее является важным изменением, поскольку традиционный взгляд на материнство в западной культуре всегда связывался с пассивностью и отсутствием власти. Именно такие подходы проложили путь пониманию материнского поведения как перформативного и потенциально разрушительного. Ученые подчеркивают, что понятие материнской перформативности (о чем подробнее несколько позже) является и продуктивным, и проблематичным, в любом случае – требующим акцента на этических вопросах [11].

Материнское поведение, рассматриваемое в таком русле, несомненно, содержит потенциальный подрыв доминирующих дискурсов материнства. Такое понимание материнства открывает пространство для идеи о материнской «деятельности», «свободе воли» («agency»). По Батлер, последнее означает вариации повтора практик, составляющих гендер, который конституирует «agency», то есть варьировать повтор материнских практик означает влиять на материнскую деятельность.

То, что идентичность является эффектом, означает, по Дж. Батлер, что она не является «фатально» определенной или полностью искусственной. То, что конструируемый статус идентичности понимается неверно в этих конфликтующих направлениях, указывает на те пути, в которых феминистский дискурс оказался в ловушке ненужного бинаризма свободной воли и детерминизма. Конструктивизм не противостоит деятельности, он является необходимой сценой деятельности, теми терминами, которые артикулируют деятельность и которые делают ее культурно интеллигибильной.

Если идентичности более не являются неизменными, а политики более не понимаются как набор практик, извлеченных из предполагаемых интересов, принадлежащих набору «готовых» субъектов, новые конфигурации политик несомненно будут возникать на руинах старых дискурсивных практик.

1. Николчина М. Значение и матереубийство [Текст] / Милена Николчина. Значение и матереубийство. – М.: Идея - Пресс, 2003. – 180 с.
2. Deutscher P.Yielding Gender [Text] / Penelope Lisa *Deutscher* // – London and NewYork: Routledge, 2004. – 223 p.
3. Kristeva J. Oscillation between Power and Denial [Text] / Julia Kristeva // New French Feminism. – Eds. – E. Marks, I. de Courtivron. – New York: Schoken Books, 1981. – P. 165-167.
4. Kristeva J. Revolution in Poetic Language [Text] / Julia Kristeva // – NewYork: Columbia Univ. Press, 1984. – 645 p.
5. Kristeva J. Tales of Love [Text] / Julia Kristeva // – NewYork: Columbia Univ. Press, 1987. – 414 p.
6. Rose J. Sexuality in the Field of Vision [Text] / Jacqueline Rose // – London: Verso NLB, 2005. – 256 p.
7. Kristeva J. Powers of Horror: An Essay on Abjection [Text] / Julia Kristeva // – NewYork: Columbia Univ. Press, 1982. – 247 p.
8. Kristeva J. In the Beginning Was Love. Psychoanalysis and Faith [Text]. Julia Kristeva // – NewYork: ColumbiaUniv. Press, 1988. – 63 p.
9. Kristeva J.Polylogue [Text] / Julia Kristeva // – Paris: Seuil, 1977. – 541 p.
10. Официальный сайт Кристевой Юлии [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.kristeva.fr / motherhood.html.
11. Jeremiah E. Motherhood to Mothering and Beyond [Text] / Emily Jeremiah // Journal of the Association for Research on Mothering. – Vol. 8, Number 1,2, 2006. – P. 21-33.

Анатолій Мартинюк

УДК УДК 141. 35

Постать академіка Анатолія Авдієвського і обрії української музичної культури сьогодення

В роботі розкривається творчий феномен та багатогранна діяльність – визначного музичного діяча, одного з фундаторів сучасної музичної культури і педагогіки незалежної України, диригента, академіка Анатолія Авдієвського. Аналізується роль світоглядного навантаження музичного мистецтва в історично-культурному контексті розвитку хорового жанру епохи. Обґрунтовується значущість

особистісно-духовного начала в діяльності видатного Майстра для сьогоденних обріїв і глибин взаємопроникнення української і світової музично-пісенної культури.

Ключові слова: *історично-культурний контекст розвитку музичного мистецтва України, світоглядне навантаження музичної культури, диригент і педагог Анатолій Авдієвський.*

The paper revealed the creative phenomenon and many-sided activity of prominent musical figure, one of founders of modern musical culture of i pedagogics of independent Ukraine, conductor, academician Anatoliy Avdievskij, open up In-process. A role is analysed world view loading of musical art in the historically-cultural context of development of choral genre of epoch. Meaningfulness of the personality-spiritual beginning is grounded in activity of prominent Master for today's horizons and depths of interpenetration of the Ukrainian and world musically-song culture.

Key words: *historical and cultural context of development of musical art of Ukraine, world view loading of musical culture, conductor and teacher Anatoliy Avdievskij.*

Творчості одного з найвизначніших представників одеської хорової школи – хорового диригента, композитора, народного артиста України, професора, академіка АПН України Анатолія Авдієвського посвячена не одна наукова і мистецтвознавча робота. У низці ґрунтовних наукових праць визначних музикознавців Миколи Гордійчука, Галини Степанченко, Сергія Горбенка та багатьох інших дослідників достатньо різнопланово знайшов відображення творчий шлях, еволюція музично-виконавського стилю та розкриття феномену диригентсько-хорової школи академіка – визначного музичного діяча, який став одним із фундаторів музичної культури і педагогіки незалежної України.

Аналіз наукових праць зазначених та багатьох інших авторів потверджує нас у думці, що художній світогляд та музично-хорова естетика Анатолія Авдієвського не лише спричинилися до значного розширення репертуарних обріїв та збагачення системи музично-виражальних засобів і обумовили еволюцію виконавського стилю сучасного українського народного хору, але й усталилися в одну з домінуючих ліній в системі української музичної культури.

Пропонований нижче комплексний огляд творчої діяльності видатного диригента в історично-культурному контексті розвитку хорового жанру епохи, на нашу думку, дозволить не лише ширше окреслити витоки і джерела формування художнього світогляду Анатолія Авдієвського, виявити основні риси виконавської естетики А.Авдієвського як художнього керівника, висвітлити новаторські творчі пошуки А.Авдієвського щодо створення універсальної моделі художнього колективу, а й розкрити значущість особистісно-людського начала в діяльності видатного Майстра для сьогоденних обріїв і глибин взаємопроникнення української і світової музично-пісенної культури.

Анатолій Тимофійович Авдієвський народився 16 серпня 1933 року в селі Федвар, Знамянського району, Кіровоградської області. Коріння його роду походить з села Авдіївка, що на Чернігівщині. Рід Авдієвських дав назву селу. Як зазначав в одному з інтерв'ю А.Т. Авдієвський його батьки в ті страшні роки опинилися на Чернігівщині щоб зберегти сім'ю від переслідувань, оскільки його діди були репресовані і загинули під час проведення колективізації. В 1940 році сім'я переїздить до села Цебриково, Великомихайлівського району Одеської області, де пройшли дитячі роки майбутнього диригента і де він навчався у середній школі.

Вагому роль у формуванні світогляду та мистецької обдарованості А.Авдієвського відіграло його родинне середовище. Батько видатного диригента Тимофій Іванович і мати Ганна Юхимівна, були високоосвіченими людьми, вони обоє закінчили Харківський ветеринарний інститут і все життя працювали за фахом. Музична обдарованість Анатолія Авдієвського виявилася уже в ранньому дитинстві. Материнська ласкава колискова, щемливі і тужливі пісні краян були першопочатками його тяжіння до народної пісні. Великий музичний талант Анатолій Авдієвський успадкував передусім від свого батька, який мав прекрасний голос і чудово виконував українські народні пісні. Такі перлини народної музичної творчості «Повій, вітре, на Вкраїну», «Дивлюсь я на небо», «Зеленеє жито зелене», які постійно лунали в

батьківському домі і на все життя залишили незабутні спогади в душі його сина.

Під керуванням учителя музики Дмитра Івановича Коротєєва Анатолій Авдієвський співав у шкільному хорі, де виявив гарний голос і непересічні музичні здібності. Він захоплювався звучанням місцевого духового оркестру і з великим інтересом опановував мистецтво гри на різних музичних інструментах: баяні, акордеоні, скрипці, трубі. Подружжя Каратєєвих-Дмитро Іванович та Валентина Миколаївна, яка викладала в Анатолія історію і була класним керівником у 5-7 класах залишили теж спогади про свого учня. Вони зазначали, що він не тільки з юних літ був надзвичайно талановитим, але й завжди людяний і привітний, ввічливий і добрий [6].

У 1958 році після завершення навчання в Одеській державній консерваторії імені А.В.Нежданової розпочинається надзвичайно плідна музично-виконавська діяльність Анатолія Авдієвського як художнього керівника Поліського народного хору «Льонок». Уже в ті роки А.Авдієвський розкривається як людина великого художнього обдарування. Це засвідчує стрімка динаміка професійного росту керованого ним хору, неабиякий організаторський хист, надзвичайна майстерність щодо проведення репетиційного процесу та створення неповторних виконавських інтерпретацій хорових творів. Уже перші виступи Поліського народного хору під керуванням Анатолія Авдієвського залишили незабутні спомини в свідомості сучасників. Як згадує заслужена артистка України Ірина Мельниченко, яка в той час навчалася у Київській консерваторії, вона була вражена чистотою інтонації, ансамблевою злагодженістю, звучанням народного грудного регістру. Найбільш яскраві спогади пов'язані з тим, що виступ хору нагадував театральне дійство. «Хор не стояв, а рухався усією органікою, як жива фантастична істота». Високомайстерне втілення хорових творів, передусім таких як «Цвіте терен», «По садочку ходжу», «Ой чий то кінь стоїть» зачарувало її, вразило до глибини душі [6]. Надзвичайно висока виконавська культура цього хорового колективу віддзеркалює не тільки великий талант його художнього керівника Анатолія Авдієвського, але і його надзвичайний дар щодо передачі свого досвіду, знань, майстерності іншим. Праця з поліським колективом розкрила сутнісні риси А.Авдієвського як надзвичайно багатогранної особистості та визначило її подальші обрії, а універсалізм творчого обдарування, плідна праця в царині музичного мистецтва у різноманітних його проявах уже тоді споріднюють постать диригента з іншими визначними представниками української диригентсько-хорової школи, передусім з його безпосередніми наставниками професорами Костянтином Пігровим і Дмитром Загрецьким.

У 1966 році А.Т. Авдієвський стає головним диригентом і художнім керівником Українського народного хору, який отримує ім'я його фундатора і багаторічного керівника Григорія Верьовки. Багатолітня подвижницька праця А. Авдієвського з Українським народним хором має своїм підґрунтям кращі музично-виконавські традиції, сформовані засновниками колективу Григорієм Верьовкою та Елеонорою Скрипчинською. У своїх спогадах про Е.П. Скрипчинську А.Т. Авдієвський висловлював думку про те, що він завжди уважно прислухався до її порад щодо збереження мистецьких настанов Г.Г.Верьовки [6], щодо розширення репертуарних обріїв колективу, збагачення його темброво-динамічної палітри та удосконалення виконавської культури. Ці ідеї стали культуротворчим кредо А.Авдієвського, в якому знайшли відбиток його великий диригентський талант, неосяжний гуманітарний світогляд і вроджений великий дар до глибинного осмислення художньої образності та стилістики музичних творів.

Філософське бачення своєрідного духовного світу та стильових ознак того чи іншого музичного твору не тільки в царині народного мистецтва, а й у всьому жанровому розмаїтті національної композиторської школи завжди стає у А.Авдієвського джерелом неповторних виконавських інтерпретацій. Вагоме місце в програмах хору цієї пори посідають твори, які є еталонними з точки зору втілення багатовікових традицій українського народного багатоголосного співу. Однією з таких перлин є пісня «Ой гиля, гиля, гусоньки на став». З неперевершеною майстерністю керований А.Авдієвським хоровий колектив відтворює образний зміст та стильові особливості цієї пісні, тому вона звучить у такому музичному викладі та у такій виконавській манері, як її співали у

народі не одне століття, а у творчій діяльності Анатолія Авдієвського як художнього керівника Українського народного хору імені Григорія Верьовки продовжують виразно простежуватися дві основні тенденції – прагнення зберегти найбільш цінні мистецькі здобутки колективу і пошуки нових шляхів, які б сприяли збагаченню жанрово-стилістичної палітри і досягненню більш високого рівня виконавської культури.

Цей етап у житті колективу позначений плідною працею і втіленням різноманітних культурно-мистецьких проектів. Людина великого таланту і культури, Анатолій Авдієвський глибоко проникає у всі сторони життя такого складного організму, яким є Український народний хор імені Григорія Верьовки, а висока ерудиція А.Авдієвського в галузі народного музичного інструментарію дозволила йому висловити низку цінних ідей, втілення яких сприяло формуванню сучасного складу оркестру народних інструментів.

Сутність цих новацій стане більш зрозумілою якщо простежити еволюцію оркестру народних інструментів у складі Українського народного хору, оскільки за період свого існування оркестр зазнав змін, як щодо інструментального складу, так і за своїм напрямком, а кількісний і якісний склад народного оркестру змінювався в залежності від індивідуального бачення того чи іншого диригента. Скажімо, окреслюючи новий творчий напрямок оркестру народних інструментів у складі народного хору А.Авдієвський обґрунтовує необхідність введення до його складу старовинного музичного інструменту – кобзи. Мистецькі пошуки А.Авдієвського тих років яскраво постають у спогадах професора Віктора Гуцала [6], який відзначає такі риси звучання його колективів, як точність інтонування, розгорнуту динамічну шкалу, рельєфність акордового наповнення, виразно-об’ємне звучання мелодії. Неповторна краса і велич національного художнього колективу виявляються тоді, коли до хору додається оркестр і багетна група, утворюючи єдиний творчий організм, натхнений волею визначного Майстра [6].

У своїх роздумах про видатного діяча музичної культури Анатолія Авдієвського головний диригент і художній керівник Національної академічної хорової капели «Думка» Євген Савчук наголошує на тому, яким важливим і щасливим для нього був той час коли він працював разом зі своїм наставником в народному хорі, оскільки притаманний Анатолію Авдієвському унікальний дар щодо проведення репетиційного процесу та здійснення різноманітних культурно-мистецьких проектів з художнім колективом сам по собі був чудовою школою професійної майстерності вже на початковому етапі диригентської діяльності [6].

Є. Савчук висловлює думку багатьох колег, коли вказує, що Анатолій Авдієвський – неординарна особистість, наділена не тільки великим диригентським талантом, а й надзвичайним умінням здійснювати на найвищому рівні творчий процес у такому складному і важливому у національній музичній культурі художньому колективі, яким є Український народний хор імені Григорія Верьовки як мистецька організація, що охоплює дуже багато відмінних складових: хоровий, сольний, ансамблевий спів; народна хореографія, народна інструментальна музика, народний костюм, орнамент. Є достатньо свідчень тому, що Анатолій Авдієвський не тільки з розумінням, пошаною і справжнім пієтетом віднісся до творчих надбань свого попередника, а й збагатив мистецтво колективу новими рисами, які також випливали із самобутніх духовних надбань нації, натхненно працюючи над втіленням своїх художніх задумів з хоровим колективом [6].

В процесі створення тієї чи іншої виконавської інтерпретації він постійно прагнув до збагачення мистецької палітри хору. Як згадував сам А.Авдієвський предметом його постійних роздумів у цей час була ідея осмисленості співу [1]. Вивчення досвіду театрального мистецтва дозволило йому поглибити своє бачення музично-виконавського процесу і наповнити його новими рисами.

Світовідчуттю А.Авдієвського виявилися близькими окремі положення театральної та педагогічної концепції К.Станіславського, В. Мейєрхольда і Леся Курбаса. Провідною ідеєю фундаторів цих театральних шкіл було досягнення такого високого рівня володіння технікою акторської майстерності, коли вся поведінка людини у найтонших її проявах, і навіть різний емоційний стан отримують втілення за допомогою зовнішніх образів, постатей, тембрової інтонації тощо. Сам Анатолій Авдієвський натхненно працював над

втіленням своїх художніх задумів з хоровим колективом. В процесі створення тієї чи іншої виконавської інтерпретації він постійно прагнув до збагачення мистецької палітри хору. Як згадував сам А.Авдієвський предметом його постійних роздумів у цей час була ідея осмисленості співу [3].

У своїх роздумах про українську народну пісню, Анатолій Авдієвський наголошує на притаманній їм мудрості, вражаючій драматургії, глибокому філософському звучанні – тих художніх цінностях, що заслуговують найглибшого розуміння, вивчення, опанування та поваги, як і історія народу що їх створив, оскільки без розуміння і справжньої поваги до цього феномену наші патріотичні гасла позбавленні всякого сенсу [3]. Тож не дивно, що саме вивчення досвіду театрального мистецтва дозволило йому поглибити своє бачення музично-виконавського процесу і наповнити його новими рисами, як на те вказує, окреслюючи портрет Анатолія Авдієвського – диригента, артистка хору Поліна Павлюченко, наголошуючи на його багатогранності, дивовижному відчутті стилістичних і змістовних засад української народної пісні, її витонченій інтерпретації, умінні віднайти родзинку в кожному музичному звуці і творі [6].

Надзвичайно яскраво багатогранність мистецького обдарування та висока музична культура А.Авдієвського виявляються під час проведення репетицій хору з оркестром народних інструментів. З притаманною йому високою майстерністю диригент досягає необхідного динамічного балансу і злиття тембрів хору зі звучанням оркестру. А Авдієвський виявляє глибоке розуміння природи музичних інструментів, що дозволяє йому цілісно відтворювати яскраві художні образи, сповненні неповторного національного колориту. Досконала виконавська інтерпретація диригентом фольклорних мелодій у їхніх природних гармонізаціях вразила сучасників ще незнаними та надзвичайно яскравими образами, а самобутність мистецького обдарування Анатолія Авдієвського розкрилася з усією повнотою у тлумаченні кожної горизонтальної вокальної лінії у багатоголосній музичній тканині, як довершеної самостійної мелодії, котра так органічно зливається з іншими в процесі єдиного звучання.

В Українському народному хорі імені Григорія Верьовки під художнім керуванням А.Авдієвського яскраво розкрилося мистецьке обдарування цілої плеяди визначних діячів національної культури. Саме в цьому чудовому колективі всебічно відкрився самобутній талант визначної співачки, народної артистки України Ніни Матвієнко. Її надзвичайної краси голос та витончена манера співу збагатили загальну звукову палітру хорового колективу новими емоційними і термальними барвами.

Виконані хором та його солісткою Ніною Матвієнко такі шедеври вокального мистецтва, як твори «Лелеченьки» Олександра Білаша на вірші Дмитра Павличка, «Колискова» Анатолія Авдієвського на вірші Лесі Українки, українські народні пісні «Цвіте терен», «Висока верба», «Глибокий колодязю», із фольк-опери Є. Станковича «Цвіт папороті» та інші були сповнені надзвичайної виразності та натхнення. Перед сучасниками не тільки на теренах України, а за її межами відкрився безмежний світ образів в царині національної-музичної культури. Довершена інтерпретація цих та інших творів під орудою визначного диригента розширила жанрово-стилістичні обрії мистецького колективу і стала важливим етапом в його історії.

В мистецтві Анатолія Авдієвського як знакової постаті сучасної національної диригентсько-хорової школи, як наголошує М.Гордійчук, поєднуються пошанування до кращих художніх традицій з динамічним новаторством, надзвичайний природній дар щодо усвідомлення образності та індивідуальної сутності певного творчого зразка, які завжди стають джерелом неповторних виконавських інтерпретацій [6]. Професор М.Гордійчук робить висновок про те, що ці та інші риси різнобічного художнього обдарування Анатолія Авдієвського оправлені в яскраві та правдиві грані високої духовної культури визначного диригента.

Вагомим є внесок А.Т.Авдієвського в розвиток музично-педагогічної освіти в Україні. Очолюючи протягом багатьох років кафедру методики музичного виховання, співів та хорового диригування на музично-педагогічному факультеті Українського державного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова, він проводить велику організаційну, навчальну, творчо-виконавську та наукову роботу. Під його науковим керівництвом створено програму з музики, в основу якої покладено методологічну, культурологічну та

соціологічну концепції, що грунтуються на таких висхідних засадах: українська музична культура відзначається самобутніми національними особливостями і одночасно є складовою частиною європейської культури [2].

Узагальнюючи вищевикладене, маємо всі підстави стверджувати, що постать одного із найяскравіших представників сучасної диригентсько-хорової школи Анатолія Авдієвського стала визначним явищем в історії національної музичної культури другої половини XX початку XXI століть. Як слушно стверджує С. Горбенко, художній світогляд та музично-хорова естетика Анатолія Авдієвського, значною мірою сприяла розширення репертуарних обріїв та збагачення системи музично-виражальних засобів, що в свою чергу обумовили еволюцію виконавського стилю Українського народного хору. Анатолій Авдієвський уперше ввів до мистецького обігу широкий масив хорової літератури, а особливою заслугою видатного диригента є довершена інтерпретація тієї частини національного хорового надбання, яка через різноманітні ідеологічні доктрини в XX столітті була вилучена із культурно-мистецького процесу. Починаючи із середини сімдесятих років минулого століття Українським народним хором під орудою Анатолія Авдієвського було створено низку концертних програм, в яких зазвучала ця музика. Вона стала для сучасників відкриттям неосяжного образного світу та розмаїття музичної лексики. Одночасно її звукове втілення засвідчило стрімку динаміку еволюції виконавського стилю художнього колективу та зростання його мистецької культури.

Творчі проекти, здійсненні академіком Анатолієм Авдієвським на перетині XX-XXI століття відзначаються глибиною художніх концепцій, яскравим втіленням ідеї синтезу різних видів мистецтва, довершеною виконавською стилістикою. Він не тільки з розумінням віднісся до творчих надбань своїх попередників на мистецькій і педагогічній нивах, а й збагатив їх новими рисами, які також випливали із самобутніх духовних надбань нації [7]. Багатогранна діяльність видатного майстра, його новаторські пошуки у напрямку взаємодії специфічного стилю і манери народного співу з багатовіковими традиціями академічного хорового виконавства увінчалися плідними успіхами, сприяли небувалому розквіту цього колективу. Великий диригентський талант, глибокі і різнобічні знання в галузі хорового мистецтва, народної пісні, музики і танцю, досконале володіння виконавським вокально-хоровим процесом, невпинний творчий пошук - ось ті риси, якими позначена діяльність цього самобутнього митця.

Не менш упевнено можемо стверджувати, що і музично-виконавська школа академіка Анатолія Авдієвського постає визначним явищем в соціокультурному просторі України другої половини XX – початку XXI століть. Глибина художнього світогляду і неповторне втілення духу українського народу у його пісні, оновлена музично-педагогічна концепція виховання талановитої молоді і вся багатолітня подвижницька праця А.Авдієвського на теренах української культури і педагогіки мають глибокий вплив на формування національної самосвідомості та духовного світу співвітчизників. Ці ж риси непересічної особистості й укладають у своїй сукупності для продовжувачів його справи взірець чину носія високої української музичної Культури.

1. Авдієвський А.Т. На хвилях відродження // Музика. – 1992. - №2.- С.24-25
2. Авдієвський А.Т., Горбенко С.С. Освітня діяльність мистецької кафедри: від витоків до сучасності: історико-інформаційний довідник. - К.: НПУ ім. М.П.Драгоманова, 2012. – 190 с.
3. Авдієвський А.Т. У руслі національно-культурних традицій / Мистецтво і освіта -2001-№2
4. Гадалова І.М. Світоч української культури // Мистецтво у школі. Вип. 1. - К.: Обрій, 1996. - С. 17-24
5. Горбенко С.С. Велетень української музичної культури / С. Горбенко // Мистецтво та освіта: Художня культура. Естетичне виховання. - 2009. - N1. - С. 60-61
6. Корнійчук В. Маестро Анатолій Авдієвський. Портрет хору з мозаїки / В.Корнійчук. - К.: ВЦ „Криниця", 2012. - 489 с.
7. Мартинюк А.К. Диригентсько-хорові школи в Україні і освіта // Теоретичні та практичні питання культурології: 36. наук, статей. Вип. 3.- Запоріжжя: ЗДУ, 2000.- С.106-112

Тетяна Метельова

УДК 141.319.8:008+272/273

Філософська антропологія Олеся Бердника: екзистенційні та постмодерністські інтенції

Автором розглянуто філософський аспект творчості українського письменника XX ст. Олеся Бердника з позицій встановлення її суголосності екзистенціальним і постмодерним мотивам. На основі аналізу тексту його художніх творів виявлено особливості його філософського концепту, зокрема те, що екзистенційний вимір буття поширюється в ньому на буття в цілому, і екзистенційне дорівнює онтологічному. Водночас, системоутворювальним для творчості письменника є пошук незнищенного ядра суб'єкта – тієї унікальності, яка б дозволила у «суцільному цитуванні» відцентрованих метанаративами повторів виявити джерело смислотворення, породження нового.

Ключові слова: *філософська антропологія, екзистенціалізм, проблема людини, сенс буття, свобода.*

The author deals with the philosophical aspect of literary works of Oles Berdnyk, a Ukrainian writer of the XX century, from the standpoint of establishing its consonance with existential and post-modern motives. Based on the analysis of the text of his works, specifics of its philosophic concept is found, in particular that the existential dimension of being is extended in it to being in general, and that existential is equal to ontological. At the same time, the backbone for the writer's work is the search for the subject's indestructible core - that uniqueness that would allow to identify the source of creation of the meaning, a new generation, in "continuous quoting" of replays centered by metanarratives.

Key words*: philosophical anthropology, existentialism, the problem of man, the meaning of life, freedom.*

Твори Олеся Бердника – значуще явище не лише у світовій художній літературі, а й у філософії. Змістовно концентровані й антропологічно орієнтовані, вони побудовані на роздумах, стрижнем яких є проблема сенсу буття, сенсу життя окремої людини й людства в цілому. «Як знайти спільний смисл для мільйонів, мільярдів істот?» [6, с. 246], «Хто ми? Звідки? Куди? …Хто такі Люди Мислячі, здатні стати геологічною і космічною силою, як твердив В. Вернадський? І куди має прикластися та сила?» [5, с. 154] – ці запитання становлять лейтмотив усіх творів письменника, що перетворює останні на розгорнутий пошук відповіді, в якому всі вони перегукуються один з одним і утворюють в єдності різнобарвну й поліфонічну систему – своєрідний не лише художній, а й передусім філософський усесвіт.

Дослідники творчості письменника відзначають притаманний їй дух «вселенської соборності», «нерозривного зв'язку з Традицією» [9], бачення Всесвіту «живим, одухотвореним» [11]. За словами В.Ільїна, «світ його творів сповнений неповторної краси духовного буття, душевної цілісності. Він – один з найвидатніших письменників, яких народила Україна й котрі стали знаковими в культурному полі національного буття в другій половині XX століття» [8, с. 6]. Така характеристика, що зближує бердниківський всесвіт з де-шарденівським гілозоїстичним його розумінням, є влучною, однак далеко не вичерпною, оскільки відображує лише один – і то, на наш погляд, не найсуттєвішій аспект творчого доробку мислителя. Уважні мандри його філософським всесвітом дозволяють виявити в ньому органічно поєднані складники найрізноманітніших концептів – від ведичних і античних до найсучасніших постмодерністських інтенцій, що дивним чином не конфліктують між собою.

Водночас посеред того ідейного розмаїття виділяється провідна тональність, що послуговує для решти цементуючим розчином і переводить філософський доробок автора до ряду кращих зразків національних світоглядних пошуків – від Клімента Смолятича і Феофана Прокоповича, Григорія Сковороди і Памфіла Юркевича до наших сучасників Сергія Кримського і Мирослава Поповича. Очевидна тональність

ця репрезентує екзистенційний напрям філософії у його властиво українській національній варіації. На відміну від виконаних теж у формі художнього твору праць французьких, німецьких тощо екзистенціалістів, твори Бердника, як і в цілому його співвітчизників, – не лише надзвичайно емоційні, натхненні, закличні й сповнені болю-співчуття до всього сущого, а й …оптимістичні.

Однак і це – не головна їхня відмінність від усієї решти масиву художньо-філософських праць, витриманих в екзистенційному річищі. Екзистенційний вимір буття поширюється в них, хоч як це парадоксально, на буття в цілому, дорівнює виміру онтологічному, або ж і навпаки – онтологія трансформується в екзистенційність. Світ постає не протиставленим і ворожим людині (чи байдужим до неї), а інтимно й генетично пов'язаним з нею не лише як фізичною, живою істотою («Поява самоусвідомлених створінь – закономірний ступінь світового розвою» [2, 22]), а й істотою тотожною світові і водночас унікальною – з її неповторною екзистенцією, що сама розкидана в різних часах і вимірах.

Стосунки людини й світу – то радше їхнє взаємовіддзеркалення. З одного боку, «...в основі всіх життєвих проявів – одна й та ж сутність: віддзеркалюючи те, що оточує її, ...вона може проявитися (самопроявитися) відповідно до наявності динамічних творчих можливостей, накопичених духом людства, а також і своєю **пробудженістю**» [6, 22]. З іншого ж боку, – «все видиме й невидиме – лише тіні твоєї невмирущої сутності» [6, 297]. «І зорі, й дерева, і птахи та метелики – це теж Ти, це – неусвідомлена многоликість Твоєї власної душі та серця» [6, 297]. Відтак, «світ такий, як і ми. Він – то проекція наших уявлень, він – це творення колективного світового суб'єкта (або національного чи групового)» [6, 21]. Тому сократівський заклик «Людино, пізнай саму себе!» набуває в Бердника онтологічного змісту й сягає глибинного ядра християнського світогляду, схопленого в тезі: «Царство Божіє всередині вас»: пізнай себе – й пізнаєш Усесвіт.

Людина, якою вона постає в Олеся Бердника, – істота не природна, а космічна, її еволюційно сформована тілесність, це те єдине, що в неї від власне природи як того зрізу буття, який пов'язаний з обов'язковим утіленням. І хоч тілесність не є чимось довільним людському єству (адже недаремно Універсальний Робот, якому волею долі випало доглядати й виховувати людських дітей, прагне отримати й тілесну людську подобу, щоб остаточно перетворитися на людину), однак не вона визначає людину. «Ми ж не лише Землею сформовані. Від Землі у нас дуже небагато – прах, матеріал біологічної машини. А розум, чуття, дух сформовані космосом. Зорями, небом, вітром, блискавицею, хмарами, піснями, казкою, що передається з віків» [4, 61]. Глибинна енергетична й ритмічна структура Всесвіту як єдиного цілісного утвору і суть людського єства – тотожні. Безмір і розум – єдині у своїй основі. «Я модель безмірності. І зерно твого розуму» [3, 37] – відповідає Чорна Грамота на питання Сергія Гореницi.

Людина, відтак, постає не лише як дзеркало, в яке Всесвіт дивиться сам на себе, а й як жива модель того безкінечно багатоманітного Всесвіту, можливості якої – власні потенційні можливості – людині належить актуалізувати через власну волю. Єдина енергетична ритміка Всесвіту модулюється й активується в безліч потоків. Роздроблена між ними монадична сутність людини, як, утім, будь-якої живої істоти, може мати безліч варіантів і втілень не лише в різних часах, а й у різних мірностях буття: «Не на половинки розділили вселенську єдність жорстокі боги, а на безліч страждаючих часток. Океан форм. Повернути їм єдність – ось яке завдання перед людиною» [3, 15]. Звести місткі між розпорошеними варіаціями власної сутності-інваріанту, зібрати себе з усіх мірностей (згодом у «Хроніках Амбера» Роджера Желязни ці світи отримують назву «віддзеркалень» матричного світу Амбера) – таким є перший крок до відновлення і космічної і особистої екзистенційної єдності. Тим же долається й диктатура форми, що утримує «віддзеркалення» монад у стані окремішності. «Тіла – лише обхідні шляхи, щоб дістатися Образів. ...Я бажаю в іншому лише можливі світи, які він виражає» – напише в кінці 20-го століття Жіль Дельоз [7, с. 299], ніби продовжуючи Бердника.

Тіло, тілесність – бар'єр на шляху «збирання» себе самого. І не тому, що воно – від природи, а дух – надприродний, і не тому, що воно – гріховне і тим протиставлене духові. Воно – статичне, позбавлене руху й мінливості. Усталеність форми – у ній безвихідь. Дерева – стовпи вогню, заковані в стовбури, людина – невпинний рух, зупинений тюрмою тіла з його тваринними

потребами, шлунком, печінкою і апендиксом. Звільнення від обмежень – передусім обмежень смертю – у звільненні від статичності, одиничності тілесного муру, що не має варіацій. «Треба розірвати деспотію форми, нав'язану нам природою. Настає час, коли мислячі істоти усвідомлюють покликання – очолити потік еволюції, свідомо повести за собою живий світ до розкриття всієї прихованої в нас потенціальності» [3, с. 173].

«Людина у суті своїй – Зерно Універсуму, ембріон необмежених можливостей» [6, с. 25], ... самотворящий потік вогню, а не тіло, заковане в міру, число й вагу...» [6, с. 252], «... якщо Джерело Сил у тобі – відкрий його, і тоді Всесвіт стане рідною домівкою, стихії віддадуть тобі ключі до власних таємниць, ти підеш по водах, ти піднімешся в повітря, ти здолаєш привід часу й простору, ти продовжиш свої чуття у безмірність...» [6, с. 206].

Назагал схематично й стисло світоглядно-філософський концепт О.Бердника можна описати так. У ході еволюції, закономірним наслідком якої є людина, формується й «єдина планетарна ноосфера, єдина розумна оболонка, в якій матрицюються інтелектуальні й чуттєві надбання віків» [2, с. 23]. Та, на відміну від ноосфери В. Вернадського, ноосфера О. Бердника являє собою не виключно об'єктивний чинник – тобто сферу реальності (гео- та біосфери), що зазнала цілераціонально спрямованого перетворювального впливу людини, а її формування залежить від ступеня гармонізації взаємин між людиною й світом (як то за В.Вернадським). Вона – значно складнішої генези й природи і становить єдність об'єктивного й суб'єктивного, породжувальне джерело якої – сама людина. З другого боку, на відміну від ноосфери П. Тейяра де Шардена, що є результатом зростання об'єктивно існуючої психічної сили (ортогенезом) у процесі еволюції Всесвіту, ноосфера О. Бердника – сфера, що продукується раціопсихічними властивостями людини. Отож її ґенеза не є тим однозначним позитивом, який відкриває перед людиною світле майбуття. Вона, засмічена негативом минулого, становить нині скоріше темницю, з якої важко вирватися, аніж новий, вищий щабель всесвітнього розвою. Не лише «об'єктивна реальність» тілесно-чуттєвого світу, а й сама ноосфера Землі, спотворена тисячоліттями війн, болю й страждань, теж має бути подолана як облудлива.

Остання теза виводить нас на ще одну визначальну рису філософії Бердника – її суголосність засадам філософії постмодерну, стрижнем якої є боротьба проти будь-якої несвободи, будь-яких «поневолювачів» – метанаративів (системоутворювальних засад будь якого світовідображення і, відповідно, мислення й діяльності) та, як наслідок, ствердження рівновартісності різних ціннісних і світоглядних систем. За О. Бердником, найрізноманітніші світоглядні концепти – релігійні, містичні й наукові перебувають в єдиному ряду. Це покривала, що затуляють істину. «Ми створили безліч безкрилих, безпомічних, школярських гіпотез – нікчемних і порожніх, як горіхова шкаралупа...» [2, с. 29]. «Жодної різниці немає між цими світоглядами, дитячі вони, дикунські чи архінаукові – байдуже! Бо вони уявляють Всесвіт як щось одвіку дане, як певну споруду, механізм, систему – стаціонарну чи динамічну, непорушну чи пульсуючу або таку, що розбігається в неосяжність. У будь-якому випадку ми визнаємо наявність дому Буття, в якому ув'язнені» [6, с. 20]. Може, справді логізована до філігранності, математизована наука сама себе заганяє в лабіринт обмеженості? – задає риторичне запитання мислитель, багаторазово даючи на нього ствердну відповідь.

Оскільки всі світоглядні системи рівновартісні, то й слідування якійсь із них – справа вільного (чи невільного) вибору, а не істинності самої системи. Ба більше: сама історична реальність – «апендикс, який склеюється чим завгодно» (філософ постмодерну сказав би: хоч би якими «метанаративами»). Завдання – розклеїти реальність і визволити себе й інших [6, с. 235], скинувши з себе кайдани метанаративів – будь-якого обмеження, аж до найфундаментальнішого.

«Що в мені – моє?» [6, с. 20]. «Якщо моя свідомість у будь-якому випадку згоджується і стає апологетом традиції батьків, то де ж тоді Я – Неповторний Суб'єкт? Чи його нема? Чи він – лише випадкове твориво епохи, моменту, суспільства, стихійних переплетень подій, явищ, істот, інформації?» [6, с. 20], – запитує Бердник. Як запитує, власне, вся філософія постмодерну. Вона, філософія постмодерну, доходить висновку про «смерть суб'єкта», який є суцільним повтором, «цитуванням». Больовий нерв цієї

філософії – пошук незнищенного ядра суб'єкта, тієї унікальності й неповторності, яка б дозволила у «суцільному цитуванні» відцентрованих метанаративами повторів виявити джерело смислотворення, породження нового.

Як і філософи постмодерну, Бердник – апологет неповторного. І, як і Ж.-П. Ліотар, Ж. Дельоз, Ф. Гваттарі, Ж. Дерріда, він висновує: найбільше ярмо на шляху до нього, на шляху до істини й свободи – будь-який «центризм» (у постмодерністів – лого-, фоно-тощо центризм, у Бердника – «законоцентризм») [6, с. 200]. Те, що в постмодерні фігурує під іменами «семантичних рамок будь-яких практик», «домінантного коду», «дискурсу легітимації» або ж системності, у О.Бердника отримало не менш влучне ім'я «центризму форми й тілесності...» [6, с. 279]. У боротьбі проти «диктатури метанаративів» О. Бердник значно послідовнішій за найрадикальніших постмодерністів. Свободу закладено в підвалини буття, – висновує він. «Всесвіт – випадок, гра, флуктуація Універсаму, можливість, що реалізувалася. І здійснилася вона тому, що єсмь СВОБОДА – антипод закону» [6, с. 217]. Номадичні світи Дельоза і варіативні світи Бердника – різний вияв повстання проти диктату буття, диктату загалу над одиничністю. «Хіба в кожній клітині тіла не кричить якійсь в'язень, котрий став підвалиною для об'єднаного організму?» [6, с. 25] «Влада може бути лише одна – Само-Влада. **Влада Духу!** Всяка інша влада – насилля...» [6, с. 218].

І знову ж, на відміну від філософів постмодерну, Олесь Бердник не тільки описує джерело зла, а й намічає шляхи подолання такого стану, шляхи скидання матенаративів не в теорії, а на практиці, не ментальній сфері, а екзистенційно й буттєво, онтологічно. «Розірвати павутину антропоцентризму»... [2, с. 24] можливо через вихід з-під влади будь-якої системності, будь-якого панування ілюзорних рамок, конвенцій, ЗАКОНУ. А це, своєю чергою, можливо через виконання своєї космічної місії, великого й величного, унікального завдання людини.

«Завдання людини – грандіозне, прекрасне: з'єднати любов'ю всю безмежність у радісну симфонію буття», у «космічну пісню» [2, с. 52]. «Всесвітня симфонія – така місія людини. Стати композитором, художником, поетом Космічного Буття» [6, с. 295]. Матеріал для творення симфонії – все суще, живі істоти, планети, хмари.... Через «єдність творчої волі та її здійснення» [2, с. 49] «вернутися в лоно магічної цілісності... відродити магічну людину» [6, с. 261] і – формувати світ, творити його реально. Таким є завдання людини, виконання якого ототожнить людину з Богом.

Отож повернення до всеєдності як наслідку магічного творення людиною світу, коли «все було у всьому» і «кожен був Сонцем» [6, с. 23], можливо через актуалізацію світотворчої сили любові. Любов, ця універсальна мова серця, зрозуміла всім створінням, генерується не лише творцем. Людина тим-то й богоподібна, що сама генерує Любов. І лише людина може здійснити «пророцтво Ісайї, коли лев лежатиме поруч з коровою, не чіпаючи її, а дитя простягне руку на нору гадюки і не буде вражене...» [6, с. 41]. «Знати – любити! Знати – стати тим, кого хочеш збагнути! Знати – злитися в коханні, забути навіки себе» [6, с. 120] «Полюбити, пізнати Всесвіт ...щоб жити в ньому. Вічно жити можна лише там і тоді, коли світ пізнаний і полюблений» [6, с. 156]. «Той, кого я полюбив, стає мною», «любов і є пізнання», – стверджує мислитель вустами головного героя його творчості – Зоряного Корсара, Горіора [3, с. 34]. І лише нею, любов'ю, можна звести потоки буття воєдино, сягнути монадичного самозбирання і творення єдності.

Імпульс «посилання любові» – перший крок на тому шляху, що дозволить «встановити контакт», порозумітися, відновити втрачені зв'язки (згадаймо, лишень, як саме Гейя намагається ввійти в контакт з флорою – через посилання імпульсу любові, через «закохування» в квіти й рослини [6, с.263]). «Даруйте любов всьому сущому – грозам, небу, квітам, звукам, мовчанню. Не від чого не ховайтеся» [6, с. 30]. Відсутність будь-яких перепон між людиною і Всесвітом уможливлюється тоді, коли людина стає на важкий шлях свідомого генерування любові.

Надсилати вогонь свого серця, свої сили, свою Любов хоч би певному колу істот – це справді неймовірна важка праця: у потоці щоденного бігу крізь вічні «треба зробити» не втратити орієнтир, «бути при тямі» щодо своєї відповідальності за тих, кого любимо, не забути принаймні згадати щодня й щораз зміцнити своєю Любов'ю (кинутим з серця спрямованим імпульсом Любові) місток між собою й ним, між ним і буттям. І, якщо

слідувати думці Бердника і Аврелія Августина, хтось помирає не від того, що фізично настав його час, не від хвороб і старості, а лише від того, що у світі ніхто більше не тримає його в бутті своєю Любов'ю. Адже любити – це не просто страждати за кимось, не просто потребувати когось і бажати бути разом з ним. Любити – це безкорисливо віддавати любимому вогонь свого серця, бути ним, брати його страждання на себе. Онтологічне творення світу любов'ю – ось перший крок людини на шляху до звільнення від будь-якого панування.

Натомість політичне месіанство – жалюгідна самозакохана гра. Політичні форми суспільства не варті зусиль задля їх подолання. Статика, обмеженість, «вічне повернення» до частковості й підпорядкованості комусь і чомусь закорінено в основи тієї облудливої світобудови, що безпосередньо оточує людину. Свобода – це звільнення від кайданів не окремої політичної форми, а самого соціального світу, облаштованого за вузько-тілесними правилами гри, це вихід у безмір не скутої формою, ані часом і простором пластичної єдності з Усесвітом.

Другим кроком, після оволодіння «мистецтвом любити» (що те саме, що й «бути іншим» – ще одна тема постмодерністської філософії та її подальших модифікацій, спільна їй, між тим, із сучасною феноменологією) є прийняття на себе відповідальності за все, що відбувається у світі. «Прийміть на себе вселенську відповідальність – лише такою потугою пройдете» [3, с. 99], «хто чує поклик страждання, має поспішати туди» [6, с. 105], «треба всюди бути вогняним вершником, жити не для себе» [2, с. 33], відчувати Іншого й бути ним. «Одного разу, – напише Бердник, – у серце моє ввійшов Біль Світу. І став **моїм болем**. І я вже не міг позбавитися його – ані вдень, ні вночі ... Все живе (а живе – все) палко жадає буття без болю, без страждання, без трагедії [6, с. 238]. Під цими словами сміливо міг би підписатись і великий гуманіст минулого століття доктор Альберт Швейцер – засновник «Братства болю».

Колективний вихід з в'язниці ілюзорних («метанаративних») реальностей, нав'язаних щораз як єдино можливі, і ще гіршої, спотвореної, ноосфери неможливий. Однак і осібний «вихід з потоку» не рятує світу, позаяк не змінює його. Для того, аби сягти перетворювальної потужності, потрібні мінімальні групи, що утворюватимуть «вогняне коло» споріднених душ. Отож крок третій – то «консолідація вогняних душ, котрі пульсуватимуть у резонанс з буттям Психосфери.... При об'єднанні певної кількості полум'яних братів почне діяти Серце Світу, преображаючи Природу, Планету, Людство у відповідності з Волею Першосутності. Настане епоха Великої Гри» [6, с. 245]. У цьому відсчувається дивовижна суголосність ідеї ще одного глибокого письменника сучасності – Стівена Кінга (що вважається майстром жанру жахів, а проте значно більшою мірою є неперевершеним майстром оперування архетипами) – ідеї «ка-тету», внутрішньо спорідненої та об'єднаної спільним квестом групи людей, які лише спільно можуть розв'язати ка-тетне завдання.

Велика Гра (змістовно тотожна індуїстській Лілі – творчій деміургічній грі, наслідком якої є творення й самопізнання світу) будується як постійна ка-тетна дія передбачає «визначення фрагментів інших реальностей (у сновидіннях, мріях, відчуттях) і свідому добудову їх, перехід від реальності до реальності, знаходження точок перетину реальностей, «прорив у континуальність крізь точки вибору (свободи, імпровізації). Синтез фрагментів інших реальностей» [6, с. 246]. Збирання своїх віддзеркалень у інших реальностях як один з елементів цієї гри становитиме жаданий «вихід за межі» форми – за межі заданої тут-і-тепер реальності, за межи диктатури законоцентризму.

Вихід за межі – це встановлення власних правил гри, яке можливе через реалізацію потенцій, закладених у «вузлових точках» морального вибору, «добудова фрагментів», що зазвичай втрачаються у нереалізованій реальності, «формування у свідомості – якнайповніше – нової реальності, що випливає з того чи іншого фрагменту». Точки екзистенційно-морального вибору – це перехрестя світів. Прорив у таких точках – це вихід «у світ імпровізації». І він можливий, по-перше, як ствердження моральності вчинку, зрозумілої цілком у дусі Г. Сковороди і П. Юркевича – як вчинок, генерований не раціональними міркуваннями доцільності (розум – не генерує!) і вольовими зусиллями з їх запровадження в життя, а серцем як світотворчим джерелом [4]. Становлення Космічної Людини [5, с. 162], не обмеженої часово-просторовими формами означатиме й відновлення всесвітньої єдності (Всесвіт може зцілитися, лише органічно

відновивши свою єдність» [1]). І це й є смисл, квест і над завдання людини, шляхи реалізації якого окреслено у творах нашого великого співвітчизника.

Він писав так, наче передавав естафету, – звертаючись до прийдешніх. Вогняні, буремні, енергетично насичені рядки його творів, сповнені водночас спокійною впевненістю – його почують. «Не тепер, то колись мої нотатки схвилюють серця дослідників, котрі зуміють не лише аналізувати, а й захоплюватися» [2, 6]. І подяка, вкладена у вуста Головного Детектива Планети Речислава («Дякую тобі, далекий друже з двадцятого віку. Твоє повстанське слово не пропало, не загубилося в куряві століть» [5, 246]), то, власне, ствердження тієї ж упевненості: вогонь запалено й він не згасне.

Оцінюючи творчу спадщину Олеся Бердника, І. Немченко пише: «Може, ми ще не збагнули всієї величі цього діяча з племені титанів? І в майбутньому до його спадщини будуть припадати, мов до джерельної води, нові й нові покоління так, як це маємо з духовними заповітами Тараса Шевченка й Івана Франка, Лесі Українки й Олени Теліги, Олега Ольжича й Василя Стуса» [10]. На жаль, на сьогодні творчість цього великого мислителя все ще залишається не оціненою належним чином.

1. Бердник О.П. Альтернативна Еволюція. ч.6 / О.П. Бердник. – [Ел. ресурс] – Режим доступу : https://docs.google.com/document/d/14z18PZc76FeI TfGyplova6wRU_-NZM8ZCFxX9YIBbhM/edit?hl=en&pli=1
2. Бердник О.П. Вогняний вершник / О.П. Бердник. – К.: Видавництво ЦК ЛКСМУ, 1988. – 368 с.
3. Бердник О.П. Зоряний Корсар / О.П.Бердник. – К.: Радянський письменник, 1971. – 376 с.
4. Бердник О.П. Камертони Даждьбога / О.П. Бердник. – К.: Український письменник, 1996. – 471 с.
5. Бердник О.П. Падіння Люцифера? Есей / О.П. Бердник // Всесвіт – К.: 1987, № 12. – с. 154 – 163, з приміткою ред. («Клуб любителів фантастики»).
6. Бердник О.П. Пітьма вогнища не розпалює / О.П. Бердник. – К.: Український письменник, 1993. – 304 с.
7. Делёз Ж. Мишель Турне и мир без Другого / Ж. Делез // Турнье М. Пятница, или тихоокеанский лимб. – [Пер. с фр. И. Волевич]. – СПб.: Амфора, 1999. – С. 282 – 302.
8. Ільїн В. Олесь Бердник – вічна сила духовності / В. Ільїн // Бердник О. Вибрані твори. – К.: Книга, 2007. – С. 5 – 14.
9. Ильинов А. Полёт звёздных журавлей (О романе Олеся Бердника «Звёздный Корсар») / А. Ильинов. – [Ел. ресурс] – Режим доступу: http://intertraditionale.kabb.ru/viewtopic.php?f=56&t=519
10. Немченко І. Олесь Бердник – лицар українського відродження / І. Немченко / Просвіта Херсонщини. – [Ел. ресурс] – Режим доступу: http://prosvilib.ipsys.net/visnik-tavriyskoyi-fundaciyi-vipusk-5/ivan-nemchenko-oles-berdnik-licar-ukrayinskogo-vidrodzhennya
11. Руденко М.Д. Найбільше диво – життя: спогади / М.Д. Руденко. – Київ – Едмонтон – Торонто: Таксон, 1998. – 368с.

Аліна Мідько

УДК 93 (477.51): 930

Діяльність В. В. Тарновського-молодшого: історіографія проблеми

У статті зроблено історіографічний огляд питання громадсько-політичної, меценатської і культурно-просвітницької діяльності В. В. Тарновського-молодшого у другій чверті XIX ст. Автор представляє основні аспекти, які стосуються аналізу історичної, генеалогічної, етнографічної та краєзнавчої літератури з досліджуваної проблеми. Історіографічний аналіз проблеми свідчить про численний масив статей, автобіографічних робіт, заміток, які дають можливість ґрунтовно і достовірно охарактеризувати багатосторонню діяльність цього визначного українського діяча.

Ключові слова: *В. В. Тарновський-молодший, колекція, філантропія, історіографія.*

The article gives a historiographical overview the issue of socio-political, philanthropic, cultural and educational activities V. Tarnovsky Jr. in the second quarter of the nineteenth century. The author represents the main aspects, which touch the analysis of historical, genealogical, local history and ethnographic literature on the researched topic. Historiographical analysis of the problem indicates a great array of articles, autobiographical works, notes that make it possible to thoroughly and accurately describe the multilateral activities this of the prominent Ukrainian leader.

Key words: *V. Tarnovsky-younger, collection, philanthropy, historiography.*

На сучасному етапі гуманізації освіти в Україні все більш актуальною становиться тема філантропії. У зв'язку з цим особливий інтерес науковців викликає період другої половини XIX ст., коли суспільно-корисні дії представників дворянських родин фактично перетворилася на найважливіші компоненти культурно-художнього й освітнього життя українського народу у складі Російської імперії. Як зазначає Н. С. Побірченко, «друга половина XIX століття ввійшла до вітчизняної історії як пора високого злету духовності, відродження національної свідомості, розквіту творчості в науці, літературі, мистецтві, педагогіці України» [24, с. 3].

Звертаючись до теми благодійності не можна не згадати ім'я людини, інтереси та погляди якої лежали у площині української історії, культури та національних традицій. Мова йде про В. В. Тарновського-молодшого. Історія його різнопланової діяльності у другій половині XIX ст. є змістовним джерелом, аналіз та осмислення глибин якої, безумовно, сприятиме удосконаленню просвітянської справи як важливої складової виховання, формування національної самосвідомості та збагачення духовного арсеналу молодого покоління відповідно до викликів XXI ст.

Яскрава й неординарна особистість В. В. Тарновського-молодшого привертала увагу дослідників різних напрямків (істориків, біографів, етнографів, краєзнавців, культурологів та ін.). Однак, необхідно зазначити, що в різні періоди дана тема висвітлювалась нерівномірно, фрагментарно. Тому для зручності в описанні розподілимо напрацьовані матеріали умовно на три групи за проблемно-хронологічним принципом:

1) друга половина XIX – початок XX ст. – початковий етап наукового рівня дослідження проблеми;

2) перша половина 20-х – початок 90-х рр. XX ст. – радянський період, що відзначився послабленням уваги до доброчинних дій поміщика, а подекуди негативної характеристики його особистості;

3) останнє десятиліття XX – початок XXI ст., коли стає можливим відхід від жорстких засад марксистсько-ленінської методології, що, у свою чергу, відкрило шлюзи для появи нових праць, звільнених від ідеологічних штампів минулого.

Характеризуючи стан питання вивченості діяльності Василя Васильовича в дореволюційний період, можна виявити, що упродовж другої половини XIX – початку XX ст. більшість дослідників дають високу оцінку особистості благодійника, а також його ролі у розвитку музейної справи на Чернігівщині. У цьому переконуємося, коли звертаємося до видань, присвячених славнозвісному музейнику, колекція якого сприяла розвиткові наукових студій.

Однією з перших публікацій, що присвячена життєвому шляху колекціонера є некролог, написаний В. П. Горленком у 1899 р.«Памяти В. В. Тарновского» [4]. У ньому було вміщено деякі біографічні відомості, насамперед подано коротку характеристику державно-громадської діяльності поміщика у Борзенській і Ніжинській управі. Також проаналізовано зовнішні фактори, які вплинули на формування його світоглядних позицій. Згадується і родовий маєток Качанівка, якому неабияку увагу приділив її піклувальник. Однак, автор прямо вказав, що основна заслуга В. В. Тарновського-молодшого полягає у «его собрании древностей и предметов быта и культуры южной России» [4, с. 630].

У цей час замітка про вшанування пам'яті засновника Музею українських старожитностей з'явилася і в іншому журналі – «Киевская старина», який займав важливе місце у науковому та лутературному процесі XIX – початку XX ст. У часопису в 1902 р. була вміщена цікава стаття М. П. Василенка «Памяти В. В. Тарновского, А. М. Лазаревского и Н. В. Шугурова», де автор підкреслив важливість справи зробленої колекціонером [2]. Варто згадати і статтю С. Г. Уманця присвячену історії Музею українських старожитностей у Чернігові [39]. Ця сторона його діяльності згадується також і в такому популярному журналі, як «Черниговская земская неделя, а також у «Черниговском историко-археологическом календаре на 1906 г.» [3; 22].

Зауважимо, що особливістю публікацій того часу є те, що їх автори особисто знали В. В. Тарновського-молодшого, співпрацювали з ним у його громадських справах, допомагали комплектувати колекцію, брали участь у підготовці перших каталогів музею, які по праву вважаються одним із найцінніших джерел з історії української культури, і, дійсно, засвідчують невтомну працю палкого патріота [10; 11].

У першій половині XX ст. з'являються більш ґрунтовні праці, які претендують на глибоке осмислення питання ролі української інтелігенції у справі підвищення освіченості простого народу. Передусім – це праця Г. А. Милорадовича «Родословная книга Черниговского дворянства», у якій автор описав всі дворянські роди губернії, що довели свою інтелігентність особистими заслугами [14]. А представники сім'ї Тарновських посіли почесне місце на сторінках двотомної роботи.

Велику роль у науковому дослідженні, окресленої нами проблематики, зробив ще один дослідник української генеалогії В. Л. Модзалевський, який також звернув увагу на родинне дерево династії Тарновських та їх безкорисливу діяльність [15].

Відомості про маєтності окремих представників славнозвісної родини зустрічаємо в історичній праці О. М. Лазаревського «Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления» [16].

Велику роботу по вивченню історії роду та колекцій музею здійснив М. В. Тарновський. Він належав до родини українських поміщиків, тож зміг ретельно описати життєпис власників садиби Качанівка [36].

Отже, перший етап, який охоплює останнє десятиріччя XIX ст. і початок XX ст., позначився багато чисельними публікаціями у журналах, які стали одночасно історичними й історіографічними джерелами, де містилися біографічні розвідки, присвячені особистості В. В. Тарновського-молодшого, його колекції, сучасному станові музею. Публікувались також офіційні матеріали (розпорядження, постанови правління про передачу музею Чернігівському губернському земству у 1896 р.) [8]. У першій чверті XX ст. з'явилася довідникова та статистична література, в яких зібраний вагомий фактологічний матеріал і джерельна база. Загалом особистість та життєва позиція В. В. Тарновського-молодшого розглядалась у руслі історії національно-визвольного руху на українських землях у другій половині XIX – початку XX ст.

У результаті негативного ставлення до філантропії, що склалось у радянському суспільстві, це явище на довгий час опинилось поза увагою істориків. У зв'язку із цим, здійснюючи огляд наукових праць першої половини 20-х – початку 90-х рр. XX ст., говорити про які-небудь серйозні дослідження щодо суспільно-корисної діяльності Василя Васильовича видається неможливим.

До того ж радянська історіографія протягом тривалого часу була залежна від певних ідейно-політичних обставин. Серед ученого люду діяв класовий підхід, що віддзеркалився при характеристиці соціального й культурного вигляду меценатства взагалі. Так, наприклад, О. О. Федоров-Давидов у своїй статті «У истоков русского импрессионизма» пише, що «це були такі меценати та благодійники, які в своїй основі мали лише бажання пустити туман в очі й придбати популярність у середовищі дрібної буржуазії та міщанства з метою нажити на цьому відомий політичний капітал, почасти деяке прагнення до умиротворення власної совісті» [40]. Тож не дивно, що в літературі цього періоду ми знаходимо лише окремі згадки про В. В. Тарновського-молодшого, часто одностороннього забарвлення. Такими є стаття «Про жахливу жорстокість і розпусне життя поміщика Тарновського з Чернігівської губернії», праця П. В. Жура, де у діяннях поміщика автор не вбачає доброчинності, спогади Д. І. Яворницького про різні примхи і складну натуру колекціонера [26; 7; 41].

У другій половині 70-х – початку 80-х рр. XX ст. у газетах збільшилась кількість статей присвячених історико-культурному осередку XIX ст. – Качанівці. Тож ім'я В. В. Тарновського-молодшого поступово почало зустрічатись саме в працях такого характеру.

Змістовною, наприклад, є розвідка Т. П. Каждана «Культурная жизнь усадьбы во второй половине XIX в.» [9]. Вона містить традиційні сюжети про перебування в маєтку М. І. Глінки, І. Ю. Рєпіна, інших відомих культурних діячів минулого, а також про архітектурні особливості палацово-паркового ансамблю. Цікаві історії про перебування відомих людей в родинному маєтку Василя Васильовича розмістила у кількох номерах газета «Трудова слава» [12].

Діаметрально протилежним за змістом і оцінкою, у порівнянні з 20-ми – 70-ми рр. XX ст., є дослідження 90-х рр. XX ст. У цей час поступово почали зникати ідеологічні перешкоди на шляху вчених, і пріоритетними виявилися теми, науковий аналіз яких був довгий час заборонений.

Першим про необхідність вивчення

родинного архіву Тарновських заявив В. Г. Сарбей «Друковані джерела та розвідки до біографії В. В. Тарновського» [28]. Протягом наступних років він також опублікував низку інших статей, що стосувались збиральницької діяльності громадського діяча [27; 29].

Ця грань багатої спадщини мецената стала предметом досліджень І. С. Синельник. У статті «В. В. Тарновський та його колекція українських старожитностей» авторка більш детально розглянула основні етапи формування збірки [30]. У іншій публікації дослідниця узагальнила біографічні та бібліографічні відомості про керівників одного з найстаріших та найбагатших історичних музеїв України [31].

Поява на межі XX – XXI ст. серії досліджень – С. Л. Лаєвського, Л. П. Линюк, С. М. Лихачової, С. О. Половникової, І. М. Ситого – була присвячена Музею українських старожитностей у Чернігові, і створила необхідні умови для вивчення та аналізу історії цього закладу [17-19; 25; 32]. Ними ж було започатковано видання збірника «Скарбниця української культури», основною тематикою статей якого є наукові дослідження життя та музейної спадщини Тарновських.

Серед авторів публікацій в українських журналах та збірниках зустрічаємо наукових працівників інших музеїв: З. П. Тарахан-Березу, В. О. Судак, Н. А. Колосову [35; 34; 13].

Доброчинну діяльність та культурно-мистецькі зв'язки лівобережних дворян досліджує Н. М. Товстоляк [37; 38]. Окрім висвітлення біографічних фактів, вона здійснила клопітку роботу у справі аналізу каталогів українських старожитностей колекції В. В. Тарновського-молодшого, що дозволило повернути до наукового обігу невідомі, маловідомі або свідомо замовчувані досі історичні джерела.

Чимало фактичного матеріалу, який суттєво доповнив інформацію про відомого землевласника-філантропа, містять загальні праці з історії українського меценатства. М. Ф. Слабошпицький пише про трьох останніх господарів Качанівки та їх дружні стосунки із багатьма відомими діячами культури і науки [33]. Американський історик П.-Р. Магочі у своїй книзі чи не перший засвідчує про участь В. В. Тарновського-молодшого у заснуванні культурного гуртка, відомого під назвою «Громада» [42].

Наукові розвідки сучасної історіографії зосереджується на вивченні долі нащадків В. В. Тарновського-молодшого. У цьому контексті важливе місце посідають праці П. Я. Антоненко, Я. Ю. Дубинянської, Т. П. Журавльової, С. Г. Маринчика, О. М. Олійника, , О. М. Петренко [1; 5; 6; 20; 21; 23].

Таким чином, історіографічний аналіз проблеми свідчить про численний масив статей, автобіографічних робіт, заміток, які дають можливість ґрунтовно і достовірно охарактеризувати багатосторонню діяльність визначного українського діяча, оцінити його роль у громадсько-політичному та освітньо-культурному житті України другої половини XIX ст. Однак, спеціальних наукових праць комплексного характеру, присвячений даній темі, поки що немає. До того ж матеріали розпорошені по численних архівосховищах та фондах не лише України, а й Росії.

1. Антоненко П. Я. Розпорошена пам'ять / П. Я. Антоненко // Слово Просвіти. – 2008. – 1 – 7 тр. – № 18. – С. 15.
2. Василенко М. П. Памяти В. В. Тарновского, А. М. Лазаревского и Н. В. Шугурова / М. П. Василенко // Киевская старина. – 1902. – Т. 78. – № 1. – С. 284.
3. В. В. Тарновский – собиратель и основатель музея украинских древностей // Черниговская земская неделя. – № 38. – сентябрь. – 1916. – С.34.
4. Горленко В. П. Памяти В. В. Тарновского / В. П. Горленко // Исторический вестник. – 1899. – № 8. – С. 628-634.
5. Дубинянська Я. Ю. Невдала відпустка в Качанівці / Я. Ю. Дубинянська // Дзеркало тижня. – 2001. – 31 серп. – № 24.– С. 1.–2.
6. Журавльова Т. П. Нащадки мецената / Т. П. Журавльова // Родовід: АТ «КоДр». – 1996. – № 14. – С. 24-27.
7. Жур П. В. Літо перше: з хроніки життя і творчості Тараса Шевченка / П. В. Жур. – К.: Дніпро, 1979. – 276 с.
8. Заявление В. В. Тарновского о передачи имь музея вь ведение губернского земства (на имя председателя губернской управы) // Земский сборник Черниговской губернии – Чернигов: Тип. Губерн. земства, 1898.– № 9.–Приложение.–С.552.
9. Каждан Т. П. Культурная жизнь усадьбы во второй половине XIX в. Качановка / Т. П. Каждан // Взаимосвязь искусств у художественном развитии России второй половины XX в. – М.: Наука, 1982. – С. 264-294.
10. Каталог Музея украинских древностей В. В. Тарновского: [у2т.] / [Сост. Б. Д. Гринченко]. – Т.2. – Чернигов: Тип. Губерн. земства, 1900. – 367с.
11. Каталог украинских древностей коллекции В. В. Тарновского. – К.: Тип. К. Н. Милевского, 1898 – 86, [5]с.

12. Колос В. Жемчужников на Ічнянщині / В. Колос // Трудова слава. – 1979. – №4 (4748).– 4.
13. Колосова Н. А. Меценатська діяльність родини Тарновських в культурному розвитку України / Н. А. Колосова // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв. – К. : Міленіум, 2012. – Вип. 3. – С. 74-79.
14. Милорадович Г. А. Родословная книга Черниговского дворянства / Г. А. Милорадович. – СПб.: Губернская типография, 1901. – Т. 2. – Ч.5. – С. 194 – 196; Ч.6. – С. 193.
15. Модзалевський В. Л.Малоросійський родословник / [упоряд. С. В Шурляков]. – Т. 5. – Вип.1. – К.: Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, 1996. – 96, [2] с.
16. Лазаревский А. М. Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления / А. М. Лазаревский. – Т. 3: Полк Прилуцкий – К.: Типогр. имп. ун-та св. Володимира, 1902. – 426 с.
17. Лаєвський С. Л. Музей українських старожитностей В. В. Тарновського у часі і просторі / С. Л. Лаєвський, Л. П. Линюк // Скарбниця української культури: [зб. наук. праць]. – Чернігів: Сіверянська думка, 2002. – Вип. 2. – С.5-8.
18. Линюк Л. П. Матеріали родини Тарновських у Державному архіві Чернігівської області / Л. П. Линюк // Скарбниця української культури: [зб. наук. праць]. – Чернігів: Сіверянська думка, 2002. – Вип. 2. – С. 16-18.
19. Лихочова С. М. Нащадки Тарновських на чернігівській землі / С. М. Лихачова // Чернігівські відомості.–2000.–4 серп.– № 32.–С. 5.
20. Маринчик С. Г. Зустріч з Тетяною Тарновською / С. Г. Маринчик // Трудова слава. – 2001.–25 жов. –№ 43. С. 4; № 44.– С. 5; № 45.–С.5.
21. Олійник О. М. В гостях – 12 нащадків В. Тарновського / О. М. Олійник // Деснянська правда. – 2001. – 27 черв. – № 75. – С. 3.
22. О В. В. Тарновском – известном любителе и знатоке малорусской старины // Черниговский историко-археологический календар на 1906 г. – 1906. – 20 марта. – С. 158.
23. Петренко О. М. Васючок / О. М. Петренко // Трудова слава. – 2002. – 6 кв. – № 14. – С. 6.
24. Побірченко Н. С. Бібліографія педагогічної спадщини членів українських громад (друга половина XIX – початок XX століття) / Н. С. Побірченко. – К.: Наук. світ, 2000. – 125 с.
25. Половникова С. О. Музей українських старожитностей ім. В. В. Тарновського / С. О. Половникова // Родовід: АТ «КоДр». –1996. – № 14 (96). – С. 34-38.
26. Про жахливу жорстокість і розпусне життя поміщика Тарновського з Чернігівської губернії // Наукові записки. – Т. XX. – К.: Радян. школа, 1963. – С. 32. – (Серія педагогічна).
27. Сарбей В. Г. До 130-річчя з дня народження В. В. Тарновського / В. Г. Сарбей // УІЖ. – 1967. – № 4. – С.118.
28. Сарбей В. Г. Друковані джерела та розвідки до біографії В. В. Тарновського / В. Г. Сарбей // Скарбниця української культури. Матеріали ювілейної наукової конференції, присвяченої 1000-річчю музею ім. В. В. Тарновського. – Чернігів: Сіверянська думка, 1996. – С. 14.
29. Сарбей В. Г. Засновник Шевченкіани / В. Г. Сарбей // Пам'ятки України. – 1988. – № 2. – С.4.
30. Синельник І. С. В. В. Тарновський та його колекція українських старожитностей / І. С. Синельник // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії і методики. – К.: НАН України, Ін-т історії України, 2004. – Чис. 11(2). – С. 279-292.
31. Синельник І. С. З історії Чернігівського історичного музею імені В. В. Тарновського: склад керівництва та його наукова робота / І. С. Синельник // Сіверянський літопис. – 2005. – № 2-3. – С. 71-72.
32. Ситий І. М. Архівна колекція Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського / І. М. Ситий // Скарбниця української культури: [зб. наук. праць]. – Чернігів: Сіверянська думка, 2002. – Вип. 2. – С. 46-49.
33. Слабошпицький М. Ф. Українські меценати: Нариси з історії української культури / М. Ф. Слабошпицький. – [2-ге вид., стер.]. – К.: Вид-во М. П. Коць і Ярославів Вал, 2006. – 416 с.
34. Судак В. О. До історії збирання образотворчої Шевченкіани Василем Тарновським / В. О. Судак // Скарбниця української культури: [зб. наук. праць]. – Чернігів: Сіверянська думка, 2002. – Вип. 3. – С. 52-56.
35. Тарахан-Береза З. П. Василь Тарновський та пам'ятник-хрест на Шевченковій могилі / З. П. Тарахан-Береза // Родовід: АТ «КоДр». – 1996. – № 14. – С. 65-75.
36. Тарновський М. В. Василь Тарновський (молодший) / М. В. Тарновський // Хроніка-2000 – К., 1997. – № 19-20. – С. 156-175.
37. Товстоляк Н. М. Меценати і суспільні діячі Тарновські, їх місце і роль в історії України XIX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Н. М. Товстоляк. – Дніпропетровськ, 2006. – 250с.
38. Товстоляк Н. М. Уроки Василя Тарновського (1837 – 1899) / Н. М. Товстоляк // Етнос. Культура. Нація: [зб. наук. праць за матеріалами II Міжнародної науково-практичної конференції]. – Дрогобич: Коло, 2001. – Вип. 2. – С. 65-70.
39. Уманец С. Г. Украинский музей В. В. Тарновского в Чернигове / С. Г. Уманец // Исторический вестник. – 1910. – Т. 121. – С. 623.
40. Федоров-Давыдов А. А. У истоков русского импрессионизма/А. А. Федоров-Давыдов//Русская живопись XIX века.–М., 1929.–С. 116-133.
41. Яворницький Д. І. В. В. Тарновський / Д. І. Яворницький // Хроніка- 2000. – № 16. – К., 1996. – С. 138-174.
42. Magocsi P.-R. A History of Ukraine: The land and its peoples / P.-R. Magocsi. – [2-nd ed.]. – Toronto: University of Toronto Press, 2010. – 894 p.

Юлія Назарук

УДК: 94(477) "19": 316.334.3

Громадсько-політична діяльність О.С.Йолтуховського періоду Першої світової війни

Висвітлюється роль відомого українського політика і громадського діяча О.Ф.Скорописа-Йолтуховського в формуванні національної свідомості українського суспільства початку ХХ століття. Аналізується ідеологічно-просвітницьке наповнення громадянської місії О.С.-Йолтуховського в період Першої світової війни як дійового засобу інформування європейської громадськості про українське питання та обстоювання прав українців перед урядами Центральних держав. Обґрунтовується значення просвітницької роботи діячів СВУ в середовищі полонених українців зі складу російської армії у Німеччині та Австро-Угорщині як потужного чинника світоглядної еволюції багатьох українців до усвідомленої політичної мети – визволення України з-під російського панування.

Ключові слова: *український визвольний рух, просвітницька робота в середовищі українських полонених, інформування європейської громадськості, становлення національної свідомості, громадсько-політична діяльність О.Ф. Скорописа-Йолтуховського.*

We highlight the role of the famous Ukrainian politician and public figure O.F. Skoropys-Yoltukhovskyi in the formation of national consciousness of Ukrainian society in the early twentieth century. Analyzes the ideological and educational content Civilian Mission of O.F.Skoropys-Yoltukhovskyi during the First World War as an effective means of informing the European public about the Ukrainian question and defend the rights of Ukrainians to the governments of the Central Powers. Substantiates the value of education among the prisoners of Ukrainians from the Russian army in Germany and Austria-Hungary as a powerful factor of ideological evolution towards a conscious political goal - the liberation of Ukraine from Russian domination.

Key words: *ukrainian liberation movement, educational work among the Ukrainian prisoners, informing the European public, the development of national consciousness, political activity of O.F.Skoropys-Yoltukhovskyi.*

Вивчення історії боротьби українського народу за власну незалежну державу обумовлює зростання цінності біографічних досліджень, в яких відтворюється діяльність визначних діячів національного відродження і об’єктивно висвітлюється громадсько-політична діяльність безпосередніх учасників визвольних змагань в Україні початку ХХ століття. Одним із наріжних моментів становлення української політичної нації сьогоденні дослідники цілком слушно вважають період Першої світової війни, що призвела до розпаду світових імперій, давши тим самим поштовх широкому українському визвольному руху початку ХХ століття. Дослідження багатьох аспектів громадської діяльності О. Скорописа-Йолтуховського періоду Першої світової війни створює додаткові можливості для глибшого розуміння специфіки національно-визвольного руху в Україні першої половини ХХ ст., оскільки він належав до того кола діячів, які добре розуміли, що саме «...Перша світова війна прискорила процес трансформації «із селян у націю». Їх мобілізували в імперські армії, які були поліетнічними за своїм складом. Армії «їхніх» імперій завоювали чужі території з населенням, яке розмовляло тією ж мовою, співало ті ж пісні, мало такі ж традиції й звичаї, що й вони самі (як це було у разі, скажімо, завоювання російською армією, в якій служило багато українців-наддніпрянців, австрійської Галичини)» [4].

Глибоке розуміння багатьох обставини і умов імперіалістичної війни як потенційно потужної спричини становлення національної свідомості вчорашніх українських селян концентрувало увагу чільників українських політичних рухів як на пропагандистській роботі серед військовиків, так і на справі інформування європейської громадськості про українське питання та обстоюванні прав українців перед урядами

Центральних держав. Тому особливо плідною і значимою в багатьох політичних контекстах тогочасних реалій вбачається сьогодні робота, проведена в таборах полонених українців зі складу російської армії у Німеччині та Австро-Угорщині одним із відомих українських громадсько-політичних діячів – Олександра Філаретовича Скоропис-Йолтуховського.

Перші факти про діяльність О. Скорописа-Йолтуховського у таборах полонених українців містяться в працях його колег з числа керівництва СВУ – В. Дорошенка [5] і А. Жука [7], які були опубліковані ще під час Першої світової війни. Відомий український громадський діяч – Ю. Липа також коротко охарактеризував участь О. Скорописа-Йолтуховського у культурно-освітній роботі СВУ в таборах полонених [9]. Стисла інформація про національно-організаційну діяльність О. Скорописа-Йолтуховського міститься в монографії О. Терлецького, якого у свій час СВУ делегував для проведення просвітницької роботи до табору Раштат. О. Скоропис-Йолтуховський брав діяльну участь в організації культурно-освітньої та національно-патріотичної праці в цьому таборі, тому його ім'я нерідко фігурує в протоколах, звідомленнях, кореспонденції різних товариств та організацій української громади табору Раштат [15].

Контроверсійність тогочасних і сьогоденних оцінок багатьох дослідників щодо наслідків цієї діяльності спонукає нас до зваженості. Тому нам видається особливо важливим і доречним у нашій роботі розкрити ідеологічно-просвітницьке змістовне наповнення тривалої гуманітарної місії О.С. Йолтуховського у співставленні фактологічних даних, взятих з історіографічних джерел та матеріалів тогочасної вітчизняної і зарубіжної публіцистики.

З початком Першої світової війни О. Скоропис-Йолтуховський, будь-що прагне потрапити до Німеччини або Австро-Угорщини, вважаючи, що саме ці держави найбільше впливатимуть на подальше національно-державне самовизначення України. В якості одного з провідних функціонерів Союзу визволення України – безпартійної політичної організації, яка піднесла гасло державної самостійності України, та представника анти-самодержавницької української громадської еліти в Австро-Угорщині і Німеччині, О. Скоропису-Йолтуховському вдалося домогтися зосередження полонених української національності в окремих таборах та розпочати серед них широку культурно-просвітню та національно-виховну роботу, головною метою якої була підготовка національно свідомих кадрів для майбутньої незалежної України.

Восени 1914 р., О. Скоропис-Йолтуховський вжив багато заходів для того, щоб заручитися політичною підтримкою Австро-Угорщиною українських самостійницьких прагнень. В одному з меморандумів проводу Союзу до МЗС Австро-Угорщини щодо наполягань на перенесенні керівного осередку СВУ поза межі австрійської монархії зазначалося, що цей крок мав би "фатальні наслідки для українських симпатій в малосвідомих українських верствах до Австрії, яка досі толерувала український рух, признавала нашу національну самостійність" [1]. Нерішучі кроки австрійської влади переконали О. Скорописа-Йолтуховського у тому, що надії української політичної еміграції спертися на Центральні держави в боротьбі за самостійну українську державу в 1914 р. не мали достатньо вагомого ґрунту. Збагнувши це, він змушений був констатувати – "більшість представників, як Німеччини, так і Австрії уважали тоді нашу справу абсолютно несерйозною утопією; деякі з них, які черпали свої відомості з московських і польських джерел, представляли нас просто політичними авантюристами. Звідси бажання офіціяльних німецьких та австрійських кругів використати нас за гроші для звичайної шпигівської чи бунтівничої праці в запіллі московської армії. Прийняти нас, російських Українців, старих ворогів єдиної царської Росії, які вступили в рішаючий момент на боротьбу з одвічним ворогом нашої самостійности поруч з центральними державами, тимчасово ворожими Росії, як своїх рівновартих союзників, – вони не могли, бо у них не було віри в саме існування нашого народу" [14, с. 201]. На думку О. Скорописа-Йолтуховського, Міністерство закордонних справ Австро-Угорщини, внаслідок відсутності в ньому дійсних знавців української справи, було не в змозі "піднятися до високого дійсно історичного погляду на будучину Сходу, а в будучині тій розглянути ясним оком великого політика майбутню ролю України" [14, с. 214].

О. Скоропис-Йолтуховський брав найактивнішу участь у виокремленні українців з маси полонених інших національностей, та докладав значних зусиль для створення табору полонених українців у Австро-Угорщині в Фрайштадті. Вже у жовтні 1914 р., він та інші чільні діячі СВУ отримали згоду Військового міністерства імперії на проведення роботи національно-політичного змісту в середовищі полонених української національності, що мала на цьому етапі своєю головною метою пошук свідомих українців у таборах [8]. У квітні 1915 р., офіційний Відень повідомив О.Скорописа-Йолтуховського про розірвання його стосунків з СВУ, але при цьому в низці принципових питань висловив свою готовність й надалі йти на зустріч Союзу. Зрозуміло, що у вказаних обставинах важливу роль відігравала персональна ініціативність О. Скорописа-Йолтуховського. Його звіт на зборах ЗУР про діяльність СВУ в таборах полонених свідчить про значні успіхи в справі національного освідомлення полонених. Олександру Філаретовичу вдалось переконати присутніх, що діяльність СВУ у таборах мала плідні наслідки та має бути продовжена з використанням будь-якої нагоди для привернення уваги європейських політиків до проблем полонених українців. Так, зокрема, 15 грудня 1915 р., О. Скоропис-Йолтуховський разом з делегацією ЗУР відвідав у Будапешті угорського прем'єр-міністра С. Тіссі та представив йому українські політичні вимоги. Під час подальших переговорів, діячами СВУ було наголошено на необхідності поліпшення ведення пропагандистської роботи в таборах Угорщини, а також видання українського періодичного видання [8, с. 271-273].

СВУ і надалі не обмежувався роботою у середовищі полонених, але й намагався допомагати іншим категоріям українців, які через воєнні дії були змушені залишити свої домівки. Попри низку перешкод, О. Скоропис-Йолтуховський проводив значну конструктивну діяльність, залучаючи до цієї структури тих, хто підтримував відродження національної незалежності України і формування самостійницької течії в українському русі. У наступному місяці О. Скоропис-Йолтуховський особисто кілька разів відвідав табір Фрайштадт, де опитав значне число полонених, послуговуючись при цьому спеціально розробленою типовою анкетою [2]. Ним також була розповсюджена і велика кількість пропагандистської літератури та видань СВУ. Слід відзначити, що початки роботи О. Скорописа-Йолтуховського та інших делегатів Союзу були ускладнені апатією та недовірою з боку полонених, розкладовою роботою чорносотенців, байдужістю комендатури табору. Врешті-решт зусиллями О. Скорописа-Йолтуховського та інших делегатів СВУ ситуація в таборі була змінена на краще, зокрема поліпшені умови побуту полонених та їх харчування; розроблено план з організації культурно-освітньої роботи. Водночас Олександр Філаретович домігся того, що з табору поступово було усунуто тих, які протидіяли українізації таборян, залякуючи полонених українців репресіями з боку царської влади, після їх повернення додому. Невдовзі у таборі за ініціативою О. Скорописа-Йолтуховського засновується "Відділ Союзу визволення України", який своєю політичною метою визначив відокремлення України від Росії. До його складу увійшла нечисельна група свідомих українців (близько 20 осіб), які мали стійкі самостійницькі переконання. З плином часу в таборі активізується культурно-просвітницька робота, і поступово полонені починають цікавитись викладами, що в свою чергу, уможливлює організацію їх національного освідомлення [2].

Довший час перебуваючи у таборі, О. Скоропис-Йолтуховський брав активну участь роботі культурно-освітніх та політичних осередків полонених, зокрема, товариства "Просвіта". При ньому діяв "Інститут Народнього Віча", слухачі якого готували доповіді, виклади й публічні дискусії на національно-історичні, соціально-економічні та суспільно-політичні теми, огляди міжнародно-політичних й військових подій. У числі інших його референтом був і О. Скоропис-Йолтуховський, який неодноразово виступав перед полоненими на різні теми [6].

Розуміючи, що таборова преса є надзвичайно ефективним засобом у формуванні національної свідомості полонених, О. Скоропис-Йолтуховський та провід СВУ докладали всіх зусиль для налагодження видання у таборах газет. О. Скоропис-Йолтуховський ініціював скликання на початку січня 1915 р., перших організаційних зборів "Видавничого гуртка", на яких було ухвалено розпочати підготовку до видання таборового часопису та обрано редактора майбутньої газети (В. Сімовича). Публікації часопису мали бути зорієнтовані

на національне виховання полонених та підготовку кадрів "для розбудови національного руху після повернення на Батьківщину". Для цього передбачалося докладно висвітлювати процес культурно-національного відродження українського народу, вміщувати на шпальтах часопису розвідки на історичні, наукові, літературні, українознавчі теми, періодично подавати огляди міжнародних політичних і воєнних подій, друкувати вірші й оповідання, мемуари та вістки з табірного життя. Решта статей мала висвітлювати політичну платформу СВУ, подавати відомості з життя українського активу та сприяти збільшенню його складу.

У жовтні 1915 р., члени Редакційного комітету знову прислухались до думки О. Скорописа-Йолтуховського та ухвалили рішення про заснування нової рубрики "Світові події", в якій у перекладах мали подавалися новини з іншомовних джерел. Крім того, було ухвалено видавати в доступній формі коротку граматику української мови для самостійного її вивчення. З цього часу члени Видавничої секції обов'язково брали участь у всіх табірних заходах (нарадах, конференціях, рефератах); крім того, було створено спеціальний штат репортерів, які мали систематично відвідувати табірні віча.

О. Скоропис-Йолтуховський високо оцінював значення періодичної преси у національно-виховній роботі українських осередків у Фрайштадті. Зокрема, у його "Звіті з діяльності Союзу визволення України серед полонених української народності" від 4 листопада 1915 р., було відзначено: "Дуже важним средством в масовій роботі є часопись. Служить вона доповненням загальних читань і лекцій. (...) Часопись ведеться в патріотичнім українським дусі з спеціальним увзглядненням політичної і культурної історії українського народу і внутрішніх відносин в Росії. Шириться часопись лише в таборі. Досі вийшло 22 числа, наклад 1600 примірників, об'єм – шість-вісім сторін малого газетного формату". Стисло подаючи склад редакції і основних її дописувачів, СВУ у своєму "Звіті" далі повідомляв: "Редакційний комітет часописі складається з полонених під керівництвом кількох осіб з учительського тіла. Пишуть до часописі також переважно полонені. Друкується часопись самими полоненими у власній зорганізованій Союзом на місці в таборі друкарні" [3].

О. Скоропис-Йолтуховський велику увагу приділяв спростуванню наклепницьких закидів на адресу СВУ з боку російських газет чорносотенного ґатунку. За його наполяганням "Розвага" умістила статтю "Не поможеться панове!", відповівши на звинувачення СВУ з боку російського Генерального штабу в "розкладницькій й шпіонській роботі на кошти німців" в українських таборах. Один з кореспондентів газети (І. Павлюк) зазначав, що "робота та провадиться виключно в національному дусі і веде до свідомості й політичного розвитку полонених українців. Та робота конче потрібна для того, щоб виховати з полонених досвідчених громадян, вірних синів України. Утримуються всі організації виключно власними коштами і місячними членськими вкладками, платнею за вступ до театру, передплатою на газету, прибутками від кооперативної чайні, заснованої на кошти самих полонених" [11].

Оцінюючи загальний стан культурно-освітньої та національно-виховної роботи в таборі, у календарі зазначалось, що "живий дух у народі не згас, що наш народ здібний створити щось велике, могутнє, коли б тільки пізнав себе, освідомився. Нас глушили вороги наші, сіяли на нашому родючому полі колючий терен та бур'ян, присипляли нас, кували у кайдани, страшенними карами хотіли нас залякати – та на дармо. Ми, Українці, не дали себе на поталу ворогам, не дамо себе й на будуче знищити. Наше національне гасло: "Самостійна Україна", а засіб для цього тільки боротьба" [12]

Таким чином, завдяки ініціативі О. Скорописа-Йолтуховського, у таборі полонених вояків-українців у Фрайштадті (Австрія), організувався "Відділ "Союзу визволення України", який своєю політичною метою поставив визволення України з-під російського панування [13].

З часом, у таборі активізувалась культурницька, національно-просвітницька робота, яка обумовила суттєві зміни у свідомості вояків. Доречним буде навести у нашому контексті слова дослідника і публіциста С. Грабовського: «..масова мобілізація українських селян в армію позбавляла їх вибору між традиційним і модерним світом. Вони були змушені йти на війну. Не випадково саме солдати, «люди з рушницями», користувалися найбільшою повагою в українському селі під час революції і забезпечували готовий провід для селянських рухів» [4].

Проаналізована вище організаційно-патріотична діяльність О. Скорописа-Йолтуховського серед полонених вояків-українців у Німеччині (друга половина 1915 – 1917 рр.), дозволяє певною мірою відтворити цілісну картину персональної участі О. Скорописа-Йолтуховського в українізації трьох таборів, в яких утримувались полонені українці зі складу царської армії та розгортання широкої діяльності з формування національної свідомості у таборян, завдяки чому у таборах було виховано значну кількість вчителів та організаторів української справи, тисячі полонених отримали ази грамоти, навчившись читати і писати. Найголовнішим наслідком цієї діяльності, на нашу думку, було те, що налагодження в таборах роботи культурно-освітнього і національно-патріотичного змісту забезпечило національне освідомлення десятків тисяч полонених українців. Діяльність СВУ серед полонених українців у таборах Німеччини, яка спрямовувалася О. Скорописом-Йолтуховським, найрельєфніше виявлялася у трьох основних напрямках: просвіта (влаштування читань, викладів, шкіл, окремих курсів), національне й політичне виховання та організаційна робота, унаслідок чого полонені отримали право безпосередньо керувати своїм внутрішнім життям у таборах. До безпосередніх заслуг О. Скорописа-Йолтуховського слід віднести й те, що у свідомості полонених та їх політичних переконаннях відбулися великі зміни. Якщо з постанням українських таборів орієнтація на Росію була майже загальною й одностайною (при поміркованій опозиції до її імперських порядків), то з розвитком національного життя в таборах серед полонених все більше прихильників збирає ідея автономії України, а з часом у гуртках свідомих українців все частіше підноситься гасло її незалежності.

Подальша українська історія переконливо засвідчує, що втілені ініціативи і спільні зусилля О. Скорописа-Йолтуховського, членів СВУ, співробітників Просвітніх відділів таборів та національно-свідомого активу з числа полонених при всебічному сприянні військових й неурядових установ Центральних держав спричинилися до того, що в неволі за дротами були виховані кадри вільних людей, які після повернення в Україну виявили себе цілком свідомими українцями, небайдужими до долі своєї Батьківщини.

Саме тому сьогодні маємо всі підстави стверджувати, що усі розглянуті вище форми культурницької діяльності в таборах стали важливим засобом впливу на формування національної свідомості і організаційної консолідації полонених-українців, стали прискорювачами справи “пробудження віками приспаної національної свідомості” і тією силою, що змусила тисячі полонених навчитися думати по-українськи та оцінювати світові події з позицій власних національно-політичних інтересів, до вироблення яких значною мірою спричинився своєю особистою позицією у надзвичайно складних обставинах й О. Скоропис-Йолтуховський.

1. ЦДАВО України, ф. 4405, оп. 1, спр. 14, арк. 34.
2. ЦДІА України в м. Львові, ф. 360, оп. 1, спр. 53, арк. 15-19.
3. Бібліотека та архів Канади, Оттава (Library and Archives of Canada, Ottawa), Andry Zhuk Fonds, R2297-0-3-E, Vol. 15, File 14.
4. Грабовський С.. Нація і зброя: український вимір Першої світової війни Газета «День» №172, (2010).
5. Дорошенко В. У відповідь напасникам. Дві статті з приводу ріжних “ревеляцій” про Союз визволення України / В. Дорошенко. – Відень : Вид-во СВУ, 1917. – 30 с.;
6. Дубрівний П. Союз визволення України в 1914 – 1918 рр. // Наукові записки Українського технічно-господарського інституту. – Мюнхен, 1968. – № XV (XVIII). – С. 78.
7. Жук А. Союз визволення України / А. Жук // Вістник СВУ. – 1915. – Ч. 37 / 38. – С. 1-3; його ж. Союз визволення України / А. Жук // Пам’яткова книжка Союза визволення України і календар на 1917 рік. – Відень, 1916. – С. 366-384.
8. Левицький К. Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни 1914 – 1918 рр. з ілюстраціями на підставі споминів і документів. – Львів, 1928 – 1929. – Ч. 1-2. – С. 271-273.
9. Липа Ю. Союз визволення України / Юрій Липа. – Одеса: Народний стяг, 1917. – Ч. 8. – 30 с.
10. Назарук Ю. С. Організаційно-політична діяльність Олександра Скорописа-Йолтуховського серед полонених українців у Німеччині та Австро-Угорщині (1914 – 1917 рр.) / Ю. С. Назарук // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень. – К., 2005. – Вип. 26. – С. 126-132.
11. Павлюк І. Не поможеться панове! // Розвага. – Фрайштадт, 1917. – 7 (20) жовтня. – № 41 (96).
12. Розвага. Ілюстрований календар на р.р. 1916. і 1917. (Пам’ятна книжка полонених українців). – Фрайштадт, 1916. – С. 90.
13. Скоропис-Йолтуховський О. Значеннє самостійної України для європейської рівноваги /

О. Скоропис-Йолтуховський. – Відень: Вид-во СВУ, 1916. – 15 с.
14. Скоропис-Йолтуховський О. “Мої злочини” /О. Скоропис-Йолтуховський // Хліборобська Україна. – Відень, 1920 – 1921. – Кн. 2, зб. II / IV. – С. 191-237.
15. Терлецький О. Українці в Німеччині. 1915 – 1918. Т. 1. Історія української громади в Раштаті. – Київ – Ляйпціґ, 1919. – 429 с.

Олена Онофрійчук

УДК 1:316.344.42

Інтелектуальна еліта – провідник нації на шляху до суспільства знань

Досліджується проблема формування національної еліти. Підкреслюється особлива місія інтелектуальної еліти в сучасному українському суспільстві та радикальних трансформаціях всіх його найважливіших сфер. Як моральний авторитет соціуму, вона виконує важливі соціальні функції по збереженню нагромадженою нацією і людством інформації, примноженню знань і наукового потенціалу, поширенні вітчизняного досвіду і репрезентації народу в системі світового співтовариства.

Позашкільна освіта та різноманітні інтелектуальні змагання розглядаються у статті як особлива форма ранньої селекції та підготовки майбутніх інтелектуалів, як своєрідні соціальні «фільтри», що мають виконувати селективну функцію й створювати нові канали поповнення інтелектуальної еліти.

Ключові слова: *трансформаційне суспільство, національна еліта, культурне середовище, елітарні групи, інтелектуальні змагання, соціальні фільтри.*

We study the problem of the formation of the national elite. Emphasizes the special mission of the intellectual elite in contemporary Ukrainian society and the radical transformation of all the most important areas. As the moral authority of society, it performs important social functions to conserve the nation and humanity accumulated information, augmenting knowledge and scientific capacity, distribution of domestic experience and representation of his people in the world community.

Non-formal education and high intellectual competition discussed in the article as a special form of early selection and training of future intellectuals, as a kind of "social filters" to be performed by the selective function and create new channels of replenishment of the intellectual elite.

Key words: *transformational society, national elite, cultural space, a group of elite, intellectual competition, social filters.*

Осмислення проблем, що постали перед людством на початку нинішнього тисячоліття, показує, що глобальний світоустрій має потребу в радикальній трансформації всіх його сфер. Тільки в цьому випадку сучасна цивілізація може розраховувати на виживання й прогресивний розвиток людини. Реалізація цієї відповідальної місії вимагає якісно нової еліти як на глобальному, так і на національно-державному рівнях. Про це свідчить низка економічних, фінансових, екологічних, геополітичних та інших криз, «розколотість» буквально на всіх рівнях людських співтовариств, існуюча в світі несправедливість, бездумна експлуатація земних надр і природного середовища, екологічна катастрофа, відсутність упевненості навіть не в завтрашньому дні, а в самих основах земного існування [4, с. 4].

Поняття “еліта” ввійшло в науковий і соціокультурний обіг українського суспільства порівняно недавно, але предметом філософського осмислення виступає достатньо давно. Дуже широко використовується в західній соціології та політичних науках і має декілька значень. Поширеною є своєрідна теорія еліти, згідно з якою, “еліта” є вкрай необхідною складовою соціальної структури будь-якого суспільства. Витоки цієї теорії сягають філософії Платона, Макіавеллі і Карлейля.

На думку Платона, державні функції можуть виконувати тільки обрані — ті, хто отримав особливе виховання і має досвід управління державними справами. Людей, які не володіють належними знаннями, слід усунути від здійснення управлінських

функцій, щоб уникнути хаосу в державному керівництві. Його теорія мала значний вплив на вчених, які розвивали теорію еліт на зламі XIX—XX ст., — італійських соціологів В. Парето і Г. Моску, німецького філософа О. Шпенглера, французького вченого Ж. Сореля та багатьох інших.

Вільфредо Парето визначав еліту як групу, до якої належать найпродуктивніші в різних сферах діяльності особи, які отримали "найвищий індекс" у своїй діяльності. Виокремлення еліти — вихідний пункт теорії Парето. Сукупність осіб, кожна з яких отримала у своїй сфері найвищу оцінку, Парето й називав елітою. Наприклад, талановитий юрист матиме 10 балів, пересічний — 6, нездатний — 0. Саме так він розглядав принцип визначення й формування еліти, обґрунтовуючи необхідність її існування нерівністю індивідуальних можливостей людини: заможні, талановиті, обдаровані є елітою суспільства. Для пояснення соціальної динаміки він сформулював теорію "циркуляції еліт", відповідно до якої еліти виникають із нижчих верств суспільства і в процесі боротьби піднімаються у вищі, там розширюють свій вплив, досягають розквіту, а потім перероджуються і, зрештою, зникають. Цей кругообіг і є універсальним законом історії.

Г. Моска, як і В. Парето, поділяв суспільство на меншість, яка править, та більшість, якою правлять. Він визначав еліту як політично найактивнішу групу людей, зорієнтованих на здобуття та утвердження влади. Моска вважав, що основою суспільного розвитку є не економіка, а політика. Правляча еліта концентрує у своїх руках керівництво державним механізмом, а тому має безпосередній вплив на економічну ситуацію в країні.

У сучасній філософській та соціологічній літературі щодо цих теорій існує неоднозначне ставлення. Дехто з філософів стверджує, що теорія еліти абсолютизує політичні відносини та нерівність як основу соціального життя людства, інші – відмовляють терміну „еліта" в науковості. Між тим, теорії еліт мають неабиякий сенс. Вони, як зазначає В. Андрющенко, „дозволяють пояснити процеси суспільної організації і самоорганізації, управління великими соціальними системами і суспільством загалом" [2, с. 348].

Для сучасних українських науковців ця проблема постає актуальною насамперед в контексті формування та функціонування національної ідеї. Якщо визначати національну ідею як сукупність національних інтересів, узгоджених між собою й структурованих у цілісну систему, то стає зрозумілим, що пошук відповідей на питання про те, хто буде пропонувати суспільству узагальнені й обґрунтовані норми суспільної діяльності, очолювати соціальний поступ у різних сферах соціального мислення і дії, здійснювати організаційно-управлінську, просвітницько-мистецьку функції є достатньо серйозним і потребує детального аналізу. У залежності від "якості еліти" – її інтелектуального, професійного і морального рівня, від її взаємозв'язку з народом – суспільство матиме цивілізований чи маргінальний вигляд, рухатиметься сходинками прогресу чи скотиться в прірву соціально-історичних збочень.

Серед українських мислителів, які порушували питання еліт у взаємозв'язку із потребами національного відродження, привертає увагу концепція "національної аристократії" В. Липинського. Він обґрунтовував існування еліти відповідно до потреб нації, вважав, що ні етнографічна маса людей, ні окрема територія та мова не створять нації автоматично. Щоб сформувалася нація, потрібна активна група людей, здатна лідирувати в розвитку та пропагуванні сутнісних для нації політичних, державних, культурних цінностей. Ця група і є носієм національної ідеї, яку В. Липинський називав "національною аристократією", як і Аристотель, вважаючи аристократією групу найкращих людей у певний історичний період. Найкращі вони тому, що організовують, структурують, ведуть націю до певної мети, є носіями єднальної ідеї. Для цього національна аристократія повинна мати матеріальну силу та моральний авторитет. Просту і вичерпну відповідь на це питання дає Г.Сковорода: "Коли народ матиме розум хоч би у головах окремих людей, то уподібниться кременю, в якому притаївся вогонь".

З іншого боку, сучасна палітра національних інтересів розгортається в контексті глобалізаційних процесів. Усвідомлення цієї проблеми ставить питання про те, чи відбиваються дані процеси на трансформації еліти у сучасному світі, і чи слід сьогодні говорити про національну еліту та специфічні форми її існування в інформаційному суспільстві?

Аналіз різноманітних концепцій еліти, починаючи з епохи античності (Геракліт,

Платон, Арістотель) і закінчуючи теорією постіндустріального суспільства (Д. Белл, М.Янг, Дж. Гелбрейт, О. Тоффлер) дає можливість виявити певні загальні позиції щодо розуміння її ролі в сучасному суспільстві. Не викликає сумніву теза про те, що сама по собі еліта є неоднорідною, розподіляється на класи та групи. Більшість вчених зазначає, що в суспільстві існує стільки типів еліт, скільки є видів людської діяльності. К. Манхейм виділяв політичну, організаторську, інтелектуальну, художню, моральну і релігійну еліти. Г. Лассуелл характеризував владну, шляхетну, популістську, еліту багатіїв, спеціалістів та ідеологів [12, с. 3]. В українському суспільстві вітчизняні дослідники виокремлюють політичну, бізнесову, військову, наукову, мистецьку, релігійну та ін. Відповідно до своїх основних функцій різні види еліт об'єднують в окремі елітарні групи: духовну (інтелектуальну), політичну, економічну [3, с. 103]. На нашу думку, особливе місце в структурі еліти займає інтелектуальна еліта як основний генератор та поширювач суспільних цінностей та норм, транслятор знань, творець інноваційних технологій. Від кількості та якості інтелектуальної еліти залежить духовний потенціал нації та майбутнє суспільства. Саме вона здатна сформувати цінності та ідеали, консолідувати націю, спрямувати її енергію на розумні та корисні справи, її стан та роль потребують серйозного філософського переосмислення, постійної уваги та підтримки з боку держави. На те є низка причин.

По-перше, можна стверджувати, що інтелектуальна еліта є головним культурним надбанням нації і найбільш цінною соціальною групою суспільства. Саме на неї покладена відповідальність за знаходження відповідей на більш актуальні питання своєї епохи. І як зазначає В. Андрущенко, «глобалізація, утвердження інформаційного суспільства, ринкових відносин й все більш відчутна демократизація, яка поступово охоплює всі сторони суспільного організму, потребують відповідного інтелектуального забезпечення. Інтелект піднімається в ціні. Він стає все більш вагомим і викликає зацікавленість як з боку виробничників, бізнесменів і владних структур, так і з боку пересічних громадян» [2, с. 432].

По-друге, інтелектуальна еліта характеризується не тільки високим рівнем розумових здібностей, творчою активністю, а й позитивними моральними принципами. «Еліта – це особлива група людей, яка завдяки своєму інтелекту, нестандартності мислення і неординарності дій, завдяки своєму культурно-духовному розвитку і високим моральним якостям стає «обраною» у різних сферах суспільного життя» [1, с. 42]. Проблема полягає в тому, що її важко ідентифікувати, так як більшість представників входять до складу інших типів еліт. Вона має різноякісний склад, перетинається з іншими елітарними групами, наприклад, з політичною або управлінською елітами, але у кожної з них свої соціальні функції. Зазвичай вона віддалена від влади, рідко має реальні ресурси її здійснення. Її вплив на суспільство здійснюється через інформацію, ідеї, оцінки, які вона продукує й розповсюджує, формуючи тим самим настрої та свідомість, ідеологію, соціальні інституції та цінності соціуму.

І нарешті, інтелектуальна еліта повинна постійно поповнюватись, їй потрібне оновлення. Для цього в суспільстві мають справно працювати певні соціальні «фільтри», що створюють канали рекрутування еліти, завдяки яким зростає її якість, здійснюється входження до її складу найбільш талановитих та обдарованих громадян. Якщо ця функція виконується погано, то еліта і суспільство рано чи пізно почнуть деградувати.

Таким чином, діяльність інтелектуальної еліти характеризується розвитком і розповсюдженням теоретичних знань та ідей, створенням духовних цінностей у суспільстві. Сьогодні, коли значущість інтелектуальних ресурсів зростає на всіх рівнях соціального простору, роль еліти стає особливою, бо саме вона виступає важливим інструментом прогресу, каталізатором нації на її прогресивний розвиток. Провідне місце в постіндустріальному суспільстві належить інформації і знанням. У такому контексті, на думку П. Сорокіна, немає потреби говорити про те, що інтелект є найбільш важливою умовою існування, виживання й успіху як індивіда, так і соціальної групи [8, с. 138]. Інтелект розглядається сьогодні і як чинник конкуренції в умовах глобалізації, і як чинник посилення та захисту національних інтересів, перш за все у сфері інтелектуального потенціалу, і як новий принципово значущий ресурс сучасної робочої сили тощо. Взагалі нова матриця сучасного світу, як зазначає К.Г. Михайльова, розширення можливостей

соціальних суб'єктів актуалізують питання переосмислення вигід та ризиків, які несе інтелект як один із ключових ресурсів сучасного суспільства. Адже в постіндустріальному суспільстві, де домінують нові технології і канали комунікації, формуються нові принципи соціальної взаємодії, зростають вимоги до соціальних суб'єктів, до їх рівня відповідальності за ухвалюванні рішення [5, с. 3].

Через це особливий інтерес становлять ті групи, в яких максимально сконцентровано інтелектуальні ресурси і які не просто володіють ними, а й самі їх виробляють. У даному випадку йдеться про інтелектуальну еліту, головними функціями якої в сучасному суспільстві постають: передання нагромадженої людством і нацією інформації, що забезпечує ідентичність народу; примноження знань і соціального інтелекту, наукового потенціалу нації, необхідного для здобуття більш високого рівня розвитку; регуляція адаптаційних суспільних процесів на шляху розвитку, поширення вітчизняного досвіду і знань, їх інтеграція до світового інформаційного простору; репрезентація нації, народу в системі світового співтовариства.

Розгляд ролі інтелектуальної еліти вимагає аналізу і розуміння особливостей її формування. Вирішальне значення щодо формування інтелектуальної еліти має система освіти. Інститут освіти завжди розглядався як такий, що має особливе значення для особистості, суспільства і держави. Про тісний зв'язок освіти та інтелектуальної еліти знаходимо ще в працях Арістотеля і Платона. Давньогрецькі філософи, підкреслюючи велике значення державної освіти, помітили залежність між специфікою формування інтелектуальної еліти та характером освіти в державі. Платон був впевнений, що держава зобов'язана надавати уніфіковану освіту не кожному окремому громадянину, а цілеспрямовано майбутньому класу правителів. Арістотель же, на відміну від Платона, відстоював ідею загальної освіти, що забезпечить суспільство необхідною кількістю самостійно мислячих творчих особистостей. Але обидва мислителі сходилися в думці, що тільки така система освіти – демократична по суті і зорієнтована на особистість – сприятиме становленню й розвитку інтелектуальної еліти. Цікавими були в Давній Греції форми дозвілля еліти і прояву її творчої активності – «симпозіуми», тобто бенкети, під час яких велись застільні бесіди на суспільно-політичні теми; гімназії, що були центрами культурного життя грецьких полісів. Велике значення мали фестивалі, які проводились щорічно і супроводжувались не тільки атлетичними змаганнями, а й змаганнями поетів, музикантів, філософів та вчених. Саме тут яскравіше, ніж в повсякденному житті, виявлявся агональний дух давньогрецької цивілізації і сприяв виникненню інтелектуальної еліти значно більше, ніж демократична система освіти й демократичне суспільне життя [9, с. 37].

Отже, потенціал освіти цінувався в усі часи. Але ніколи в історії людства, стверджують науковці, освіта та знання не мали такого вирішального значення, як в нашу епоху [11, с. 81]. Освіта набула сьогодні ряд нових рис і характеристик, які постали як відповіді на вимоги соціального середовища постіндустріального суспільства. Освітній рівень підготовки населення розглядається сьогодні дослідниками як одна з характеристик «якості населення», яка, у свою чергу, визначає загальний потенціал суспільства. Особливої значущості в його структурі у зв'язку з актуалізацією ресурсів знання та інтелекту набуває інтелектуальний потенціал. Крім того, серед характерних ознак сучасної освіти називають розширення меж освітнього простору. На думку К.Г.Михайльової, це сприяє розширенню можливостей розвитку особистості за допомогою різноманітних освітніх структур – формальних, неформальних, інформальних, злагоджена взаємодія яких забезпечує досконале функціонування механізму формування суспільства інтелекту та інтелектуальної еліти в ньому [6, с. 420].

На сучасному етапі роль обдарованості та інтелектуального потенціалу нації постійно зростає, так як розвиток нових технологій тягне за собою різке збільшення потреби суспільства в людях, що володіють нестандартним мисленням, що вносять новий зміст у виробничу та соціальну практику, вміють ставити і самостійно вирішувати нові завдання інноваційного типу. Розвиток інтелектуального потенціалу країни та освіта обдарованих дітей та талановитої молоді повинна бути одним із загальнонаціональних пріоритетів, який багато в чому визначається раннім виявленням обдарованих і талановитих дітей і цілеспрямованою роботою з ними.

Система інтелектуальних, творчих, спортивних та інших змагань учнів на конкурсній основі зарекомендувала себе в Україні як ефективний інструмент пошуку талановитих дітей і молоді. При тому, що навчання за основними програмами загальної освіти націлене в першу чергу на освоєння базових, стандартних загальноосвітніх компетенцій, олімпіади, конкурси та інші змагання створюють у дітей та підлітків стимули до виходу за межі обов'язкової програми, заохочують їх до самостійного розвитку, творчості.

Конкурси, олімпіади, наукові вікторини - всі ці способи перевірки знань можна назвати інструментом пошуку талановитих людей, який носить назву «інтелектуальні змагання». Вони дають можливість учасникам розкрити власний талант, на відміну від будь-якого виду тестування, творчо підійти до визначення своєї наукової позиції, відкрито висловитися з питання, що цікавить, відшукати серйозні аргументи і прийняти участь в пошуку вирішення найбільш гострих проблем сьогодення.

В останні роки в Україні інтелектуальні змагання «Грінвіч», «Патріот», «Левеня», «Соняшник», «Колосок», «Кенгуру» набувають все більшої популярності. Наприклад, в конкурсі «Кенгуру – 2013» прийняли участь понад 575 тисяч учнів з усіх регіонів України. Їх особливістю, здебільшого, є масовість, пропаганда знань, міждисциплінарність, глобальний характер тем і проблем для вивчення [7, с. 306]. Участь в інтелектуальних змаганнях дозволяє учням визначитись з напрямками їх творчих уподобань, працювати над розвитком та поглибленням своїх інтелектуальних здібностей.

Нажаль, проведення даних інтелектуальних змагань часто є ініціативою самих вчителів, як компенсація відсутності системності з боку державних органів у напрямку виявлення обдарованих і талановитих школярів. Для прикладу, у США у багатьох університетах функціонують центри або програми пошуку талантів. Найвідоміший – Центр для талановитої молоді (STY) університету Джона Хопкінса, заснований у 1979 році. З того часу більше мільйона учнів взяли участь у його роботі [10].

Отже, кожна елітарна група виконує свої специфічні функції в організації суспільства, має специфічні завдання щодо збереження та зростання соціального капіталу, а також свої особливі форми селекції та відбору. В українському суспільстві підтримка інтелекту має стати найголовнішим пріоритетом державної політики. Наявність соціальної селекції забезпечує раціональне відтворення і оновлення соціальної структури суспільства, а отже, і його нормальне функціонування. Це є прямим виявом взаємодії інституту освіти й соціальної структури суспільства. Виконуючи селекційну функцію, інститут освіти сприяє соціальній мобільності, створенню можливостей просування на вищий соціальний щабель. Диплом вузу має гарантувати можливість отримати престижну й високооплачувану роботу, чим пояснюється цінність вищої освіти.

Сьогодні ми спостерігаємо дефіцит інтелекту в різних сферах суспільного життя, його низьку затребуваність. З іншого боку, соціологи відмічають невисокий рівень мотивації серед молоді щодо занять інтелектуальною працею. Тому нагальною є потреба визначення основних елементів механізму формування інтелектуальної еліти, способів формування (новітніх технологій) і тих соціальних «фільтрів», які мають виконувати селективну функцію і створювати нові канали поповнення інтелектуальної еліти нації. На нашу думку, в цьому плані особливу роль відіграє позашкільна освіта та різні інтелектуальні змагання як особлива форма ранньої селекції і підготовки майбутніх інтелектуалів.

1. Авер'янова Н. Сучасна українська еліта: перспективи розвитку // Вісник київського національного університету ім. Т.Г. Шевченка. Серія Українознавство. 2011, № 15. Наукове видання - Київ: Київський університет, 2011. – С. 41–44.

2. Андрущенко В. П. Організоване суспільство. Проблеми організації та суспільної самоорганізації в період радикальних трансформацій в Україні на рубежі століть. Досвід соціально-філософського аналізу. – К.: ТОВ Атлант ЮЕмСі, 2006. – 502 с.

3. Занік Я.М. Типи, поняття та класифікація еліт в історичному контексті // Вісник Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. – 2008. - № 11 (129). – С. 101-105.

4. Кремінь В.Г. Еліта: ґенеза і сутність // Еліта і обдарованість: точки перетину. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 22-23 грудня 2010 р. НАПН України, ЮД НАПН України. – К.: ТОВ «Інформаційні системи», 2010. – С. 4–10.

5. Михайльова К. Г. Інтелектуальна еліта сучасного суспільства: особливості формування

та діяльнісний потенціал: Автореферат дисертації д-ра соц. наук: 22.00.01 - 2009. – Режим доступу: www.lib.ua-ru.net/diss/cont/350561.html.
6. Михайлева К.Г. Интеллектуальная элита в матрице современных миграционных изменений – Х.: Изд-во НУА, 2007. – 576 с.
7. Поліхун Н.І. Організаційні форми і засоби активізації навчально-дослідницької діяльності обдарованої дитини // Навчання і виховання обдарованої дитини: теорія та практика. НАПН України, ІОД НАПН України, Інс-тут психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. Збірник наукових праць. Вип. 5. – Київ, 2011. - С. 302-308.
8. Сорокин П. Социальная мобильность: Пер. с англ. М.В. Соколовой / Под ред. В.В. Сапова. – М.: Academia; LVS, 2005. – 588 с.
9. Строгецкий В. М. Становление и развитие интеллектуальной элиты в классической Греции и формы ее активности // Интеллектуальная элита античного мира. Тезисы докладов научной конференции 8 - 9 ноября 2005г. - Режим доступу: centant.spbu.ru/centrum/publik/confcent/1995-11/strogetz.htm.
10. Тадеєв П. Науково-практичний підхід до організації навчання обдарованих учнів як важливий чинник модернізації шкільної освіти для сталого розвитку // Наук.-метод. журнал «Нова педагогічна думка», № 1. - 2011 р. Матеріали Всеукр. Відеоконференції «Модернізація освіти для сталого розвитку». - Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Npd/2011_1/tadev.pdf
11. Тарапов И.Е. Интеллектуальный труд, наука и образование. Кризис в Украине. – Х.: Фолио, 1994. – 176 с.
12. Шульга М., Потєхін О., Бойко Н., Парахонська О., Шульга Т. Правляча еліта сучасної України. – К.: Ін-т соціології НАНУ, 1998. – 68 с.

Михайло Цюрупа

УДК 322

Горесний гуманізм Тараса Шевченка у контексті вчень великих гуманістів людства

Стаття присвячена особливостям гуманістичної позиції Тараса Шевченка, яка визначалась гіркотою соціально-політичної дійсності царської Росії та малодушністю так званих друзів, що стало одним із факторів горесного митецького джерела наснаги - іпокрени, роздуми Шевченка співвіднесені з українськими реаліями 2014 року.

Ключові слова: *Тарас Шевченко, 200-річіний ювілей Т. Шевченка, джерела творчої наснаги мислителів, гуманізм як світоглядна позиція, українські реалії боротьби з тоталітаризмом.*

This article is devoted to the peculiarities of humanistic position Taras Shevchenko, who bitterly determined socio-political reality of imperial Russia and the cowardice of so-called friends, which was one of the factors "horesnohogo" artistic sources of inspiration - ipokreny, reflections correlated with Shevchenko Ukrainian realities of 2014 year.

Key words: *Taras Shevchenko, 200 anniversary of Taras Shevchenko, the source of inspiration thinker's humanism as a worldview, Ukrainian realities of the struggle against totalitarianism.*

Великі пророки людства залишили у спадок істини та настанові, які стали складним підсумком їх життєвого шляху, водночас вони зрозумілі мільярдам простих людей і тисячам рафінованих вчених, тому що ті звернені до універсальної людської природи, до пробудження «людського в людини». Так у Гаутами Будди вимога абсолютного ненасильства і поваги до всього живого означала ствердження святенності дару життя, а Любов до ближнього і прощення ворогів Ісуса Христа звернено до єдності божественного і людського, слова Пророка Мухаммада «Мир Вам» тлумачаться як побажання людству прожити без насильства і воєн.

Пророцькі передчуття Тараса Шевченка щодо історичної долі свобідної України в співтоваристві вільних народів в результаті запеклої боротьби з тоталітарними темними силами споріднені с висловлюваннями великих пророків і гуманістів на сутнісному рівні віру в людину, в її творчі життєві сили, які здатні змінити на краще будь-який штучний соціальний лад (той, по суті, таким є завжди). Для нас важливим є не тільки висновки-настанови гуманістів, але і джерело їх творчої наснаги, так звана Іпокрена. Як правило, це неповторне джерело є складний синтез суспільного оточення та власних глибоких душевних переживань.

В радянські часи Академік Ф.Алексеєв звернув увагу дослідників східної мислительної традиції, що у видатних мудреців було сумне, горесне джерело наснаги, яке передається китайською мовою «фень». Майже у кожного з видатних китайських мислителів в житті було нещастя, котре перетворювалось на джерело творчого натхнення. Так, Цзо Цю втратив світ очей и написав "Промови мудреців про різні держави", мислитель Хань Фей у в'язниці написав " Як складно повчати ", всесвітньо знаний мудрець Лао-Цзи був вигнаний з рідного краю, залишивши збірку висловлювань "Дао дэ цзин" на кордоні, воєнному теоретику Сунь-Цзи відрубали ноги і у в'язниці він написав перший у світі трактат про військове мистецтво [1, с. 337]. За іронією долі та аналогією «іпокрени» наш земляк, академік М. Конрад, талановитий перекладач творів китайських мислителів, був засланий радянською владою до таборів Сибіру, де продовжував свій титанічний труд.

Пророцькі передчуття Тараса Шевченка щодо історичної долі свобідної України в співтоваристві вільних народів споріднені с висловлюваннями великих пророків і гуманістів на сутнісному рівні віру в людину, в її творчі життєві сили, які здатні змінити на краще будь-який штучний соціальний лад (той, по суті, таким є завжди). Однак наш український геній не мислив свободи і волі людини без лютої боротьби з силами зла, які на той час уособлені були царизмом.

Геній Тараса Шевченка – поета, письменника, художника. філософа та революціонера прийнято розглядати у річищі гуманістичної традиції ще за життя поета, а після смерті його постать означила уособлення людської гідності та незламності духу українського народу. Він серед страшних обставин царського тиску, в суворих мурах казарм та таборів не впав у розпач, а вів боротьбу та заповів любов до долі тяжкої, бо вона благородна. Своїми стражданнями він піддержав святую віру у моральну природу чоловіка, у силу гуманізму, яку ніяким жадним обставинам неможливо побороти. Страждання великого Тараса стали одним із джерел його «горесного гуманізму.

Джерелом наснаги для Тараса Шевченка стало соціальне оточення, ідейний зміст якого був переданий Оленою Телігою у статті «Партачі життя», написаній в період багатостраждального 1941 року.

Дивні відношення існували по суті між Шевченком і його оточенням, пише вона. «З нелюдською силою перебрав Шевченко з ослабілих рук того оточення і взагалі з рук цілого свого народу **весь гнів, всю ненависть до ворога**. Цієї зброї злякалися всі вороги, тому що вона була скерована проти них, а свої тому, що він осмілився витягнути на світ те, що у них лише переховувалося в замкнених кімнатах. Він кричав ворогам від їх імені про те, про що вони могли лише шепотіти між собою, поглядаючи на двері. Ніхто до нього не писав з наляканих приятелів, коли він був на засланні в Кос-Аральськім форті, тому він був таким самітним у своїй столиці Києві, переїздом через неї у 1859 році, коли абсолютно ніхто з його численних прихильників не відвідав і не вшанував його, бо просто таки боялися увійти до цього льоху з динамітом з запаленими свічками підтримки і зрозуміння. Чим же ризикували ті люди, коли б відвідали Шевченка? Смертю? Засланням? Тортурами? Нічого подібного. Лише кривим оком якогось зверхника чи впливового приятеля, охолодженням кількох знайомих московських патріотів. В крайньому випадку, якимсь трусом і коротким арештом» [2, с. 134-136].

Тепер по суті гуманізму Шевченка, перші статті щодо дослідження котрого з'явились 100 років тому. Поняття "гуманізм" вживалось до світогляду та творчості Шевченка, зокрема, Миколою Сумцовим – автором спеціальної розвідки під назвою «Гуманізм Шевченка» (1915 р.). Шевченкові твори, - писав він, - "повнісенькі гуманним почуттям та ласкою до усіх народів, найбільш до рідного краю, України, до всіх людей, найбільш до бідолашних жінок-покриток та їх байстрюків, до живих і померлих". Синонімами до поняття "гуманізм" були "загальнолюдське" у працях «Малоросійська література» Миколи Костомарова (1871 р.), «На роковини Т. Г. Шевченка» Івана Франка (1903 р.) та інших численних дослідників, на слушну думку І.В. Огородника, виписану у підручнику «Історія української філософії» [3].

Видатний гуманіст у шерегу світових митців, Тарас Григорович добре знав творчість своїх попередників-гуманістів Боккаччо, Данте, Петрарки, Шекспіра, Мікеланджело, Рафаеля та порівнював свою тяжку долю з Дантовою: «*Данта Алігієрі*

тільки вигнали з рідного краю, але не заборонили йому писати своє «Пекло» і свою Беатріче, а я був нещасливіший за свого флорентійського вигнанця», - писав у листі до Анастасії Толстої 9 січня 1853 р. Навіть зовнішні риси схожості Шевченка з людиною доби гуманістів Відродження бачимо в його автопортретах: молодим, та з бородою в Аральській експедиції. Автопортрет молодого Шевченка нагадує рафаелівський, а от історична доля вчення нашого генія, сподіваємось, буде інша. Адже після захоплення Риму у 1527 році Карлом V учні Рафаеля Санті розбіглись, а Рафаелева школа припинила існування.

На автопортреті з бородою постава обличчя Шевченка та стиль малювання нагадують стиль Леонардо, а на іншому автопортреті він змалював себе оголеним, із прикметами статі, оприявнюючи власну людськість, щоб: *Без малодушной укоризны // Пройти мытарства трудной жизни // Измерить пропасти страстей // Понять на деле жизнь людей//Прочесть все черные страницы//Все беззаконные дела // И сохранить полет орла // И сердце чистой голубицы..»*

Гуманізм Тараса Шевченка знайшов свій яскравий прояв у громадянській позиції борця, яку не всі зустріли із захопленням, писала Олена Теліга. Коли ми придивимось ближче до постаті Шевченка, то побачимо, що він мусить бути для нас найяскравішим подвійним символом – і героїзму, і цивільної відваги. В усіх спогадах і працях про нього бачимо ми докази його особистої відваги, гаряче бажання бачити таку відвагу у своєму оточенні. Пристосуванців, малодушних вважав більшими ворогами, як ворогів явних. «Не так тії вороги, як добрії люди, - і окрадуть жалуючи, плачучи осудять», - обурювався Шевченко. Бо сам він не міг дивитися, як хтось когось окрадає, і не зреагувати на це відразу, що вважав прикметою правдивої людини. «На те й лихо, щоб з цим лихом битись».

Думки Шевченка - митця, борця-революціонера повертались до майбутнього, щоб надихати нові покоління. Він завжди служив правді і виборював щасливе майбутнє народу. Зброєю у цій боротьбі він зробив слово, казала полум'яна поетеса Леся Українка:

«Спочиваєш ти, наш батьку //Тихо в домовині //Та збудила твоя пісня //Думки на Вкраїні//Щоб між нами не вгасало//Проміння величне,//Ти поставив на сторожі//Слово твоє вічне.//Ми, як ти, минати будем // Чужії пороги,//Орать будем свої ниви,//Рідні перелоги.» [4, с. 80]

Всяка історична дата являється знаковою, якщо має відгук у сьогоденні. Творчий геній Тараса Шевченка та його громадянська позиція борця - титана в наш суворий час начебто запитують словами Євгена Євтушенка:

«Ненька предков моих – Украина,//во Днепре окрестившая Русь,//неужели ты будешь руина?//Я боюсь за тебя и молюсь.//Невидимками на Майдане //Вместе – Пушкин, Брюллов, мы стоим. //Здесь прижались к народу мы втайне //Как давно и навеки к своїм .//Здесь идут, как на стенку стенка ,//Брат на брата, а сын на отца. //Вы, Шевченко и Лина Костенко, //помирите их всех до конца!» [5].

Відгукуючись у далекій Америці на події 18-19 лютого 2014 року на Майдані написав цей вірш наш земляк і сучасний поет. Але для цього не тільки людина має бути людяною, гуманною, але й держава - ГОСУДАРСТВО, БУДЬ ЧЕЛОВЕКОМ!

50 років тому при відкритті пам'ятника Шевченкові мер Нью-Йорка казав, що Шевченко все житті боровся з тиранією та тоталітаризмом і ця боротьба не ще закінчилась. Ми продовжуємо її за дійсно незалежну нову неньку Україну. Гуманізм Шевченка, хоча б і горесний, все ж залишається нашою духовною зброєю і надією, мрією: «людина будь людиною».

1. Цюрупа М.В., Ясинська В.С. Основи загальної та воєнної політології / М.В. Цюрупа, В.С. Ясинська. – К.: Кондор, 2013.
2. Теліга О. О краю мій… Твори, документи, біографічний нарис. – 2-ге вид. випр. і доп. / Олена Теліга. – К., 2006.
3. Огородник І.В., Русин М.Ю. Історія української філософії / І.В. Огородник, М.Ю. Русин. - К, 2008.
4. Леся Українка. Зібрання творів у 12 тт./ Леся Українка. – К.: Наукова думка, 1975 р.- Т.1. Вперше надруковано у збірці «На крилах пісень», 1893, стор. 37 – 38.
5. Повідомлення УНІАН 19. 02. 2014.

Наталія Шкода

УДК 377.091 (477.64)

Діяльність українського жіноцтва в галузі освіти в другій половині XIX – на початку XX ст.

Діяльність українського жіноцтва в галузі освіти в другій половині XIX – на початку XX ст. Анотація. У науковій статті досліджується діяльність українського жіноцтва в галузі освіти в другій половині XIX – на початку XX ст., характеризуються її напрямки, зміст та значення. Визначено основні форми діяльності жінок у галузі освіти в Україні – участь у створенні недільних шкіл та інших освітніх установ, відкритті сільських та міських бібліотек, фінансування їх діяльності; вчительська праця; діяльність у культурно-просвітницьких організаціях. Характеризується діяльність найбільш активних учасниць національного руху як Наддніпрянської України, так і Західної України. Звернено увагу на значення діяльності жінок у галузі освіти для вирішення важливих соціальних проблем та формування національної свідомості населення.

Ключові слова: *освіта, жіночий рух, недільна школа, національно-просвітницька діяльність.*

The scientific article examines the activities of Ukrainian women in education in the second half of the nineteenth - early twentieth century. Characterized by its direction, content and znachennyaVyznacheno main forms of women's education in Ukraine - participation in the creation of Sunday schools and other educational institutions, opening rural and city libraries, funding their activities; teachers' work; activities in cultural activities educational organizations . Characterized most active participants of the national movement as a bank Ukraine and Western Ukraine. Attention is paid on the value of women's activities in the field of education to address important social issues and the formation of national consciousness naselennya.

Key words: *education, women's movement, Sunday school, national and educational activities.*

Важливою складовою сучасного процесу державотворення в Україні є культурницька діяльність жінок. Створити гуманне, демократичне суспільство можливо лише в умовах реальної гендерної демократії. Для більш ефективного використання в сучасних умовах потенціалу жіночого руху на культурницькій ниві, в тому числі в галузі освіти, необхідно дослідити позитивний досвід цього руху в попередні епохи. Чималий внесок здійснило українське жіноцтво в розвиток освіти в другій половині XIX – на початку XX ст. Вивченню даної проблеми присвячена наша стаття.

Метою статті є дослідження змісту та значення діяльності українських жінок в галузі освіти в другій половині XIX – на початку XX ст.

Проблема діяльності українського жіноцтва в освітянській галузі в другій половині XIX – на початку XX ст. не була об’єктом спеціального комплексного вивчення, а лише побіжно висвітлювалася в українській історіографії. Окремі аспекти даної проблеми розглядаються в працях, присвячених дослідженню біографій та громадської діяльності найбільш видатних учасниць національного руху [8, 9, 11]. Деякі факти про участь жінок в освітянських заходах містяться в роботах з історії українського національного руху, діяльності українських культурно-просвітницьких організацій [5, 7, 15, 18].

Важливою ланкою національно-визвольного руху українського народу в другій половині XIX – на початку XX ст. була громадська та політична діяльність українського жіноцтва. Аналіз джерел з історії українського жіночого руху доводить, що культурно-просвітницька діяльність жінок у досліджуваний період була більш масовою та значущою, ніж їх участь у політичних акціях. Політична діяльність була пріоритетом чоловіків.

Головне місце в національному русі Наддніпрянської України в другій половині XIX ст. посідала культурницька діяльність національної еліти. В 60 –70-х рр. українські інтелектуальні сили згуртовуються в громади, напівлегальні непартійні об'єднання. Громади були основною організаційною формою українського визвольного руху в 60 – 90-х рр. XIX ст. В них усі сили зосереджуються на культурно-

просвітницькій роботі серед населення. Впливові численні громади існували в Києві, Полтаві, Чернігові, Одесі, Єлисаветграді, Херсоні. Ці організації перебували в певній опозиції до самодержавства. В 70-ті рр. XIX ст. виникають громади і у Львові. Існувала «Жіноча Громада» й на Буковині [8, с.87].

Важливим напрямком діяльності громад була участь їх активістів у відкритті недільних шкіл, поширенні серед народу українського друкованого слова. Вагомою в цій справі була діяльність жінок. Українські жінки, учасниці громад, активно розповсюджували книги. Лише за 8 місяців 1861 р. було розповсюджено більш як 12 тисяч українських книжок на політичні, культурно-освітні, літературні теми [3, с. 29]. В основному це були невеличкі брошури, в яких містилася інформація про сільське господарство, торгівлю, національну історію, друкувався український фольклор (народні пісні, перекази, легенди, вірші тощо).

Активною учасницею Полтавської громади в 1860-ті рр. р. була Єлизавета Милорадович, представниця аристократичного роду Скоропадських. Вона задля справи національного відродження не шкодувала ні часу, ні багатства, ні сил. Ідеї громадівців надзвичайно захопили Є.Милорадович, виховану в українофільській родині. Єлизавета Іванівна була покровителькою кожної громадсько-культурної акції Полтавської громади. Фінансування діяльності товариства теж здійснювалося переважно коштом Є. Милорадович [12, с.7].

Зусиллями громадівців у 1858 р. в Полтаві було відкрито першу недільну школу, вслід за якою починають відкриватися й інші. З серпня 1861 р. в Полтаві розпочала свою роботу жіноча гімназія, яку очолила Є. Милорадович [36, с.276]. В 1862 р. в місті відкрилася жіноча недільна школа, де розпорядницею була Єлизавета Іванівна [15, с. 99]. Про роль Є. Милорадович у її відкритті згадує Дмитро Пильчиков у своєму листі до Василя Бєлозерського: «В половине августа откроется женская воскресная школа. Распорядительница – Елизавета Ивановна Милорадовичева, единственная из наших барынь – в уровень нашему времени. Преподавательницы – ученицы высших классов женской гимназии и несколько городских девиц; учение также по-украински. Мы на эту школу возлагаем много надежд – она будет иметь и материальные средства, и хорошее направление благодаря богатству и нравственным качествам госпожи Милорадовичевой» [7, с. 162 - 163].

Є.Милорадович не лише фінансувала діяльність недільних шкіл, але й особисто брала участь у всіх освітніх процесах. Завдяки її солідному соціальному статусу (аристократка, землевласниця), вона за дорученням громадівців вела переговори з губернатором про надання дозволу на відкриття нових недільних шкіл. Поблизу Полтави, у с. Рибцях, вона власним коштом заснувала початкову школу, утримувала змішану школу в передмісті – Павленках, а також організовану Кониським і Томашевським щоденну хлоп'ячу (вечірню) школу [10, с.13]. Єлизаветі Іванівні самій подобалося ходити по школах, вчити дітлахів, співати з ними гуртом. Саме за допомогою її активної діяльності було організовано «Народну бібліотеку» (читальню), яка була досить популярною серед міського населення [15, с. 99].

Репресії проти діячів українського національного руху змусили багатьох із них більше уваги звернути на Галичину, де були досить сприятливі умови для розвитку політичного життя. Тому Є.Милорадович почала матеріально підтримувати підпільні українські видавництва, книгарні, допомагала національному українському рухові в Галичині. Вона пожертвувала 9 тисяч гульденів на заснування Літературного Товариства імені Т.Шевченка у Львові, яке згодом було перейменовано в Літературно-наукове Товариство [12, с. 8]. Згодом О. Кониський напише: «Без її великого дару не було б нашого Товариства на світі, принаймні не було б ще довгі роки. З зерна, посіяного щедрою рукою Єлизавети Іванівни, добродійки «Просвіти», зросло Товариство наше і, головна річ, з'явився той ґрунт, на якому росте і зростатиме наше питоме дерево науки і письменства» [5, с. 39]. У своїх щоденникових записах вона пояснює свої вчинки і поведінку як закономірність того, що була вихована у дусі поваги і любові «до нашей дорогой Малороссии» [10, с. 13].

Активною діячкою громадівського руху була Софія Ліндфорс (Русова). Незважаючи на те, що батько її був за походженням шведом, а мати – француженкою, Софія Русова увійшла в історію України, як велика українська вчена-педагог, патріотка і національна діячка.

В 1871 р. С.Русова разом із сестрою Марією відкрили в Києві перший не тільки в Україні, але й в Європі Фребелівський дитячий садок. В 1873 р., працюючи вчителькою в Києві, вона увійшла до складу Старої Київської громади, де почалися її щирі зносини з українськими діячами – М.Драгомановим, М.Лисенком, М.Старицьким, П.Чубинським, О.Русовим, майбутнім чоловіком С.Ліндфорс, та іншими. У своїх спогадах про цей період С.Русова пише наступне про О.Русова: «Він перший відкрив мені красу української народної поезії, заговорив до мене українською мовою, і без промов та роз'яснень збудив у мені ту любов до нашого народу, яка вже ніколи не покидала мого серця і керувала моїми політичними виступами, всією моєю працею довгі літа» [13, с. 143].

С.Русова була активною діячкою Одеської, Харківської, Полтавської, Чернігівської, Петербурзької українських громад, активно працюючи в них на культурно-освітній ниві [6, с.18]. Наприклад, перебуваючи в Чернігові, С.Русова бере участь у складанні систематичного каталогу книжок для народу, в т.ч. і українською мовою, організації лекцій, вечорів, дитячих садків, де діти виховувалися у національному дусі. Разом з земськими діячами О.Тичинським та П.Червінським вона відкриває громадську книгозбірню, яка функціонувала понад 30 років [8, с. 18]. Процес національного відродження вона органічно пов'язувала з розвитком рідної мови, культури, історії, національної системи виховання. Особливу увагу громадська діячка звертала на недільні школи, мріяла про створення цілої мережі шкіл різних типів, які б мали, насамперед, національний характер. З цією метою вона видала в 1906 р. «Український буквар».

В 1905 р. у Фінляндії було організовано Всеросійське товариство вчителів, яке вимагало від уряду дозволу на національні школи в Російській імперії. Серед організаторів тієї акції була С.Русова. Вона домагалася впровадження національного виховання учнів і національної мови викладання. Перші три з'їзди вчителів проходили під її керівництвом [8, с. 98]

В 1906 р. було відкрито «Просвіту» в Києві. Тут сконцентрувалося найбільше українських інтелігентів. Своїм виникненням організація відроджувала традицію Києва як духовного центру українського культурно-освітнього руху. С.Русова увійшла до складу членів ради цієї «Просвіти».

В Харкові С.Русова приймала активну участь у діяльності товариства «Общество грамотности», статут якого передбачав розповсюдження книг серед народу. У 1910 р. вона редагує перший педагогічний україномовний часопис «Світло», основною метою якого також було «спеціально висвітлювати й розробляти питання про освітні потреби українського народу» [13, с. 12]. Від 1909 р. С.Русова працювала викладачем на Вищих жіночих курсах А. В. Жекуліної та у Фребелівському педагогічному інституті в Києві.

С.Русова постійно цікавилася проблемами становища й освіти жінки. Вона неодноразово підкреслювала, що «жіноче питання залишалося одним із найскладніших, які ставить перед нами культурне життя» [13, с. 48]. Своєю діяльністю громадська діячка прагнула об'єднати зусилля жіноцтва Східної та Західної України. Найбільш цінним твором з жіночої тематики є її праця «Наші визначні жінки», в якій вона висвітлює внесок у культуру українського народу, у розвиток національно-визвольного руху видатних українських письменниць, вчительок, громадських діячок.

У 80-ті рр. XIX ст. в Київській громаді з'явилася плеядка молодих жінок-ентузіасток – Марія Загірна, Марія Беренштам-Кістяківська, Людмила Старицька-Черняхівська, які важливим громадським завданням вважали заходи в освітянській галузі [17, с. 139]. В 1900 р. до Старої Київської громади була прийнята М.Чикаленко [17, с. 140]. Велику роль в появі друкованого органу Старої громади відіграла Євдокія Гогоцька, дружина С.Гогоцького. У доносі до Київського жандармського управління серед діячів тодішньої Старої громади згадувалися прізвища 28 жінок [16, с. 71].

Нечисленні джерела свідчать про те, що на початку XX ст. в Києві зорганізувалась справжня «Жіноча Громада». Климентина Малицька згадувада про неї як про впливову організацію [4, с. 87]. Одним із основних завдань товариства було поширення в селі національної культури, освіти, залучення сільської інтелігенції до культурно-освітньої діяльності. Членами її були Марія Кістяківська-Тимченко, Марія Чикаленко, Дарія Романова, Марія Степаненко [16, с.173].

Відомою діячкою Харківської громади, що виникла у 1861 р., була Христина Алчевська [5, с. 170]. В листі до невідомого від 31 січня 1912 р. про ті роки вона згадувала: «З усім запалом молодості я віддалася цьому рухові... Єдина тоді жінка, яка присвятила себе цьому рухові в Харкові, була я...Час українського руху 60-х років співпав з захопленням інтелігенції недільними школами, і я пішла туди» [9, с. 114]. Х.Д. Алчевська так визначила мету свого життя: «Моїм пунктом була думка навчити якомога більше жінок грамоті, бо забобони проти їхньої освіти живуть, починаючи з хати і кінчаючи палатами» [1, с.160]. В 1862 р. Х.Д. Алчевська заснувала Харківську недільну школу, яка працювала понад півстоліття та з самого початку мала демократичне спрямування. В ній здобули освіту 17 тис. жінок [11, с. 84]. Навчання велося українською мовою, але після Емського указу 1876 р. школа змушена була перейти на російську. В листі до Михайла Павлика від 27 вересня 1906 р. Х. Алчевська писала: «Настали часи репресій, розігнані Громади, я не могла більше навчати по-малороські, я не сміла тримати малороські книги на полицях шкільної бібліотеки, але я роздавала «Кобзарі» Шевченка направо і наліво ... і протягом 40-а років зберегла в стінах школи українську пісню. 500 жінок-дівчат і підлітків, які вступали до цієї школи щорічно, розносили цю пісню на околиці міста» [1, с. 4].

Розгорнувши широку діяльність, недільна Харківська школа «перетворилася немовби в міністерство недільних шкіл». І в цьому величезна роль Х. Алчевської. Як відзначали сучасники, до неї «сходилися нитки з усіх місць, де відкривалися недільні школи, і вона не тільки з'єднувала їх у себе, а й сплітала їх між собою» [1, с. 62]. Одним із перших недільну школу Х. Алчевської відвідав восени 1870 р. і восени 1871 р. видатний педагог-методист М.О. Корф. Зіставляючи дані цих відвідувань, М.О. Корф зауважив: «Харківська недільна школа зробила великий крок уперед: із школи грамотності перетворилася у повну елементарну школу, яку варто відвідати кожному, бачити на ділі застосування кращих методів навчання з усіх предметів елементарного курсу» [11, с. 52]. А через 10 років М.О. Корф писав, що Харківська недільна школа, десятирічному досвіду якої Україна зобов'язана за розробку питань організації недільних шкіл, і за розробку програм, «безумовно заслуговує в багатьох відношеннях називатися зразковою» [11, с. 54].

Х. Алчевська влаштовувала також українські свята і вечори, клопотала про збереження українських книжок в сільських бібліотеках та присвоєння парафіяльним школам імені Т.Шевченка [11, с.45]. Алчевська-педагог була відома не лише в Росії, а й за її межами. У 1889 р. її було обрано віце-президентом Міжнародної ліги освіти в Парижі.

В 1862 р. поліція в Наддніпрянській Україні заборонила недільні школи. Лише у 80 – 90-х рр. вони знову почали відроджуватися. Більшість вчительського складу недільних шкіл становили жінки: в Таврійській губернії – 73%, Харківській – 64,9%, Херсонській – 61,7%, Катеринославській – 57,8%, Волинській – 54,1%, Чернігівській –51,8% [11, с.45].

Активну участь у розбудові освіти в досліджуваний період брали жінки Галичини, яка входила до складу Австро-Угорської імперії. Політика полонізації та наступ москвофільства стимулювали національно-просвітницьку роботу патріотично налаштованих українських жінок. Багато галичанок працювало вчительками. Відомими українськими вчительками були Євгенія Ярошинська, Катерина Трембіцька, Уляна Кравченко, Ольга Богачевська, Климентина Малицька. Для відстоювання прав вчителів жіночої статі у відділі шкільництва в 1905 р. було засновано Товариство взаємної допомоги галицьких та буковинських вчителів та вчительок. Воно згодом перетворилося в товариство «Рідна школа» [18, с. 40]. Ця спілка мала жіночі відділи в деяких галицьких містах – Станіславові, Дрогобичі.

Педагогічне товариство відкрило у Львові жіночу середню школу і експериментальну початкову школу, в якій викладали семінаристки Державної вчительської семінарії. Частина предметів викладалась українською мовою. Широку національно-просвітницьку діяльність вела К.Малицька, письменниця, авторка багатьох патріотичних пісень [4, с.115]. К.Малицька працювала у виховних установах – «Товаристві опіки над молоддю», «Українській охоронці», але найбільше часу присвячувала розбудові дівочої школи ім. Т.Шевченка та заснуванню Кружка ім. Ганни Барвінок. Кружок сприяв патріотичному вихованню молоді, збереженню

національних традицій і звичаїв [4, с. 86]. К.Малицька вважала, що українські жінки-вчителі, працюючи по селах, зможуть розбудити селянські маси та «освідомити їх національно, бо свідома маса – непереможна армія» [4, с. 42]. Громадська діячка підтримувала сільські читальні «Просвіти», писала статті до місцевих часописів. К. Малицька так визначала значення жіночого руху: «Ми, жінки, мусимо стати творчою і самодіяльною силою, але не відчужуватись від мужчин на полі загальних і національних стремлінь» [14, с. 63].

Однією з форм позашкільної освіти була праця в народних бібліотеках, народних читальнях. Перші народні бібліотеки й читальні в Наддніпрянській Україні виникали при недільних школах у кінці 50-х – на початку 60- х рр. Як і недільні школи вони були заборонені в 1862 р., а відновлені лише на початку 70-х рр. XIX ст. Величезну роль у відкритті народних і сільських бібліотек відіграли О.Іванова, В.О'Коннор-Віленська, С.Русова [3, с. 94]. На початку 60-х рр. у ряді міст почали проводитись народні читання. Наприклад, у 1893 р. була створена полтавська комісія народних читань, де активну роботу проводили Є. Селіхова, учителька О.Садикова та ін. [3, с. 130].

В Західній Україні читальні теж виникають та поширюються в 60-ті рр. XIX ст. В 70-х рр. XIX ст. серед членів читалень жінок було мало, а представниць так званих вищих верств суспільства взагалі не було, але в наступні десятиліття їх кількість зросла [14, с. 116]. Відомими були наступні читальні – братська читальня ім. Кирила та Мефодія в Городові Золочівського повіту (19 дівчат і 33 юнаки), Ольшанська читальня Товмацького повіту. Саме в читальнях жінки-селянки на рівні з чоловіками дискутували, обговорювали важливі проблеми. Виникали також і окремі жіночі читальні. Одна з них діяла 1903 р. у Тишківцях Городенківського повіту, керувала нею Олена Петруняк. В читальнях жінки займались самоосвітою, ліквідацією безграмотності, брали участь у творчих гуртках.

Активну участь жінки брали в діяльності різноманітних громадських організацій – «Просвіт», педагогічних товариств. Перші «Просвіти» виникли в Західній Україні, а згодом відкрилися в деяких містах Наддніпрянської України – Києві, Одесі, Катеринославі. Навколо «Просвіт» згуртовувались свідомі українці, серед яких було чимало жінок (студентки, лікарки, вчительки, дружини відомих діячів, письменниці). Першою жінкою, що була прийнята до «Просвіти» 1871 р., стала Марія Остермакова із Станіслава [14, с. 117]. 1874 р. до «Просвіти» вступили Емілія Нечай, Софія Бучинська, Марія Левицька та ін. На громадських засадах, без будь-якої зарплати жінки організовували школи, ставали секретарями «Просвіт», хат-читалень. Український громадський діяч О. Барвінський згадував: «Тут тихими вечорами лилися бесіди про криваву історію народу, що втратив свою незалежність, читали і рекламували твори наддніпрянських митців, плакали над мачухою-долею» [2, с. 43].

Членами Чернігівської «Просвіти» були В.Дейш-Коцюбинська, Ф.Левицька, О.Калиновська, О.Андрієвська. Ці жінки ставили питання про відкриття українських шкіл, бібліотек-читалень.

Київська «Просвіта» зібрала довкола себе ціле сузір'я жінок – Олену Пчілку, Марію Загірню, Лесю Українку, Софію Русову, Марію Ішуніну, Зіну Мірну, Людмилу Старицьку-Черняхівську.

Таким чином, важливою складовою українського національного руху в другій половині XIX – на початку XX ст. була культурно-просвітницька діяльність жінок, зокрема їх заходи в галузі освіти. Це свідчило про зростання суспільної активності жінок як Наддніпрянщини, так і Західної України, їх готовність до самореалізації. Основними формами діяльності жінок у галузі освіти в Україні в досліджуваний період були наступні – участь у створенні недільних шкіл та інших освітніх установ, відкритті сільських та міських бібліотек, читалень, фінансування їх діяльності; вчительська праця; діяльність у культурно-просвітницьких організаціях; праця у виховних установах. Ця діяльність українського жіноцтва для загальнонаціональної справи була не менш важливою, ніж політична, втягувала їх у вирішення широкого кола соціальних проблем, підтримували серед народу українську ідею.

1.Алчевський І. Спогади. Матеріали. Листування / І. Алчевський. – К.: Музична Україна, 1980. – 293 с.

2.Барвінський О. Спомини з мого життя / О. Барвінський // Самі про себе. Автобіографії видатних українців XIX ст. – Нью-Йорк, 1989. – С. 39 – 62.

3.Борисенко В. Боротьба демократичних сил за народну освіту на Україні в 60 – 90-х роках XIX

ст. / В. Борисенко. – К.: Наукова думка, 1980. – 155 с.
4.Виховательна поколінь: Костянтина Малицька, громадська діячка, педагог і письменниця / [упоряд. П. Таран]. – Торонто, 1965. – 189 с.
5.Гніп М. До історії громадського руху 1860 рр. / М. Гніп. – Харків – Київ: Держ. вид-во України, 1930. – 273 с.
6.Губко О. Г. Формування національної свідомості юнацтва у світлі ідей С.Русової / О. Г. Губко // Рідна школа. – 1992. – № 1. – С. 12 – 23.
7.Дудко В. Полтавська громада початку 1860-х рр. у листах Д. Пильчикова до В. Білозерського / В. Дудко // Київська старовина. – 1998. – № 1 – 2. – С.155–178.
8.Коваленко Є. І., Пінчук І. М. Освітня діяльність та педагогічні погляди С. Русової / Є. І. Коваленко, І. М. Пінчук. – Ніжин: Ніжинський педінститут, 1998. – 212 с.
9.Мазуркевич О. Р. Видатні українські педагоги – народні просвітителі. Алчевська та її сподвижники / О. Р.Мазуркевич. – К.: Вид-во АН УРСР, 1963. – 154 с.
10.Михайлова О. Гетьманша / О. Михайлова // Рыночная площадь. – 1995. – 24 февраля, № 8. – С. 13.
11.Мухін М. І. Педагогічні погляди і освітня діяльність Х. Алчевської / М.І.Мухін. – К.: Вища школа, 1979. – 169с.
12.Розумний М. З історії краю полтавського: «Гетьманша» / М. Розумний // Криниця. – 1990. – № 4. – С. 7 – 8.
13.Русова С. Мої спомини / Русова С. – Київ, 1996. – 208 с.
14.Савчук Б. Жіноцтво в суспільному житті Західної України (остання третина XIX ст. – 1939 р.) / Б. Савчук. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 1998. – 211 с.
15.Семергей Н. Освітня діяльність полтавських «громадівців» / Н.Семергей // Рідний край. – 2001. – № 1. – С. 99 – 102.
16.Смоляр Л., Галаган В. Жіночі студії в Україні / Л. Смоляр, В. Галаган. – Одеса: Маяк, 1999. – 194 с.
17.Старицька-Черняхівська Л.В.І.Самійленко (Пам'яті товариша) / Л.Старицька-Черняхівська // Вітчизна. – 1992. – № 7. – С.136 – 147.
18.Чоповський В. Ю. Будителі національного духу / В. Ю. Чоповський. – Львів: Світоч, 1993. – 142 с.

Надія Щербак

УДК 94(477.4):323.171

Петро Валуєв: слід в історії

Показана державна діяльність П.Валуєва, державного діяча Російської імперії. Висвітлено історичні події, в період яких він жив і був задіяний. Показано його участь у підготовці багатьох буржуазних реформ в імперії і виробленні цензурного законодавства. Зазначено, що більшість його проектів так і не була реалізована і в історію він увійшов переважно як автор Валуєвського циркуляру, який заборонив українське друковане слово.

Ключові слова: *Валуєвський циркуляр, Російська імперія, реформи, цензура.*

Shown P.Valuyeva state activity, statesman Empire. Deals with historical events, during which he lived and was involved. Showing his participation in the preparation of many bourgeois reforms in the Empire and the development of the censorship laws. Indicated that most of its projects have not been realized and he went down in history primarily as the author Valuev Circular, which banned Ukrainian printed word.

Key words: *Valuev Circular, Russian Empire, reforms, censorship.*

Події XIX ст. посідають особливе місце в українській історії. Процеси, які відбувалися на той час в українських землях, дали всі підстави відомому історику діаспори Івану Лисяку-Рудницькому назвати XIX століття «українським».

У той час українці, піддані двох імперій – Російської та Австро-Угорської, були найчисленнішою етнічною групою в Європі, що не мала своєї державності. Російська імперія була однією з найбільших багатоетнічних держав світу, об'єднуючи понад 100 націй і народностей.

Українців, як православних, офіційна влада зараховувала до єдиного православного російського народу, який мав залишатися опорою самодержавного ладу. Українці, як і білоруси, не зазнавали дискримінації на індивідуальному рівні за національною ознакою і за своїм статусом прирівнювалися до великоросів, офіційно складаючи єдину етнічну спільноту. Їм була

відкрита майже будь-яка кар'єра. І таке ставлення до українців з боку влади зберігалось впродовж усього XIX ст. Зрештою наслідком такої політики мало бути їх остаточне злиття і асиміляція.

Саме в той період жив Петро Олександрович Валуєв, займаючи посади міністра внутрішніх справ, міністра державного майна, голови Комітету міністрів і Державної ради. На цих посадах він підписав десятки тисяч документів. Однак в історії він залишився завдячуючи одному документу «Циркулярному розпорядженню по цензурному відомству № 394» від 18 липня 1863 р., відомому як «Валуєвський циркуляр».

Народившись 1815 р. у Москві в дворянській сім'ї, молодий Валуєв отримав домашню освіту і вже в 17 років вступив на службу до канцелярії московського генерал-губернатора. Згодом молодий чиновник привернув до себе увагу імператора Миколи І і був переведений до Петербургу у друге (кодифікаційне) відділення царської канцелярії, де працював під керівництвом М. Сперанського над створенням «Полного собрания законов Российской империи» та «Свода законов Российской империи».

Одруження П. Валуєва на дочці близького до двору поета князя П. Вяземського сприяло як його знайомству з відомими діячами культури, зокрема, з О. Пушкіним, М. Лермонтовим, М. Гоголем та ін., так і кар'єрному росту: у 1845 р. він був призначений на посаду чиновника з особливих доручень при Ризькому генерал-губернаторі Є. Головніні, де брав участь у роботі комісії по підготовці нового проекту управління м. Риги.

У 1853 р. дійсний статський радник П. Валуєв отримав придворне звання камергера і був призначений курляндським губернатором, пробувши на цій посаді до квітня 1858 р., після чого став директором II департаменту Міністерства державного майна. Цьому сприяла записка П.Валуєва «Дума росіянина у другій половині 1855 р.», написана під враженням падіння Севастополя, на яку звернули увагу представники вищих сфер. Брат царя міністр військово-морського флоту великий князь Костянтин Миколайович у своєму наказі в листопаді 1855 р. рекомендував своїм підлеглим цю записку як найкращий покажчик причин, що довели Росію до тодішнього ганебного стану. В ній говорилося про відсутність в суспільстві правдивої інформації, про зневагу і приниження людської гідності, заборону самостійно думати, обмеження доступу до освіти.

Невдовзі, заручившись підтримкою великого князя, П.Валуєв зайняв помітне становище в міністерстві державного майна. Не дивлячись на певні протиріччя з міністром М. Муравйовим, саме йому доручали складати проекти законів з найбільш важливих питань. П. Валуєв працював не покладаючи рук. Цей період його діяльності співпав з підготовкою селянської реформи. М.Муравйов був противником проектів, розроблених редакційними комісіями. Складання зауважень і заперечень на ці проекти було покладено на Валуєва, який, за його словами, став пером опозиції, до якої входили його міністр, начальник III відділення царської канцелярії князь В. Долгоруков, брат царя великий князь Костянтин Миколайович і кілька інших вищих державних сановників. Завдячуючи не стільки гнучкості характеру, скільки вмінню швидко та красиво редагувати найрізноманітніші доповіді і проекти, здатності нівелювати корінні розбіжності принципів під звучними фразами, П.Валуєв робить блискучу кар'єру. В палких суперечках з приводу умов проведення селянської реформи діячі протилежних таборів розглядали його як корисного державного діяча. І за період своєї дворічної роботи у міністерстві П. Валуєв, окрім інших нагород, отримав звання статс-секретаря Його Величності, що було надзвичайною рідкістю серед директорів департаментів.

У січні 1861 р. П. Валуєв був призначений керуючим справами Комітету міністрів. Невдовзі він став керуючим Міністерством внутрішніх справ. Цікавим є його запис у щоденнику 21 квітня, за два дні до призначення: «Вчора … Сіверс говорив мені, що від княгині Кочубей почув про моє призначення міністром внутрішніх справ. У Муравйових дружині говорили про призначення мене міністром народної освіти. У Комітеті чули про призначення мене міністром фінансів. Сьогодні гр. Блудов прислав по мене і оголосив, за дорученням государя, що я буду призначений керуючим Міністерством внутрішніх справ. Нехай благословить мене Бог на новому поприщі. Схиляю голову, схиляю коліна, молюсь і дякую». [1, С.83] Складається враження, що йому було байдуже, яке міністерство

очолювати: головне – стати міністром. Будучи прихильником жорстких репресій, П.Валуєв разом з тим розумів необхідність певних поступок для запобігання виникнення революційних потрясінь.

Для розуміння особливостей державної діяльності П. Валуєва необхідно брати до уваги його кар'єризм, намагання вгодити у першу чергу імператору, і «сильним світу цього», що й обумовило його політику лавірування. Але при всіх його хитаннях і непослідовності, він все ж дотримувався певних поглядів, намагаючись впровадити їх у життя. Зокрема, з перших днів перебування на посаді Міністра внутрішніх справ, він починає вести боротьбу з ліберальними губернаторами, які не захищали інтересів поміщиків і такі губернатори, як В. Арцимович, М. Грот, О. Муравйов незабаром були звільнені. У той же час П. Валуєв виступав проти олігархічних намагань дворянства. Таким чином, П. Валуєв визнавав необхідність проведення реформ і надання певних поступок, щоб збільшити вплив уряду на суспільство. Під його керівництвом були підготовлені і 25 грудня 1862 р. прийняті «Тимчасові правила про влаштування поліції в містах і повітах губерній», які стали основою для реорганізації жандармсько-поліцейської системи. За його безпосередньою участю була розпочата земська реформа. Ще у молоді роки, зустрічаючись у салоні тестя з відомими літераторами, П. Валуєв зрозумів вплив літератури на суспільство. То ж ставши міністром внутрішніх справ він намагався перебрати цензуру з міністерства народної освіти у своє міністерство. Тогочасний міністр освіти О. Головнін, відомий ліберальними поглядами, не заперечував проти цього. І у січні 1863 р. цензура була передана до складу МВС.

В той же час у зв'язку з польським повстанням, що розпочалося у січні 1863 р. в Царстві Польському, російська влада уважно слідкувала за розвитком українського руху в правобережних губерніях. Київський генерал-губернатор М. Анненков 23 лютого та 17 березня 1863 р. надіслав начальнику III відділення царської канцелярії князю В. Долгорукову два листи, де говорилось про загрози, які влада могла очікувати від українофільства, про схожу діяльність «польської та малоросійської партій». Далі автор листа торкався мовного питання, порівнюючи українську мову з «особливими наріччями жителів окремих великоруських губерній» і робив висновок, що видання українського перекладу Святого Письма, яке мало відбутися, стане заходом політичного характеру, знаменуючи визнання самостійності української мови. Генерал-губернатор вважав це надзвичайно небезпечним, оскільки українці, посилаючись на окремішність мови, почнуть вимагати автономії. І хоч донесення жандармських офіцерів з Києва були досить заспокійливі, В. Долгоруков вирішив перестрахуватись і ознайомив Олександра II зі змістом листів. Після цього він поінформував міністра внутрішніх справ П. Валуєва про справу українофілів і передав йому листи М. Анненкова з помітками царя.

22 червня 1863 р. редактор впливової імперської газети «Московские ведомости» М. Катков звинуватив українофільство у прямому зв'язку з польським повстанням, стверджуючи, що це справа рук «польської інтриги». Справа почала набувати політичного характеру: українофіли почали розглядатися як «вороги Росії».

Невдовзі після виходу статті М. Каткова, П. Валуєв отримав від свого підлеглого - голови Київського цензурного комітету Ореста Новицького листа, в якому говорилось, що «саме порушення питання про користь і можливість вживання цього (малоросійського) наріччя у школах сприйнято більшістю малоросіян з обуренням. Вони досить ґрунтовно доводять, що ніякої української мови не було, нема і бути не може, і що наріччя їх, яке вживається простолюдом, є та ж російська мова, лише зіпсована впливом на неї Польщі, що загальноруська мова так само зрозуміла для малоросів, як і для великоросів, і навіть значно зрозуміліша, ніж створювана тепер для них деякими малоросами, і особливо поляками, так звана українська мова.» [2, С.302-305; 3, С.98-103] Як голова Київського цензурного комітету О. Новицький констатує, що «становище цензора при розгляді подібних рукописів тим більш утруднене, що у них лише мета заслуговує осудження, сам же зміст зазвичай не містить у собі нічого не дозволеного». Закінчувався лист загальноприйнятим попередженням про «польську інтригу»: прояв малоросійського сепаратизму «тим більш прикрий і заслуговує на увагу уряду, що він співпадає з політичними задумами поляків і навряд чи не їм зобов'язаний своїм походженням». Попередження про загрозу об'єднання українофілів з поляками вимагало від П.

Валуєва відповідної реакції. 11 липня він надіслав Олександру II записку, де говорилось про небезпеку поширення малоросійської літератури. Міністр мав на увазі польське повстання і страх влади перед українсько-польським союзом. Він пропонував обговорити це питання з міністром народної освіти, шефом жандармів та обер-прокурором Синоду і повідомляв про те, що зробив розпорядження дозволяти до друку малоросійською мовою лише твори, що належать до галузі красного письменства, дозвіл ж інших книг, призупиняється до вирішення цього питання. На другий день П. Валуєв отримав монарше схвалення своїх пропозицій. А його вислів «призупиняється до вирішення цього питання» свідчить, що міністр бачив заборону лише як захід тимчасовий.

18 липня 1863 р. горезвісний циркуляр було надіслано до Київського, Московського і Петербурзького цензурних комітетів. У ньому майже дослівно було вміщено зміст листа О. Новицького, в тому числі й відоме «не було, нема і бути не може», а також висновки записки П. Валуєва Олександру II про заборону видання навчальних і релігійних книг українською мовою. В той день П. Валуєв записав у своєму щоденнику: «18 липня. Вранці засідання про земські установи. Потім Головний комітет і Комітет міністрів по справі про Південну залізницю. Нічого нового немає». Як бачимо, у той день немає жодної згадки про циркуляр, як і в найближчі дні. Скоріш за все, міністр не надавав йому важливого значення і сподівався, що він буде відмінений після обговорення з колегами – міністром освіти О. Головніним, шефом жандармів князем В. Долгоруковим та обер-прокурором Синоду О. Ахматовим, яким він того ж дня надіслав листи з пропозицією обговорити це питання. Через два дні надійшла дуже емоційна, негативна відповідь міністра освіти, який вважав, що основою для заборони чи дозволу тієї чи іншої книги, є її суть та викладене в ній, а зовсім не мова чи наріччя, на якому це написано. Шеф жандармів В. Долгоруков коротко і без ентузіазму циркуляр підтримав. Цікавою була відповідь обер-прокурора Синоду генерала О. Ахматова: «Я охоче схиляюсь до переконання, що як для самої справи, так і для Уряду було б значно краще, якби українофільські спроби можна було знищити силою громадської думки, без прямої участі влади». [3; 4] Як бачимо, активних прихильників заборони українського друкованого слова серед представників влади у Петербурзі не було. Зовсім іншою в той час була російська громадська думка, яка ще за рік до цього підтримувала українців.

Редактор «Московських ведомостей» М. Катков вважав ворогами Росії не лише українофілів, а навіть міністра народної освіти О. Головніна, який добивався відміни циркуляру. Підтримали М. Каткова «Киевский телеграф» і «Вестник Юго-Западной России».

В кінці 1864 р. польське повстання було придушене. Українці його не підтримали, то ж можна було відмінити, або, принаймі, послабити заборонні аспекти циркуляру. Але цього добивався міністр народної освіти О. Головнін, з яким у П. Валуєва склалися напружені стосунки. Протиріччя між міністрами зайшли так далеко, що сам Олександр II змушений був на засіданні уряду нагадати його членам про обов’язок визнавати себе солідарними по загальних державних справах. Протистояння міністрів закінчилось у квітні 1866 р., після замаху Д. Каракозова на Олександра II. Звільнили не міністра внутрішніх справ, підлеглі якого допустили замах, (за це поплатився посадою шеф жандармів В. Долгоруков), а міністра освіти О. Головніна, тому що серед затриманих по справі молодих людей було багато студентів. То ж циркуляр продовжував діяти.

Але не одними заборонами П. Валуєв боровся проти прогресивної преси. Щоб налаштувати проти неї громадську думку, в 60-ті роки він організував за державні кошти видання газети «Северная почта», а в кінці 70-х – газету «Отголоски», до яких сам написав понад 200 статей.

З весни 1866 р., після замаху Д.Каракозова на Олександра II, змінюється курс уряду в бік реакції, змінюється і сам уряд. Замість ліберала О. Головніна міністром освіти стає реакціонер Д. Толстой, шефом жандармів замість поміркованого В. Долгорукова стає владолюбивий П. Шувалов. На їх фоні П. Валуєв виглядав майже революціонером. Два роки Олександр II захищав його від нападок правих, але у травні 1868 р., під тиском П. Шувалова, погодився на відставку П. Валуєва з посади міністра внутрішніх справ, якого звинуватили у бездіяльності при виникненні голоду в Астраханській та Смоленській губерніях.

Вийшовши у відставку, П. Валуєв виїхав за кордон, де пробув майже півтора року. Він був свідком швидкої перемоги Прусії у Франко-Пруській війні. Повернувшись у Петербург, він виклав свої роздуми з цього приводу в записці «Роздуми невійськового про наші військові справи», яка була передана Олександру II. П. Валуєв першим поставив питання про заміну рекрутських наборів загальною військовою повинністю. Цар підтримав його ініціативу і розпочав військову реформу, яка мала величезне значення для розвитку збройний сил Росії. Ще одним наслідком цієї записки стало повернення П. Валуєва до активної державної діяльності. 16 квітня 1872 р. Олександр II призначив його міністром державного майна. На цьому посту П. Валуєв залишався до кінця 1879 року. Імператор зробив його одним з найближчих своїх радників і без погодження з ним не приймав жодного відповідального рішення з будь-яких важливих питань внутрішньої і зовнішньої політики. У 1878 р., коли діяльність революціонерів-народників набула великих розмірів, П. Валуєва призначають головою Особливої наради. 25 грудня 1879 р. Олександр II призначив П. Валуєва головою Комітету міністрів, залишаючи одночасно головою Особливої наради та членом Державної ради. 19 лютого 1880 р., тобто в день 25-ліття царювання Олександра II П.Валуєв отримав графський титул. Як бачимо, протягом усього цього періоду, він користувався великою підтримкою царя і займав важливі посади в уряді. Слід відзначити, що П. Валуєв ніколи не долучався до жодного урядового угрупування.

1 березня 1881 р. народовольці вбили Олександра II. Імператором став його син Олександр III, який завжди недолюблював П. Валуєва. Згодом його відправили у відставку.

Зазначимо також, що П.Валуєву належать сотні публіцистичних та наукових творів. Коло його інтересів було надзвичайно широким – від астрономії до економіки і юриспруденції. У відставці він зайнявся літературною творчістю і написав два романи – «Лорін» та «Княгиня Тетяна», повість «Чорний бір». Однак найбільш цінним із літературного спадку П. Валуєва є його щоденники, який він вів з 1 січня 1861 року й до кінця життя. Через легковажність найменшого сина Миколи, який заплутався в боргах, після виходу у відставку Петро Олександрович змушений був вести дуже скромний спосіб життя і помер у січні 1890 р. в Петербурзі, де був похоронений на Тіхвинському цвинтарі.

Отож, будучи за своїми здібностями і освіченістю значно вище багатьох своїх колег-міністрів, виступаючи ініціатором земської, військової, поліцейської, цензурної та інших реформ, П.О.Валуєв міг увійти в історію як великий реформатор. Але для цього йому не вистачило характеру. Зустрічаючи критику своїх проектів, він відступав, не бажаючи нажити собі ворогів і втратити посаду. Тому й залишився в історії не як великий реформатор, а лише як автор Валуєвського циркуляру, що пережив свого творця і був відмінений у 1905 р. після проголошення в Російській імперії демократичних свобод.

1. Дневник П. А. Валуева, министра внутренних дел. В 2 т. – М.: АН СССР, 1961. – Т. 1: 1861–1864. – 423 с.
2. Лемке М. Эпоха цензурных реформ 1859-1865 годов. – СПб., 1904. – 512с.
3. Миллер А.И. „Украинский вопрос” в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIXв.). – СПб., 2000. – 260с.
4. Щербак Н.О. “...Не было, нет и быть не может (до генези Валуєвського циркуляру) // Українознавство. – 2003. Календар-щорічник. – К., 2002. – С. 146-148.

2. Виховання та самореалізація особистості як філософська проблема (український контекст)

Галина Александрова, Денис Александров

УДК 316.74:37

Виховання ціннісно-орієнтованої особистості як соціальна функція сучасної вищої школи

Трансформація соціокультурних уявлень, зміна інструментальних ціннісних орієнтацій студентської молоді примушує по-новому подивитись на соціальну функцію сучасної вищої школи. Автори статті аналізують переваги гуманістичного підходу у вихованні ціннісно-орієнтованої особистості, соціально активного фахівця з широкими демократичними переконаннями, професійною етикою і відповідальністю. Аналітичною платформою дослідження проблеми становлення ціннісно-орієнтованої особистості стали теоретико-методологічні надбання постнекласичної соціології. Приділяється увага складнощам та перспективам ціннісного вибору в умовах багатозначного, динамічного соціокультурного простору.

Ключові слова: *ціннісні орієнтації, гуманізація освіти, особистість, постнекласична соціологія, реформування вищої школи.*

The transformation of socio-cultural interests, the change of the instrumental values of student youth, compels to look newly at the social function of modern high education. The authors of the article analyze advantages of humanism approach in education of the valued-oriented personality, socially active specialist with wide democratic persuasions, professional ethics and responsibility. The methodological properties of postnonclassic sociology was selected by the analytical platform of research of problem of becoming of the valued-oriented personality. Attention is pared to the difficulties and perspectives of the valued choice in the conditions of semi-cultural, dynamic social space.

Key words: *valued orientations, humanizing of education, personality, post-nonclassic sociology, reformation of higher school.*

Пошук найбільш ефективних форм ідейно-виховної роботи серед студентської молоді, відродження ідей гуманізму особливо актуальні в сучасних умовах у зв'язку із загостренням в Україні національних і міжрегіональних суперечностей. За даними соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України, за період 1992-2013 рр. наголошується тенденція до посилення ізоляціонізму та ціннісного спустошення, збільшуються показники дистанційованості молодих українців від базових цінностей [9, с. 336]. Такі несприятливі зміни в побудові національної ідентичності, постійне корегування інструментальних ціннісних орієнтацій сьогодні долається українським суспільством на межі гострих соціально-політичних та етнічних конфліктів.

На тлі соціокультурних перетворень найяскравішим індикатором змін є інститут освіти. Проникнення ринкових відносин в освітню сферу та суперечливі уявлення, що складаються в суспільній свідомості щодо ролі освіти створюють об'єктивні передумови для дослідження аксіологічної складової навчання у вищій школі. Збільшення міри свободи в організаційно-управлінському плані, зміни методології викладання та змістових характеристик навчального матеріалу, а також використання комерційних механізмів впливу на університети визначають потребу в уточненні теоретичних і практичних засад виховання сучасних фахівців.

Провідні зарубіжні дослідники з філософії освіти відзначають, що на початку XXI ст. інститут освіти все більше виступає не як засіб розвитку особистості, а як умова професійної підготовки людини для задоволення потреб та інтересів соціуму. При цьому суспільні перетворення, з одного боку, призводять до девальвації, перегляду і оновлення традиційних суспільних цінностей, на які було орієнтовано освіту, а з іншого боку, ці перетворення сприяють розвитку нової ціннісної свідомості, що викликає необхідність застосування нових

підходів у її дослідженні [1, с. 46]. На наш погляд, звернення саме до морально-етичного знання може надати відповіді на питання про сучасну роль інституту освіти в системі суспільного відтворення, взаєминах освітніх процесів з економічними і культурними практиками, з динамікою ціннісних відносин в системі «суспільство – особистість».

Одним з найбільш обговорюваних за останні роки є підхід гуманітаризації освіти, а також його переваги у вирішенні протиріч між затребуваністю творчо мислячих, динамічних, соціально активних фахівців (бакалаврів і магістрів) і низькою активністю, споживчою позицією студентів в процесі навчання.

На ґрунті погіршення соціально-політичної та економічної ситуації відбувається поступове духовне спустошення студентської молоді. Класичний марксистський вислів: «буття формує свідомість» втілюється в індивідуалізмі, користолюбстві, космополітизмі студентства. Дедалі сильніше підривається авторитет інституту моралі, втрачаються традиції взаємодопомоги, в дефіциті стає порядність, доброзичливість, співчуття. Навпроти укоріняється байдужість, безвідповідальне ставлення до виконання громадського та професійного обов'язків. За цих умов все більш виразно простежується потреба у залученні до загальнолюдських цінностей, до культурних надбань інших народів, до збереження традицій перевірених часом.

Очевидним залишається факт, що саме гуманітарне знання і культура повинні стати ресурсом позитивних змін в соціокультурній ситуації аномії, що склалась. Соціальна функція сучасної вищої школи з виховання ціннісно-орієнтованої особистості в цьому сенсі має скеровуватись у бік формування особистості з широкими гуманістичними переконаннями, професійною етикою і відповідальністю. Це стає можливим шляхом зміни соціоцентричної парадигми освіти на антропоцентричну, таку, що концентрує увагу на розвитку особистості як суб’єкта культури (Е.В.Бондаревська, Б.З.Вульфов, І.Ф.Ісаєв, Болотов В.О.) [2, с. 4; 3, с. 25; 4, с.14].

Осмислюючи проблему розвитку студентської молоді в процесі залучення її до базових цінностей, дослідники (Н.Н.Вересов, О.Б.Даутова, А.Я.Флієр) відзначають, що отримання знань, нехай навіть шляхом оволодіння способами професійної діяльності, все-таки залишається недостатнім, що слід говорити про освіту з позиції становлення етико-смислового ставлення особистості до соціокультурних реалій [10, с. 37]. В цьому сенсі, пошук підходів до вирішення проблеми формування ціннісно-орієнтованої особистості має бути скерований на виявлення резервів демократизації інституту освіти, стимулювання розвитку гуманістичних відносин, відродження відчуття громадянськості та патріотизму, вдосконалення культури міжнаціонального спілкування, формування толерантності студентської молоді (Г.Д.Дмітрієв, І.Ю.Істошин, Н.С.Розов, В.В.Серіков та ін.).

Ідея становлення ціннісно-орієнтованого фахівця все більше пов’язується з розвитком ціннісно-емотивної сфери особистості, побудовою особистості не просто як суб'єкта діяльності, але як творця відносин із ціннісним світом (К.А.Абульханова-Славська, І.А.Зимня, А.В.Репринцев, Н.Є.Щуркова та ін.). Однак переважна більшість досліджень аксіології освіти ґрунтуються на раціоналістичному підході до визначення природи цінностей. При всіх безперечних евристичних перевагах цього методу, слід вказати на те, що в належній мірі не враховуються ірраціональні компоненти системи цінностей особистості, глибинні мотиви соціальної поведінки. Це означає, що сфера неусвідомлених детермінант поведінки (соціальних емоцій, смисложиттєвих відчуттів, інтересів) часто не потрапляє у дослідницьке поле, або елімінується взагалі.

Багато в чому подолати вказаний недолік дозволяє використання в дослідженні проблеми ціннісних орієнтацій студентства теоретико-методологічних надбань постнекласичної соціології. Адже, постнекласична соціологія трактує ціннісні орієнтації, з одного боку, як можливість вибору з мозаїки різноманітних можливостей і шансів, а, з іншою, як адаптацію особи до нестабільних, невизначених і багатозначних реалій, як механізм залучення і спосіб ідентифікації в багатополярному соціумі. У іншому світлі розуміється раціональність і прагматизм ціннісного вибору та взагалі роль цінностей в процесі детермінації поведінки.

Відтак, відмінною рисою сучасної ціннісно-орієнтованої особистості стає все більша соціальна участь, яка виявляється у просторово-часовій орієнтації, коли особа

реалізує можливість екзистенціального самовизначення, намагається розвивати здібності, адекватно оцінювати реальність і брати в ній активну участь.

Невід'ємним атрибутом ціннісно-орієнтованої особистості стає відтворення культурно-символічних практик соціального поля. У ряді сучасних підходів признається, що суб'єкти керуються не стільки раціональністю, скільки обумовленістю, і організовують свою діяльність, виходячи з отриманого досвіду, який має більш інстинктивно-оперативний, ніж раціональний характер. На думку П.Бурдьє, в соціальному полі формуються ціннісні орієнтації як атрибутивні системи зв'язків (навіть, якщо вони відкрито не спостерігаються), які історично розкриваються через схеми сприйняття, оцінки, системи схильностей і очікувань особистості [11, с. 76].

У новому прочитанні ідея становлення ціннісно-орієнтованої особистості вказує не стільки на практичний, розгалужений зв'язок індивіда з соціальним середовищем, який стає можливим за рахунок усвідомлення власних інтенцій з подальшою їх реалізацією в соціальній практиці, скільки починає розумітись як залученість у перебіг змін, які роблять можливою орієнтацію суб'єкта в рамках загальних традицій, звільняючи свідомість від сталих обмежень.

На думку соціологів постмодерну, ціннісна орієнтація, яка традиційно розглядалась як людський атрибут, причина і формуючий чинник соціального буття, має інтерпретуватись як абстрактне, динамічне і перехідне явище. Адже відомо, що головними методологічними принципами соціології постмодерна є релятивізм і плюралізм, відповідно до яких картина світу визнається позбавленою єдності і цілісності, а соціальні явища розглядаються як сукупність фрагментів, що не мають стійких зв'язків.

Оскільки постмодернізм фактично руйнує уявлення про суб'єкта, що діє незалежно і самодостатньо, в іншому світлі виявляється і проблематика ціннісно-орієнтованої особистості. Відбувається зсув акценту з особи як носія цінностей, навколо якого будувались пізнання, культура і суспільне життя, на розуміння ціннісних орієнтацій як швидкозмінних, неврегульованих, спорадичних, позбавлених постійної значущості [6].

Досліджуючи проблему ціннісних орієнтацій в єдності раціональних та ірраціональних складових, цінним напрацюванням сучасної постнекласичної соціології слугує узагальнення, що ціннісні орієнтації ілюструють «практико-інертне» вимірювання дійсності, яке розкривається і як об'єктивне обмеження («вага минулого»), і як міра соціальної активності, і як ступінь взаємодії суб'єктів.

Сучасні тенденції інтеграції соціального знання, а також інтенсифікація процесу пізнання в своїй сукупності сприяють переосмисленню соціоцентричної парадигми, посиленню «людиномірного» аспекту природничонаукових знань, що зумовлює гуманізацію і гуманітаризацію всієї системи освіти. Сутність сучасної гуманітаризації полягає у формуванні стилю мислення і діяльності, орієнтованих на засвоєння, розвиток і використання будь-якого знання як засіб гуманізації життя [5, с. 4].

За умов, коли колишні культурні засади суспільства деформовані, а нові ще тільки конституюються (і вдають із себе хаотичну, суперечливу сукупність суб'єктивних установок, соціально-політичних поглядів, моральних позицій тощо), молодь потребує активного знайомства із загальнолюдськими, історично сформованими, нескороминущими цінностями й науковими концепціями світового розвитку. Соціально-етична функція сучасної вищої школи насамперед полягає в тому, щоб допомогти студентській молоді визначитись в фундаментальних ціннісних координатах та захистити її від небезпеки крайнього прагматизму, що формується в результаті прагнення досягти життєвого успіху та вершин добробуту за будь-яку ціну.

Виховання ціннісно-орієнтованої особи на основі гуманістичного підходу переслідує основну мету – допомогти особистості глибше реалізувати свою людську сутність, стати духовно багатше і людяніше, не допустити своїми діями відчуження себе й інших від власності, влади, природи тощо, гармонійно поєднувати своїм способом буття професійну раціональність і мораль, здатність розпізнавати і творити гуманістичні цінності.

В освітньому процесі формування ціннісно-орієнтованої особистості є складовою соціалізації студентів, тривалим процесом, змістовою ознакою якого є сукупність доцільних взаємодій всіх суб'єктів освітнього простору, що сприяють усвідомленню особою соціально і професійно значущих цінностей. Сутність

ціннісно-орієнтаційного виховання вбачається в цілеспрямованій допомозі студентській молоді в осмисленні й коректній оцінці соціальних значень тих чи інших явищ, процесів і об'єктів дійсності, формуванні в зв'язку з цим особових сенсів професійної діяльності. Оскільки особовий сенс є результуючим віддзеркаленням права вибору особи в її оцінках, преференціях, симпатіях, то призначення ціннісно-орієнтаційного виховання, (що розуміється авторами у широкому контексті) полягає у формуванні інтелектуально-етичної свободи вибору особистості.

Методична складність в організації цього типу виховання полягає в тому, що на відміну від інших видів виховної діяльності формування ціннісно-орієнтаційної особистості не має власного предмету та конкретного змістового навантаження в строгому сенсі цього слова. Річ у тому, що в сучасних умовах формування ціннісних орієнтацій багато в чому залежить від того, що в той чи інший момент є об'єктом оціночної діяльності, тобто що сприймається оперантно як цінність, або не цінність. Відзначимо, що студентська молодь часто приймає за цінність те, що такою насправді не є, та навпаки [7, с.98].

До специфічних особливостей виховання ціннісно-орієнтаційної особи відноситься розумне надання максимальної свободи вибору. Виключення примушення в будь-яких його формах вказує на необхідність використання переваг гуманістичного підходу. Основними об'єктами, до яких повинне бути сформоване адекватне ціннісне ставлення, є суспільство, колектив, людяність як вища цінність, професійне зростання. Кожен з цих об'єктів осмислення і оцінювання в конкретному випадку дає низку реальних цінностей (наприклад, мир, взаємодопомога, родина, Батьківщина та її захист, здоров'я, праця) [8].

Отже, гуманістичний підхід має свої евристичні переваги у формуванні ціннісно-орієнтованої особистості фахівця. Він передбачає поетапне, планомірне впровадження такої системи форм і методів організації навчально-виховного процесу, яка дозволить зробити навчання невід’ємною складовою формування високоморальної особистості. Гуманістичний підхід покликаний забезпечити в освітньому плані інтеграцію всього комплексу професійних знань на основі багаторівневого синтезу доробку гуманітарних і природничих дисциплін.

При цьому слід відходити від вузького розуміння гуманізації як процесу посилення лише гуманітарного знання, адже гуманізація більш синонімічна ідеї всебічного розвитку, ніж ідеї гуманітаризації, з якою вона пов'язана основною метою. Гуманістичний підхід орієнтований на виховання цінностей громадянськості, інтернаціоналізму, толерантності, на формування і вдосконалення внутрішньої гуманітарної культури (об'єднує в собі високий інтелектуальний, етичний та естетичний розвиток), що у результаті виявляється в орієнтації особистості на загальнолюдські морально-етичні цінності.

Таким чином, шлях ціннісно-орієнтованого розвитку особистості полягає в стимулюванні ціннісно-смислової діяльності, в якій на світоглядному рівні формуються доцільні морально-етичні зв'язки в індивідуальній картині світу. Гармонійне становлення ціннісно-орієнтованої особистості забезпечується єдністю когнітивного та емоційно-поведінкового компонентів ставлення особистості до культурних нашарувань. Воно виявляється як процес послідовного сходження студента від пробудження потреби у власному ціннісному збагаченні і наполегливому гуманістичному розвитку до актуалізації потреби донести свій ціннісний потенціал іншим.

Управління процесом становлення ціннісно-орієнтованого студентства передбачає використання спеціальних засобів впливу (створення проблемних ситуацій, ситуацій вибору цінностей, спеціальне навчання прийомам ціннісної діяльності, застосування завдань на ціннісне орієнтування тощо), що створюють умови для накопичення студентством ціннісного досвіду. Зміст останнього дозволяє зробити висновок про рівень духовного розвитку, про процес засвоєння соціальних практик, про трансформацію особою шаблонів поведінки, що вибірково вводяться у власні поведінкові стандарти.

Значущість ціннісної проблематики зростає у міру збільшення числа нестійких явищ в соціальному житті. Доволі показово, що XXI ст. названо ЮНЕСКО «століттям людського чинника», коли на перший план виходить гуманістична і культурно-творча місія соціальних взаємодій, що найяскравіше виявляють себе в задоволенні духовних потреб людей і конкретних людських

співтовариств. Виховання ціннісно-орієнтованої особистості покликано відтворювати в суспільній свідомості ідеї самоцінності особи, зберігати ментальні підстави освіти і виховання, розвивати здібності до соціально-педагогічної творчості.

Якісні зміни в організації діяльності вищої школи виражають надію, що у недалекому майбутньому можливо буде подолати відому однобокість в освіті, забезпечити підготовку фахівців не тільки з належною професійною кваліфікацією, але й гуманістичною орієнтацією, полікультурним світоглядом, здібних до системного аналізу складних проблем сучасного соціального буття та адекватного визначення свого місця в ньому.

1. Бодрийяр Ж. Общество потребления. Его мифы и структуры. – М.: Культурная революция, Республика, 2006. – 269 с.

2. Болотов В. Главный ресурс человеческой свободы // Новые ценности образования. – Вып. 5. – М.: Инноватор, 1996. – С. 6-14.

3. Бондаревская Е. В. Личностно-ориентированное образование : опыт разработки парадигмы. – Ростов н/Д., 1997. – 28 с.

4. Вульфов Б. З., Харькин В. Н. Педагогика рефлексии / Вульфов Б. З., Харькин В. Н. – М., 1995. – 111 с.

5. Гершунский Б. С. Концепция самореализации личности в системе обоснования ценностей и целей образования / Б. С. Гершунский // Педагогика. – 2003. – № 10. – С. 3-7.

6. Делёз Ж., Гваттари Ф. Что такое философия? / Пер. с фр. С. Н. Зенкина. – М. : Ин-т экспериментальной социологии, 1998. – 288 с.

7. Лещинский В. И. Педагогическая технология личностной ориентации. – Воронеж : Изд-во им.Е. А. Болховитинова, 2001. – 157 с.

8. Педагогика. Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. Заведений / В. А. Сластенин, И. Ф. Исаев, Е. Н. Шиянов; Под ред. В. А. Сластенина. – М. : Издательский центр «Академія», 2002. – 576 с.

9. Саєнко Ю. Молодь: зміни в суспільній свідомості / Ю.Саєнко // Українське суспільство 1992-2013. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг за ред. В. Ворони, М. Шульги. – К. : ІС НАНУ, 2013. – С. 334-340.

10. Флиер А. Я. Культурология 20 – 11. Авторский сборник статей и эссе / А. Я. Флиер. – М. : Согласие, 2011. – 560 с.

11. Bourdieu P., Wacquant Loic J. D. An Invitation to Reflexive Sociology / Pierre Bourdieu, Loic J. D. Wacquant. – Chicago : University of Chicago Press, 1992. – 348 p.

Людмила Афанасьєва, Наталя Глєбова

УДК 111.32:316.612:177.7

Світоглядно-ціннісний потенціал соціальності в контексті гармонізації українського освітнього простору

За сучасних умов розбудови в Україні соціально-правової держави та громадянського суспільства дедалі важливішого значення набуває світоглядне, філософсько-аксіологічне осмислення освіти як однієї з найбільш значущих людських цінностей, місця та ролі світоглядного потенціалу освіти як чинника соціальності людини у системі цінностей сталого соціального розвитку, на який зорієнтовані трансформаційні процеси у нашій країні. Здійснений автором у світоглядно-методологічному аспекті соціально-філософський аналіз сутності та аксіологічного потенціалу української освіти, як важливого соціокультурного феномена, дозволить виявити ряд особливостей перебігів сучасних освітніх процесів визначити своєрідність і значення освітніх парадигм, світоглядно-методологічних засад та особливостей їх зміни в контексті глобалізаційних змін.

Ключові слова: *культурно-освітній простір, людиновимірність, світоглядно-ціннісний потенціал, соціалізація, філософія освіти.*

In the current situation in Ukraine building social and legal state and civil society increasingly important ideological, philosophical and axiological understanding of education as one of the most important human values, the place and role of ideological potential of education as a factor of social rights within the values of sustainable social development, which focused transformation process in our country. By the author in the outlook and methodological aspects

of socio-philosophical analysis of the nature and axiological potential of Ukrainian education as an important social and cultural phenomenon, will reveal a number of features of the course of modern educational processes to determine the identity and value of educational paradigms, ideological and methodological principles and characteristics of changes in the context of globalization changes.

Key words: *cultural and educational space, "human dimension", ideological and value potential, socialization, philosophy of education.*

Важливим соціальним механізмом виживання людства сьогодні стає освіта, яка історично покликана «формувати» людину, здатну жити в сучасному суспільстві і творити цивілізаційний культурний простір. Демократичний розвиток освіти в сучасних умовах, нова освітянська парадигма наразі покликані не просто забезпечувати відтворення цінностей, що традиційно пропонуються освітою, а й створити можливості для їх вільного вибору особистістю, яка навчається і виховується. Вказана обставина вимагає віднести до найактуальніших завдань науково-педагогічної спільноти проблему конструктивної соціальної адаптації молоді в контексті різноманіття цивілізаційних викликів.

Сьогодні на освіту покладається завдання зробити людину здатною до критичного осмислення і своєї екзистенції, і існування суспільства, і людства загалом, допомогти людині орієнтуватись у складному в техніко-технологічному та соціокультурному аспектах суспільного життя, водночас з тим, є закономірним результатом розвитку самої освіти і її перехід у людиноцентристський вимір, зміну ситуації буття і становлення нового типу людини в сучасному світі.

Знання про світ, набуті в процесі навчання, і ширше – у процесі соціалізації укладають її світоглядно-ціннісний потенціал і значною мірою відбивають рівень її соціальності. Ця обставина засвідчує правомірність припущення, що детальне опрацювання взаємовпливів індивіда і соціуму є актуальним напрямком розробки обумов педагогічної корекції суб'єкт-субєктної взаємодії у процесі набуття нових знань індивідом, оскільки саме у площині вказаної взаємодії проявляються аксіологічні, гносеологічні та інші характеристики людини що навчається, а відтак мова може вестися про чинники оптимізації і гармонізації освітянського процесу на людиномірних засадах [14].

Кожний індивід знаходить соціальний і предметно-культурний світ як передумову власної життєдіяльності, але при цьому він реально стикається з цією передумовою у формі значущих для нього мотивів і подій власного життя, у ході усвідомлення і реалізації яких особа актуалізує відповідну сукупність форм соціально-практичної діяльності, більш того – саме ті форми, які є особистісною життєвою необхідністю [4].

Глобалізація параметрів соціального буття, що багато в чому уніфікує людину, робить її масовою, однотипною, «одновимірною», безликою, позбавляючи здатності до осмислення скоєного. Одночасно (а швидше за все, як наслідок глобалізації соціального устрою) в соціумі спостерігається безперервне зниження ролі піднесеного, духовного і огрубіння життєвих норм, поведінки, взаємин людей, заповнення людського світу «повсякденням» у таких формах, які не мають нічого спільного із ціннісними орієнтаціями людей.

Багато тенденцій суспільного життя свідчить, що ми маємо справу з культурною кризою соціального організму сучасності, коли духовне, як і за епохи індустріальної, редукується, перш за все, до проявів розумових здібностей. Разом з тим, спілкування, поведінка людини втілюються в уявленнях про себе самого і оточуючих її індивідах у рамках певних усталених цінностей: одні з них можуть піддаватися девальвації, інші залишаються незмінними, передаючись із покоління в покоління в процесі цілеспрямованої соціалізації, якою незмінно упродовж Нового часу постає загальна і професійна освіта. І не випадково в роботах філософів-гуманістів особливого звучання набуває проблема цілеспрямованого формування «людського в людині», адже, у підсумку, від цього залежить майбутнє.

Оскільки метою сучасної освіти постає виховання передовсім самостійно думаючого громадянина, теоретично-філософські підходи до осягнення світоглядно-ціннісних чинників раціональності, як неодмінного атрибуту соціальності, сьогодні не можуть оминути

принципу комунікативної раціональності, як загально філософського принципу, що має значний методологічний резонанс у дослідженнях різних наукових і соціальних практик, оскільки саме з опорою на таке спрямування філософія осягає освіту, як реалізацію певного виду комунікативної раціональності, що її активно використовує педагогічна практика, оскільки сама освіта обумовлюється подією зустрічі «Учитель – Учень» [5, с. 179].

Власне можливість рефлексії цієї взаємодії і надає можливість взагалі говорити про філософію освіти, а вказані фігури розглядати не просто учасниками освітянського процесу, а персоніфікованими фігурами взаємовпливів соціуму та індивідуальності, які неодмінно проявляють світоглядно-ціннісний потенціал соціальності [5, с.179]. В даному контексті є необхідним зазначити, що починаючи з Нового часу, педагогічні практики були жорстко детерміновані власне науковою раціональністю, перед якою поставало завдання пов'язувати факти реальної дійсності з певними настановами та значеннями, що отримували відповідне обгрунтування науковцями. Усякому знанню приписувалося певне значення, відповідне його реальному змісту, кожному процесу приписували певний усталений режим перебігу, розгортання якого уможливлювалось, таким чином, лише в певних науково-обумовлених смислових рамках. Світ уявлявся як раціонально організована система з численними елементами, логіка осмислення якої проступала у вигляді послідовності операцій, запозичених з наукового мислення. Тому й весь освітній процес розглядався як багаторівневе знайомство з реаліями світу, де, скажімо, урок сприймався як запрограмований потік певної інформації. Мета такої освіти – формування вузького спеціаліста для виконання замовлень індустріального суспільств [8]. Як бачимо, свого часу причинна раціональність, що спершу затвердила себе в класичній науці, екстраполювалась та імплементувалась до класичної системи освіти, в обхід багатьох соціальних чинників формуючи свідомість індивіда на зразках умовиводів про «несуперечливий» образ світу [5, с. 179-180].

Оскільки реалії освітянського формувались в міру того, як людство створювало, втілювало і реалізовувало принципи, за якими вибудовувались рамки освіти, цей простір є всезагальним і всеохоплюючим, а практично всі освітянські стратегії проявляються не унікальними і неповторними, а як відбиття загальних фундаментальних закономірностей. Лише у такому разі соціалізація педагогічної науки означає посилення її соціальних й соціально-психологічних елементів, а гуманітаризація освіти, як орієнтація на опанування її змісту, що дозволяє вирішувати головні соціальні проблеми на благо і в ім'я людини, засвідчує задіяння у ній гносеологічного і аксіологічного вимірів: у гносеологічному аспекті можна говорити про домінування в науковому пізнанні гуманітарного знання, а аксіологічний аспект обумовлений тим, що сучасне пізнання повністю пронизано "конструкціями", що несуть сенс: вибір, цінність, відповідальність.

Зрозуміло, що взяте до розгляду в контексті нашого дослідження надзвичайно широкому сенсі поняття соціальність обумовлює звертання до методологічних напрацювань соціально-філософської науки, які здатні змістовно прояснити і опредметнити його. З іншого боку, власне суспільство як соціосвіт повсякденності фіксує і одинично-конкретний, гранично опредмечений і безпосередньо відчутний для індивіда світ суспільного буття. Саме ця обставина дозволила у новітніх дослідженнях, виокремити у рефлексії людини суспільної відповідно три рівні: 1) людини абстрактно-субстанціональної – людини в своєму всезагально-глибинному, так би мовити, в якісно-чистому визначенні; 2) людини соціологічно-функціональної – людини в тих своїх якостях, які забезпечують існування і функціонування суспільства як системно-цілісного організму; 3) людини екзистенційно-індивідуальної – людини, зануреної у свій світ повсякденності й антропологічних вимірів буття [2, с. 105]. Як свідчить соціально-філософський аналіз [2, с. 105], вказана рефлексивна модель дає змогу зробити висновок, що між людиною і світом його суспільного буття існує три пари антропо-суспільних взаємовідносин, коли кожний рівень людини співвідноситься, корелюється з відповідним рівнем суспільного буття людини у наступних видах взаємовідносин: 1) співвідношення людини як абстрактно-субстанційного суб'єкта і соціуму; 2) співвідношення соціологічно-функціональної

людини і суспільства як системно-цілісного організму; 3) співвідношення екзистенційно-індивідуальної людини та соціосвітів повсякденності [2, с.105].

Перша сукупність взаємовідносин – це взаємовідносини абстрактно-субстанціональної людини, з однієї сторони, і соціуму – з іншої. Звісно, соціум як такий – це лише абстрактно-всезагальне, абстрактно-невизначене втілення суспільного буття людини як такої, що звеличується над більш конкретними характеристиками цього буття. Адже, людина створює соціум і втілюється в ньому: соціум, який би він не був, якою б своєю межею не розкривався, завжди несе в собі будь-яке людське начало, він виражає, втілює людську суть, людську іманентність. І вся ця іманентна здатність до роздвоєння, розщеплення себе виступає як основою втілюваності людини в соціумі [2, с.106], так і базисом втілення різновартісних для розвитку людини мисленнєвих і практичних стратегій освіти.

Друга сукупність взаємовідносин, згідно з даною моделлю, що постає чинником формування, це взаємини людини як соціологічно-функціонального суб'єкта, з однієї сторони, і суспільства як системно-структурного цілісного організму – з іншої. Суспільство виступає вже не як абстрактно-субстанціональна сутність, а як субстанціональна невизначеність, як значно більш конкретний рівень суспільного буття, який володіє певною, чітко вираженою цілісністю, структурністю, зі своїми фіксованими елементами, складними взаємозв'язками між ними. Суспільство у вказаному розрізі – це цілісний організм, пов'язаний з узагальненням усталених укладів життя спільнот різних культур і різного рівня впорядкованості, своєрідна інтеграція суспільних форм організації людського буття.

Хоча атропоцентричний чинник цього протиставлення нам видається безумовно домінуючим з історично-наукової точки зору, оскільки, як те справедливо вказує автор роботи, «…для того, щоб існували, оптимально діяли і підтримувалися суспільні структури, необхідна постійна людська енергія, людська життєдіяльність, яка носить функціональний характер», саме на рівні співвідношення людини «як соціологічно-функціонального суб'єкта і суспільства як системно-структурного організму практично здійснюється (своєрідне, опосередковане переважно ідеологією і політикою – прим. авт.), домінування суспільства над людиною, а саме суспільство являє собою силу яка знаходиться над людиною, в якійсь мірі формує її установлення, орієнтації і цінності» [2, с.107]. Тому, як зазначає дослідниця В.Г. Воронкова, людина у даній сукупності відносин виступає не носієм абстрактно-субстанціонального начала, а виявляється у тому своєму рівневому виявленні, де виражаються її якості, пов'язані із суспільством як системно-структурним цілим. Тому і людину на даному рівні слід характеризувати як соціально-функціональний суб'єкт, чия діяльність націлена на забезпечення функціонування системно-цілісного суспільного організму, що в певній мірі залежить від нього і визначається ним [2, с.106]. Саме тому, щодо вказаного рівня взаємин суспільства і людини сьогодні так актуальною вбачається пильна увага гуманістично орієнтованого людинознавства і педагогічної галузі. Тобто, на нашу думку, «людина як суб'єкт залежний, підпорядкований суспільству, обслуговуючий її підсистеми і такий, що підпорядковується її вимогам» [2, с.107], потребує максимально коректного методологічного супроводу раціоналізації процесу усвідомлення базових аспектів вищевказаної «суспільно-родової» залежності.

Третя сукупність взаємовідносин людини – взаємини, які, здавалося б, приречені на домінування особистісних цінностей – взаємовідносини екзинстенційно-індивідуальні, в контексті яких власне відбувається взаємозумовленість соціосвіту і індивідуального світу. Однак саме у цій площині – у взаєминах, в яких людина виступає, не як абстрактно-субстанціональний суб'єкт, не як арифметичний елемент людської багатоманітності націй, класу, а людина неповторна, унікальна, в яких і виявляється особливість і повнота людської екзистенції – криються досить значні складнощі у самореалізації.

Як ми зазначали вище, в умовах інформаційної епохи, коли різноманітність відношення людини до світу суспільного буття безперервно зростає якісно і кількісно, саме ці суб’єктивні чинники і відмінності являють собою багатоманітність, яка постає певними ланками і елементами системної єдності людського відношення до світу. Саме тому у філософському вимірі вказана єдність багатоманітності розглядається як рефлексія багатомірності людини, яка вбирає в себе

рівневі відмінності людського відношення до світу, спирається на ці відмінності, виростає із цієї багатоманітності і втілює її у собі.

Із зазначеного випливає, що людина по відношенню до світу виступає як цілісний і багатогранний суб'єкт, багатовимірність якої є надзвичайно складною проблемою, і лише методологічний аналіз рівнів пізнання людини з опорою власне на «людиномірний принцип» – принцип відповідності зворотного зв'язку отримуваної в процесі соціалізації(з набуттям знань, цінностей і формуванням життєво-діяльнісних принципів і усвідомленням соціальної значимості свого буття – в тому числі у процесі здобуття професійної освіти) «людини соціальної» і «людини родової», дозволяє відобразити всю складність цієї багатогранності та багатство відмінностей, навіть суперечностей підходів до аналізу власне людини як складної соціальної істоти, як цілком прийнятне в гуманітарних науках явище, незважаючи на велику різноманітність підходів.

Як ми могли бачити з наведеного вище аналізу в дослідженні В. Воронкової, надзвичайно актуальною для освітянської практики сьогодення є потреба в рефлексії ідеї внутрішнього саморозвитку особистості в контексті дегуманізації життєвого простору. Вказані тенденції знаходить відображення в новому освітньому просторі, що позначається на соціальній адаптації сучасної людини, що найчастіше не завжди встигає усвідомити і внутрішньо (емоційно, духовно, розумово) адекватно відреагувати, тобто осягнути і опрацювати у всій повноті зміст швидких зовнішніх змін. Подібна сукупність актуальностей особистісного світовідношення і утворює той реальний життєвий світ людини, в якому самореалізація індивіда у предметній діяльності набуває ознак всезагального культурно-історичного смислу – як творення соціальності та одночасне творення самого себе як суб'єкта культурно-історичної дії [1, с. 375–388].

Знаннєва культура, таким чином, як предметність «другої природи» стає предметним результатом реалізації творчого потенціалу особистості, як суб'єкта культурно-історичної дії. Відповідно, в кожній дії в цьому світі суб'єкт мусить враховувати розмаїття зв'язків із зовнішнім світом, опановувати та реалізовувати діяльність, яка буде враховувати індивідуальні, колективні, загальнолюдські цінності, і саме такою має бути спрямовуюча дія щодо корекції освітянського процесу – як компоненти процесу народження ціннісного соціально сенсу [9]. Тому можна стверджувати, що головним в освіті вже в наші дні в певному онтологічному зламі є вміння спрямувати зміст знань на формування нової людини.

Цим вимогам цілком відповідає соціально-філософська рефлексія освітянських практик, що сьогодні набуває статусу соціально-значимого феномена, за допомогою якого людина отримує методологічне обґрунтування можливості якомога повніше відтворювати і творити такий значимий компонент власного онтологічного буттєвого світу – комунікативної раціональності в її різноманітних проявах, оскільки без зв'язку з іншою людиною неможливо освоїти контексти нових образів і смислів, що їх продукує глобалізаційна епоха і які сприяють формуванню нового погляду на реальність, нового «цілісного мислення» [6, с.117].

Філософська рефлексія обґрунтовує раціональність вказаного підходу, поточнюючи при цьому, що «…Процеси соціалізації і освіти є процесами навчання і залежать від індивідів. З цього витікає необхідність виділити надсуб'єктні наслідки навчання, що постають у вигляді культурних і суспільних інновацій і кристалізуються у виробничих силах і структурах моральної свідомості. Іншим аспектом процесу навчання, іманентного світу є процеси структурної диференціації життєвого світу як такого. Якщо поглянути з середини, ця динаміка проясняється як взаємовпливи між між інноваційним омовленим відкриттям світу і процесами навчання, іманентними світу. Структури картин світу, що примножують світову практику через процес розуміння в царині смислів реагують зі свого боку на процеси навчання, завдяки яким вони стають можливими, наслідки яких кристалізуються в зміні картин світу» [3, с.322-323]. Іншими словами, кажучи про гармонізацію освітянського простору необхідно вести мову про проявлення на теоретичному, практичному ідеальному і реальному рівнях результатів тих задумів і цілей, які укладають смисли освіти. Оскільки реалії освітянського формувались в міру того, як людство створювало, втілювало і реалізовувало принципи, за якими вибудовувалоись рамки освіти, цей простір

є всезагальним і всеохоплюючим, а практично всі освітянські стратегії проявляються не унікальними і неповторними, а як відбиття загальних фундаментальних закономірностей [13]. У вказаному сенсі соціалізація педагогічної науки означає посилення її соціальних й соціально-психологічних елементів, а гуманітаризація освіти, як орієнтація на опанування її змісту, що дозволяє вирішувати головні соціальні проблеми на благо і в ім'я людини, засвідчує задіяння у ній гносеологічного і аксіологічного вимірів: у гносеологічному аспекті можна говорити про домінування в науковому пізнанні гуманітарного знання, а аксіологічний аспект обумовлений тим, що сучасне пізнання повністю пронизано "конструкціями", що несуть сенс: вибір, цінність, відповідальність [12].

Завважимо у вказаному контексті потребу в підході до процесу навчання, як здатність застосовувати знання та вміння ефективно й творчо в ситуаціях, що передбачають взаємодію з іншими людьми в соціальному контексті так само, як і в професійних ситуаціях. Компетентність – поняття, що логічно походить від ставлень до цінностей та від умінь до знань [7, с. 8] Таким чином, жодна з парадигм не може повністю вичерпуватися, що, насамперед, “виокремлює проблему гармонізації міжпарадигмального простору” [10, с.37]. Саме тому в сучасній українській освіті на основі поєднання когнітивно-інформаційної та культурологічної парадигм формується когнітивно-культурологічна парадигма, що засвідчує еволюційний поступ освіти, яка, позбавляючись рудиментів минулого, активізує цінності знань, освіти і культури. Освіта все більше утверджується як спосіб існування культури. Дві інші відомі парадигми – особистісно-орієнтовна та компетентнісна також проходять період інтегрованого з’єднання.

Власне, таким чином, «можемо констатувати, що сучасне й майбутнє української освіти будуть визначати когнітивно-культурологічна й особистісно-компетентнісна парадигми. Вони постійно еволюціонують, зближуються і виокремлюються, а відтак – утворюють міжпарадигмальний простір, найбільш сприятливий для розвитку і творчості» [10, с. 47]. Ми приєднуємось до підходу, в якому ініціюється проблема виокремлення у системі цінностей сталого людського розвитку нової ціннісної парадигми суспільства – людиномірної, поділяючи, втім думку багатьох дослідників, що вести мову про утвердження аксіологічної парадигми такого рівня в українському суспільстві й, зокрема, в освіті, поки що не доводиться, оскільки суспільство лише робить перші несміливі кроки у цьому напрямі [11].

Здійснений нами у світоглядно-методологічному аспекті соціально-філософський аналіз сутності та аксіологічного потенціалу освіти як важливого соціокультурного феномена у структурі пріоритетів сталого людського розвитку дозволив виявити ряд особливостей перебігів сучасних освітніх процесів в контексті глобалізаційних змін.

На нашу думку, вищерозглянуті соціально-філософські підходи до гармонізації освітянського простору дають досить чітке уявлення про соціально-філософську рефлексію як відображення філософсько-культурної матриці, сутність якої змінює "етос" педагогічної науки, що структурується як простір, детермінований екзистенційним сенсом буття людини. Ця обставина достатньою мірою забезпечує можливість варіативність спрямувань новітніх дослідницьких програм та альтернативність дослідницьких позицій гуманітарного дискурсу, оскільки переконливо засвідчує, що у процесі еволюційного розвитку від доби аграрно-ремісничої та аграрно-індустріальної культури до сучасної інформаційно-технологічної епохи, в освіті було сформовано низку парадигм, які співіснують в сучасній філософії і педагогічній практиці, оскільки освітянський простір не є однорідним, а значною мірою залежить від контекстів соціального запиту на ту чи іншу парадигму для відповідної освітньої системи у певну історичну добу.

Окреслені вище визначальні характеристики світоглядно-ціннісного потенціалу соціалізації як чинника гармонізації соціального простору мають всі підстави бути задіяними до вирішення проблеми розвитку сучасної освіти в контексті проблеми гармонізації українського освітнього простору.

1. Боровицька О. М. Архетипна сутність духовного (до питання про його роль в умовах глобалізації) // Духовна компонента в системі вищої освіти України: матеріали Всеукраїнської

науково-практичної конференції. Луцьк, 28 травня 2010 р. – Луцьк, 2010. – С. 375–388.
2. Воронкова В.Г. Філософія розвитку сучасного суспільства: теоретико-методологічний контекст:монографія / В.Г.Воронкова; Запоріз. Держ.інж. акад. – Запоріжжя:ЗДІА, 2012. – 262с.
3. Габермас Ю. Дії, мовленнєві акти, мовленнєві інтеракції та життєвий світ // Єрмоленко А. М. Комунікативна практична філософія. – К., 1999. – Вибрані тексти. Ч. 2. – С. 287–324.
4. Гофрон А. Філософські засади сучасних європейських освітніх концепцій: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філософ. наук: 09.00.10 / А. Гофрон / Ін-т вищ. освіти АПН України. – К., 2005. – 32 с.
5. Дольская О.О. Репрезентации рациональности в поле образования: Монография. Харьков:2009.-264с.
6. Клепко С.Ф. Українська цартна філософії освіти / С.Ф. Клепко // «Практична філософія». - 2001. - №1. - С.197-211.
7. Компетентнісний підхід у сучасній освіті. Світовий досвід та українські перспективи (Бібліотека з освітньої політики) // Н. М. Бібік, Л. С. Ващенко, О. І. Локшина, О. В. Овчарук, Л.І.Паращенко, О. І. Пометун, О.Я.Савченко, С. Є. Трубачова – К.: Видавництво "К.І.С", 2004. – 112 с.
8. Новиков А. М. Постиндустриальное образование / А. М. Новиков. – М.: Изд-во «Эгвес», 2008. – 136 с.
9. Образ человека будущего: Кого и Как воспитывать в подрастающих поколениях: коллективная монография / Под ред. О. А. Базалука. – К.: Кондор, 2011. – Т. 1. – 328 с.
10. Огнев'юк В.О. Освіта міжпарадигмального періоду // Нова парадигма: Журнал наукових праць. – Вип. 50. – К.: Вид-во НПУ імені М.П.Драгоманова, 2006. – С. 36-48.
11. Огнев'юк В. О. Освіта в системі цінностей сталого людського розвитку. – К.: Знання України, 2003. – 450 с.
12. Попович М.В. Раціональність і виміри людського буття. – К.: Сфера, 1997. – 290 с.
13. Філософська антропологія: екзистенціальні проблеми / В.І.Шинкарук, В.Г. Табачковський, Г.І.Шалашенко, Є.І. Андрос, Г.П.Ковадло. – К.: Педагогічна думка, 2000. – 287 с.
14. Філософські абриси сучасної освіти: Монографія / За заг. ред. І. Предборської. – Суми: ВТД "Університетська книга", 2006. – 226 с.

Юрий Бубнов

УДК: 316

Самореализация белорусской женщины в сфере общественного производства

У статті аналізуються причини виникнення масових інтеграції жінок в громадській роботі. Зміни структури гендерної громадських праці прирівнюється до історичної тенденції, завдяки потреб ринкової економіки масового виробництва понад дешеві і лояльний робочої сили. Ця тенденція має важливі соціальні наслідки, що стосуються гендерної ідентичності, особистість жінки. Соціологічні провели в Білорусі та інших країн, а потім ступінь готовності та мотивації жінок брати участь у суспільному виробництві. У статті розкривається відносини між якістю родини і сімейне відносин та їх орієнтацію на соціальні заходи. Соціологічного аналізу виявлені такою залежністю: привабливість бюджетній сфері зайнятості є обернено пропорційна і ступінь привабливості сімейного життя, особливо на якість подружні стосунки. Стаття підсумовує, витягнення жінки сім'ї заперечує "первинні клітинку" її основі головної гряди, без якої сім'ї, як невелика група а суспільною інституцією досвідом значні деформації. Сім'я обслуговування ослабленою жінок, стає розсадником багато соціальними проблемами: алкоголізм, наркоманія, злочинність, самогубство, неврози і т. д.

Ключові слова: *стать, рівність статей, фактори привабливості громадській роботі, фактори втоми.*

В статье анализируются причины массового вовлечения женщин в сферу общественного труда. Изменение гендерной структуры общественного труда рассматривается как историческая тенденция, обусловленная потребностями рыночной экономики массового производства в избыточной дешёвой и лояльной рабочей силе. У этой тенденции есть важные социальные последствия, отражающиеся на гендерной самоидентификации полов, в первую очередь, самоидентификации женщин. На материалах социологических опросов, проведённых в

Беларуси и в других странах, конкретизируется степень готовности и мотивация женщин к участию в общественном производстве. В статье исследуется взаимосвязь между качеством семейно-брачных отношений женщин и их ориентацией на общественную деятельность. В ходе социологического анализа обнаружена следующая зависимость: привлекательность труда в общественном секторе находится в обратно пропорциональной зависимости от степени привлекательности семейной жизни, в особенности от качества супружеских отношений. В статье делается вывод о том, что «извлечение» из семьи женщины лишает «первичную ячейку» ее основы, станового хребта, без которого семья как конкретная малая группа и как социальный институт испытывает существенные деформации. Семья, ослабленная «отходничеством» из нее женщины, становится рассадником множества социальных недугов: алкоголизма, наркомании, преступности, самоубийств, неврозов и т.п.

Ключевые слова: *гендер, равенство полов, факторы привлекательности общественного труда, факторы утомляемости.*

The article analyses the causes of mass integration of women into the public work. Changing the gender structure of public labour is treated as a historical trend, due to the needs of the market economy of mass production in excess of the cheap and loyal workforce. This trend has important social implications that affect gender identity, the identity of women. The opinion polls conducted in Belarus and in other countries, followed by the degree of readiness and motivation of women to take part in social production. The article deals with the relationship between the quality of family and marital relations and their orientation to social activities. The sociological analysis detected the following dependence: the appeal of public sector employment is inversely proportional to the degree of attractiveness of family life, especially on the quality of marital relationships. The article concludes that retrieval of the woman's family denies "primary cell" its basis, main ridge, without which the family, as the small group and as a social institution experiences a significant deformation. Family care of weakened women, becomes the breeding ground of many social ills: alcoholism, drug addiction, crime, suicide, neurosis etc.

Key words: *gender, equality of the sexes, the factors of attractiveness of public work, factors fatigue.*

Личность, как известно, формируется под воздействием самых разных факторов. Мы обратим внимание на один из важнейших из них – гендер, который представляет собой социальное измерение пола. Гендер, в свою очередь, имеет множество аспектов. Мы сосредоточимся на гендерной структуре общественного производства. Основная тенденция, особенно явно проявившаяся в новейшую эпоху в странах европоцентристской ориентации, это экспансия женщин в сферу общественного труда. Беларусь и Украина, безусловно, европейские страны, со всеми преимуществами и проблемами европоцентристской цивилизации. Каковы причины этого процесса и чем чревата для наших обществ эта тенденция? Пытаясь дать свои ответы на эти вопросы, я надеюсь заинтересовать и украинского читателя.

Если задаться целью определить уникальные особенности XX века, то в качестве одной из таких черт, безусловно, окажется работающая в общественной сфере женщина. Производство вообще сравнительно недавно отделилось от семейного хозяйства. В странах-пионерах капиталистического массового производства такое отделение произошло только в XIX веке, а в России и в Беларуси и того позже - в начале XX века. А до тех пор вся экономика была исключительно семейной. Кстати, само слово «экономика» поначалу обозначало искусство ведения домашнего хозяйства.

Если не главным, то уж во всяком случае, основным работником в домашнем хозяйстве, наряду с мужчиной, всегда была женщина, мать, жена, дочь и пр., не считая, разумеется, рабов и слуг. По мере отделения от домашнего хозяйства капитализирующейся экономики стала постепенно истекать из семьи и рабочая сила. Поначалу это была почти исключительно мужская рабочая сила. Однако интересы массового производства, часто усугубляемые дефицитом мужских рабочих рук в военное время, привели к расширенному использованию в общественном

производстве женской рабочей силы. Тем более что женщины как работники в социальном масштабе обладают рядом важных преимуществ по сравнению с работниками-мужчинами. Во-первых, женская рабочая сила более лояльна, послушна, управляема, менее прихотлива к условиям труда и агрессивна к начальникам, в меньшей степени организуется для защиты своих прав, не испытывает аллергии к рутинному труду, меньше психологически устает от простейших, шаблонных, повторяющихся операций, например, на конвейерном производстве. И, наконец, оказалось, что женщинам можно платить меньше, чем мужчинам, за тот же труд. Одним словом, современная экономическая система в лице эмансипирующихся от семьи женщин открыла еще один мощный капиталоформирующий ресурс. По оценкам правительства Швеции, национальный доход даже этой экономически сверхразвитой страны мог бы быть увеличен еще на четверть, если бы полностью были использованы возможности привлечения женщин к труду в общественном производстве [4, с.16]. Не может быть случайным тот факт, что именно в развитых странах, в том числе и в Швеции, феминистское движение наиболее активно. Естественно, что такую «золотую жилу» экономика массового производства (как частно-капиталистическая, так и государственно-социалистическая) стала интенсивно разрабатывать. В условиях свободного рынка рабочей силой извлечение женщины из семьи в сферу общественного труда возможно только путем создания у самих женщин потребности работать не дома, а на заводе, фабрике, ресторане или в офисе. В период послевоенного восстановления Европы, когда Капитал нуждался в рабочей силе, привлечение женщин в общественное производство достигло пика. Всего за 20 лет, с 1950 по 1970 год, доля работающих по найму женщин увеличилась в той же Швеции с 29,3% до 39,4%, в США - с 31% до 38,8%, в Японии - с 25,7% до 31,9%. Государственный Капитал социалистического общества достиг еще более высоких темпов извлечения женщин из «темной рутины» семейного быта в сферу «просветляющего» общественного труда. По тем же, в первую очередь, чисто экономическим причинам лишь за десятилетие с 1959 по 1970 год численность женщин, занятых в домашнем и личном подсобном хозяйстве, уменьшилась втрое - с 17,9 миллиона до 5,9 миллиона человек [4, с.7, 44]. Сегодня уже не осталось сфер общественного производства, где бы не работали женщины, составляющие более половины совокупной рабочей силы в нашей стране. Даже в космосе доля женщин составляет уже треть всех побывавших там (среди американских астронавтов). Женщины-полицейские, женщины-военные, летчики и капитаны океанских лайнеров. К концу XX века уже все, казалось бы, сделано для устранения первой, по словам Фридриха Энгельса, в истории человечества формы неравенства между мужчиной и женщиной. Но вот тут-то и возникла проблема, указывающая на необходимость серьезной коррекции всей гендерной политики. Процесс социального уравнения женщины с мужчиной зашел так далеко, что на сегодняшний день уже фактически осуществлен переход к социальной относительности полов. Решающее влияние на этот процесс оказала система производства. Как современное массовое производство «требует стандартизации изделий, - пишет один из самых проницательных социопсихологов нашего века Эрих Фромм, - так и социальный процесс требует стандартизации людей. И их стандартизация называется равенством» [2, с.13]. В современном «капиталистическом мире понятие равенства изменилось, - продолжает Эрих Фромм. - Равенство сегодня означает «тождество» в большей степени, чем «единство». Это тождество людей, которые работают на одних и тех же работах, имеют похожие развлечения, читают одни и те же газеты, имеют одни и те же чувства и идеи... Женщина становится равной, потому что она больше не отличается от мужчины... Мужчина и женщина стали похожими, а не равными, как противоположные полюса» [2, с. 12]. Общий знаменатель мужчины и женщины в современном обществе - это их функция работника в сфере массового производства товаров и услуг. А работник, как известно, не имеет пола. Во всяком случае, пол работника не имеет значения и не играет никакой роли в функциональных обязанностях работника. На своем рабочем месте мужчина и женщина равны, поскольку лишены половых различий их служебные и производственные функции. Символом бесполого работника стал комбинезон, в равной мере идущий к лицу как мужчинам, так и женщинам.

Общество, как и Природа, в данном случае применило весьма эффективный способ достижения своих целей: индивиду должно быть приятно то, что необходимо Обществу. Нельзя назвать случайным совпадением то, что по мере экспансии экономики, основанной на массовом производстве, происходила, во-первых, дискредитация семейного образа жизни как якобы «мещанского», а во-вторых, создавался привлекательный образ занятой «общественно-полезным» трудом женщины-труженицы в противовес «сидящей дома», якобы «неработающей» домохозяйке. В итоге была создана и на все более высоком уровне различными средствами и методами с тех пор воспроизводится ценностно-нормативная система, способствующая массовому извлечению женщины из семьи.

Экономике эта тенденция, безусловно, идет на пользу. Однако материальные выгоды массового использования женщин в общественном секторе труда оплачиваются неизмеримо большими издержками для всего общества, разрушая его первичную ячейку - семью. Дело в том, что «отходничество» из семьи на заработки мужчины, если и болезненно, но не смертельно для семьи. А вот «извлечение» из семьи женщины лишает «первичную ячейку» ее основы, станового хребта, без которого семья как конкретная малая группа и как социальный институт долго не протянет. Семья, ослабленная «отходничеством» из нее женщины, становится рассадником множества социальных недугов: алкоголизма, наркомании, преступности, самоубийств, неврозов и т.п.

Однако в нынешних условиях почти никто уже открыто и до конца последовательно не выступает против участия женщины в общественном секторе труда. Среди самих женщин лишь 13,5% высказали мнение, что «слабый» пол вообще не должен работать (среди мужчин такого мнения придерживаются примерно столько же опрошенных – 12,9%). Лишь один из десяти респондентов (как среди мужчин, так и среди женщин) - сторонник другой крайней позиции, суть которой состоит в том, чтобы женщина работала в любом случае, обязательно. Примерно треть участников опроса (31,0% мужчин и 36,3% женщин) поставили работу женщины в общественном секторе в зависимость от отсутствия денег в семье. А подавляющее большинство мужчин (56,8%) и женщин (66,7%) подошли к этому вопросу с максимальным демократизмом: пусть, дескать, работает, если женщина этого хочет.

А вот что думают по этому поводу во Франции. Сторонников крайних позиций («женщина вообще не должна работать» и «женщина должна работать в любом случае») среди французов и француженок оказалось совсем немного, - соответственно, 3,1% и 2,1%. Зато демократически настроенных граждан у нас больше, чем во Франции, где желание женщины является главным основанием для того, чтобы она предпочла общественный сектор труда, для 42,2%, а не 61,7% (в среднем по всей выборке), как у нас. По поводу последнего варианта ответа следует сделать одно дополнительное замечание. Дело в том, что готовность респондентов учитывать желание женщины в качестве главного фактора выбора общественного сектора труда оказалась в прямой зависимости от некоторых важных параметров супружеской жизни. В частности, данный вариант ответа чаще отмечали разведенные (75%), чем находящиеся в состоянии брака (59%), имеющие неблагоприятные супружеские отношения (68,1%) по сравнению с супругами, довольными своим браком (58,1%), а также неудовлетворенные своей интимной жизнью (65,8%), нежели вполне удовлетворенные сексом (60,1%). Дело, вероятно, в том, что апелляция к желанию женщины как главному фактору ее социального поведения предполагает определенный уровень личностного развития человека. Развитая же личность, как правило, предъявляет повышенные требования к качеству супружеских отношений, что далеко не всегда способствует их стабильности. Этот вывод подтверждает тот факт, что чаще всего (в 74% случаев) право женщины самолично, а не под влиянием каких бы то ни было внешних обстоятельств (нужда в деньгах или долг перед Родиной) решать, работать ей или не работать, поддерживают респондентки с высшим образованием: представительницы гуманитарной и технической интеллигенции.

Работа в общественном секторе уже прочно вошла в сознание не только современных мужчин, но и женщин. Мы убедились в этом, задав респондентам вопрос: «Работали бы Вы, если бы не было острой необходимости зарабатывать деньги?». Лишь четверть участников опроса (22,8% мужчин и 26,1% женщин) немедленно оставили бы работу, случись им получить, к

примеру, большое наследство. Каждый пятый житель Могилевщины (соответственно, 22,1% мужчин и 20,5% женщин) скорее всего, сделал так же после недолгих раздумий. А вот остальные, представляющие для нас особый интерес, похоже, работают не только из-за денег. Каждый третий (32,0%) мужчина и каждая пятая (20,1%) женщина ни за что не оставили бы свою работу даже при изобилии денежных средств. Еще 21% мужчин и 29,7% женщин, скорее всего, последовали бы их примеру.

Похоже, сбывается предсказание классиков о превращении труда в первую жизненную потребность человека. Женщины и здесь мало в чем сегодня уступают мужчинам. Подчеркнем еще раз, что сегодня работа важна сама по себе, то есть не только и не столько как способ получения средств к существованию для каждого третьего мужчины и для каждой пятой женщины.

Предприятия какой формы собственности наиболее привлекательны в глазах наших женщин для реализации их первой жизненной потребности? Безусловно приоритетны в глазах женщин (как, впрочем, и мужчин) субъекты хозяйствования государственной формы собственности - их предпочли 52,5% женщин и 47,9% мужчин. Совместные (с иностранным собственником) предприятия привлекательны в глазах каждой пятой (21,8%) участницы опроса (среди мужчин такой выбор сделали 15,2%). Акционерные предприятия (коллективная форма собственности) прельстили лишь 2,6% женщин и 3,6% мужчин. На частном предприятии в качестве наемной рабочей силы согласны работать 2,0% женщин и 4,0% мужчин. И, внимание! хотели бы открыть свое собственное дело 18,5% представительниц прекрасного пола (среди мужчин такое желание выразили 25,1% опрошенных). Нельзя пройти мимо того важного факта, что за последний год процент морально готовых заняться собственным бизнесом по нашим данным вырос в 1,5 раза. И немалую долю делового энтузиазма проявляют именно женщины, которые, впрочем, и на «стадионных» торжищах составляют добрую половину активных участников бизнеса.

Чем же так привлекателен для женщин труд в общественном секторе? Мы попытались это выяснить, задав участникам опроса соответствующий вопрос. На поверку оказалось, что денежный фактор такого выбора (высокая заработная плата) является основным только для 13,5% женщин (среди мужчин доля работающих из-за высокой зарплаты составила 20,1%). Значит, труд вне дома и семьи ценен еще чем-то, помимо источника средств к существованию. Перечислим некоторые немеркантильные мотивы участия женщин в общественном секторе. Больше всего на их работе представительниц «слабого» пола привлекает «общение с коллегами, интересными людьми», - так ответили 42,2% женщин. Мужчины восполняют на работе недостатки общения на треть реже - в 31 случае из 100. На втором месте в ранге мотивов внедомашнего труда женщин - как раз «возможность отвлечься от домашних забот» с рейтингом 22,4%. Кстати, мужчины воспринимают свою работу на общественном поприще как компенсатор домашних забот в 3 раза реже, - всего в 8 случаях из 100. Может быть, дело в том, что у них просто домашних забот меньше?

Интересно, что домашние заботы больше всего в тягость вовсе не семейным гражданам, среди которых лишь 13,8% отвлекаются от них на работе, а разведенным (17,3%) и еще не познавшим уз Гименея (20,8%) участникам опроса. Если же говорить о семейных белорусах, то чем больше у них супружеских проблем, тем чаще возникает потребность во внедомашней работе как отвлекающем факторе. Конкретные цифры: супруги, недовольные своим браком, компенсируют работой свои семейные проблемы более чем в два раза чаще, чем их более-менее счастливые соотечественники (соответственно, 22,2% и 10,9%).

На основании этих данных становится очевидной следующая зависимость: привлекательность труда в общественном секторе находится в обратно пропорциональной зависимости от степени привлекательности семейной жизни, в особенности от качества супружеских отношений, включая самые интимные его стороны. Так, в результате нашего анализа выяснилось, что стремятся отвлечься в работе от семейных проблем 23,3% респондентов, недовольных своей сексуальной жизнью и всего 14,4% участников опроса, не испытывающих явных проблем в этой сфере. Верным будет и предположение обратного порядка: чем более высоко оценивается людьми их семейная жизнь, тем меньшей

привлекательностью обладает работа в общественном секторе.

Далее следует чисто прагматичный мотив: «близость к месту жительства», что оказалось важным для почти пятой части всех опрошенных (18,0%) мужчин и женщин. «Возможность реализовать свои способности» - более интересный в глазах социолога повод для работы вне дома. Его выбрали 18,2% женщин и 20,8% мужчин. Стремление реализовать свои способности является одним из самых сильных рычагов «извлечения» женщины из-под семейного крова в сферу общественного труда. Дело в том, что структура, направленность и интенсивность реализации наших способностей в конечном счете определяется обществом. Они инициируются, тиражируются и весьма жестко вживляются в сознание индивидов посредством разветвленных и эффективных каналов воздействия, начиная с примитивной рекламы и кончая рафинированным элитарным искусством. В итоге формируется такая ценностно-нормативная система, которая наилучшим образом отвечает потребностям данного конкретного общества или отдельных социальных институтов. Поэтому мы стремимся реализовать такие наши способности, которые затребованы, порождены, организационно обеспечены, морально и материально поощряемы обществом.

Притязания наших современников выходят далеко за рамки возможностей брачно-семейной сферы, в рамках которой, например, признание, уважение и любовь большого количества незнакомых людей ценится намного выше, чем такое же отношение со стороны собственного супруга и детей. Абсурд? Но абсурд повсеместный, абсурд, ставший нормой и одним из основных мотивов жизни. Подобную жизненную ориентацию Эрих Фромм назвал «маркетинговой», согласно ей «ценность человека как личности в современном мире зависит от его способности продавать себя и от признания его другими людьми» [3, с.129-140]. Об этом, кстати, следующие мотивы к труду в общественном секторе, выбранные нашими респондентами. На «возможность профессионального роста» указали 8,5% женщин и 10,8% мужчин. Общественная значимость их работы стимулирует 7,4% участников опроса; «благоприятные отношения с руководством» привлекают каждого десятого (10,1%) респондента (без существенной дифференциации по полу); на работе имеют большие «возможности руководить людьми» 2,9% мужчин и женщин; общественно-полезный труд открывает «возможности достичь известности» для 2,7% наших земляков. Такая сторона работы как «наличие сложных задач» привлекает 1,5% женщин и 3,2% мужчин.

Как участники опроса оценивают степень тяжести своего труда в общественном секторе по сравнению с семейной сферой? Мы предложили им оценить две стороны их производственной деятельности: физическую и умственную. Считает свой труд и физически, и умственно легким практически каждый десятый (9,2%) респондент (без дифференциации по половому признаку). Средние оценки для обеих сторон своего труда избрал каждый четвертый участник опроса (оценки мужчин и женщин и здесь не различались). Физически легок, но умственно тяжел труд для 31,2% женщин и 26,5% мужчин. Физически тяжел, но зато без лишних умственных нагрузок труд у 12,3% женщин и 14,1% мужчин. Тяжела работа и в физическом, и в умственном смысле у 6,9% женщин и 15,1% мужчин.

От чего больше устают наши сограждане: от семейных передряг или профессиональной деятельности? Сравнительный анализ результатов опроса по этим двум параметрам поможет определить наиболее благоприятную среду для современного человека.

Показатели усталости мужчин и женщин от их профессиональной деятельности практически не различаются друг от друга: совсем не устают от работы 11,2% женщин и 13,0% мужчин; устают умеренно 60,0% представительниц прекрасного пола и 61,6% - сильного пола; и работа, по их словам, совершенно выматывает 15,4% работниц и 16,8% работников. Как видим по этой стороне жизни людей, их пол не имеет абсолютно никакого значения. Вот только стоит ли этому радоваться?

Что касается семейной жизни, то она нисколько не тяготит гораздо больше людей, чем их производственная деятельность - каждую четвертую женщину и почти каждого второго (45,4%) мужчину. Устают «не очень сильно» от семьи половина женщин и 38,9% мужчин. И, наконец, совершенно выматывает семейная жизнь 8,8% женщин и 2,7% мужчин.

На фоне только что приведенных цифр явственно просматривается вывод о том, что семейная жизнь в социальном масштабе, несмотря на ее болезненное, полуразрушенное состояние, остается более благоприятной средой по сравнению с профессиональной сферой деятельности. Это заключение в меньшей степени относится к мужчинам, поскольку современный мужчина, занятый в общественном секторе, семью чаще всего воспринимает как место отдыха от трудов праведных вне семьи. А вот женщины очень часто говорят о своей двухсменной работе: на производстве или в учреждении и затем - дома, по хозяйству и быту. Наши данные дают ответ на вопрос, какая «смена» изматывает женщину больше.

И все же мы далеки от того, чтобы идеализировать семейную жизнь в противовес профессиональной деятельности. Возникающие в семейной жизни проблемы могут утомлять если не сильнее, то болезненнее, поскольку их природа, как правило, иная, нежели у проблем профессиональных. Многие семейные, в первую очередь, супружеские проблемы имеют психологический характер, травмируют глубинные, эмоционально-подсознательные структуры личности и поэтому намного тяжелее переживаются людьми, особенно женщинами. Не случайно каждый четвертый супруг, неудовлетворённый своим браком, чувствует крайнюю усталость от семейных проблем, в то время как более-менее довольные своим супружеством мужчины и женщины отметили сильную усталость от домашних дел лишь в 1,2% случаев. Комментарии, как говорится, излишни. Семейные проблемы, приобретают невыносимый вес в зависимости от качества супружеских отношений.

Если попытаться углубиться в сферу интимных отношений супругов, то и тут можно обнаружить явную зависимость между уровнем удовлетворенности людей своей сексуальной жизнью и степенью утомляемости от семейных и профессиональных проблем. Приведем в подтверждение этого конкретные цифры: участники опроса, недовольные своими интимными отношениями, испытывают тяжелую степень утомления от семейных дел в три с лишним раза чаще, чем люди, вполне довольные сексом (процент отметивших данный вариант равен, соответственно, 13,3% и 4,0%). Здесь вполне уместным будет упомянуть исследование американских психологов, которые обнаружили четкую взаимосвязь между интенсивностью участия мужей в хозяйственных делах семьи и удовлетворенностью супругов частотой и качеством сексуальной жизни [1, с. 13]. Наши собственные изыскания в этой области, сделанные еще в 1994 году, показали, что помощь мужей по хозяйству благотворно влияет также и на детородные функции их жен. Женщины, сумевшие переложить часть своих домашних обязанностей на мужей, выражали желание обзавестись еще одним ребенком почти в три раза чаще по сравнению с теми, чьи мужья уклоняются от домашних дел.

Между прочим, возня родителей с детьми оказывается полезной самим родителям, продлевая им жизнь. Калифорнийские ученые, работающие с приматами, установили четкую зависимость между заботливостью обезьяньих отцов о своем потомстве и продолжительностью их собственной отцовской жизни. К примеру, в обезьяньем роду гиббонов, где папа не отходит от малыша с момента его рождения, самцы живут дольше самок. А вот у пап-шимпанзе, совершенно равнодушных к своим отпрыскам, продолжительность жизни на 40 процентов меньше, чем у шимпанзе-мам. На людей эта зависимость распространяется в полной мере. Американские ученые выяснили, что в семьях, где родительские обязанности распределены поровну, продолжительность жизни мужчин и женщин примерно одинакова. Если же отцы манкируют своими родительскими обязанностями, то и жизнь у них, как правило, короче, чем у их жен. Анализ переписей в Швеции, где придают большое значение равенству мужчин и женщин в деле воспитания молодого поколения, показал: шведки живут лишь на 5-8 процентов дольше шведов. А вот белорусские женщины, чаще всего в одиночку несущие бремя семейных забот, живут дольше мужчин в среднем на 16 процентов.

Эта же зависимость, хотя и в менее выраженной форме, зафиксирована и по отношению к профессиональной деятельности. Сильная степень утомляемости от работы зафиксирована у каждого четвертого респондента, испытывающего сексуальные проблемы, и всего у 14% лиц, наличие таковых проблем отрицающих. Соответственно, участники опроса с хорошей

сексуальной жизнью испытывают минимальную степень утомляемости от работы в 2 раза чаще (15,1%), чем респонденты с неудовлетворительными интимными отношениями (7,5%).

Подводя итог этой небольшой статье, следует подчеркнуть первичный (и исторически, и функционально) характер семейно-супружеской сферы жизни людей по отношению к внесемейному, общественному сектору. Попытки на социальном или индивидуальном уровне перенести центр тяжести личной, особенно женской, судьбы с семьи на общественное поприще чревато обострением и расширением проблемной зоны как отдельного человека, так и всего общества.

1. Москалюк А., Введенская Д. Вместо порнухи – стирка / А. Москалюк, Д.Ввведенская // Аргументы и факты.- 1999.- N 32.
2. Фромм Э. Искусство любви: Исследование природы любви / Эрих Фромм. - Мн., 1990.
3. Фромм Э. Мужчина и женщина / Эрих Фромм. - Пер. с англ. Т.В.Самущик //Философский поиск. -N 1.- 1995.
4. Юк З.М. Труд женщины и семья / З.М.Юк. - Мн.: Беларусь, 1975.

Марина Будько

УДК 93 (477.51)

Освітні рецепції ідеї людяності: моральні засади інклюзії

Обґрунтовується моральна природа інклюзії. Рефлексуються етичні підстави інклюзії як філософії прийняття, довіри, гідності та людяності. В етико-філософському аспекті розглядаються досвід упровадження інклюзії в Україні та зміни суспільної свідомості щодо проблеми інклюзивної освіти.

Ключові слова: *рефлексія, інклюзія, ідея людяності, рецепція*

The wholesome nature of inclusion is being grounded. The ethic grounds of inclusion as a philosophy of adoption, trust, dignity and humaneness are reflected. The experience of the inclusion implementing in Ukraine and alteration of the public conscience in relation to the problem of inclusive education are considered in the ethic ***and philosophic aspect.***

Key words**:** reflection, inclusion, the idea of humanity, reception

Пошуки нових підходів до суспільного устрою Європи в останній чверті XX ст., зумовлені збільшенням дистанції між інтересами соціальних груп, економічною нерівністю, тенденціями дезінтеграції суспільства й відчуження людини, привели до визнання турботи про людей основною умовою сталого розвитку, однією з найважливіших цілей європейської соціальної політики. Завдання побудови суспільства рівних можливостей шляхом протидії соціальному відторгненню, подолання нерівності, бідності, маргінальності й депривації втілилася в різноманітних концепціях і підходах: widening participation, mainstreaming, integration, inclusion тощо. Особливого визнання набула концепція інклюзії (соціального залучення, включення), яка репрезентує процес змін у політичній, економічній, соціальній сферах, спрямований на утвердження соціальної рівності.

Філософські підстави соціальної інклюзії коріняться в ідеях інтеграції, солідарності та єдності, закладених у працях класиків соціологічної думки (Е. Гідденс, Е. Дюркгейм, Н. Луман, Ч. Міллс, Т. Парсонс, П. Сорокін, Г. Спенсер та ін.). Застосування до розв'язання проблеми соціальної інклюзії морального виміру вивело її із площини соціальної практики у площину соціальної етики, яка нині претендує на роль провідної інтеграційної сили в європейському суспільстві. З іншого боку, звернення до соціальної проблематики з боку провідних філософів (К.-О. Апель, Р. Дворкін, Р. Інгарден, Ю. Ґабермас, В. Гесле, Дж. Ролз, Р. Рорті та ін.) сприяло насиченню соціального знання філософським змістом, етизації не тільки теоретико-методологічних дискусій у науках про суспільство, а й практичного соціального дискурсу. Предметом філософської рефлексії стають норми і правила людської поведінки в нових соціокультурних умовах, відповідальність, обов'язки людей щодо інших у соціальному бутті. Оскільки центральною проблемою на шляху до створення більш відкритих співтовариств визнано інклюзивну освіту,– що було

заявлено на міжнародній конференції ООН з питань освіти, науки та культури «Інклюзивна освіта: шлях у майбутнє» (Женева, листопад 2008 р.), – то першорядної вагомості набувають моральні аспекти спільного навчання, проблеми педагогічної деонтології – обов'язку, моральних вимог і нормативів у професійній діяльності педагога, зокрема й в умовах інклюзивної освіти.

Проте соціологічні обґрунтуванням моралі, які позначали моральне обличчя європейської філософії XX ст. й досі позначають обличчя європейського соціуму, орієнтуючи на мораль, що втілена й діє виключно в соціальних інститутах, часто лишали за дужками роль етосу, індивідуальної моралі, системи цінностей людини, що є підмур'ям її ставлення до світу. Потреба віднайти людиномірні об'єднавчі засади для нової епохи, шляхи гармонізації людського буття та співбуття спрямувала інтелектуальні й духовні пошуки на актуалізацію культурного досвіду людяності, репрезентовані насамперед гуманістичною етикою та психологією (Ж.-П. Сартр, Е. Фромм, К. Р. Роджерс та ін.), постсекулярною філософією (Ю. Ґабермас, С. Жижек, Е. Левінас, Ж. -Л. Маріон та ін.), філософією діалогічного спілкування (М. Бахтін, М. Бубер, Ф. Ебнер, Г. Марсель, Ф. Розенцвейг, О. Розеншток-Хюссі та ін.). У цьому контексті інклюзія здатна набути ширшого звучання, ніж морально обґрунтованої умови для реалізації кожним права на повноцінне залучення до суспільного життя, і претендувати на статус філософії причетності та практики людяності. Під таким кутом зору ми й спробуємо розглянути моральнісні засади освітньої інклюзії.

Ідеологія та практика соціальної інклюзії набула не лише повсюдного визнання в Європі, а й підкріплення у вигляді ґрунтовних методологічних і методичних розробок, державної законодавчої та нормативно-правової бази. В Україні поняття інклюзії ще тільки входить у науковий і соціально-політичний дискурс. Проте динаміка цього процесу очевидна: обговорюються основні положення концепції [7], вивчається й запозичується практичний досвід, здійснюються спроби його впровадження (Всеукраїнський фонд «Крок за кроком» зреалізовує програму «Інклюзивна освіта» з 1996 р.). Найчастіше мова йде про інклюзію в освіті. Думається, це не випадково, адже інклюзивна роль інституту освіти полягає не просто в забезпеченні доступу до освіти як до суспільного блага, – вона набагато ширша. Саме освіта визначає долі конкретних культур: цінності, прищеплювані людині у процесі навчання й виховання, сприяють утвердженню цілісності її знань, моральності, духовності й особистісної культури. Освіта являє собою своєрідну модель соціокультурного середовища, виступаючи тим мікросвітом, у якому накопичуються, визрівають і відтворюються основні явища й процеси, що вже сталися, тривають чи очікуються. В освіті, як у дзеркалі, соціум здатен побачити себе, усвідомити й відкоригувати, «напрацювавши» в цьому мікросвіті, як у лабораторії, проекти самостановления, самовдосконалення, а можливо (враховуючи нинішній характер глобальних і локальних викликів) – і порятунку. Тому, якщо мовити про освітню інклюзію, то саме вона створює передумови для інклюзії соціальної, забезпечуючи залучення не тільки власне до системи освіти, а й – через неї – до інших підсистем людської спільноти. Така соціальна місія інституту інклюзивної освіти – це крок на шляху створення інклюзивного суспільства.

Пошуки в цьому напрямі етико-філософського спрямування конкретизуються в об'ємному блоці емпіричних досліджень, – це переважно праці, які вивчають ставлення соціуму до інтегрованого навчання дітей з особливими освітніми потребами, ставлення здорових дітей до однолітків з обмеженими можливостями в освітньому середовищі та чинники формування якості відносин, прояви інтолерантності щодо дітей з обмеженими можливостями та запобігання конфліктної атмосфери, роль однокласників у наданні взаємної допомоги й підтримки серед дітей, тьюторство, розвиток поваги та прийняття учнями однолітків з особливими потребами; розвиток соціальних навичок, етичних цінностей і здатності до емпатії, моральний розвиток дітей та молоді в умовах інклюзивної освіти [1; 2; 11; 14; 15; 16 та ін.]. Але, за свідченням емпіричних спостережень, у тих країнах, де інклюзія вже напрацювала достатній досвід, накопичилося чимало невирішених проблем. Зокрема, жодне дослідження не дало абсолютно позитивних результатів щодо ставлення педагогів до інклюзії в систему загальної

освіти дітей з обмеженими можливостями [12; 13], не кажучи вже про однолітків та їхніх батьках. І коли щодо учнів з фізичною інвалідністю найчастіше фіксується високий рівень прийняття, то за наявності у дітей поведінкових або емоційних розладів у більшості вчителів виявлено нейтральне або негативне ставлення.

Викликане таке ставлення переважно сумнівами когнітивного та морального характеру: йдеться і про дотримання інтересів дітей з особливими потребами, і про дотримання інтересів «звичайних» дітей. Найбільш обговорюваною проблемою, що виникає у «змішаних» класах, є проблема дотримання прав «звичайних» учнів за якістю освіти. Вона зумовлена відмінністю в когнітивних здібностях, які безпосередньо впливають на процес навчання всього класу [15], адже вибір освітніх програм і методів навчання передбачає можливість їхнього засвоєння кожним учнем, а значить, за наявності у класі когнітивно більш слабких учнів рівень науковості буде неминуче знижуватися. Не менш вагомі й сумніви морального характеру, адже інклюзивна освіта покликана підносити особистісні можливості всіх дітей, пробуджувати в них доброту і здатність до співпереживання, гуманність, толерантність, готовність допомогти. Але якщо проблеми інклюзії розв'язуються не шляхом спільних зусиль держави, суспільства й людини на тлі роз'яснювальної роботи з батьками та морального виховання учнів, а (як це надто часто буває!) шляхом обмеження освітніх прав решти дітей, результат буде зворотний очікуваному – відторгнення, поглиблення ексклюзії.

Численні сумніви такого плану висловлюються й на пострадянському просторі, де інклюзія тільки набуває досвіду. Підкреслимо, що у жодному разі мова не йде про заперечення ідеї інклюзії, – ідеться про випадки некоректності й неделікатності при її впровадженні. Тому не зайве прислухатися до думки дослідників, які вважають хибним поширене сприйняття інклюзивної освіти як створення адекватних умов для соціалізації виключно дітей-інвалідів. А чим у такому разі освіта буде для решти дітей, чиї права та завдання соціалізації аж ніяк не скасовуються? [5, с. 19]. Уточнимо, що до категорії «інші» в умовах непростої української дійсності потрапляє чимало дітей з бідних чи неповних родин тощо, для яких когнітивна насиченість освіти – чи не єдиний шанс стати конкурентоздатними та відбутися в житті. Тому ми солідарні з тією думкою, що освітня інклюзія повинна поважати права всіх: не тільки гарантувати учням з особливими освітніми потребами повне залучення до освітнього процесу масового освітнього закладу (і через нього – до соціокультурного середовища), створення умов, адекватних можливостям установи спеціалізованої, – а й означати свободу вибору для «звичайних» учнів між інклюзивним і звичайним класом та, в разі вибору першого варіанту, – забезпечувати якість і темп навчання, передбачених освітнім стандартом, визнання й дотримання учнями встановлених соціальних норм і правил інклюзивного навчання [5, с. 19; 6, с. 6]. Інклюзивна освіта мусить бути, таким чином, адекватною для всіх її учасників, забезпечуючи кожному можливість вирішити власні завдання соціалізації.

Ставлення суспільства до людей з особливими потребами є, як бачимо, однією з першорядних проблем інклюзії, що заслуговує на етико-філософську рефлексію – найчастіше в категоріях моральної норми, обов'язку, відповідальності, справедливості, тобто у проблемному полі соціальної філософії. Це ставлення визначається, загалом, рівнем розвитку та станом культури, – сучасна культура прагне визначити таким людям гідне місце. Практично у всіх країнах світу, що схвалили та практикують інклюзивну освіту, її розглядають не тільки як певне освітнє благо для дітей з особливими потребами, що само собою важливо, а «як шанс для всього громадянського суспільства, що дістає можливість практично зреалізувати гуманістичні цінності рівних прав, свобод і гідності кожної людини. У цьому сенсі інклюзію слід розуміти навіть не як освітній, а як соціокультурний проект або нову гуманітарну практику» [3, с. 4-7.]. Інклюзивна освіта, якщо розглядати її під таким кутом зору, – це крок до культури, в якій цінність людської особистості буде визначатися не її корисністю у прагматичному сенсі, а людською гідністю, можливістю жити, вірити, сподіватися, любити. Іще півстоліття тому А. Швайцер, названий Стефаном Цвейгом генієм людяності, наголошував: «Моральність вимагає від нас, щоб незнайомі люди не були для нас чужими, <...> немає чужих людей, є просто люди, чиї турботи повинні стати

вашими турботами» [10, с. 128]. Таким чином, подолати проблему соціальної ексклюзії, забезпечивши кожній людині можливість бути залученою до культурних, соціальних, політичних, економічних процесів, можливість зреалізувати свій людський потенціал, можна тільки шляхом створення «інклюзивного суспільства» – таких соціальних відносин, за яких відмінності між людьми розглядаються не як загроза ідентичності, стабільності, благополуччю, а як ресурс для взаємного збагачення. Це покладає особливу відповідальність на всіх тих, від чиїх зусиль, терпіння, мудрості й професіоналізму залежить реалізація інклюзивних практик, які, зважаючи на їхні ціннісно-смислові й морально-етичні основи, потрібні всьому суспільству, а не тільки людям з особливими потребами.

Безумовно, саме усвідомлене моральне ставлення суспільства до інклюзивної освіти здатне забезпечити морально виважену діяльність у цій сфері шляхом нормативної регуляції взаємин суб'єктів спілкування, реалізації прав і свобод особистості (у Фроммівському розумінні – не як «свободи від», а як «свободи для» [9]). Але не менш важливим є те, як проблему дітей з особливими потребами сприймають усі ті, хто до таких дітей причетний: ті, хто їх навчає, хто вчиться разом з ними, хто виховує їх у родині. І в цьому питанні доводиться визнати обмеженість етикоцентристського підходу, ігнорування якої, – застерігає В. Малахов, – здатне спричинитися до істотних аберацій [4, с. 34]. Атмосфера жорсткої імперативності, породжена суто етичним наполяганням на причетності, виявляється не надто доречною, коли йдеться про творення й осмислення духовно-моральних основ людського спілкування: «Екзистенційно й дослідно не забезпечене етичне обертається примусом: так, ми можемо спробувати змусити себе та інших виявляти «принципову» довіру до світу, < > але ж довіра цінується саме тоді, коли вона не вимушена, коли вона виникає з глибин нашої суб'єктивної спрямованості» [4, с. 34]. Причетність як довірливе й відповідальне звернення до Іншого, як результат вільного волевияву, а не як підпорядкування зовнішньому примусові (бодай і морально обґрунтованому) – саме в такому напрямі розвиває онтологію причетності («морально релевантну онтологію») В. Малахов, апелюючи до філософії Іншого Е. Левінаса, філософії вчинку М. Бахтіна, до концепцій Неіншого Н. Кузанського і глибинного спілкування Г. Батищева.

Щоби повною мірою усвідомити й відчути моральнісну природу інклюзії, варто звернутися до творчості сліпоглухого московського професора Олександра Васильовича Суворова, – психолога, філософа, педагога, поета, учня й послідовника О. Мещерякова, Е. Ільєнкова, О. Леонтьєва, – для якого спосіб життя – долання. У трирічному віці він втратив зір, у дев'ятирічному – слух, але при цьому зумів відбутися як особистість, як учений, як громадський діяч. «Гідність», «мужність», «воля до життя», «повноцінність», «самостійність», «незалежне життя», «оптимізм», «моральний саморозвиток» – ось базові категорії філософсько-психологічної концепції й головні теми педагогічної та громадсько-просвітницької діяльності цієї людини: «Для мене бути й відбутися людиною – значить, по-перше, мати можливість бути корисним; по-друге, мати можливість займатися літературною і теоретичною творчістю, повністю цю можливість використовуючи; по-третє, відповідати за тих, хто від мене залежить, і за себе перед ними» [8, с. 6]. Кандидатську дисертацію (як зауважив сам О. Суворов, це «дисертація від першої особи») він присвятив проблемі саморозвитку особистості в екстремальній ситуації сліпоглухоти. Підкреслюючи «саморозвиток», учений прагнув наголосити на активній ролі людини в обжитому соціальному просторі, особливо у стані зростання, необхідність мобілізації всіх особистісних сил для її становлення як суб'єкта свого життя. Не тільки наукові праці, а й весь життєвий шлях О. Суворова доводить, що змістовне життя людини залежить насамперед від неї самої. Але це можливо, уточнює дослідник, лише в тому випадку, якщо соціальна організація «дозволяє» індивідові бути суб'єктом власного життя, господарем своєї долі, а «в умовах соціальних джунглів повторення цієї тези обертається форменим знущанням або цілковитою безвідповідальністю» [8, с. 18].

Особливої значущості в концепції О. Суворова набувають етичні категорії «людяність», «любов»: у докторській дисертації він розглядає людяність як чинник саморозвитку особистості, а авторський метафоричний ряд містить такі поняття, як «взаємна людяність», «зірке серце»,

«мистецтво любові». В одному з телеінтерв'ю О. Суворов говорив, що в його житті було дві великі любові – любов до матері й любов до дітей. Саме ставлення суспільства до дітей стало для нього головною турботою. Вживаючи поняття сирітства в широкому значенні (як соціальне явище, що характеризує спосіб життя дітей, що залишилися не тільки без батьків, а й без опіки батьків, без батьківського піклування або любові), О Суворов веде мову про п'ять його видів [8, с. 19]: власне сироти (діти, чиї батьки рано померли), «позбавленці» (діти, чиї батьки позбавлені батьківських прав), «відмовники» (діти, чиї батьки самі відмовилися від них), «інтернатські сироти» (діти, котрі виховуються в інтернаті, що обмежує участь батьків у вихованні), «домашні сироти» (діти, батьки яких обходять дитину увагою або просто її не люблять). І три з цих видів сирітства, за винятком (і то частковим), першого й четвертого, – наслідок соціальної безвідповідальності й «розлюднення суспільства». Не секрет, що в сучасному відчуженому світі будь-який індивід гостро потребує причетності до якоїсь конкретної людської спільноти, відчуття уваги, прихистку й захистку в колі рідних і близьких людей. То що ж казати про тих, для кого навколишній світ людей є екстремальним. Не випадково ж навіть для такої надсильної й цілеспрямованої людини, як О. Суворов, константною темою рефлексії, що знову й знову проривається крізь захисні мури мужності й оптимізму, виявляється відчуження, яке виражається в метафорах «осередок Болю», «розвідник на важкій планеті», «життя й виживання», «знелюдненість спілкування», «соціальний параліч», «стань невидимкою!», «обличчям до заходу», «гідність у склепі», «зі склепу з любов'ю» й под. А все ж, зауважимо, навіть у склепі – з гідністю, навіть зі склепу – з любов'ю. І завжди з надією, яка освітлює все творчість мужнього вченого, – надією на просте людське розуміння й підтримку.

Можливо, тому, розмірковуючи про елітарність (а ми б додали й ексклюзивність) гуманізму в сучасній освіті, О. Суворов упродовж усього творчого життя шукає визначення, яке відображало б суть педагогіки, званої сьогодні інклюзивною: «педагогіка оптимізму», «педагогіка стежки», «спільна педагогіка», «педагогіка підтримки», «школа взаємної людяності», – «Ми не можемо відповідати за все, що діється. Але за що можемо відповідати, то нехай буде людяним і, отже, олюднюваним. Конкретним, а не абстрактним» [8, с. 19]. Бути щасливим, бути гідним, бути чуйним, – такі життєві інтенції цієї достойної людини про достойне життя в суспільстві, і такими повинні бути орієнтири достойного суспільства щодо людей, які більше за інших залежні від нашої людяності, адже «ми люди остільки, оскільки поводимося один з одним по-людськи» [8, с. 8].

Очевидно, що для побудови інклюзивного суспільства застосування спеціальних інклюзивних заходів не досить, адже інклюзія передбачає не тільки об'єктивну «включеність» у групу і в соціальну діяльність, а й суб'єктивне її сприйняття: почуття (обов'язково взаємні!) приналежності, причетності, повноцінності, індивідуальної та соціальної значущості, емоційний контакт із найближчим оточенням, із культурним та соціальним середовищем. Зважаючи на це, передумовами для інклюзії є не тільки особистісна й соціальна активність індивідів і груп, їх товариськість, розвинене коло інтересів, а й наявність моральнісних характеристик людини й суспільства, що сприяють активізації інклюзивних процесів: бути відкритим, толерантним, гостинним до людини (бути інклюзивним). Тим часом суспільна свідомість в Україні сьогодні демонструє явні ознаки схильності до соціальної ексклюзії: поляризуються оцінні критерії щодо соціально, етнічно й політично інших, будь-які відхилення від декларованих зразків сприймаються агресивно, порушуються та радикалізуються соціальні зв'язки індивідів і груп, вишукуються правові та моральні підстави для перешкод до їхньої участі в житті суспільства, – практики соціального відторгнення стають «нормами» повсякденного життя. Стан відкинутості й покинутості індивідів і груп, що виникає внаслідок цього, активізує механізми громадської дезінтеграції, аж до виникнення феномена моральної ексклюзії, – а це вже очевидне свідчення скаліченої суспільної свідомості, показник духовної інвалідності фізично здорових людей, духовно-моральної кризи суспільства в цілому. Тож очевидно, що докладати зусиль для якнайшвидшого «олюднення» соціокультурного середовища слід (і, здається, єдино можливо), починаючи з середовища культурно-освітнього, адже саме через нього, через сферу виховання неодмінно проходять шляхи ствердження

моральних норм і відновлення онтолого-антропологічних підстав людської моральності. Як відомо, суб'єкт певного типу моральної поведінки здатний розвинутися лише в певному культурному просторі (просторова сема первинно притаманна слову «етос»). Відповідно, свідомий суб'єкт відповідальної моральної поведінки, орієнтованої на гармонійне буття-з-іншим, носій високої моральнісної культури може відбутися тільки у просторі високої моральнісної культури, яким і має стати культурно-освітній простір.

1. *Дмитриев А. А.* Об отношении социума к интегрированному обучению детей с особыми образовательными потребностями / А. А. Дмитриев и др. // Специальное образование. – 2008. – № 9. – С. 18–26.
2. *Жигунова Г. В.* Интолерантность в отношении детей с ограниченными возможностями здоровья в образовательной среде / Г. В. Жигунова // Гуманизация образования. – 2010. – № 1. – С. 24–29.
3. *Левитская А. А.* Состояние и перспективы инклюзивного образования в России / Левитская А. А. //Социальная педагогика. – 2009. – № 1. – С. 4–7.
4. *Малахов В.* Иной и неиное в общении / Виктор Малахов // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна ; Спецвип. 1 : Койнонія. Філософія іншого та богослов'я спілкування. – 2010. – С. 15–48.
5. *Михайлова Н. Н.* Общность как принцип и результат инклюзивного образования / Михайлова Н. Н. // Инклюзивное образование : методология, практика, технологии : мат. междунар. научно-практ. конф. (20–22 июня 2011 г.). – М.: МГППУ, 2011. – С. 18–20.
6. *Назарова Н. М. К проблеме разработки теоретических и методологических основ образовательной интеграции / Н. М. Назарова // Психологическая наука и образование. – 2011. – № 3. – С. 5–11.*
7. *Софій Н.* Філософія інклюзивної освіти / Софій Н., Найда Ю. // Інклюзивна освіта : стан і перспективи розвитку в Україні : Науково-методичний збірник до Всеукраїнської науково-практичної конференції в рамках реалізації проекту «Створення ресурсних центрів для батьків дітей з особливими освітніми потребами» за підтримки програми IBPP–TACIS Європейської комісії / ВФ «Крок за кроком». – К. : ФО-П Придатченко П. М., 2007. – С. 7–14.
8. *Суворов А. В.* Человечность, достоинство, педагогика оптимизма / А. В. Суворов. – М. : Чистые пруды, 2009. – 32 с.
9. *Фромм Э.* Бегство от свободы / Эрих Фромм ; пер с англ. ; общ. ред. и послесл. П. С. Гуревича. – М. : Прогресс, 1989. – 272 с.
10. *Швейцер А.* Этика сострадания. Проповеди 15 и 16 / Альберт Швейцер ; пер. с нем. В. Рынкевича // Человек. – 1990. – № 5. – С. 126–133.
11. *Brandon T.* The lessons learned from developing an inclusive learning and teaching community of practice / Brandon T., Charlton J. // International Journal of Inclusive Education. – 2011. – V. 15. – no. 1. – P. 165–178.
12. *Cagran B.* Attitudes of Slovene teachers towards the inclusion of pupils with different types of special needs in primary school / Cagran B., Schmidt M. // Educational Studies. – 2011. – V. 37. – no. 2. – PP. 171–195.
13. *De Boer A.* Regular primary schoolteachers' attitudes towards inclusive education: a review of the literature / De Boer A., Pijl S. J., Minnaert A. // International Journal of Inclusive Education. – 2011. – V. 15. – no. 3. – PP. 331–353.
14. *Kam Pun Wong D.* Do contacts make a difference? The effects of mainstreaming on student attitudes toward people with disabilities / Kam Pun Wong D. // Research In Developmental Disabilities. – 2008. – V. 29. – PP. 70–82.
15. *Morton J. F.* Information Source Affects Peers' Initial Attitudes Toward Autism / Morton J. F., Campbell J. M. // Research In Developmental Disabilities. – 2008. – V. 29. – PP. 189–201.
16. *Schmidt M.* Classroom climate in regular primary school settings with children with special needs / Schmidt M., Cagran B. // Educational Studies. – 2006. – V. 32. – no. 4. – PP. 361–372.

Ірина Букрєєва, Андрій Орлов

УДК 316.647.5-053.6 (477)

Особливості міжетнічної толерантності учнівської молоді в умовах полікультурного міста (на прикладі загальноосвітніх шкіл Мелітополя)

В статті проаналізовано результати репрезентативного соціологічного опитування учнів старших класів загальноосвітніх шкіл полікультурного міста Мелітополь. Зазначено, що хоча в місті протягом багатьох років триває безконфліктний процес міжетнічної взаємодії, проте в середовищі учнівської молоді спостерігається латентні тенденції ізоляціонізму до представників певних етносів, які в подальшому можуть стати усталеними під впливом певних соціально-економічних чи

політичних обставин. Автор наголошує, що етнічна толерантність проявляється не лише в нейтральному, а в позитивному ставленні до іншої етнічної групи, готовності до співпраці, партнерстві, визнанні прав іншого, сприйняття як собі рівного, що претендує на розуміння і співчуття.

Ключові слова: *міжетнічна толерантність, учнівська молодь.*

The article analyzes the results of a representative survey of the students Staszic school multicultural city of Melitopol. It is noted that while in the city for many years, continuing a conflict-free process of interethnic interaction, but in the environment of students observed latent tendencies of isolationism to members of certain ethnic groups, which in future can become sustainable under the influence of certain socio-economic or political circumstances. The author emphasizes that ethnic tolerance is manifested not only in neutral, and positive attitudes towards other ethnic groups.

Key words: *inter-ethnic tolerance, school youth.*

Формування сучасної української політичної нації неможливе без врахування реалій етносоціальних процесів, характеру, особливостей та тенденцій розвитку етносів та народів, що населяють територію України. Наявність у складі населення України представників понад 100 етносів неминуче ставить питання про особливості міжетнічного спілкування, відношення до «Іншого», який завжди чимось відрізняється: світоглядними установками, культурними традиціями, звичаями, поведінкою, мовою тощо, або навпаки чимось схожий. Такі процеси несуть у собі відкритий конструктивний потенціал, але при цьому не можуть бути безконфліктним.

Особливу актуальність формування міжетнічної толерантності набуває в умовах багатонаціональних груп і колективів, де треба не допускати ситуацій прояву нерівності дітей у правах й обов’язках. Різномовність у середовищі учнів частенько призводить до вибірковості у спілкуванні, національної ізольованості груп та окремих їх членів. Відмінність національно-етнічних особливостей, яким учні часто надають оцінний характер, а також специфіка сімейних установок, традицій накладають певний відбиток на поведінку і на взаємовідношення дітей з оточенням.

Серед авторів, що розглядають загальнотеоретичні проблеми толерантності та її впливу на формування та розвиток механізмів державного управління, слід виділити роботи провідних вітчизняних вчених В. Князєва, Ю. Куца, П. Надолішнього, М. Пірен, В. Ребкала, С. Римаренка, Т. Сенюшкіної, Л. Шкляра та ін.

Проблеми етнічної самосвідомості, етнічної ідентичності, історичної пам'яті, етнічних стереотипів, етнічної толерантності активно розробляються В.С.Агеєвим, М.Г.Герасимовою, В.Г.Городяненком, Л.Гудковим, Н.М.Лебедєвою, Н.П.Москаленко, В.М.Онищуком, В.Н.Павленко, В.Н.Паніною, С.В.Рижовою, З.В.Сікевич, В.Ю.Хотинець, М.О.Шульгою.

Тоді як чимало робіт присвячено аналізуаспектів толерантності молоді взагалі, проблема формуванняміжетнічної толерантності учнівської молоді, зокрема учнів старших класів загальноосвітніх шкіл залишається поза увагою дослідників.Проте, ранній юнацький вік – це етап пошуку самостійних життєвих орієнтирів, вибору соціальних норм і цінностей, які далі вже доросла людина реалізує у житті. В цей період формується система цінностей та етнічної свідомості як орієнтирів власної поведінки. До того ж більшість випускників загальноосвітніх шкіл є соціальною стратою, яка незабаром поповнить студентство як найактивнішу суспільно-політичну силу, що швидко сприймає і реагує на будь-які суспільно-політичні та економічні перетворення. Тому виховання у підростаючого покоління поваги до прав іншої людини, терпимості, міжетнічної толерантності, розуміння інших є першочерговим завданням сучасної освіти.

Етнічна толерантність розуміється сучасними дослідниками не просто як відсутність негативного, а скоріше як наявність позитивного або нейтрального ставлення до іншої етнічної групи, тобто як готовність контактувати з представниками цієї групи такими, які вони є, при збереженні, однак, позитивного ставлення до своєї групи. Український дослідник М.Б. Євтух дає таке визначення міжетнічноїтолерантності: ,,Міжетнічна толерантність – терпиме ставлення представників однієїетнічної спільноти до представників іншої спільноти, до відмінних культурнихтрадицій,готовність

до позитивної взаємодії з носіями різноманітних етнічностей"[2, с.12].

Толерантністьетнічна– терпимість до будь-яких проявівіноетнічного менталітету (у поведінці, способіжиття, характері, висловлюваннях тощо)[6, с.56].

Сучасна соціально-психологічна література трактує етнічну толерантність як – готовність особистості терпимо сприймати ті чи інші явища національного життя і міжетнічних стосунків [3, с.390].

У більш широкому розумінні концепт толерантності означає прагнення людей до встановлення та підтримання згоди, єдності, враховуючи при цьому багатоманітність та відмінність поглядів, інтересів тощо [1].

Міжетнічна толерантність – повага, сприйняття та правильне розуміння духовно-культурних проявів етнічних спільнот. Це, інституціолізований через посередництво державної етнонаціональної політики універсальний принцип демократичного державотворення в поліетнічному суспільстві [4, с123].

Узагальнюючи різні підходи до поняття етнічної толерантності, автор розуміє її як складну соціально-психологічну установку особистості, що виражається в терпимості до чужого способу життя, чужих звичаїв, традицій, звичаїв, іншим почуттям, думкам і ідеям. Терпимість відносно людей, що належать до іншої національності, припускає, що ми усвідомлюємо існування схожості, що ховається під відмінностями.

Етнічна ж толерантність припускає не просто прийняття іншого етносу таким, яким він є, а готовність до співпраці, культурного взаємообміну і взаємозбагачення, взаємної емпатії, тобто до досягнення ментальності етноіншого.

Рівень толерантності суспільства в цілому обумовлений локальними процесами. Їх наслідки залежать від опосередковуваного ефекту місцевих соціальних, економічних і культурних умов, а також від дій індивідуальних акторів у деяких ситуаціях. Одним із таких локальних осередків міжетнічної взаємодії в українському суспільстві є м.Мелітополь, в якому більш ніж 220 років гармонійно співіснують понад 100 етнічних та національних спільнот.З огляду на таке етнокультурне розмаїття, місто з ініціативи Центру розвитку «Демократія через культуру» у 2008 році вперше представляло Україну у пілотажному проекті Ради Європи «Інтеркультурні міста».

Історико-культурні умови, етнонаціональний склад міста створили специфічне соціокультурне середовище, в якому і зараз триває безконфліктний інтегративний тип розвитку міжнаціональної взаємодії. За довгий час спільного проживання поступово стерлися межі настороженості до іншої, «чужої» культури, що знайшло відображення переважно в толерантному ставленні етносів один до одного.

А оскільки Мелітополь є молодіжним та студентським містом, то з метою виявлення рівня толерантності в середовищі учнів старших класів загальноосвітніх шкіл лабораторією соціологічних досліджень Мелітопольського державного педагогічного університету ім. Б.Хмельницького було проведено соціологічне опитування «Особливості міжетнічної толерантності учнівської молоді загальноосвітніх шкіл міста» [5]. В якості об'єктів спостереження виступала учнівська молодь міста віком від 15 до 17 років. Генеральна сукупність (N) становить 1259 осіб. Вибіркову сукупність (n) склали 300 осіб (175 дівчат і 125 молодих чоловіків). Похибка вибірки не перевищує +-3% при p = 95%.

У остаточну вибірку ми включили лише представників домінуючих етносів Мелітополя – українців та росіян. Представників інших етнічних спільнот нами виключено з розгляду через такі причини.

По-перше - етнічна приналежність значно впливає на ставлення до представників інших національностей, і в першу чергу, розрізнення буде проходити по лінії «титульний етнос (етноси) – інші етнічні групи». Тому таке ставлення потрібно вивчати окремо, контролюючи різні фактори, що можуть впливати на міжетнічне спілкування в цьому аспекті.

По-друге - у більших соціальних масштабах, ніж відносини між однокласниками, значення мають поширені, типові закономірності, якими, в даному випадку, на нашу думку, є ставлення представників найчисленніших етносів до інших етнічних груп. Виходячи з цього, ставлення українців та росіян як найбільш чисельних етносів до інших етнічних груп (які в даному випадку є національними меншинами) є більш значущим. Тому, розглядаючи дані дослідження, ми брали до уваги лише відповіді респондентів, які віднесли себе до українців та росіян.

Знати та дотримуватися культури свого народу є невід`ємною складовою етнічного виховання підростаючого покоління, яка безпосередньо вказує на усталені ознаки ідентичності особистості. Проте, лише кожен другий респондент (46,5%) відчуває гордість за традиції і культури свого народу. Можна припустити, що частина старшокласників недостатньо знають власну культуру, оскільки в даному регіоні не існує традиції дотримуватися більш менш усталених культурних традицій та звичаїв, відсутня практика їх популяризації серед широкого загалу.

Більша частина опитаних добре розуміють що таке толерантність: 25,6% респондентів відповіли, що це терпимість до іншої думки, яка суперечить власній, 23,3% - терпимість до людей іншої національності, віросповідання, 23,3% - поважне ставлення до людей іншої національності, взаєморозуміння з людьми іншої національності, віросповідання, політичних поглядів, 23,3% - солідарність (здатність надавати допомогу, підтримати іншого в складну хвилину), а 14% вважають, що це ввічливість.

19% опитаним подобається те, що в їхньому місті живуть люди іншої національності, 73,8% не звертають на це увагу, при цьому 81,4% не відчувають дискомфорту якщо поряд ними знаходяться люди іншої національності.

Проте, лише 58,2% підлітків вважають, що люди в Україні толерантні, а 18,6% вказали, що в місті відчувається негативне ставлення до людей через інше етнічне походження, релігію, мову тощо.

Найчастіше це проявляється в коментарях до інтернет-публікацій (46,7%), в публікаціях ЗМІ (преса, телебачення, інтернет) – 33,3%, в не толерантних висловлюваннях політиків – 26,7%, в середовищі однолітків – 23,3%, на вулиці, транспорті, черзі – 13,3%, і навіть у колективі де навчаються – 13,3%.

Найбільша частина опитаних (61,1%) вказали на те, що нетолерантне ставлення проявляється в грубій образі на адресу представників іншої національності («кацап», «хохол», «фашист», «бандерівець»), 30,6% - у зневажливому ставленні до людини через іншу етнічне приналежність, 22,2% - неповазі до звичаїв та традицій інших народів, 16,7% - обговорюванні територіальних домагань, 8,3% - зневажливому ставленні до людини через релігійну приналежність, 5,6% - небажанні знайомитися з культурою інших етнічних груп.

Водночас, учнівська молодь показала достатній рівень толерантності. Так, 83,7% респондентів згодні з твердженням, що про людину треба судити за його моральними і професійними якостями, а не за національною ознакою, 97,7% вважають, що людина повинна з повагою відноситися до думки іншої людини, навіть якщо вона є представником іншої національності чи віросповідання. 90,5% респондентів впевнені, що традиції, звичаї, релігія інших народів заслуговують на повагу, навіть якщо вони здаються не зрозумілими, 88,4% - згодні з тим, що народи не можна ділити на хороші та погані, бо в кожному народові є погані та хороші люди.

Проте, третина респондентів (30,2%) вважають, що сучасній людині її національність повинна бути байдужа. Це свідчить, що у частини молодих людей не сформовані чіткі етнічні ідентифікаційні ознаки і вони не усвідомлюють значення етнічних та культурних цінностей.

Для виявлення рівня соціальної дистанції, яку продукує учнівська молодь міста, була використана шкала Богардуса, модернізована і адаптована до вивчення міжетнічної толерантності в Україні Н.Паніною і Є.Головахою.

Результати дослідження свідчать про те, що рівень соціальної дистанції в місті і цілому помірний (4,134078). Найменша соціально-психологічна дистанція є по відношенню до українців (М – 1,42) та росіян (М – 2,69), яких готові прийняти в якості членів сім`ї та близьких друзів. Слід звернути увагу на той факт, що традиційно молодь продукувала до росіян дещо меншу соціальну дистанцію (М=1,89) за даними опитування молоді Мелітополя лабораторією соціологічних досліджень (2011 рік).

Найбільшою – до представників таких етнічних груп як роми (М = 5,1) та чеченці (М = 5,23), що свідчить про наявність проблем інтегрування даних етнічних груп у міське середовище. Наближаються до критерію «прийняти лише як громадян моєї країни» представники таких етносів як азербайджанці (М = 4,79), узбеки (М = 4,95), караїми (М = 4,98), албанці (М = 4,8).

Цей факт, ймовірно, пояснюється тим, що українці та росіяни є найчисленнішими національностями на території регіону та України в цілому, тому більшість опитаних найбільше знайомі з особливостями,

традиціями та звичаями цих етносів, вони є передбачуваними для більшості опитуваних. Крім того, статус титульної по відношенню до української нації та вплив російської культури та історії по відношенню до представників російської етнічної групи були також важливими чинниками незначної соціально-психологічної дистанції по відношенню до представників згаданих національностей.

До представників інших етнічних груп в цілому зберігається помірна соціальна дистанція: білоруси (М =3,26), татари (М = 3,73), поляки (М = 3,51), болгари (М = 3,93), німці (М = 3,71, чехи (М = 3,91), яких готові прийняти в якості сусідів, які поживають на одній вулиці. Греків (М = 4,09), євреїв (М = 4,62), вірмен (М = 4,53), грузин (М = 4,49), молдаван (М = 4,43), корейців (М = 4,10) молодь готова прийняти в якості колег по роботі.

І хоча до більшості етнічних груп учнівська молодь демонструє помірну соціальну дистанцію, все ж таки частина опитаних (20,9%) вважають, що люди, які мають історичну Батьківщину за межами України, мають повернутися до неї, 23,3% - вагалися з відповіддю на це питання. Такі дані свідчать про існування все ж такі латентних ізоляціоністських тенденцій в середовищі школярів, які в подальшому можуть прогресувати до певної ступені радикалізму.

Цікавою в цьому зв'язку є думка респондентів щодо бажання ознайомитися з культурою інших народів. Так, найбільш цікавими для старшокласників виявилися культури німців (39,3%) та греків (39,3%), чехів (31,7%), білорусів (31,7%), поляків (29,3%), росіян (29,3%), татар, грузин, євреїв, корейців – по 22%, болгар (19,5%), азербайджанців 12,2%. Найменш бажаючих виявилось щодо ознайомлення з культурою вірмен та молдаван – по 7,3%, албанців, караїмів, узбеків та циган – по 2,4%, чеченців – 4,9%.

Таким чином, молодь не цікавиться культурою тих етнічних груп, до яких демонструю найбільшу соціальну дистанцію.

Хоча у школах містаі викладається факультатив з основи християнської культури, і результатом є те, що діти ставали учасниками як обласних, так і Всеукраїнських конкурсів, проте серед релігій світу найбільш зацікавленість учні виявили саме до християнства, спецкурс з якого хочуть послухати 31,6% опитаних, ісламу – 26,3%, буддизму – 21,1%. Водночас, 10,5% опитаних не проти більш глибше ознайомитися з католицизмом, 7,9% - з протестантизмом, 5,3% - з іудаїзмом.

Не дивлячись на те, що місто є інтеркультурним, лише 9,3% опитаних вважають, що в місті розроблена медіа-стратегія для поліпшення образу етнічних груп. Що місцеві ЗМІ не приділяють уваги питанням міжетнічної толерантності свідчить й те, що 70% старшокласників не знайомі з діяльністю національно-культурних товариств, і лише 12,5% - знають про їх діяльність зі ЗМІ.

Лише 14% респондентів вказали на те, що в їхній школі відбуваються позакласні заходи з міжетнічної толерантності, які в основному зводяться до проведення класних годин з питань міжкультурного спілкування, на що вказали (71,4%), участь у проектах з презентації культур різних народів (33,3%), проведенням різних спортивних заходів в яких беруть участь представники різних етнічних груп – 9,5%. Проте 80,5% респондентів вказали на те, що в школах відсутні навчальні предмети та факультативи з питань релігійного та міжетнічного спілкування, що свідчить про відсутність у виховному процесі системності з питань культури толерантності.

Постійне повсякденне спілкування з представниками етнічних спільнот (спільна праця, дозвілля, заняття спортом, туризмом, відвідування культурних заходів) теж підвищує рівень толерантності: серед тих, хто проводить дозвілля з представниками етнічних спільнот декілька разів на місяць - 88,9% не відчувають не якого дискомфорту поруч з ними, один чи два рази на півроку 80%, і жоден респондент не висловився проти того, що в його місті (домі) живуть люди іншої національності чи віросповідання.

Таким чином, інтеркультурне середовище міста та міжетнічне виховання впливає на культуру толерантності старшокласників, визначаючи достатню високий рівень. Водночас у середовищі молодих людей відчутні і латентні тенденції ізоляціонізму до певних етносів, які можна пояснити певними упередженнями, що склалися завдяки тим же особистим контактам. Так, водночас, спілкуючись на повсякденному рівні певна частина респондентів (11,1%), які спілкуються з ними кожного дня відчувають себе незручно, 20% тих, хто спілкується один чи два рази на

півроку, а 25% опитаних не хочуть проводити з ними дозвілля, а серед тих респондентів, які відвідують помешкання представників етнічних спільнот 20% відчувають незручності. З огляду на такий стан, подальші дослідницькі розробки можуть бути спрямовані на виявлення причин упередженого ставлення підлітків до представників не титульних етнічних груп, запобігання тенденцій ізоляціонізму в шкільному середовищі тощо.

1. Власенко Т. Толерантність у політичному дискурсі України / Т.Т.Власенко // Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент. – Вип. 6: збірник наукових праць. – Київ: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2011. – 260с.

2. Міжетнічна інтеграція: постановка проблеми в українському контексті [Текст]: навч. посіб. / В.Б. Євтух, В.П. Трощинський, Л.О. Аза. – К. : ВПЦ "Київ. ун-т", 2003. – 58 с.

3. Психология: Словарь / [авт.-сост. А.В. Петровский, М.Г. Ярошевский]. —2-е изд., испр. и доп. - М. : Политиздат, 1990. - 494 с.

4. Сичова М.Д. формування міжетнічної толерантності в українському суспільстві: державно-управлінський аспект: дис. …наук з державного управління. 25.00.01 / М. Д. Сичова. - К., – 2012 – 506 с.

5. Соціологічне опитування «Особливості міжетнічної толерантності учнівської молоді загальноосвітніх шкіл міста» // Лабораторія соціологічних досліджень МДПУ ім. Б. Хмельницького, 2014.

6. Етнічний довідник: поняття та терміни – К., 1997. – 141 с.

Наталія Гордієнко

УДК 376.02

Засвоєння соціальних норм школярами з особливими потребами у виховному просторі навчально-реабілітаційного центру

У статті розкрито сутність соціальних норм як стандартизованих правил поведінки, за допомогою яких вимоги суспільства, соціальних груп і окремих людей переводяться в еталони, моделі, стандарти належної поведінки і в такій формі адресуються особистості. Доведено, що процес засвоєння соціальних норм школярами з особливими потребами найбільш ефективно здійснюється в умовах збагаченого виховного простору, найважливішим компонентом якого є учнівсько-студентське самоврядування. На прикладі Хортицького національного навчально-реабілітаційного багатопрофільного центру проаналізовано систему самоврядування у формі державного устрою з елементами президентської республіки, яка сприяє розкриттю життєтворчого потенціалу дитини, мобілізації її компенсаторних ресурсів у процесі активної самодіяльності, спрямованої на розв'язання суспільно значущих завдань.

Ключові слова: *соціальні норми, виховний простір, навчально-реабілітаційний центр, учнівсько-студентське самоврядування.*

The article deals with the essence of social norms as the standardized rules of conduct, with the help of which the demands of society, social groups and individuals are set into patterns, models, standards of proper behavior and in that form are addressed to an individual. It is proved that the process of mastering of social norms by students with special needs is carried out most effectively in terms of enriched educational space, the most important component of which is pupil-student government. On the example of Khortytskyi national educational and rehabilitation center the system of self-government in the form of state regime with the elements of the presidential republic that contribute to solving of life-creating potential of a child, compensatory raising of resources in the process of active independence action aimed at solution of important social problems is analyzed.

Key words: *social norms, educational space, educational and rehabilitation center, pupil-student government.*

Поступальний рух України у напрямі євроінтеграції відкриває нові можливості для системного проведення довгоочікуваних реформ в освітній сфері, забезпечення пріоритетності соціальної політики рівноправності, яка забезпечує задоволення

потреб усіх громадян, незалежно від стану їх здоров'я. Першочергового значення набуває проблема успішної соціалізації молоді з особливими потребами, оскільки фахівці констатують розповсюдження випадків, коли випускники цієї категорії закінчують школи та вищі навчальні заклади з непоганими показниками навчальної успішності, проте, не в повній мірі готові до самостійного життя в сучасних соціальних умовах. Зокрема, актуальним завданням є формування соціальних норм молоді з особливими потребами в умовах освітньо-реабілітаційного простору, адже саме засвоєння певних, чітко визначених норм є обов'язковим етапом інтеграції особи в будь-яку спільноту: освітню, професійну, культурну, громадську тощо. Завдяки нормам здійснюється регулювання і соціальний контроль за поведінкою громадян. Саме дотримання ними норм забезпечує найбільш доцільне і гармонійне функціонування суспільства відповідно до його потреб. Загальнолюдські, загальноприйняті норми слугують посередниками в соціальному житті між особами чи групами осіб і мікросоціумом чи суспільством в цілому, сприяють інтеграції, соціальній взаємодії різних суб'єктів.

Визначаючи взаємини між людьми, соціальні норми пропонуються для дотримання їх вербально (правила, наукові знання, думки та ін.); у предметно-знаковій формі (зразки одягу, уніформа та ін.). Соціальні норми розробляються у всіх сферах суспільної практики та у всіх сферах суспільних відносин.

За допомогою соціальних норм вимоги суспільства, соціальних груп і окремих людей переводяться в еталони, моделі, стандарти належної поведінки і в такій формі адресуються особистості. Таким чином підтримується порядок і безконфліктне співіснування людей у будь-якому мікросоціумі, що забезпечує можливість, з одного боку, навчитися особливостям певної поведінки у даній структурі, а з іншого боку, забезпечити контроль щодо дотримання заданих норм у конкретній сфері діяльності її учасників. У цьому контексті соціальні норми розглядаються як утворення, які впорядковують людську поведінку, забезпечують визначеність, структурованість, стабільність, передбачуваність стосунків у соціумі, без яких неможлива людська взаємодія і існування суспільства.

Оскільки поняття «норми» відноситься, головним чином, до спеціальних очікувань «правильної або належної» поведінки, то під «нормами», на думку С. Малахова [6, с. 28], розуміється наявність певної закономірності, відтінок згоди, вимоги виконати щось, або, напроти, заборона, яка накладається на певну дію.

М. Корнєв та А. Коваленко [5, с.172-175] терміном «норма» позначають стандартизовані правила поведінки, що приймаються членами певної групи за узгоджені специфікації очікуваної функції групи як системи, а також функції кожного члена групи всередині системи. Вони стверджують, що у нормах фіксується здатність, усталеність умов діяльності індивіда та форми його поведінки у певних ситуаціях. Для індивіда, на їх думку, існування системи норм важливе тим, що ця система забезпечує його сукупністю орієнтирів у навколишній дійсності, «розставляючи» для нього знаки оцінки, об'єктів та явищ.

Людина як соціальна істота характеризується не тільки особистісними якостями, але й здатністю співіснувати з іншими людьми в суспільстві, до якого вона належить. Ефективність співіснування залежить від того, які норми в даному соціумі визнані як прийняті. Досліджуючи проблему соціальних норм, Д. Ядранський визначає їх як «норми поведінки», прийняті у суспільстві на певному етапі розвитку та засновані на врахуванні історичного досвіду, які є обов'язковими для виконання всіма членами суспільства для того, щоб суспільство ідентифікувало їх як своїх повноправних членів (таке визначення справедливе як для макро-, так і для мікросоціуму [9, с. 27].

Разом із тим, він зазначає, що нові норми майже не розробляються, а існуючі застарівають, внаслідок чого не використовуються [8, с. 22], що накладає певний відбиток на соціальне життя людини, її соціальну діяльність. Соціальна діяльність людини, за дослідженнями Д. Ядранського, є основою всього її життя, де її структурними елементами виступають трудове, суспільне і сімейне життя, у їх взаємозв'язку і взаємозалежності [8, с.125].

На думку Г. Беккера і А. Боскова [1, с. 628], норми офіційно і неофіційно, але обов'язково впливають на індивідів і групи з тим, щоб змусити їх дотримуватись цінностей даного суспільства. Це особливо

важливо в умовах соціальної невизначеності і нестабільності, в умовах змін та становлення нових нормативних устоїв суспільства, змін у способах життя людей, підкреслюють Є. Головаха і Н. Паніна [3, с. 13] тому, на думку А.І. Ковальової [4, с. 89], поняття «норма» доцільно трактувати як узаконену установку, загальновизнаний обов'язковий порядок, стан чого-небудь.

Соціальні норми являють собою єдність трьох сторін: по-перше, вони – елементи суспільної свідомості, по-друге, вони – елементи індивідуального, по-третє, вони – практичний результат кореляції особистістю своїх індивідуальних правил життя з правилами і нормами, визнаними у даному суспільстві, групі. Від ступеня єдності цих моментів залежить ступінь узгодженості поведінки особистості з соціальними нормами, визнаними в суспільстві [2].

Соціальні норми в навчально-реабілітаційних центрах виступають в якості гаранта, еталона поведінки, в якості можливої лінії діяльності, яка реалізується в соціальних практиках учнів. Взаємодія навчально-реабілітаційних центрів та сучасного суспільства виникає на ціннісному рівні. Головна задача процесу соціалізації полягає у засвоєнні особами з особливими потребами моральних цінностей. Головною задачею соціалізаційного процесу, побудованого на базі моральних еталонів і цінностей, є формування у вихованців навчально-реабілітаційних центрів настанови на конструктивне входження в суспільство. Саме така настанова виступає в якості головного регулятора діяльності осіб з особливими потребами, які навчаються в умовах навчально-реабілітаційних центрів.

Процес засвоєння соціальних норм школярами з особливими потребами найбільш ефективно здійснюється в умовах збагаченого виховного простору. М. Ільчиков, А. Капська, В. Караковський та Л. Новікова характеризують виховний простір як соціально-педагогічне утворення, для якого наявними є системоутворювальні складові, системопов'язувальні і системовизначальні елементи. До системоутворювальних елементів належать заклади освіти різного типу, в яких функціонує виховна система. Складовими є всі елементи соціокультурного середовища, які задіяні в процесі виховання. Системоутворювальними елементами виступають: цілі, які поділяє більшість учасників виховного процесу; єдина педагогічна стратегія, зорієнтована на пріоритети гуманістичного виховання; спільна територіальна субкультура; розвинена мережа зв'язків та відносин гуманістичного характеру; усвідомлення суб'єктами виховання своєї психолого-соціальної спільності. Системовизначальними є ті заклади, що задають тон відносинам у просторі, визначають його спрямованість, його «обличчя» [7, с. 34].

Системні характеристики виховного простору, сприятливого для засвоєння соціальних норм школярами з особливими потребами, доцільно розглянути на прикладі Хортицького національного навчально-реабілітаційного багатопрофільного центру (м. Запоріжжя) – інноваційного закладу, який протягом багатьох років демонструє високі результати навчання, виховання та соціального розвитку учнів і студентів з обмеженими можливостями здоров'я. Виховний простір закладу представляє собою багатомірне і багаторівневе утворення зі складними системоутворювальними, системопов'язувальними і системовизначальними елементами, яке функціонує у певному соціальному середовищі і забезпечується інноваційними ідеями розвитку життєвої компетентності дітей та набуття ними соціального досвіду.

Вирішальне значення для засвоєння соціальних норм школярами має такий компонент виховного простору, як учнівсько-студентське самоврядування. Головним завданням системи самоврядування в закладі є виховання в учнів почуття власної гідності та прагнення активно діяти через залучення їх до суспільно корисних дій і надання їм можливості виявляти свої організаторські здібності, ініціативу та творчість. Участь у шкільному самоврядуванні природним шляхом розкриває життєтворчий потенціал дитини, сприяє мобілізації її компенсаторних ресурсів у процесі активної самодіяльності, спрямованої на розв'язання суспільно значущих завдань.

Психолого-педагогічні можливості моделі самоврядування на засадах педагогіки життєтворчості особистості багатопланові: це, по-перше, створення сприятливих умов для розвитку здібностей вихованців, їх самовиявлення, набуття ними позитивного життєвого досвіду; по-друге, допомога в адаптації до постійних змін у навколишньому середовищі, до сучасних умов ринкової економіки; по-третє, розвиток

інтересу до усвідомлення ключових проблем життя та готовності до їх конструктивного розв'язання, відкриття можливостей для самореалізації дитини у різних видах творчої діяльності. Організація шкільного самоврядування також є ефективним способом формування в учнів таких життєво важливих якостей, як відповідальність за доручену справу, принциповість (здатність конструктивно критикувати і належним чином сприймати критику), готовність знаходити правильні рішення та долати труднощі, вміння вносити та впроваджувати пропозиції.

Організаційною формою студентсько-учнівського самоврядування в закладі було обрано державний устрій з елементами президентської республіки, яка має назву «Країна Центріон». Система керівництва країною така: обраний таємним загальним голосуванням президент очолює раду керівників галузевих департаментів: департаменту дисципліни та порядку, департаменту самоорганізації, департаменту самореабілітації, департаменту економіки та бізнесу, департаменту інформації. Безпосередньо міста-мегаполіси (дитячі групи) очолюють мери. Президент Країни Центріон разом з Радою керівників департаментів, мерами мегаполісів здійснює керівництво колективною життєтворчістю Країни Центріон, у якій втілюється програма розвитку життєвої компетентності вихованців, реалізується система чергових творчих доручень, діяльність реабілітаційного театру «Інклюзив».

Шкільне самоврядування Хортицького центру – відкрита система, що розвивається завдяки постійному залученню нових ідей, зростанню життєтворчої активності всіх членів колективу: вихованців, педагогів, батьків та друзів закладу.

Основні зусилля педагогів при організації шкільного самоврядування спрямовані на реалізацію таких завдань:

- ознайомлення вихованців з ідеями педагогіки життєтворчості; залучення до співпраці, співтворчості у розв'язанні загальношкільних та індивідуальних учнівських проблем;
- організація процесу конструктивного спілкування дітей з метою розвитку їх лідерських здібностей і вміння позитивно впливати один на одного, переконувати та захоплювати корисною справою, спонукати до набуття ними досвіду безконфліктних ділових стосунків;
- формування відповідального ставлення вихованців до своїх дій та вчинків, власної долі в цілому;
- створення умов для набуття особистістю досвіду самоорганізації;
- розвиток життєвої компетентності вихованців за сферами самовизначення «Я – особистість», «Я – громадянин України», «Я і природа», «Я і мистецтво», «Я і праця», «Я серед людей».

Отже, актуальним завданням сучасної освіти та соціальної політики є засвоєння соціальних норм школярами з особливими потребами у виховному просторі навчально-реабілітаційного центру, адже саме засвоєння певних, чітко визначених норм є обов'язковим етапом інтеграції особи в будь-яку спільноту: освітню, професійну, культурну, громадську тощо. Загальнолюдські, загальноприйняті норми слугують посередниками в соціальному житті між особами чи групами осіб і мікросоціумом чи суспільством в цілому, сприяють інтеграції, соціальній взаємодії різних суб'єктів. Регулюючи взаємовідносини людей, соціальні норми пропонуються для дотримання їх вербально (правила, наукові знання, думки та ін.); у предметно-знаковій формі (зразки одягу, уніформа та ін.).

Соціальні норми являють собою єдність трьох сторін: по-перше, вони – елементи суспільної свідомості, по-друге, вони – елементи індивідуального, по-третє, вони – практичний результат кореляції особистістю своїх індивідуальних правил життя з правилами і нормами, визнаними у даному суспільстві, групі. Від ступеня єдності цих моментів залежить ступінь узгодженості поведінки особистості з соціальними нормами, визнаними в суспільстві. Існування соціальних норм передбачає функціонування механізмів їх закріплення і передачі з покоління в покоління, що в кінцевому рахунку є найважливішим аспектом життєдіяльності суспільства. Норма не є простим відображенням реального стану справ, вона фіксує певний оптимальний стандарт діяльності, який не здійснюється повністю у жодному випадку.

Процес засвоєння соціальних норм учнями з особливими потребами найбільш ефективно здійснюється в умовах збагаченого виховного простору, найважливішим компонентом якого є учнівсько-студентське самоврядування. Участь у шкільному самоврядуванні

природним шляхом розкриває життєтворчий потенціал дитини, сприяє мобілізації її компенсаторних ресурсів у процесі активної самодіяльності, спрямованої на розв'язання суспільно значущих завдань.

1. Беккер Г. Современная социологическая теория / Г. Беккер, А. Босков. – М.: Изд. иностр. лит-ры, 1961. – 168 с.
2. Ваховский Л. О. О содержательной стороне социализационного процесса в современных условиях / Л. Ваховский, С. Савченко // Соціальна педагогіка: теорія і практика. – 2005. – № 1. – С. 4-8.
3. Головаха Е. И. Психология человеческого взаимопонимания / Е. И. Головаха, Н. В. Панина. – К. : Наукова думка, 1992. – 236 с.
4. Ковалева А.И. Социализация неслышащей молодежи / А. И. Ковалева, М. Н. Реут. – М.: Социум, 2001. – 221 с.
5. Корнев М. Н. Соціальна психологія: підручник / М. Н. Корнев, А. Б. Коваленко. – К.: 1995. – 304 с.
6. Теоретическая социология / Малахов С. А. – М.: «Контур», 1998. – 480 с.
7. Управление воспитательной системой школы: проблемы и решения / Под ред. В. А. Караковского, Л. И. Новиковой, Н. Л. Селивановой и др. – М. : Пед. общество России, 1999. – 264 с.
8. Ядранський Д. М. Норма праці: соціальний зміст і значення: монографія / Д. М. Ядранський. – Запоріжжя: КПУ, 2009. – 324 с.
9. Ядранский Д. Н. Норма труда: социологическое измерение: монография / Д. Н. Ядранский. – Запорожье: «Просвіта», 2012. – 520 с.

Леонід Гусев

УДК 376.03

Проблема воспитания личности в современном образовании

У статті йдеться про те, що основними досягненнями цивілізаційного розвитку стають не матеріальні цінності, а людина і її буття. Моральність при цьому виступає як найважливіший вимір духовності людини. Вказується на те, що всі найважливіші процеси початкового виховання відбуваються в сім'ї - все починається з раннього дитинства. Сімейне виховання починається, насамперед, з любові до дитини. Говориться про те, що дошкільний вік - це період підготовки дитини до навчання в школі і елементарного самообслуговування. З приводу шкільного життя наголошується, що школярам необхідно прищеплювати почуття взаєморозуміння, співчуття та інші моральні якості. У статті наголошується, що молоді люди, які отримують вищу професійну освіту, мають отримати перевірені часом і поколіннями принципи, що сприяють моральному розвитку. В кінці статті робиться висновок, що виховання особистості може бути здійснено тільки за умови мобілізації та суспільством і державою всіх наявних ресурсів для виховної діяльності.

Ключові слова: *освіта, людська культура, виховання, соціальна позиція*

В статье говорится о том, что основными достижениями цивилизационного развития становятся не материальные ценности, а человек и его мир.Нравственность при этом выступает как важнейшее измерение духовности человека. Указывается на то, что все самые важные процессы начального воспитания происходят в семье - всё начинается с раннего детства. Семейное воспитание начинается, прежде всего, с любви к ребенку. Говорится о том, что дошкольный возраст — это период подготовки ребенка к обучению в школе и элементарному самообслуживанию. По поводу школьной жизни отмечается, чтошкольникам необходимо прививать чувства взаимопонимания, сострадания и другие нравственные качества. В статье отмечается, что молодые люди, получающие высшее профессиональное образование, должны получить верные, проверенные временем и поколениями принципы, способствующие нравственному развитию. В конце статьи делается вывод, что воспитание личности может быть осуществлено только при условии мобилизации и обществом и государством всех имеющихся ресурсов для воспитательной деятельности.

Ключевые слова: *образование, человеческая культура, воспитание, социальная позиция*

The article says that the main achievements of the development of civilization are not tangibles, but the man and his world. Thus morality serves as an important dimension of human spirituality. Indicated that all of the most important processes of primary education occur in the family –etherything begins in early childhood. Family education begins, first of all, with love for the child. It is said that the pre-school age is a period of preparation of the child for school and elementary self-care. About school life it is noted that students need to cultivate a sense of understanding, compassion, and other moral qualities. The article says that young people receiving higher education have to get right time-tested principles and generations that promote moral development. At the end the article concludes that the education of the individual can only be done when the state and society mobilize all available resources for the educational activity.

Key words: *education, human culture, upbringing, social position*

Воспитание личности – это воспитание такого стойкого морального начала, благодаря которому человек сам становится источником благотворного влияния на других, сам воспитывается и в процессе самовоспитания ещё более утверждает в себе собственное моральное начало

В.А. Сухомлинский

В настоящее время в образовании ставится вопрос о смене аксиологических парадигм. Основными достижениями цивилизационного развития становятся не материальные ценности, а человек и его мир. Внутренний мир человека имеет многообразные связи и отношения со всей вселенной человеческой культуры, и именно здесь он приобретает свой смысл и духовное измерение. Нравственность при этом выступает как важнейшее измерение духовности человека.

Второй важной идеей духовного нравственного воспитания является семейное воспитание. Семья выступает как первооснова Отечества, нации. Семейное воспитание должно быть национальным по духу и традициям.

Ведь все самые важные процессы начального воспитания происходят в семье - всё начинается с раннего детства. Семейное воспитание начинается, прежде всего, с любви к ребенку. Педагогически целесообразная родительская любовь - это любовь к ребенку во, имя его будущего, в отличие от любви во имя удовлетворения собственных сиюминутных родительских чувств, желания родителей «купить» детскую любовь или расположение разнообразными подарками.

Слепая, неразумная родительская любовь смещает в сознании детей систему нравственных ценностей, порождает потребительство. У детей формируется пренебрежение к труду, притупляется чувство благодарности и бескорыстной любви к родителям и другим родственникам.

Что касается воспитательного процесса в семье, то он не имеет границ, начала или конца. Родители для детей - это жизненный идеал, ничем не защищенный от детского пристального глаза.

Именно в семье координируются усилия всех участников воспитательного процесса: школы, учителей, друзей. Семья создает для ребенка ту модель жизни, в которую он включается.

В дошкольном возрасте в формировании личности важную роль играет подражание ребенка взрослым. Дети подражают как положительному, так и негативному, потому что у них еще недостаточно опыта и нет критического отношения к действиям, поступкам взрослых. Дети этого возраста еще не имеют собственного отношения к поступкам, поведению, мнениям, высказываниям взрослых и механически повторяют их. С развитием личности в подростковом и юношеском возрасте, с ростом умственного развития и самостоятельности дети критически оценивают поступки и поведение взрослых, подражают положительным образцам, а худшие отбрасывают.

Но и в старшем возрасте они могут перенимать негативные черты взрослых. Если положительный опыт окружающей действительности не станет доминирующим

в их жизни и не сформируется морально-этическое отношение к поступкам других и самому себе, то укоренятся вредные привычки и негативные черты характера.

Дошкольный возраст — это период подготовки ребенка к обучению в школе и элементарному самообслуживанию. Значительные изменения в анатомо-физиологическом и духовном развитии ребенка, благодаря которым он становится способным учиться в школе, усваивать знания, нормы морального поведения и выполнять посильные общественно полезные трудовые поручения наступают именно в этот период жизни.

Способствует этому и то, что уже в дошкольном возрасте дети достигают значительного развития языка и речи, а на его основе — способности размышлять и под руководством взрослых делать логические выводы.

Важный аспект развития детей-дошкольников — стремление к знаниям, овладению первыми нормами поведения в коллективе, способность самостоятельно выполнять несложные поручения, обслуживать себя, помогать другим, направляя свои действия не только на непосредственно воспринимаемые, а и на воображаемые предметы и ситуации.

В дошкольном возрасте эмоции еще неустойчивы, воля слабая, преобладает внушаемость. Но при организации необходимых условий дошкольники могут проявлять настойчивость и внимательность к интересной работе, выполнять простые трудовые поручения.

Что касается школы, то проблемы воспитания всегда были в центре внимания её педагогического коллектива. Однако анализ жизнедеятельности школы показал, что необходимо изменить соотношение между воспитанием и обучением. В настоящее время не обеспечивается в полной мере единство учебного и воспитательного процессов. Огромный поток информации, который предоставляется детям в ходе их обучения, отодвинул на задний план формирование у них нравственных начал. У некоторых из них слабо развита нравственная саморегуляция: отсутствует самокритичность, чувство долга и ответственность. Многие ребята имеют заниженную самооценку. Следовательно, в повседневной школьной жизни воспитанникам необходимо прививать чувства взаимопонимания, сострадания и другие нравственные качества.

В настоящее время на организацию воспитательной деятельности отрицательно влияет и ряд внешних по отношению к школе факторов. Так, широкое информационное поле (телевидение, радио, газеты, некоторые компьютерные программы) не является, как это было прежде, помощником школы в воспитании подрастающего поколения, оказывая негативное воздействие на духовное и психическое развитие детей. Кроме того, растущая разница в материальном обеспечении семей воспитанников, коммерциализация сферы культуры и оторванность школы от научных, культурных, образовательных центров не позволяют многим учащимся в полной мере приобщиться к духовным ценностям.

Таким образом, именно в стенах школы необходимо активно и разносторонне приобщать детей к истинной культуре, развивать художественно-эстетический вкус.

Также, очень важным является **принцип смены социальной позиции ученика.** То есть необходимо изменить социальную позицию ученика, который слывет вечным неудачником. Его необходимо вернуть в жизнь класса в новой социальной роли. Иначе он будет искать самоутверждения вне школы. Если в школе его всячески принижают, то нередко он становится «жестким» лидером компаний на улице. Смена социальной позиции и есть тот рычаг, с помощью которого осуществляется переделка мотивов и стремлений личности. Уникальным источником смен социальной позиции является игра. Именно в игре ребенок овладевает искусством вставать на позицию другого человека, видеть мир глазами другого, осуществлять победу над собственным эгоизмом.

Эффективность воспитательной системы школы во многом зависит от классных руководителей, их профессионального мастерства. Анализ их деятельности показывает, что многие классные руководители, серьезно анализируя результаты своей работы, ставят перед собой и своим классом актуальные и реально выполнимые задачи. Но при этом ни один классный руководитель не имеет стройной воспитательной системы класса. Многие из них не в полной мере используют воспитательные возможности классных часов. Изучение взаимоотношений классных руководителей со своими воспитанниками

позволяет сделать вывод о том, что детям нужны учителя, способные не на словах, а на деле осуществлять союз с детьми, содержательно и интересно организовать их деятельность.

Формы и методы воспитательной работы в школе - это классные часы, практические занятия, деловые и ролевые игры, практикумы, тренинги, эстетические беседы, диспуты, встречи с интересными людьми, акции, экскурсии, походы, конкурсы, презентации, проекты, выставки и т. Д.

В вузах студенческая молодежь является самой восприимчивой частью социума к изменениям жизни, включая и негативные явления, так как подростковые нормы морали уже не действуют, а новые, «взрослые», еще не оформились. В силу чего у молодежи несколько размыты такие понятия, как «нравственно» или «безнравственно».

В этом состоянии каждый молодой человек подвергается огромной психологической нагрузке, требующей адекватной реакции на реальность и сортировки получаемых знаний об окружающем мире. Сознание подростков и молодежи, как губка, впитывает идеалы и веяния массовой культуры, зачастую не определяя ее моральных границ. Усвоенные таким образом нормы становятся основой будущей личности и влияют на ее мировоззрение и жизненную позицию. Поэтому очень важно дать молодым людям, получающим высшее профессиональное образование, верные, проверенные временем и поколениями принципы, способствующие нравственному развитию.

Проблема духовно-нравственного воспитания личности всегда была одной из актуальных, а в современных условиях она приобретает особое значение. Анализ психолого-педагогической литературы свидетельствует о том, что воспитанию духовности было уделено немало внимания. Многие из этих исследований были выполнены давно, что свидетельствует о том, что эта проблема всегда считалась важной при воспитании каждого гражданина.

Духовно-нравственное воспитание студентов является приоритетным направлением в воспитательной работе института. Оно направлено на повышение статуса духовности и нравственности во всей системе учебно-воспитательной деятельности вуза и имеет целью формирование духовности как фундаментального качества личности, определяющего её позицию, поведение, отношение к себе и окружающему миру.

Основными направлениями духовно-нравственного воспитания могут быть следующие:

формирование и развитие системы духовно-нравственных знаний и ценностей,

реализация знаний, связанных с нормами нравственности и профессиональной этики в учебной, производственной и общественной деятельности,

формирование у студентов репродуктивного сознания и установок на создание семьи как основы возрождения традиционных национальных моральных ценностей,

формирование качеств социально-активной личности, имеющей навыки самопрезентации, аргументации, принятия решений, организации общественно и личностно значимых дел.

Для духовно-нравственного воспитания молодёжи очень важно открывать для них всё богатство национального искусства: литературу, поэзию, архитектуру, живопись, музыку, театр.

Духовность – это красота внутреннего мира человека. Сегодня актуальной проблемой является проблема «выстраивания» внутреннего мира человека. Можно предположить, что в человеке природой заложено стремление к прекрасному. Значит, развивая в нём художественные наклонности и приобщая его к творчеству, можно создать внешние предпосылки для развития духовности.

Кроме того, цель всестороннего развития личности, которую ставит образовательное учреждение, достигается именно обеспечением развивающего умственного, нравственного воспитания, а это воспитание организуется в основном, на уроках. Вот почему урок всегда имеет лишь цель развивающего воспитания, достижение которой обеспечивается особой организацией усвоения содержания образования. Для правильного представления цели урока можно предложить следующие характеристики воспитания и образования: - Воспитание — это процесс психического и физического изменения человека со дня рождения до конца жизни в результате его практической и мыслительной деятельности, в которые он включается под воздействием внешнего мира. Образование — это определенная система знаний, умений и навыков, способов мышления, взглядов и

убеждений, опыта творческой деятельности, познавательных способностей и т. п., фиксированная в учебных программах и учебниках.

В заключении необходимо отметить, что процесс воспитания, это процесс непрерывного, систематического взаимодействия воспитателей и воспитанников. Необходима система работы, освещенная определенной целью. Кроме того, воспитание личности может быть осуществлено только при условии мобилизации и обществом и государством всех имеющихся ресурсов для воспитательной деятельности.

1. Клемантович И. Современная семья: структура, специфика, воспитательные возможности // Воспитание школьников. – 1998.
2. http://cyberleninka.ru/article/n/problema-vospitaniya-i-obrazovaniya-lichnosti-v-sovremennyh-usloviyah#ixzz39ROexZ2s
3. http://lib.pravmir.ru/library/readbook/2262
4. http://psyera.ru/5992/razvitie-i-vospitanie-lichnosti
5. http://sociosphera.com/publication/conference/2012/145/problemy_i_perspektivy_duhovnonravstvennogo_obrazovaniya_i_vospitaniya_molodzhi/
6. http://www.ast-sosh6.ru/?page_id=104
7. http://www.science-education.ru/105-6973

Станіслав Катаєв

УДК 316.752.4

Соціальна мораль мешканців Мелітополя

Соціальна мораль розглянута як мораль суспільства в його цілісності, і як сукупність соціальних якостей особистості. Аналізуються результати емпіричного дослідження соціальної моралі громади м. Мелітополя. Пропонувався список якостей, щодо яких респонденти відзначали, якою мірою дана якість властива нашому народу. Це такі якості: патріотизм, дбайливе ставлення до історії минулого, працьовитість, охайність, прагнення до освіти, самоповага, дисциплінованість, повага до влади, взаємна довіра, чесність, відповідальне ставлення до майбутнього, волелюбність.

Робиться висновок про низькі показники самооцінки соціальної моралі жителів Мелітополя.

Ключові слова: *Мораль, соціальна мораль, патріотизм, ставлення до історії, охайність, повага до влади, соціологічне дослідження, Мелітополь.*

Social morality is viewed as a moral society in its entirety, as a set of social and personality traits. The results of the empirical study of social morality ofMelitopol`scommunity. Offered a list of qualities for which respondents indicated the extent to which this quality is inherent in our people. This following qualities: patriotism, respect for the history of the past, diligence, cleanliness, commitment to education, self-esteem, discipline, respect for authority, trust, honesty, responsible attitude to the future, love of freedom. It is concluded that low self-esteem indicators of social morality residents Melitopol.

Key words: *Morale, social morality, patriotism, attitude toward history, cleanliness, respect for authority, sociological study, Melitopol.*

Мораль можна розглядати як сукупність заснованих на духовних засадах нормативних вимог до поведінки людини по відношенню до інших людей. На відміну від права, яке теж є інститутом нормативного примусу, мораль спонукає до моральних вчинків і мотивів завдяки соціалізованості людини. Мораль, образно кажучи, є представником суспільства в голові людини, а право є представником суспільства поза людини. Якщо право, у разі недотримання норм, загрожує застосуванням санкцій матеріального, фізичного порядку, то мораль загрожує санкціями духовного порядку: муками совісті, соромом, почуттям провини і т.п. Як правило, властивості моралі обговорюються по відношенню до окремої людини. Але людина живе в суспільстві, а суспільство складається з людей, тому можливо розглядати властивості моралі і по відношенню до суспільства, групі людей.

Так, Макс Вебер у роботі «Протестантська етика і дух капіталізму» довів, що економічний стан суспільства залежить від моралі людей, з яких складається це суспільство. Причому він оперував

статистичними, імовірнісними величинами. Іншими словами, фіксувалася тенденція, статистична залежність між рівнем моралі суспільства та економічним його станом. Для встановлення такої залежності не було потрібно виявляти рівень моралі у конкретних людей, достатньо було виявити наявність моральних норм у статистичної більшості. Так, М.Вебер оперував даними про частку протестантів в чисельності населення певного регіону. Виходячи з логіки наведених суджень, можна висунути тезу про наявність не тільки індивідуальної моралі, а й моралі соціальної.

Соціальну мораль можна розглядати як мінімум в наступних двох аспектах.

1. Соціальна мораль - це мораль суспільства, певної групи людей, спільноти, як цілісності, надіндивідуальногоутворення. Це позитивістське розуміння суспільства в дусі О.Конта і Е.Дюркгейма. У емпірико-соціологічному сенсі, соціальна мораль в цьому випадку виступає як прояв певних моральних властивостей у статистичної більшості даного співтовариства. Наприклад, в одному європейському дослідженні того, як люди ставляться до християнських заповідей з'ясувалося, що переважна більшість (понад 90%) вважає для себе обов'язковими вимоги «не убий», «не вкради», але вимога «не бажай дружини ближнього свого» порахувало для себе обов'язковим лише близько половини опитаних. Рівень моралі в цьому випадку визначається статистично: часткою людей, які поділяють ту чи іншу моральну вимогу: іншими словами ймовірністю наявності тієї чи іншої моральної якості в даному суспільстві. Тут якісна, континуумна властивість явища вимірюється по суті дискретними, кількісними величинами.

Цілком припустимо трактувати соціальну мораль як імунітет від розкладання суспільства. Згідно з уявленнями сучасного британського біолога Роберта Онгера, суспільство можна розглядати як суперорганізм, як комплексну адаптивну систему, регулюючу саму себе. Мораль в цьому випадку виступає як імунна система, яка запобігає морального занепаду суспільства (Цит. по [3]).

Ще одним прикладом соціальної моралі є її характеристика за допомогою реакції суспільства на проблемні питання. Журналіст Григорій Ніконов наводить дані про результати дослідження американських вчених відносини людей до наступних тем: позашлюбні зв'язки, азартні ігри, гомосексуалізм, аборти, секс до шлюбу, вживання алкоголю, розлучення і використання контрацептивів. Опитані жителі 40 країн світу. Учасників опитування попросили сказати, чи вважають вони морально прийнятними ці дії? Найбільше респонденти засуджують позашлюбні зв'язки (78%), азартні ігри (62%) і гомосексуалізм (59%). Найменше люди засуджують розлучення і застосування контрацептивів. Відповіді істотно відрізнялися залежно від регіону опитування. Найбільше засуджують наведені дії в африканських і мусульманських країнах, а в країнах заходу у людей більш терпиме ставлення. Але й тут є відмінності. Так, переважна більшість американців (84%) засуджують подружню невірність, а у Франції засуджують це тільки 40% [3].

2. Соціальна мораль як сукупність соціальних якостей особистості, наприклад, патріотизму, відповідальності перед майбутнє суспільства і т.п. У цьому випадку операціоналізація рівня соціальної моралі у людини здійснюється за допомогою різних шакал. Наприклад, чи готова людина піти добровольцем в АТО або тільки уважно стежить за новинами.

Соціальна мораль є частиною соціального капіталу спільноти.Згідно Дж.Коулменом, соціальний капітал - це потенціал взаємної довіри і взаємодопомоги, цілераціональне формований в міжособистісних відносинах: зобов'язання і очікування, інформаційні канали і соціальні норми. Соціальний капітал - це соціальний клей, який дозволяє мобілізувати додаткові ресурси відносин на основі довіри людей один до одного [2, с. 123-142].

Деякі якості можна розглядати як частину особистісного капіталу, що характеризує рівень цивілізованості людини. Наприклад, такі якості як охайність, працьовитість. Якщо таким якостями володіє більшість членів суспільства, якщо вони є стабільною нормою для спільноти, то тоді дане співтовариство можна характеризувати як цивілізоване.

У демографів є поняття «якість населення», це означає, що населення володіє високим рівнем освіти, дисциплінованістю, працьовитістю і т.п. Але наявність особистісного капіталу не оберігає від дефіциту соціальної моралі. Цілком можна уявити охайного, працьовитого егоїста, який байдужий до потреб свого соціального оточення і дбає лише про себе. Виходячи з

цього судження, можна говорити про якість суспільства, члени якого поєднують особистісний і соціальний капітал, особисту і соціальну мораль.

Для вивчення соціальної моралі громади м. Мелітополя, його жителям було поставлено запитання: «Якою мірою, на ваш погляд, у нашого народу виражені такі якості?» і пропонувався список особистісних і соціальних якостей, щодо яких респонденти відзначали, якою мірою дана якість властива нашому народу. Була опитана невелика кількість респондентів (60 осіб), але за репрезентативною вибіркою, що відображає демографічну структуру міста за віком та статтю. Розглянемо результати опитування.

Ступінь наявності якості «Патріотизм» респонденти відзначили таким чином: «У великій мірі» - 14,0%, «В середньому ступені» - 49,1%, «В малому ступені» - 31,6%, «Важко відповісти» - 5,3%.

Згідно словниковому визначенню, змістом цієї соціальної якості є любов до Батьківщини і готовність підпорядкувати її інтересам свої приватні інтереси. Патріотизм припускає гордість з досягнення і культуру своєї Батьківщини, бажання зберігати її характер і культурні особливості та ідентифікація себе з іншими членами народу, прагнення захищати інтереси Батьківщини і свого народу. Як видно з результатів опитування, громада міста характеризується гострим дефіцитом патріотизму. Принаймні, така самооцінка мешканців міста. Патріотизм затребуваний у важкі часи для країни, коли від населення потрібна висока самовіддача. Опитування проводилося восени 2013 р., коли війна на сході ще не почалася. Можна зробити припущення, що під час війни рівень патріотизму має бути вищим.

Уявлення про патріотизм зв'язуються з трепетним ставленням до історичних подій, пам'ятників, символіці, культурних відмінностей і великим предкам. Емпіричним підтвердженням цієї тези є результати відповіді по оцінці ступеня наявності якості «Дбайливе ставлення до історії минулого». Респонденти відзначили її таким чином: «У великій мірі» - 10,5%, «У середній ступені» - 50,9%, «В малому ступені» - 31,6%, «Важко відповісти» - 7,0%. Як бачимо, низький рівень патріотизму цілком кореспондується з низькими оцінками дбайливого ставлення населення до історії минулого свого народу: наявність в малому ступені цієї якості відзначили в три рази більше людей, ніж наявність у великій мірі. Дефіцит історичної пам'яті, крім усього іншого свідчить про низьку ідентифікації населення зі своєю країною. Опора ідентифікації, швидше за все, переноситься на рівень малої батьківщини, тобто зі своїм містом.

Дбайливе ставлення до історії минулого тісно пов'язане з відношенням до майбутнього. Ступінь наявності якості «Відповідальне ставлення до майбутнього» респонденти відзначили таким чином: «У великій ступені» - 5,4%, «У середній ступені» - 30,4%, «В малому ступені» - 48,2%, «Важко відповісти» - 15,8%. Як видно з наведених даних, респонденти дуже критично ставляться до ступеня відповідальності нинішнього покоління за майбутнє наступних поколінь. Такий поколінський егоїзм свідчить про історичний песимізм, про кризову свідомість, при якій люди живуть близьким майбутнім і мало піклуються про перспективу, про добробут наступних поколінь. Це проблема не тільки нашої країни. Стан відповідальності перед майбутнім турбує провідних моралістів, філософів сучасності. Так, важливою особливістю сучасного дискурсу відповідальності є поширення імперативу Г.Йонаса «чини так, щоб наслідки твоєї дії не були руйнівними для майбутньої можливості життя на землі” [1].

Відсутність інтересу до минулого свого народу і байдужість до майбутнього - це дві сторони одного явища: відчуження по відношенню до своєї країни, як ніби люди є внутрішніми духовними емігрантами, для яких країна є чужою. Причина такого відчуження може бути двоякою: або жителі вважають, що вони гідні кращого, ніж жити в цій країні, або у людей низький рівень соціальної моралі.

Наступна якість соціальної моралі, є важливим компонентом соціального капіталу - це «Взаємна довіра». Ступінь наявності цієї якості респонденти відзначили таким чином: «У великій мірі» - 5,3% «У середній ступені» - 36,8%, «В малому ступені» - 42,1%, «Важко відповісти» - 15,8% . Як бачимо, дефіцит цієї якості ще більш гострий, ніж недолік патріотизму. Можна констатувати низький стан соціального капіталу мелітопольської громади. Р. Патнем визначає соціальний капітал як «особливість суспільного життя - мережі, норми і довіра, яка дозволяє її учасникам більш ефективно взаємодіяти один з одним у спільних інтересах» [4, с. 177]. Низький соціальний капітал міста не

дозволяє ефективно використовувати потенціал його у спільних цілях.

Розглянемо стан такої якості соціальної моралі як «Повага до влади». Ступінь наявності цієї якості респонденти відзначили таким чином: «У великій мірі» - 3,5%, «У середній ступені» - 24,6%, «В малому ступені» - 64,9%, «Важко відповісти» - 7,0 %.

Як видно з наведених даних, у жителів міста дуже низький рівень поваги до влади. Фактично можна говорити про делегітимацію влади, втрату нею харизми, морально-психологічного компонента легітимності. Як відомо, з класичної теорії влади Макса Вебера, влада має три джерела, опори своєї легітимності: закон, традиція і харизма, тобто визнання влади народом, що спирається на повагу і довіру. Без цієї складової влада відчуває дефіцит легітимності, тому що народ не переконаний у дотриманні «суспільного договору». Згідно з ученням французьких просвітителів, між владою і народом, умовно кажучи, укладається суспільний договір, згідно з яким, стабільність у суспільстві зберігається за умови, якщо влада дбає про народ, служить його інтересам, то народ підкоряється влади і зберігає порядок. Саме через переконаність народу, що король не дотримується цього суспільного договору, відбулася революція у Франції 1789, в ході якої був обезголовлений король. Схожа ситуація відбулася і в Україні. Дослідження було проведено в жовтні-листопаді 2013 р., напередодні української революції, в результаті якої президент, основний носій влади, був відсторонений народом від влади. Як і у випадку з королем, народ не дуже дбав про законність своїх дій. Руйнування нормативного порядку загрожує хаосом в країні, тривалим порушенням стабільності. На жаль, делегітимація влади призводить до збою всієї структури владних відносин, що згубно впливає на економіку, соціальну сферу, безпеку країни. Слабкість країни викликає спокусу у сильних сусідів скористатися ситуацією і, порушуючи суверенітет країни, спробувати вирішити для себе проблеми на шкоду ослаблому сусідові. Жодна революція, як би не благородні були її наміри і обґрунтовано обурення повсталих, не призводила до благополуччя народу. Усі революції були оплачені високою соціальною ціною. Не виключенням є українська революція 2014 року. При критиці християнської доктрини, яка передбачає повагу і підпорядкування владі, безвідносно до того, чи заслуговує вона поваги, зазвичай стверджується, що це неправильна позиція. На наш погляд, позиція християнської церкви, як по багатьох інших моральних проблем, виходить зі стратегічних, а не сьогохвилинних інтересів народу. Багатовіковий досвід церкви приводить до висновку, який виходить із співчуття до бід народу, що краще підкоритися влади, яка періодично і циклічно то хороша, то погана, перетерпіти погану владу, дочекатися гарної, що стратегічно принесе менше шкоди, ніж бунт. Всі народи, які у своїй ментальності характеризуються повагою до будь-якої влади, яка б вона не була, добиваються великих успіхів у своєму розвитку і випереджають інші країни за всіма параметрами життєустрою суспільства. Високорозвинені, цивілізовані народи характеризуються повагою до влади. Можна сказати, що в цивілізованих державах влада не дає приводу для насильницького її повалення, що вона не провокує народ на повстання. Але це поверхневий погляд. Якщо в ментальності народу немає такої риси як дисциплінованість, повага до влади він знайде привід для бунту проти будь-якої влади. У природі влади, бути відчуженою від суспільства і прагнути до прерогативи насильства виключно тільки з боку держави. Сутність відносин панування і підпорядкування передбачає претензії підлеглих до влади. Не виправдовуючи колишнього президента, на наш погляд,народ виграв би, якби використовував легітимні механізми усунення неугодного президента від влади. Ланцюгова реакція руйнування порядку була викликана саме неконституційними діями повсталих. Якщо виходити не з мотиву благородного обурення, а з справжніх інтересів більшості населення, популярна в часи революції теза «народ має право на повстання» у разі своєї реалізації чреватий великими лихами для цього народу. Скільки ще революцій треба пережити нашій країні, щоб переконатися в тому, що насильницьке повалення влади призводить до численних лих для народу?

Зіставимо риси, що відносяться до соціальної моралі з особистісними моральними рисами, що характеризують якість населення.

Ступінь наявності якості «Працьовитість» респонденти відзначили таким чином: «У великій мірі» - 15,8%, «У середній ступені» - 36,8%, «В малому ступені» - 42,1%, «Важко відповісти» -5,3%.

Як бачимо, особистісна мораль вище, ніж соціальна. Наявність працьовитості відзначило в кілька разів більше людей, ніж повагу до влади. Але і в цьому випадку, наявність працьовитості в малому ступені відзначила дуже велика кількість респондентів. За іншими дослідженнями відомо, що більшість людей вважає падіння трудової етики тенденцією сучасності. Багато хто переконаний, що попередні покоління людей були більш працьовитими. У загальноприйнятому сенсі працьовитість - це готовність віддавати свій час, свої сили та енергію для виробництва суспільно-корисного продукту. Здатність займатися працею і роботою з задоволенням, тривалий час (в розумних межах, природно). Вважається, що працьовитість можна трактувати і як властивість соціальної моралі, а саме, як морально необхідний внесок у добробут соціуму.

Особливо переконливо виглядає оцінка працьовитості як елемента соціальної моралі, якщо розглянути згубний вплив на людину і суспільства протилежної властивості, а саме - лені. Деякі вчені вважають, що важливою причиною відмінностей між багатою північчю і бідним півднем є те, що на півдні люди не стимулюються бути працьовитими, так як природні умови сприятливі для життя і треба лише мінімум зусиль, щоб зберегти свою життєздатність.А ось на півночі - важкі кліматичні умови, які спонукають людей більше трудитися, що й забезпечило процвітання північних народів.

Ступінь наявності якості «Чистоплотність» респонденти відзначили таким чином: «У великій мірі» - 17,5%, «У середній ступені» - 40,4%, «В малому ступені» - 35,1%, «Важко відповісти» -7,0%. Якщо розглянути дану якість в аспекті соціальної моралі, то слід виявити які сторони цієї якості притаманні соціуму, а не власне окремій особистості. У цьому аспекті можна навести приклад дослідження групи британських вчених під керівництвом Роберта Онгера. Вони опитали 200 тис. відвідувачів туалетних кімнат. Виявилося, що тільки 32% чоловіків і в два рази більше жінок - 64% - мають таку корисну звичку, як миття рук з милом [5]. Для спонукання до гігієни найефективнішим у обох статей опинилося повідомлення: «Чивимила руки з милом людина поруч з тобою?». Тобто громадян ненав'язливо закликали простежити один за одним. Вчені вважають, що це звернення адресувалося до соціальних норм і соціальних статусів.

За даними соціологічних досліджень, 94% відвідувачів їдалень і ресторанів забувають мити руки. 32% сідають за стіл з немитими руками, після того як потриматися за поручні в громадському транспорті. При цьому чоловіки взагалі миють руки в півтора рази рідше, ніж жінки. Але гірше за все справи з гігієною - у школярів. Кожен третій з них не має навичок миття рук перед їжею і після відвідування туалету, кожен четвертий не миє їх після повернення з вулиці [Там само].

Рівень охайності городян Мелітополя не можна визнати високим. Але аналізуючи сутність цієї якості можна звернути увагу, що охайність є не тільки гігієнічним поняттям. Охайність зовнішня - це гігієна, чистота, акуратність у побуті і розумна турбота про власне здоров'я людини. Але є духовний аспект охайності. Він виражається у здатності бути чесним і чистим у моральному відношенні. Тобто - це духовна та тілесна чистота. Це - вміння уникати не тільки матеріального бруду, а й бруду в думках, словах і вчинках. Про зв'язок духовних і тілесних аспектів охайності говорять і такі дані нашого дослідження. Якщо в середньому по вибірці високого ступеня цією якістю володіє приблизно кожен шостий (17%), то серед респондентів, які відзначили наявність патріотизму у високому ступені, високий ступінь охайності відзначили помітно більше - 27%. Серед респондентів, які відзначили наявність дбайливого ставлення до історії у високому ступені, високий ступінь охайності відзначили ще більше - 40%. Ці дані переконливо показують, що серед охайних людей вище ймовірність наявності високої соціальної моралі.

Іншою якістю, яка поєднує особистісні та соціальні аспекти є прагнення до освіти. Ступінь наявності якості «Прагнення до освіти» респонденти відзначили таким чином: «У великій мірі» - 28,1%, «У середній ступені» - 42,1%, «В малому ступені» -24,6%, «Важко відповісти» - 5,3%. На наш погляд, це досить високі показники. У цьому відношенні жителі Мелітополя показують себе як члени суспільства знання, що повністю відповідає вимогам сучасності.

Наведемо дані про наявність ряду інших моральних якостей в аспекті оцінки стану соціальної моралі в Мелітополі.

Ступінь наявності якості «Самоповага» респонденти відзначили таким чином: «У

великій мірі» - 21,1%, «У середній ступені» - 33,3%, «В малому ступені» - 28,1%, «Важко відповісти» - 17,5%.

Ступінь наявності якості «Дисциплінованість» респонденти відзначили таким чином: «У великій мірі» - 7,1%, «У середній ступені» - 42,9%, «В малому ступені» - 39,3%, «Важко відповісти» - 10,7%.

Ступінь наявності якості «Волелюбність» респонденти відзначили таким чином: «У великій мірі» - 15,8%, «У середній ступені» - 45,6%, «В малому ступені» - 22,8%, важко відповісти - 15,8%

Можна звернути увагу, що найбільше респондентів, які не змогли оцінити рівень певної якості, стосується оцінки наявності чесності - майже 18%. Тоді як, яскраво виражені якості соціальної моралі (наприклад, патріотизм) вагалися оцінити лише 5%. Серед особистісних якостей оцінка чесності виявилася найнижчою: лише близько 9% респондентів відзначили наявність цієї якості у високому ступені, а в малому ступені - приблизно - 45%.

Таким чином, характеризуючи соціальну мораль жителів Мелітополя можна виділити в цілому досить низькі показники її самооцінки. Але таке становище притаманне не тільки Мелітополю. Для всій України характерно високий рівень аномійноїдезорганізованості, тобто вкрай слабка сфера нормативного регулюваннязасобами моралі.

Низькі самооцінки можуть мати два різних результати. В одному випадку, низька самооцінка стимулює людей до мобілізації, прагненню виправити становище і домогтися кращого результату. В іншому випадку, навпаки, низька самооцінка призводить до зневіри, депресивного стану і подальшому падінні соціальної моралі. Низька самооцінка є своєрідним викликом спільноті, від результатів відповіді на яку залежить майбутнє суспільства, здатність його до подолання життєвих труднощів. Деградація або підйом є варіантами вибору спільноти як реакція на низьку самооцінку своєї соціальної моралі.

1.Йонас Г. Принцип відповідальності / Г.Йонас. - К.:Лібра, 2001. – 400с.
2.Коулмен Дж. Капиталсоциальный и человеческий / Дж. Коулмен; пер. с англ. Л. Стрельниковой и А. Стасенко // Общественные науки и современность. – 2001. – № 3. – С. 123-142.
3.Никонов Г. Мораль сравнили с муравейником / Г. Никонов // Комментарии. -2014. - № 26 от 11 июля. – с. 23.
4.Патнем Р. Процветающаякомьюнити, социальныйкапитал и общественнаяжизнь / Р.Патнем // МЭиМО. – 1995. – № 4. – С. 77-83.
5.Соблюдают гигиену. [Электронный документ]. – Режим доступа: http://health.mail.ru/news/lyudi_soblyudayut_gigienu_tolko_esli_za_nimi/

Катерина Кобченко

УДК 323.264 (477:4) “2013/2014”

Євромайдан як акт європейського вибору українців

Політичні протести та зміни в Україні взимку 2013-2014 р., відомі як Євромайдан, не в останню чергу мали на меті відновлення євроінтеграційного курсу держави. Проте питання належності України до Європи є глибшим, ніж прагнення вступу до ЄС, та включає усвідомлення українцями своєї належності до європейського цивілізаційного простору. Для України, яка територіально завжди знаходилась між країнами з різними моделями політичного розвитку, такий вибір був і залишається дуже важливим. Тож євроінтеграційні прагнення українців є антитезою євразійським об'єднавчим проектам, ідейною основою яких є у т.ч. нова міфологія Великої вітчизняної війни.

Ключові слова: *Євромайдан, Революція Гідності, Європейська інтеграція, ідентичність, цивілізаційний вибір, «Русскій мір», Євразійський проект, Друга світова війна, Велика вітчизняна війна.*

Political protests and changes in Ukraine in winter 2013-2014 known as Euromaidan not at least aimed to return to the political course on European integration of the country. But the question of belonging of Ukraine to Europe is deeper than only an aspiration for entry into EU and includes consciousness by Ukrainians their accessories to the European civilization space. For Ukraine which always lied between countries with different models of political structure such

choice always was and still is very important. So, that the euro-integrative striving of Ukrainians is an antithesis to the Eurasian joining projects, which ideological basics is among others the new mythology of the Grate Patriotic War.

Key words: *Euromaidan, Revolution of Dignity, European Integration, Identity, Civilization Choice, "Russian World", Eurasian Project, World War II, Grate Patriotic War.*

Події зими 2013-2014 року в Україні, що отримали назву Євромайдану або Революції Гідності, поза сумнівом, ще довго будуть об'єктом різнобічного наукового аналізу. Проте вже зараз вони є у фокусі перших рефлексій та оцінок у публіцистичному та дослідницькому дискурсі як в Україні, так і за кордоном. Спробуємо вдатися до такого аналітичного розгляду і ми, присвятивши його одному з найважливіших аспектів протестних акцій Євромайдану, а саме, питанню європейської інтеграції України. Оскільки тема є не просто актуальною, а такою, що продовжує реалізовуватись, основними джерелами нашої розвідки є матеріали засобів масової інформації.

Саме питання європейського шляху України, точніше, зміна курсу від європейської інтеграції до повороту в бік зближення з Росією та деякими країнами колишнього СРСР у рамках Митного союзу, стало поштовхом до масових протестів в Україні. І хоча протестні акції наприкінці листопада 2013 р. були відносно нечисельними й набули масового характеру лише після спроби силового розгону їх учасників у ніч на 30 листопада, відколи до вимог євроінтеграції додалися інші претензії до тодішньої влади в особі президента В. Януковича, включно з вимогою його відставки, питання європейського вибору України лишалося одним з центральних вимог Євромайдану впродовж усіх трьох місяців його активної фази.

Важливим кроком на шляху реалізації цієї вимоги Євромайдану стало підписання Угоди про Асоціацію між Україною та Європейським Союзом 27 червня 2014 року на саміті ЄС у Брюсселі, яке від імені України здійснив уже новообраний Президент України Петро Порошенко. Точніше у цей час сталося підписання економічної та секторальної частин Угоди. Дещо раніше, 21 березня 2014 р., незабаром після трагічних, але переможних подій на Майдані, прем'єр-міністр України Арсеній Яценюк підписав політичну частину Угоди про Асоціацію з ЄС.

Важливість цього рішення для політико-економічного розвитку нашої держави означив Президент України, сказавши, що це був, «мабуть, найважливіший день для моєї країни після дня проголошення Незалежності» [3]. Така оцінка події надає їй справді епохального характеру для української державності, попри те, що Асоціація як форма відносин з ЄС означає для України лише початок складного шляху, декларацію намірів проводити складні реформи та прагнення досягти високих політико-правових норм та стандартів життя. При цьому сам шлях від асоційованого до повноцінного членства може тривати невизначений період часу – приміром, у випадку Туреччини він розтягнувся на десятиліття і досі не є завершеним.

Проте, на наше переконання, для українців питання європейської інтеграції має глибше значення, ніж просто політико-економічний вибір чи прагнення вступити до ЄС як наддержавного об'єднання. І не лише тому, що на цьому шляху українці жертвували здоров'ям і життям, про що також зазначив у своїй промові Президент. Європейський вибір України має декілька смислових вимірів, включаючи символічний. Цей вибір, серед іншого, є формою розриву із залишками радянського минулого та антитезою до спроб включити Україну до пост- чи неорадянських геополітичних структур, які отримували формат Митного Союзу (станом на 2013 р.) чи Євразійського Союзу зразка 2014 р., освячених ідеологічним концептом «русского мира». Отже, намір членства в ЄС є важливим не лише сам по собі, але і як механізм протидії євразійському курсу РФ та її геополітичним цілям щодо України та своєрідним політичним антиподом радянського та імперського минулого. У цьому сенсі українська Революція Гідності була проєвропейською та антирадянською.

Проте поняття європейськості не обмежується для України сучасними політичними структурами ЄС, не менш важливим є також історико-культурний аспект поняття Європи. Для України, що, з одного боку, розташована на межі Європейського світу, а з іншого, - тривалий період історії входила до складу Російської імперії й радянської держави з її тоталітарним минулим, які слугували

альтернативними проектами щодо європейських моделей розвитку, – визнання власної приналежності до Європи як цивілізаційного простору завжди мало і продовжує мати принципове значення в сенсі власної само ідентифікації українства. Тож гасло Євромайдану «Україна – це Європа» слід розуміти не лише як прагнення вступу до ЄС, але й як проголошення українцями своєї ціннісної, ментальної, а відтак сутнісної приналежності до цивілізаційного простору Європейського континенту. Недаремно серед оцінок Угоди про Асоціацію в Україні нерідко звучать її означення як «повернення додому». Це ж продемонстрував у своїй інавгураційній промові новообраний президент України Петро Порошенко, почавши її саме з питання європейського вибору України як повернення до європейської батьківщини: «Повернення України до свого природного, європейського, стану було омріяне багатьма поколіннями», підтвердивши це посиланнями на ідеологів європейської співпраці українства – Івана Франка та Михайла Драгоманова [9].

Отже, можна стверджувати, що для українців поняття європейського вибору від початку означало більше, ніж просто перспектива членства в ЄС, і є актом цивілізаційного вибору на користь європейської або ширше, Західної цивілізації. Водночас цей символічний акт вкупі з сучасними уявленнями про історію стосунків України з рештою європейського континенту дозволяє говорити про певний позитивний *український міф Європи*. Під «міфом» у даному випадку ми розуміємо комплекс уявлень та ідей, що визначають картину того, чим є Європа як політична та культурна реальність у свідомості українців. Цей міф стає важливою частиною національної ідеї та найближчого вектору державного розвитку.

Це узагальнене, символізоване уявлення українців про Європу включає поняття демократії, верховенства права, прав людини, вищих стандартів життя як питомо «європейських» якостей, а також, не в останню чергу, тезу про причетність українства в історичній ретроспективі до політичних та ідейних процесів, що мали місце на Європейському континенті. Європа має для українців певне символічне значення культурної матриці, у зв'язку з якою цілком логічним виглядає проєвропейський курс розвитку як «шлях додому». У ході подій Євромайдану український *міф Європи* набув більшої виразності, адже українці виборювали право на кращу долю, що має будуватись саме на європейських принципах.

Отже, важливим є розуміння українцями європейськості як цивілізаційної якості та антиподу радянськості й тоталітарного минулого, розрив з якими не вдалося остаточно подолати за роки незалежності. Цей аргумент є досить важливим, особливо зважаючи на те, що ставлення безпосередньо до ЄС та ролі його політичних інституцій у вирішення кризової ситуації в Україні є для більшості українців радше поміркованим, таким, що враховує усі складні процеси всередині самого цього об'єднання; тому євроінтеграційний вибір українців є не емоційним, але більшою мірою прагматичним, як противага об'єднавчим прагненням Росії.

Тож прагнення українців щодо вступу нашої країни до ЄС варто оцінювати у його динаміці, адже саме «євроінтеграційний» компонент та початковий етап Революції Гідності у вигляді протестів молоді та творчої еліти був представлений меншою кількістю учасників, порівняно з пізнішими акціями протесту, що постали як реакція на свавілля корумпованої клептократичної влади. Тобто самої лише ідеї євроінтеграції, навіть за її підтримки більшістю українців, було недостатньо для переростання незадоволення у масовий протестний рух. Ця ідея проєвропейських орієнтацій українства міцніла в ході Революції Гідності, водночас стаючи компонентом національної ідеї та політичної перспективи української політичної нації. Ця нація, важливим етапом формування якої став Євромайдан, усвідомлювала себе як європейська.

Так, за даними соціологів, ідея євроінтеграції в Україні хоча і мала останніми роками підтримку більшості, ця більшість до подій Євромайдану не була абсолютною: ще у 2013 р. за євроінтеграцію висловлювалися 42% українців, тоді як за членство у Митному союзі 31%, решта ж була або проти членства в обох структурах, або не визначилася. Тож «перевага підтримки європейського вектору давала підстави для оптимістичних заяв експертів, але ж будемо щирими – її рівень був все-таки недостатнім, аби змусити політиків втілювати реформи та не звертати з європейського шляху», – підсумовують аналітики з фонду «Демократичні ініціативи» [6].

Ситуація змінювалася у ході подій на Майдані, одним із гасел яких стало «Україна – це Європа». При цьому важливими були як

євроінтеграційний – стосовно ЄС, – так і цивілізаційний виміри цього гасла. У цьому контексті самі протести слід розглядати у контексті формування громадянського суспільства, а отже, як ознаку проявів європейськості українського соціуму. У середині грудня 2013 р. Юрій Андрухович позначив це так: «У ці дні ми настільки красиво, твердо і самовіддано стаємо вільними європейцями, що в певному і дуже відчутному сенсі ми самі встановлюємо собі безвізовий режим, не питаючи ніякого дозволу ні в Росії, ні в її поки-що-київського посіпаки» [2, с. 63-64].

Як неодноразово відзначається, першу суто «проєвропейську» фазу революції Гідності почали переважно молоді люди – нове покоління українців, яке не знало радянського минулого, чимало представників якого бували за кордоном, тож мали з чим порівнювати українські реалії, проте зробили свій вибір не на користь еміграції, але побудови кращого майбутнього у своїй країні. За статистикою, саме молодь є найбільш послідовною прихильницею європейського курсу України. На думку Ярослава Грицака, у Революції гідності найкраще виявилися умови для «цивілізаційного стрибка» завдяки активності нового покоління – молоді, ровесників незалежності, та нового середнього класу, тож він вважає Євромайдан «найкращим підтвердженням ціннісного зсуву, який стався за останні 10-15 років в Україні» [5]. Отже, ще одним важливим смисловим наповненням гасла Євромайдану «Україна – це Європа» було прагнення будувати європейські стандарти життя саме в Україні, зміцнювати принципи європейськості тут.

Соціологічні опитування також підтверджують вплив подій на Майдані на зростання євроінтеграційних прагнень українців, які в травні 2014 підтримали вже 53% громадян нашої держави; у той же час ці студії фіксують зменшення кількості прибічників євразійського вектору співробітництва до 21%. Прикметно також, що зростання кількості прихильників євроінтеграції України останнім часом відбувалося за рахунок старших вікових груп, які приєднувалися до традиційно більш послідовно проєвропейські орієнтованої молоді [6]. Вочевидь на зміну їхніх орієнтацій вплинула також агресивна політика Росії стосовно України, адже старші покоління, які ще пам'ятали життя за СРСР, традиційно були більш лояльними у ставленні до сусідньої країни. У зв'язку з посиленням військової агресії Росії проти України – т.зв. «гібридної війни» – можна очікувати подальшу поляризацію політичних орієнтацій та розчарування у євразійському векторі інтеграції.

Прикметно при цьому, що вважаючи свою країну частиною європейського простору, ідентифікувати самих себе як європейців готова набагато менша частина навіть українців-євросимпатків, лише незначна частина яких вважають себе цілком чи до певної міри європейцями. Так, на питання, чи вважають вони себе європейцями, у травні 2014 р. лише 27,6 % українців дали відповідь «скоріше, так». Найбільшими є такі цифри на Заході на у Центрі України, де такими «до певної міри» європейцями себе вважає третина населення, а про свою є однозначну європейськість заявляє ще менша кількість опитаних [6]. Отже, європейська ідентичність як вищий щабель ідентичності, порівняно з національним та політичним рівнями, поступово вбудовується у свідомість українських громадян і є наразі також вираженням більше прагнення, ніж реальності.

Для значної частини проєвропейські налаштованих українців європейський вибір безпосередньо означає здійснення економічних реформ, подолання корупції, безвізовий в'їзд до країн ЄС та у перспективі – підвищення рівня життя. У цьому відношенні одним з аспектів вибору між Європою та «руссскім міром» є, за Я. Грицаком, «є питання вибору між повною і половинчастою формою модернізації» [4].

Очевидно, що ставлення до європейської інтеграції Україні та сприйняття «європейської мрії» України в нашій та сусідніх країнах, включаючи держави ЄС, є дещо різним. Адже якщо для Українців підписання Угоди про Асоціацію з ЄС та проєвропейські орієнтації у ширшому вимірі є, як уже зазначалося, важливими складовими цивілізаційного вибору та ідентичності, то ставлення європейців до нового асоційованого члена не таке однозначне і загалом більш стримане. Це пов'язане як з внутрішніми процесами розвитку ЄС, зокрема, загальною економічною кризою та складнощами, що виникають з новими членами, так і з браком знань про Україну в більшості пересічних громадян країн європейської спільноти.

Під час підписання Угоди про Асоціацію з ЄС Президент України, зокрема, зазначив: «Для ЄС це, мабуть, майже нічого не означає, але це означає багато чого для моєї країни» [3]. Це досить важлива ремарка. Справді євроінтеграція означає для України набагато більше, ніж для Європи. У той час, як в Україні побутує *міф Європи*, значна частини європейців у ставленні до Україні є індиферентною, а дехто, у тому числі в світлі останніх подій та під впливом проросійських джерел інформації, навіть і негативно налаштованими. Брак інформації призводить до того, що нашу державу все іще нерідко за інерцією сприймають у пострадянсько-російському контексті. Нерідко серед європейців має місце також спрощений погляд на етнічну та мовну ситуації в Україні, коли російськомовність автоматично ототожнюється із етнічною російськістю, а та, своєю чергою – з проросійськими політичними орієнтаціями. Водночас позитивне ставлення до України спостерігається переважно у тих європейців, які мають різний особистий досвід знайомства з Україною.

Водночас той факт, що разом з Україною підписання політичної частини Асоціації з ЄС здійснили Грузія та Молдова, що так само мають територіальні проблеми з РФ (анексія територій з боку чи за участі Росії), ще виразніше окреслює спільну для усіх цих колишніх радянських республік проблему європейського політичного шляху та розриву з радянським минулим.

Отже, у цьому сенсі Україна, яка наразі перебуває у стані активного політичного, економічного та гібридного військового конфлікту з РФ, стає важливою учасницею європейської політики і водночас викликом системі європейській демократії. У цьому відношенні для самого ЄС цей час єс кладним для подібних випробувань, адже Європа усе ще переживає наслідки економічної кризи та й сплески соціального незадоволення різного характеру. У суспільствах держав ЄС наразі відчутне розчарування, втрата інтересу до спільної політики, про що передовсім свідчить дуже низька участь у виборах до Європарламенту (які відбулися водночас з виборами Президента України – 25 травня 2014 р.): навіть у нових країнах-членах ЄС, країнах Центральної Європи, таких як Чехія та Польща, вона не перевищувала 15-18%.

У той же час у Західній Європі подекуди зміцнилися праві націоналістичні партії, які демонструють проросійські симпатії та прихильність до «традиційних цінностей» на противагу ліберальним європейським цінностям. Попри близькість європейських правих до Росії, Україну нерідко, не без участі російської пропаганди, сприймають як країну із зростаючими націоналістичними силами та профашистськими настроями. При цьому до уваги не береться істотна різниця причин та характеру зростання націоналістичних настроїв в Європі та Україні та самої їх природи: якщо сучасний європейський націоналізм – результат певної політичної втоми та розчарування, зокрема, політикою мультикультуралізму, український націоналізм, чи, у широкому розумінні – патріотичне піднесення, є радше формою (пост)колоніального спротиву та виразом надії, потенціалу та романтичних сподівань більш молодої нації. Тому ми погоджуємося з думкою історика А. Портнова про необхідність вироблення іншої парадигми та навіть термінології для оцінки подій, які відбуваються в Україні, й які не вкладаються у рамки традиційних європейських уявлень про націоналізм [1].

У той же час частина європейців усе ще продовжує сприймати Україну через призму російського тлумачення. Навіть дехто з інтелектуалів піддається цій спокусі, адже спеціально-українознавчих студій в Європі майже немає і вони слабко інституалізовані. Це призводить до певної недооцінки України аж до позбавлення її суб’єктності та тлумачення у світлі (пост)радянських студій та «сфери впливу» Росії.

Винятки становлять ті науковці, які з власної ініціативи звернулися від радянських (російських) студій до безпосереднього вивчення українських реалій. Один з найбільш послідовних промоутерів України серед західних інтелектуалів є американський дослідник Тімоті Снайдер, який особливо наголошує на взаємозалежності долі Європи та України. Відкидаючи російські пропагандистські кліше, які намагаються підважити самодостатність українців як нації, він доходить категоричного висновку: «Але якщо Україна й українці не існують, тоді немає і Європи та європейців.» Те саме каже він і про минулий та майбутній зв'язок України та цілого континенту [10].

Звернення до минулого у цьому відношенні є особливо важливим, адже саме історія, а надто події Другої світової війни, є ключовими для розуміння у тому числі й

сучасної ситуації в Україні. Більше того, остання Велика війна, її наслідки та переосмислення злочинів нацизму, є ключем до розуміння сьогоднішньої європейської політики. З іншого боку, спадок війни постійно присутній у ідеологічних та пропагандистських конструктах Росії, яка зробила специфічну модель пам'яті про Велику вітчизняну війну компонентом національної ідентичності та згуртування, а захист цієї пам'яті – формою національної ідеї та виправданням власної агресивної політики. При цьому вияви такої пам'яті є сучасною модифікацією радянського воєнного міфу, в основі якого лежить доктрина народу-переможця та привласнення Росією перемоги та жертовності у радянсько-німецькій війні. Ця нова державна доктрина є конгломератом, що включає ідею захисту пам'яті про війну від будь-яких спроб критичного осмислення, імперські амбіції у вигляді відновлення квазісоюзного державного об'єднання на принципах євразійськості та, спрямовану на східнослов'янське «ядро» імперії, а саме українців та білорусів, ідеологію «руського мира» як певної духовної спільності православного простору Східної Європи, ідеологом якої є РПЦ та особисто патріарх Кирил.

Отже ідея нового євразійського державного об'єднання є альтернативою європейській інтеграції України й, за неможливості повноцінного втілення в Україні, здійснюється РФ агресивними методами шляхом окупації Криму та виголошення політичного проекту «Новоросії» – геополітичного евфемізму, який не відповідає історичному значенню цієї регіональної назви. Програмою-максимум у реалізації цього проекту мало стати відокремлення від України її Південно-Східних регіонів, проте з очевидним провалом глобального проекту Росія в особі путінської системи влади зосередилась на підтримці сепаратистських рухів у вигляді самопроголошених республік на Донеччині та Луганщині. Звичайно, це не могло б відбутися без підтримки цього альтернативного «цивілізаційного проекту» частиною українських громадян. Так, підтримку значною частиною кримчан анексію півострова Росією можна вважати свого роду проросійською контрреволюцією, яка, крім відмови регіону від євроінтеграційних прагнень, реставрувала на місцевому рівні (пост)радянську модель влади, якою вона ще донедавна була в цілій Україні.

Оскільки Україна має важливе значення для неоімперської концепції Росії, конфронтаційної щодо європейської моделі розвитку та інтеграції, наша країна опинилася у ширшому геополітичному протистоянні моделей та навіть цивілізаційних типів розвитку.

Ідеологічною зброєю євразійського проекту Москви у цьому протистоянні є, як уже зазначалося, використання тематики Великої вітчизняної війни та пам'яті про неї. Навіть на відстані майже 70 років після закінчення Другої Світової війни її відгомін чути у ідейному протистоянні. Як слушно зазначив М. Ходорковський, а за ним й інші опозиційні російські інтелектуали, оголосити українців ворогами напряму Росії було б практично неможливо, для цього потрібно було накинути на них ярлики «фашизму» та «націоналізму». Ці поняття є глибокими негативно коннотованими архетипами масової свідомості ще з радянських часів, які успішно активує у внутрішньому суспільному дискурсі нинішня російська пропаганда. Тому боротьба з ідеями Майдану, критика опозиційних рухів в Україні набули «антифашистського» забарвлення та намагань звести політичне протистояння всередині нашої країни до мовних та етнічних конфліктів. Ця інформаційна війна ведеться за допомогою риторики, властивій радянській моделі пам'яті про Велику вітчизняну війну. Росія фактично привласнила собі пам'ять про минуле, виключивши Україну з числа її переможців та жертв і оголосивши її профашистською державою, колаборантом нацистів. Відповідно події воєнного та повоєнного часу, будучи специфічно потлумаченими та детерміновані пропагандистським (пост)радянським дискурсом із відвертим фальшуванням фактів, накидаються на сучасні реалії.

Згідно цих підходів міністр оборони Росії С. Шойгу порівняв анексію Криму Росією із його визволенням від нацистів, а російський медіа-пропагандист В. Соловйов у власній телепрограмі взагалі описав цю подію словами відомої радянської пісні про День Перемоги: «этот день мы приближали, как могли». Цілком вкладається у цю міфологему й новітня російська медаль «За повернення Криму». У цьому ж руслі окупований сепаратистами Слов'янськ оголошується «другою Брестською

фортецею». Отже, мобілізаційна ідеологічна машина представляє «російську кампанію» в Україні як нову Велику перемогу, продовження славетної боротьби з «фашистами», «націоналістами» та «бандерівцями», на ролі яких апріорі призначено усіх українців, що мають іншу політичну орієнтацію, ніж проросійська. Тих же, хто має проросійську орієнтацію прийнято вважати етнічними росіянами, які потребують захисту з боку Росії.

Прикметно водночас, що цей імперський постулат про «фашистську Україну» на диво легко розвіяв попередній імперській міф – про «братні народи». Отже, нині як ніколи наочно виявилося, що «братський» міф, подібно до «ворожого» («фашистського») був нічим іншим, як ідеологічним інструментом імперського панування, який надзвичайно легко піддався заміні.

Антифашистська риторика як засіб «чорного піару» застосовувався в Україні не без участі російських ідеологів ще під час президентської кампанії 2004 р. проти кандидата у президенти Ющенка, якого теж намагалися представити «фашистом», «націоналістом» та борцем проти усього російського. Пори те, що після перемоги Помаранчевої революції ці погрози не справдилися, зусилля пропаганди не проходили даремно, та, будучи постійно актуалізованими зусиллями Партії регіонів з їх антифашистською риторикою, знайшли свій вияв у ідейному та політичному протистоянні в Україні у 2014 р. Ситуація ускладнюється тим, що зерна розбрату і розколу між різними частинами України були закладені ще за радянських часів. Вкупі з порівняно низькою внутрішньою мобільністю населення України та його відносно стійкими регіоналістськими орієнтаціями це зробило частину громадян сприйнятливими до впливу накинутих кліше та стереотипів.

Результатом стала парадоксальна ситуація, коли частина українського соціуму Сходу та Півдня, передовсім Донбасу, ладна була більше вірити російській телевізійній пропаганді (за влучним висловом А. Окари – «телефашизму»), ніж навіть власним спостереженням.

У цьому ж руслі відзнакою сепаратистських рухів стали так звані «георгієвські» або гвардійські стрічки, які з'явилися як ідейний проект у 2005 р. Спершу вони мали символізувати пам'ять про Велику вітчизняну війну під гаслом «Я помню, я горжусь», проте одразу в дещо агресивних формах пам'яті: немов би ті, хто не носив стрічок не пам'ятали війни та не пишалися героїзмом її вояків. А той факт, що ідея «георгієвської стрічки» постала фактично як противага українським помаранчевим стрічкам – символам Майдану та Помаранчевої революції 2004 р., – вже тоді включало воєнний дискурс у сучасне політичне протистояння. Нині ж нове тлумачення цього символу набуло свого апогею, ставши символом антиукраїнського протистояння.

Відповіддю України на переосмислення подій Другої світової війни стала, зокрема, відмова від дискердитованих символів та поява нових, близьких до загальноєвропейської традиції – червоної квітки маку із гаслом «ніколи знову» і датами Другої світової війни (1939-1945). Іншим важливим виявом переоцінки подій Другої світової війни в українській історії є свого роду «лінгвістичний поворот» – часткова заміна в науковому дискурсі поняття «Великої вітчизняної» на Другу Світову та «Радянсько-німецьку» війну як її етап.

Тож якщо в Росії актуальна версія національної ідеї будується на принципах модифікації радянського міфу Великої вітчизняної війни, то в Україні відмова від радянського минулого набула форм боротьби з його основним символічним маркером – пам'ятниками Леніну, які у значній кількості донедавна залишалися у більшості регіонів України, крім Західного. Процес «війни пам'ятників» тривав в Україні останніми роками, особливо активізувавшись на початку 2013 р. [7, с 38-46]. Але з початком Революції Гідності він вступив у нову фазу в формі «ленінопаду»: услід за поваленням пам'ятника Леніну в Києві 8 грудня 2013 р. загалом по Україні за період Євромайдану було повалено близько 50-ти пам'ятників Леніну майже в усіх регіонах України. І якщо спершу цей процес майже не торкнувся Сходу й частково Півдня України, російська агресія призвела до зростання антирадянських настроїв, що виявилося у руйнуванні старих символів. Останнім прикладом цього стало повалення пам'ятника Леніну у Маріуполі в ніч на 15 серпня 2014 р. [11]. Не дискутуючи на разі про «революційні», інколи варварські форми та методи знесення пам'ятників, слід відзначити, що це явище стало найбільш яскравим проявом прощання з радянським минулим чи, навпаки, демонстрацією

проросійських (прорадянських) політичних орієнтацій мешканців тих регіонів, де прибічники збереження пам'ятників виявилися у більшості. Було висловлене навіть дотепне спостереження про те, що сепаратистські заворушення в Україні мають місце у тих регіонах, де «залишились пам'ятники Леніну».

Іншим компонентом нової російської ідентичності є включення до неї антизахідної (або окремо антиамериканської та антиєвропейської) риторики часів холодної війни, у контексті яких Україна розглядається лише як об'єкт політичних маніпуляцій Західного світу з метою дошкулити Росії. Слід зазначити, що нерідко й частина західноєвропейського соціуму, в якому мають місце антиамериканські настрої, схильна розглядати нинішній конфлікт як глобальне протистояння передовсім двох держав – Росії та США; звичайно, при такому погляді роль та позиція України мало береться до уваги чи залишається упослідженою.

Тож завданням української інтелектуальної спільноти є посилення української присутності у політичному та інтелектуальному дискурсі Європи задля ствердження власної суб'єктності. Почасти це вже робиться, особливо на політичному рівні, проте ця справа «інтелектуальної інтеграції» України до європейського простору є далекою від позитивного вирішення. Як уже зазначалося, у зв'язку з глибоким залученням у сучасний конфлікт дискурсу Другої Світової війни, важливим компонентом цього процесу стане новий аналіз цих історичних подій, не в останню чергу в самій Україні.

На противагу позиції Росії, яка намагається применшити чи викривити роль України і Другій Світовій війні, деякі західні інтелектуали, передовсім Тімоті Снайдер, наголошують, що без переосмислення ролі України у Другій Світовій війні, у якій вона належала до смуги «кривавих земель», неможливо зрозуміти сучасні процеси й політичний розвиток України та її роль у Європейському континенті. А французький філософ Філіп де Лара підкреслив важливість запрошення Петра Порошенка – новообраного президента, який не той момент ще офіційно не вступив на посаду, – на святкування 70-річчя висадки союзних військ у Нормандії. Це акт став серйозним кроком на шляху визнання України суб'єктом пам'яті та важливим учасником-та-жертвою війни : «Таке запрошення поклало край аномалії, яка існує від 1991-го. Україна і Білорусь – головні учасники війни проти нацистської Німеччини, тож мають повне право бути присутні на вшануванні, де представлені всі країни – союзники в боротьбі проти держав Осі» [8].

Отже, незавершеність процесів Помаранчевої революції, у т.ч. щодо європейського вектору геополітичних орієнтацій, реванш реакційних сил (корумпованої кримінально-клептократичної еліти на чолі з Януковичем) призупинили процес політичної європеїзації України та відтермінували його, проте не змогли йому завадити. Одночасно є процесом європейської інтеграції в Україні відбувається взаємопов'язане з ним переосмислення національної історії, яке є вочевидь одним з ключових засад як націєтворення, так і визначення місця і ролі України у на політичній карті континенту.

1. Андрей Портнов о новой украинистике // Ab imperio [Електроний ресурс]. - Режим доступу: http://net.abimperio.net/node/3275

2. Андрухович, Юрій. Без візи в Європу чи без мила в Росію // Євромайдан: хроніка відчуттів [колекція есе Тараса Прохаська. Івана Ципердюка. Юрія Андруховича. Сергія Жадана, Юрія Винничука]. – Брустурів: Дискурс. 2014.

3. Виступ Порошенка на церемонії підписання асоціації: повний текст // Ліга. Новости. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://news.liga.net/ua/news/politics/2310241-vistup_poroshenka_na_tseremon_p_dpisannya_asots_ats_povniy_tekst.htm

4. Грицак, Ярослав. Чому українці є європейцями // ZBRUČ. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://zbruc.eu/node/13822

5. Грицак, Ярослав. Як подолати історію // ZBRUČ. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://zbruc.eu/node/22892

6. Золкіна, Марія. Євроінтеграція як шанс: нові тренди громадської думки // Європейська правда. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://www.eurointegration.com.ua/articles/2014/06/10/7023259/

7. Кобченко К.А. «Війна пам'ятників» в Україні: протистояння пам'ятей як (пере)осмислення національної історії // Війни пам'ятей та політики примирення. Зб. наук. праць / За заг. ред.. В.Ф. Солдатенка. – К.: ДП «НВЦ Пріоритети», 2013.

8. Лара де, Філіпп. Правда для історії // Український тиждень. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://tyzhden.ua/Columns/50/111101

9. Промова президента України Петра Порошенка на інавгурації (повний текст) // ТСН. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://tsn.ua/politika/promova-prezidenta-ukrayini-

petra-poroshenka-na-inavnuraciyi-povniy-tekst-353552.html
10. Снайдер, Тімоті. Величезні ставки битви в Україні. Фашизм повертається в країну. Яку він колись зруйнував // Критика. [Електронний ресурс] Режим доступу: http://krytyka.com/articles/velychezni-stavky-bytvy-v-ukrayini-fashyzm-povertaietsya-v-krayinu-yaku-vin-kolys-zruynuvav
11. У Маріуполі завалили восьмиметрового Лєніна // Український тиждень. [Електронний ресурс] Режим доступу: http://tyzhden.ua/News/116893

Антоніна Макаревич

УДК 37.035(560)4,02 М151

Система суспільного виховання в Османській імперії

Досліджено місце, роль і значення системи суспільного виховання в Османський імперії у період її найвищого розквіту (XV-XVI ст.) в контексті взаємозв'язку розвитку освіти з державною політикою. Розглянуто особливості становлення освітньої системи у мусульманській країні, яку населяли різноманітні релігійні, етнічні та лінгвістичні групи. Особливу увагу автор звертає на державне забезпечення навчального процесу, яке гарантувало доступність освітянських послуг всьому населенню імперії. У статті акцентовано, що політика султанів була спрямована на толерантне ставлення до свого населення, яке було підкріплено традиційною для вірних мусульман благочинністю і взаємодопомогою, що мало позитивні наслідки для розвитку і підтримки гарного рівня освіти на всій території Османської імперії.

Ключові слова: *Османська імперія, система освіти, початкова школа, медресе, імарет, мюдерріс.*

The article considers the place, role and importance of public education in the Ottoman Empire in the period of its highest development (XV-XVI c.) in the context of the relationship of education with government policy. The features of the formation of the educational system in a Muslim country, inhabited by various religious, ethnic and linguistic groups are investigated. Particular attention is drawn to the state of the educational process, which guarantees the availability of educational services to all population of the empire. The author accented that the policy was aimed at Sultans` tolerance to its population, which was supported by the traditional Muslim believers charity and mutual aid, which had a positive impact on development and support education throughout the Ottoman Empire.

Key words*: Ottoman Empire, Education System, Primary School, Madrassa, Imaret, Muderris.*

Поняття особистості і лідера – надзвичайно суперечливі. Кожна людина має своє визначення, яке ґрунтується на її власному світогляді і вихованні, але більшість погодиться з тим, що велику роль у вихованні особистості грає освіта. На мою думку, освічена людина може створити комфортні умови життя не лише собі, але й своєму оточенню, яке може сягати родини, громади, міста, а інколи – навіть країни. В такому випадку ми маємо звертатися до системи виховання на рівні держави. Я пропоную розглянути досвід Османської імперії - унікального державного утворення, яке увібрало в себе найкращі здобутки управлінського досвіду і культури різних народів у доісламський період і час панування мусульманства. Станом на XV ст. в імперії було створено унікальну для свого часу систему управління державою, що включала виховання еліти за принципами власних заслуг, а не походження і багатства. Османи самостійно дбали про формування кадрів адміністративної системи, які гідно працювали на розбудову країни.

Актуальність теми безпосередньо пов`язана з соціальними змінами, що відбуваються в Україні сьогодні. Рух української держави у напрямку європейського культурного простору вимагає пошуку нових шляхів соціального розвитку, особливо у питаннях виховання, на усіх етапах цього процесу. Досвід Османської імперії у встановленні основ норм виховання допоможе з'ясувати досягнення та уникнути помилок у європейському виборі. Тюрки-османи в центр суспільства ставили освічену людину, яка слугувала гарантією процвітання

держави. На мою думку, для України вкрай важливо зрозуміти і перейняти принципи виховання особистості в Османській імперії, які допоможуть нашій державі відстояти своє заслужене право бути незалежним і повноцінним суб'єктом політики. За роки незалежності в Україні не приділяли належної уваги вихованню свідомого громадянина. Зараз, у надзвичайно важкий і водночас визначальний момент для нашої держави, ми зіштовхнулися не лише з зовнішнім тиском, але й з внутрішнім хаосом і розбратом серед українського населення. Часткова відсутність спрямованої державної політики у питання освіти і патріотичного виховання в Україні не змогла гарантувати національного єднання українців. Саме тому я вважаю, що досвід османів у питаннях державного втручання в освіту і виховання свідомого громадянина є корисним для України у вирішенні проблем сьогодення.

Османська імперія – мусульманська держава, в якій релігія була визначальним елементом життя. На це вказує той факт, що релігійну ознаку було поставлено на перше місце задля зменшення ролі етнічного та лінгвістичного розмежування. Відомо, що Османська імперія налічувала багато релігійних, етнічних та лінгвістичних груп: тюрки, татари, араби, курди, вірмени, греки, албанці, серби, боснійці, хорвати, болгари, румуни, угорці, євреї та інші. Для забезпечення миру і безпеки різних національностей кожній релігійній комуні (міллету) було надано правову та культурну автономію. Всі внутрішні справи були ввірені лідеру їхньої релігійної ієрархії [7, p. 112]. Можливо говорити про те, що релігія в Османській імперії була основою світобуття. Дотого ж їхнє сприйняття необмежувалось лише ісламом. Коран каже: «Віруючі хай не будуть дружити з невірними, окрім вірних». Мусульмани не вважали християн невірними, вони визнавали святість Христа, вважали Його чудотворцем, посланникомі другом Бога, Великим пророком, вірили в непорочне зачаття Діви Марії, яку вважали однією з найвеличніших жінок в історії. Крім того, серед тюрків було чимало людей, які за своїми власними переконаннями були впевнені в святості християнської віри і з повагою ставилися до християн. Ці факти засвідчують відсутність релігійної нетерпимості в Османській імперії в XV ст. Після завоювання Константинополя за греками було збережено всі храми, особи патріарха, єпископів і священників визнавались недоторканими і звільнялись від податків. Традиційні норми, канони православної церкви зберігали свою силу у всіх внутрішніх справах церковної общини, всі релігійні дійства справлялись вільно і без перешкод. Наприклад, за дослідженнями заслуженого професора Московського університету А.П.Лебедєва, три перших дні Пасхи греки проводили вільно і досить весело, тобто ніхто не міг їм цього заборонити, а тим більше перешкодити. Більше того, в цей час мусульмани намагались не виходити з дому без особливої необхідності, щоб не заважати грекам святкувати на вулицях міста [4, с. 163].

Османська імперія в часи свого найвищого розквіту, сили і могутності (XV-XVI ст.) була справжнім монстром для своїх ворогів, але варто було опинитися у складі "Дар-уль-іслам", у світі віротерпимості, як ставлення кардинально змінювалось у кращу сторону. Мегмед II Завойовник, султан Османської імперії, який правив у 1451-1481 рр., вважав, що не потрібно ламати традиції новозавойованих територій, а навпаки – створити умови для співіснування різних народів на одній території. Султан був надзвичайно освіченою людиною, він розумів, що сила імперії полягає в людському потенціалі, який потрібно виховувати самостійно. За часи правління Мегмеда II держава зробила величезний прорив у розвитку освіти та науки. Мегмед II Завойовник надзвичайно багато уваги приділяв питанням культури, що заклало базис для розбудови імперії. Сам правитель мав достатньо чеснот, які надають йому право займати передові позиції серед повелителів держави османів. Мегмед II активно займався будівництвом вищих і нижчих шкіл не лише у новій столиці, а й по всій території імперії.

Тюрки-османи зазвичай будували школи (медресе) при мечетях, що вподальшому розросталось у великі комплекси – імарети. Дані заклади надавали їжу та притулок для дервішів, мандрівників, студентів, купців і бідних людей. Такі інституції продовжували політику османських правителів, спрямовану на розбудову держави, заснування нових районів навколо інфраструктурних комплексів, а також створення османського духу присутності у кожному місті величезної імперії, яку населяли різноманітні етнічні спільноти з різним віросповіданням. У такий спосіб міста і містечка вбирали в себе характерні ознаки мусульманських міст:

мечеті, базари, караван-сараї, хамами, медресе, бедестани, хане у виконанні кращих архітекторів наповнювали Османську імперію. Таким чином, держава здійснювала інвестування у свої провінції, підвищуючи їх рівень життя, надавала притулок та їжу охочим, поширювала культуру в маси та створювала умови для додаткового доходу імперії [3, с. 153].

Ми можемо говорити про ісламізацію, яка у випадку Османської імперії не означала щось примусове або незаконне, бо разом з релігією люди отримували можливість досягти висот у кар'єрі, докорінно змінити свій соціальний статус. Яскравим прикладом такого кар'єрного зросту є доля вихідця з Боснії Мегмета Сокколу, який в дитинстві прийняв мусульманство, що дало йому змогу здобути гарну освіту, а після зайняти посаду великого візира з 1564 по 1579 рр. за правління султана Селіма II йому було довірено всю повноту влади в державі.

Імарети слугували важливим елементом у підвищенні рівня освіченості в імперії, адже для здобуття основ грамоти не потрібно було мати високий соціальний статус або матеріальне забезпечення. Навпаки, школи і медресе в імаретах давали можливість стати досить освіченою людиною і покращити якість свого життя. Мусульмани дуже прихильно ставились до тих, хто вміє читати Коран, знає арабську мову. Суспільство завжди виділяло таких людей серед інших.

Здобути певні знання відвідувачі імаретів могли не лише під час занять, а й впродовж усього дня під час спілкування між собою. Діалог між відвідувачами різноманітних закладів не припинявся, кожен день учні, викладачі, міщани, перехожі, могли обмінюватись новинами, отриманими знаннями, які і далі поширювались серед населення Османської імперії далеко за межі одного імарету. Таке неформальне спілкування великої кількості людей різного соціального статусу, рівня освіченості, матеріального доходу відіграло велику роль у творенні загальної культури населення імперії. Імарети створювали широкий простір соціальної комунікації через власну багатофункціональність, центральне місце в яких займали мечеті, куди на масовий намаз по п'ятницях приходили учні, вчителі, службовці, мандрівники, обездолені, сироти, хворі, нужденні, які знайшли притулок у караван-сараї, потім відбувався сніданок, починались заняття, працювали лікарні, в усипальницях віддавали дань померлим. За даними Емі Сінгер, найбільший імарет у Стамбулі, що носив ім'я Мегмета Завойовника, двічі на день відвідувало близько півтори тисячі людей, серед яких частими гостями були сановники, мандрівники, студенти і вчені з навчальних закладів при мечетях, охоронці медресе і шкіл, персонал імарету і лікарні [9, p.13].

Традиція благодіянь дуже поширена в ісламському світі, а подаяння (закят) є одними з основних обов'язків всіх мусульман, в Корані згадується також садака – добровільна благодійна допомога, розмір якої не вказано, тобто не є принципово важливим [9, p.1]. Благочинність була гарною ознакою гідної людини, яка дбала про майбутнє своєї країни, підвищення культурного рівня її населення. Імарети створювали за рахунок доходу від вакфу – благодійно заповіданого майна, доходи від якого призначались на релігійні або благочинні цілі. Важливо зазначити, що держава всіляко підтримувала усіх, хто сприяв розвитку імаретної системи. Відомий історик-османіст університету Анкари Халіль Іналджик наголошує на тому, що вакф гарантував беззаперечне існування громадських служб та установ [3, с. 152], адже акт вакфіє забезпечував прибутки із заповіданого певною особою майна, спрямовані виключно на благочинність. Жертвувати могла як і сама держава в особі вищої адміністрації, так і окремі особи, які звільнялись від податків [5,с.134].

Ми можемо стверджувати, що освіта в Османській імперії була доступною для всіх, хто бажав отримати знання. Для того, щоб навчатися, не потрібно було мати певний статус, гроші або ж родинні зв'язки. Держава самостійно або за допомогою заможних осіб створювала умови для процвітання різноманітних установ, які надавали освітянські послуги. Єдиною обов'язковою умовою для охочих здобувати знання було навернення до ісламу. Вище ми говорили про те, що ісламізація не була примусовою, але відкривала досить широкі горизонти для людини будь-якого походження забезпечити собі гідне життя в імперії. Султани пильно опікали усіх, хто вірно їм служив, для чого попередньо потрібно було здобути освіту. У державі османів вважали, що служба при дворі – почесна справа, досягти якої можна за умови поєднання власних здібностей і результатів навчання [1]. Османи мали чітке уявлення про те, що бог створив людей з різними можливостями, вміннями,

талантами. Кожен має вправно виконувати свою роботу і отримувати за це законну, чітко визначену винагороду. Ідеально влаштованого суспільства не існує і не існувало, тому цілком очікувано, що люди з більш сильним характером зможуть силою відбирати права у інших. Виникає нагальна потреба у правителі, який би зміг забезпечити безпеку народові та влаштувати порядок всередині держави [2, с. 372]. Ми знову бачимо нерозривність існування освіти і держави в Османській імперії, де правитель виступає гарантом роботи освітянської системи і її результатів.

Освіту діти могли отримати вже з трирічного віку, коли йшли до молодшої школи. Важливо звернути увагу не те, що відвідувати заняття могли хлопці і дівчата різного походження. Таким чином, школа з самого малечку виховувала у дітей почуття толерантності до всіх релігійних, етнічних і лінгвістичних груп. Учні вчилися одразу товаришувати, не дивуючись культурному розмаїттю імперії. Те саме стосувалося і соціального статусу сімей, з яких походили діти. В класах було започатковано практику матеріальної допомоги бідним, яку надавали засновники школи або ж заможні батьки дітей. Османи намагались формувати систему освіти на принципах взаємодопомоги, толерантності і підтримки [8, p. 164]. Освічена особа – більш стримана, розсудлива, старанна, дисциплінована. Людина, яка володіє такими якостями, завжди зможе знайти своє місце, гідно служити своєму султану задля процвітання держави і досягти успіху в цьому житті.

Освіта в Османській імперії була безкоштовною, в школах було встановлено добове утримання кожного учня у розмірі 2 акче, безоплатно надавались одяг і їжа, а також оплачувалась одна подорож на рік [8, p.166]. Якість освіти підтримувалась на досить високому рівні: школярів вчили читати Коран, основам мусульманської релігії, каліграфії, арифметиці, арабській і перській мовам. Приділяли увагу також мистецтву, зокрема існували заняття музикою. Дітей, у яких виявляли гарний слух і голос, міг чекати успіх на цій ниві. Особливістю системи освіти в імперії османів було те, що вчитель мав визначити здібності кожної дитини, від чого залежав термін її навчання в школі. Якщо діти одночасно розпочинали свої заняття, то це зовсім не означало, що вони разом закінчать навчання. Початкова школа надавала ґрунтовну підготовку для продовження освітянського шляху в медресе – вищого навчального закладу, а якому переважно вивчали Коран, шаріат і богослов'я. Випускники медресе могли отримати місце в адміністративно-судовому апараті.

За даними відомого турецького історика Халіля Іналджика, перше медресе з'явилося в Ізніку у 1331 році, яке було ввірене вченому Давуду з Кайсері. Даний випадок став правилом: кожне медресе славилося ім'ям свого вченого, що і визначало фахове спрямування начального закладу. Викладачі, як і учні, подорожували країною з метою поглиблення власних знань і наукового діалогу [3, с. 180].

Можна припустити, що в імперії було створено гідні умови для подорожі за новими знаннями, а досить довгий шлях до медресе лише зайвий раз підкреслює престиж освіти. Держава забезпечила гарну мотивацію та інфраструктурні можливості для здобуття знань. Наполегливих і дисциплінованих в майбутньому чекала гідна винагорода. Отже, імаретна система по всій території країни у великій мірі стимулювала розвиток освіти і спрощувала шляхи її здобуття. Кожен учень знав, що дорогою зможе перепочити, поїсти, а також поспілкуватися, поділитися досвідом з іншими і отримати слушну пораду щодо продовження навчання.

Викладача в медресе називали мюдеррісом. Звання було надзвичайно поважне і засвідчувало авторитетність викладача в релігійних науках, а також у певній галузі також. Відомо, що духовне знання в Османській імперії ставилось вище за всі інші, але й інші науки не відкидались. Метою навчання було пізнання Бога, якого можна досягти лише шляхом всебічного розвитку. Обов'язкову основу складали релігійні науки, а також арабська мова, ґрунтовно вивчивши які можна було звертатись до інших галузей знань [3, с. 180].

Великий внесок у розвиток системи медресе зробили султани Османської імперії Мегмед II Завойовник і Сулейман Кануні. Перший з них побудував групу медресе Сахн-і Семан у 1463-1471 рр., а другий – групу медресе Сулейманіє у 1550 – 1557 рр. Саме ці навчальні заклади надавали освітянські послуги найвищого рівня в імперії завдяки значному матеріальному забезпеченню, різностороннім навчальним програмам і багатим бібліотекам [2, с. 202]. Можемо зробити висновок, що медресе відрізнялись між собою престижем

отриманою в їх стінах освіти. Мало значення місцезнаходження навчального закладу, особа мюдерріса і засновника. Звичайно ж, медресе, які засновували султани славилися найбільше. У "Мебде-і канун-і йенічері оджаги таріхі" згадуються данішмендами – випускники медресе вищого ступеня, які по закінченню навчання ставали мюлязімами, тобто кандидатами на отримання посади мюдерріса або кадія [6, с. 221]. Іншими словами, авторитетність медресе впливала не лише на якість освіти, а й на соціальний рівень випускників, на їх першопочаткову ланку професійного росту.

Отже, зі сказаного вище випливає, що освіта не може існувати без підтримки держави. Османам вдалося створити унікальну для свого часу систему суспільного виховання, яка була побудована на принципах доступності освіти, толерантності, чіткої дисципліни і взаємодопомоги. Османські султани змогли підняти престиж освіти на достатньо високий рівень і надати гарний стимул для навчання. Держава гарантувала забезпечення посадами усіх, хто старанно навчався і приділяв науці увесь свій час. За це учням надавалося добове утримання, їжа і одяг. Більше того, закладена у мусульманстві традиція благодіянь, поширювалась і на допомогу дітям з бідних сімей. Проте, бідність не сприймалась у негативному сенсі. Дитина знала: якщо буде добре навчатися – зможе гідно влаштувати своє життя і ніколи не соромилась свого походження. Османські султани оточували себе освіченими людьми, які вірно служили своїй державі. Ні гроші, ні зв'язки, ні походження не грали жодної ролі. Така хитрість султанів допомагала їм утримувати величезну імперію в своїх руках протягом шести століть, бо лише та людина, яка знає ціну своєї посади, буде старанно виконувати свої обов'язки. Саме тому в Османській імперії завжди дбали на державному рівні про розвиток освіти, яка мала на меті виховувати гідних, освічених громадян, адже навчальна система вбирає в себе культурний рівень населення, його прагнення до певного розвитку, філософію, стиль життя. Наскільки освіта може віддзеркалювати рівень суспільства, настільки ж може піднести його і наблизити до бажаних результатів. Зв'язок системи освіти і держави є нерозривним, бо держава закладає основи і умови для її розвитку. Досвід Османської імперії, на мою думку, яскраво показує яким чином людський потенціал може гарантувати стабільність процвітання держави, а також як занепад системи освіти може в результаті понести за собою занепад всієї держави.

1. Дергачев В.Османская империя. Восточная элита качества [Електронний ресурс] / Дергачев В. - Режим доступу: http://dergachev.ru/Landscapes-of-life/Imperial-geopolitics/07.html
2. История османского государства, общества и цивилизации: В 2 Т. [под ред. Э. Ихсаноглу] / Т.1.: История Османского государства и общества. – М.: Вост. лит., 2006. – XXXII+602 с.
3. Іналджик Г. Османська імперія. Класична доба 1300-1600 / Іналджик Г. – К.: Критика, 1998. – 290с.
4. Лебедев А.П. История Греко-Восточной церкви под властью турок: От падения Константинополя (в 1453 г.) до настоящего времени / Лебедев А.П. – СПб.: «Издательство Олега Абышко», 2012. – 704 с. - (Серия «Библиотека християнской мысли. Исследования»).
5. Мантран Робер. Повседневная жизнь Стамбула в эпоху Сулеймана Великолепного / Мантран Робер. – М.: Молодая гвардия, 2006. – 408 с.
6. Мебде-и канун-и йеничери оджагы тарихи (История происхождения законов янычарского корпуса) / [ст., пер., ком. и прим. И.Е. Петросян]. — М.: Наука, 1987. — 284с.
7. Kia. M. Daily Life in the Ottoman Empire / Kia M.O.: Green wood Pub GroupInc. - 2011. – 295 p.
8. Selami Sonmez. Primary education system in Ottoman empire [Електронний ресурс] / Selami Sonmez // International Journal of Humanities and Social Science. Vol. 3. – 2003. - No. 5. – P. 163-170. — Режим доступу до журн. :http://www.ijhssnet.com/journals/Vol_3_No_5_March_2013/16.pdf
9. Singer A. Imarets In The Ottoman World / [Електронний ресурс] / Singer A., //Christine Wood head (London: Routledge). – 2012. - P. 72-85. – Режим доступу:http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.178.6091&rep=rep1&type=pdfI

Валентин Молодиченко

УДК 316.752

Гуманітаризація освіти та її вплив на гуманітарну культуру особистості

В статті особлива увага акцентується на те, що у вирішенні сучасних завдань демократизації суспільного життя в Україні, духовно-інтелектуального відродження українського народу, росту його національної самосвідомості визначальне значення має гуманізація та гуманітаризація освіти. Звертаючись до своїх національних витоків, слід враховувати наше сьогоднішнє буття, його особливості, опираючись на світовий досвід, адже сучасна світова гуманістична думка виходить з того, що сама людина, її права і обов'язки мають перебувати в центрі уваги держави і суспільства. Перспективним напрямом вдосконалення вищої педагогічної освіти, на думку автора, є реалізація гуманістичної особово-розвиваючої парадигми в освіті, де формування гуманітарної культури у молоді повинно спиратися на глибокі знання народного, національного, духовного, морального та культурного надбання нації.

Ключові слова: *гуманітаризація, гуманітаризація освіти, національна самосвідомість, ціннісна свідомість, національна освіта.*

The article focuses on democratization of public life in Ukraine, spiritual and intellectual revival of the Ukrainian people, the growth of its national identity is vital humanization and liberalization of education. Appealing to their national origins, to consider our current existence, its features, based on international experience, as the new global humanistic idea comes from the fact that the man himself, his rights and duties should be the focus of state and society. Main direction of improving education degree, according to the author, is the realization of humanistic personnel-evolving paradigm in education, where the formation of humanitarian culture among young people should be based on in-depth knowledge of the national, spiritual, moral and cultural heritage of the nation.

Key words: *liberalization, liberalization of education, national identity, value consciousness, national education.*

У сучасному постіндустріальному суспільстві освіта перш за все націлена на формування людини вільної і творчої. Виховання знаходить сенс як педагогічна підтримка самовиховання, спрямованого на отримання людиною своєї індивідуальності, духовності, максимізацію її особистісної реалізації. Розробка системи педагогічної підтримки самовиховання і самоосвіти – один з найважливіших напрямів розвитку педагогічної науки [3, с. 54].

Швидке старіння набутих знань при підготовці кадрів робить необхідним перенести акцент з методик освоєння тільки масованих об'ємів формальних знань на прищеплення культури саморозвитку, методів і підходів нарощування актуальних знань і умінь, тобто інструментів безперервного навчання. У результаті з'являється якісно новий продукт освіти: професіонал, який добре навчається. Але для цього потрібно створити мотивацію у студентів до навчання. В результаті формується самодостатність особистості при вирішенні професійних і життєвих завдань, що стоять перед нею, прагнення до підвищення індивідуального потенціалу через набуття нових знань і умінь. Проте потенціал людини повною мірою розкривається тільки при оволодінні нею як індивідуальних (професійних), так і соціальних якостей [4, с. 31].

Доки освіту розглядатимуть з практичного боку, її цінність в культурі, очевидно, коливатиметься залежно від соціальних, економічних чи політичних пріоритетів дня. Те, що масову освіту в демократичному суспільстві цінують за її практичне значення, зрозуміло й природно, однак, це водночас і одна з причин того, чому зацікавлення громадськості освітою то зростає, то згасає [5, с. 64].

Українські дослідники гуманізації вищої освіти Г.О. Балл, Р.А.Бєланова, С.У. Гончаренко, І.А. Зязюн, П.П.Кононенко, О.М. Пєхота, В.В.Рибалко, М.І.Романенко, О.Г.Романовський, О.П. Рудницька, В.А.Семиченко, обстоюючи різні концепції гуманної освіти, єдині в одному: еволюція людини, її розвиток - це і є поступ гуманізму,

це безальтернативний шлях розвитку вищої освіти. Процеси трансформацій у системі вищої освіти України визначають актуальність проблеми гуманізації, дослідження якої є вагомим внеском у формування духовних основ студентської молоді. Отже, проаналізуємо деякі важливі аспекти гуманізації як сучасної тенденції.

В духовному виробництві слід особливо виділити, з одного боку, саме виробництво духовних цінностей (у науці, мистецтві, ідеології) та, з іншого - оволодіння духовними цінностями тими членами суспільства, які не є їх безпосередніми виробниками. Тобто разом з процесом духовного виробництва як таким існують нерозривні і невід'ємні від нього процеси розподілу, обміну і споживання духовних цінностей [6, с.30].

Чим ширшим, глибшим, багатоманітнішим і тривалішим є споживання духовного продукту, тим більше духовне багатство він складає. Дана обставина обумовлена тим, що споживання духовного продукту створює для даного продукту суб'єкта, для якого він є не тільки продуктом, але і цінністю, елементом духовного багатства. Духовний продукт як цінність одержує своє завершення в споживанні [7, с. 76].

Саме опора на особистісний сенс як інструмент розвитку педагогічних інновацій є категорією, що визначає їх педагогічну сутність. Джерелом інформації про всі внутрішні процеси учасників освітнього простору, безумовно є їх рефлексія. Саме рефлексія, включаючи “поліфонію” сенсів, ідей, образів, сприяючи оновленню ціннісних орієнтацій, устремлінь, способів інноваційної діяльності, уявлень про себе, відношення до себе, стає важливим механізмом саморозвитку учнів і педагога, їх руху і суб'єктивності [8, с.49].

Володіти тільки спеціальними знаннями недостатньо для того, щоб управляти людьми. Важливою умовою є оволодіння культурою. “Культура - це прояв всеосяжного розумового розвитку, досягнутого шляхом накопичення знань, засвоєння їх і застосування на практиці з метою гармонійного вдосконалення власної особистості і суспільства” [2, с.255].

У сучасній освіті формується не ціннісне мислення, а мислення сцієнтичне, яке не може створити відповідального знання, і реально формується тільки свідомість функціонера [8, с. 44]. Сучасній культурі має відповідати модель, підґрунтя якої створюють культурні традиції та цінності.

Якщо будувати цивілізацію, не враховуючи здобутки культури й гуманітарні цінності, це призведе до кризи і загибелі людства.

Освіту треба усвідомлювати як складний культурний процес, де передовсім необхідно змінити погляд на учня як на суб’єкт виховання і сприймати його як суб’єкт життєдіяльності в цілому. Нові культурні цінності сучасної освіти, переборюючи власні стереотипи, мають будувати новий культурно-педагогічний простір, і це стане можливим лише завдяки гуманізації освіти [9, с. 44].

Ментальність визначає не тільки якісний бік національної сфери, а й усієї культури суспільства. Культура за допомогою діяльності передає цінності суб'єкту, який прагне їх сприйняти, засвоїти, тому необхідно, щоб суб'єкт мав відповідні настанови, орієнтації на таку діяльність. І тут може виникнути неоднозначна ситуація: рівні розвитку культури можуть не відповідати рівню розвитку ментальності. Як кажуть економісти, якщо є товар, то має бути і покупець, - рівень пропозицій пов'язаний з рівнем попиту. Якщо найвищі зразки людської культури не стають необхідними в суспільстві, можна вести мову про недостатньо високий розвиток ментальних потреб. А отже, в суспільстві створюватимуть і поширюватимуть такі культурні цінності, які задовольнятимуть ментальний попит. Тому ментальні запити необхідно “підтягувати” до рівня високих демократичних цінностей [10, с.52].

Але в самій ментальності вже наявні ціннісні засади, що акумулювали у собі неминущі цінності народу, які передаються з покоління в покоління, закріплюючись в архетипах колективного несвідомого і в стереотипах поведінки. Це й робить їх стійкими і такими, що не піддаються зовнішньому впливу.

До цінностей українського народу, які знаходять відображення в ментальних структурах, більшість дослідників відносять: любов до рідної землі, поклоніння природі, віру в божественне начало, поклоніння жінці-матері тощо. Крім того, українець з прадавніх часів цілком покладався на долю. Долю розуміли як вільний плин власного життя, беззастережно вірячи в те, що в кожного - своя доля. Щаслива доля може бути тільки в єдності з правдою і волею, а

сутність її виявляється в самоствердженні особистості в улюбленій роботі, результати якої належать насамперед родині (родина - одна з найвищих цінностей), а потім уже – суспільству [10, с. 52].

Воля, Правда і Доля існують у єдності лише в тій державі, лад якої не перешкоджає щастю кожної людини, а створює для цього умови. Отже, українська ментальність припускає єдність особистих і суспільних інтересів, індивідуальних і групових цінностей [10, с. 52].

Особливу актуальність для освіти і виховання мають загальні проблеми гуманітаризації і гуманітарної культури людини. Гуманітаризація пов'язана із загальнолюдською культурою і загальнолюдськими цінностями, з гуманітарним простором суспільства і освіти. Гуманітаризація освіти задає духовну спрямованість освіті і вихованню. Освіта – не тільки сума знань, але і основа психологічної готовності людини до безперервності в накопиченні знань, їх переробці і вдосконаленню. Навчання по відношенню до виховання є його органічною частиною, духовним стрижнем. Воно формує духовне ядро особистості – її світогляд, етично-естетичне відношення до дійсності [11, с.79].

Освіта постає як інтегрована система цінностей, які передаються учням. Між ідеалом і реальністю, звичайно існує розбіжність. Школа не повинна її збільшувати. Навпаки, виховуючи людину в дусі суспільних ідеалів (ідеальних цінностей) вона одночасно має готувати людину до реального життя, до життя в реальному, а не ідеальному (уявному) суспільстві.

Освітні реформи, націлені на досягнення досконалості, повинні брати до уваги також і ширше питання освіти та культурних цінностей.

Людська природа з усіма її хибами й слабостями все ж здатна на великі речі. Вона здатна досягнути таких ступенів мудрості й добра, які, як є підстави вважати, заслуговують поваги з позицій вищого розуму. Освіта робить більшу різницю між людиною й людиною, ніж між людиною й твариною. Чесноти й здібності, які можна прищепити навчанням змалечку та постійною дисципліною, справді надзвичайні й гідні подиву [4, с. 62].

Українська сім'я має завжди пам'ятати, що виняткова роль у розвитку й формуванні національної свідомості українського народу, української ідеї, у згуртуванні передових сил української нації належить Т. Г. Шевченкові, який закликав любити Україну так, як любив її він сам: сутнісні характеристики української національної ідеї: волелюбність, глибину і всеосяжну народність, державницьку суть, національну честь і гідність, християнську релігійність, жертовний патріотизм, віру у свій народ, опору на власні сили, толерантність до інших, солідарність із поневоленими, антиімперську та антишовіністичну спрямованість, які випливають з неімперського і нешовіністичного характеру нації та її історичного досвіду [12, с. 94].

Отже, необхідно потурбуватися про те, щоб розширити світогляд школярів і запалити в них завзяття, пробудити працелюбність і підштовхнути до дій; щоб вселити у них глибоке презирство до підлості, відразу до несправедливості й жорстокості та прагнення бути найкращими в усіх аспектах.

Досконалість в освіті передбачає зацікавленість освітою за її внутрішню цінність, зумовлену її нерозривністю з особистими прагненнями людини. Однак насправді від кінця XIX сторіччя освіту загалом цінували не за її внутрішню цінність, а за те, що вона може дати - тобто за її практичну цінність [5, с. 62].

Світ і Європа, яка постає завдяки створенню нових цінностей і технологій, нових геополітичних умов, нового стилю життя і способів взаємозв'язків, потребують нових ідей, класифікації і концепції, нової освітньої програми – багатокультурної освіти. Важливо, що “службова кар'єра та особистий успіх залежатимуть від знання мови й ментальності людей іншої культури” [13, с. 39].

Національне виховання без поваги до національних святинь і національних авторитетів – порожній звук. Формування національної самосвідомості майбутніх громадян без оволодіння рідною мовою, без реформи національної системи освіти, культури й моралі ніколи не відбудеться. Тільки тоді, коли українська національна ідея і моральна реформа підуть попереду, вдадуться і всі інші, в тому числі політичні й економічні реформи.

Не хочеться повторюватися, але совість гнівно протестує проти духовного пограбування українського народу, що відбувається в усіх галузях культури і мистецтва [13, с.6 2]. Дивує, що чимало діячів естради, керівництво Національного

університету культури і мистецтв, Міністерства культури і туризму, українське телебачення не можуть зрозуміти таких речей, - що отой непотріб ніякого стосунку до творчості не має, і на цьому аж ніяк не виховаєш у молодих людей патріотизму, поваги до історії і культури рідного народу, любові до дівчини, до жінки-матері. Вони ж наполегливо намагаються будувати відносини з молоддю через мистецтво "попси". Пропагувати щось подібне - це торувати молодому поколінню шлях до повного здичавіння.

Краща форма боротьби з агресивною бездуховністю – протиставити їй духовність і культуру нації, народу, культуру людини, культуру праці і поведінки.

Потрібно посилити увагу до проблем виховання і духовного стану та духовної культури учнівсько-студентської молоді. "Що досконаліше виховання, то щасливіші народи", - говорив К. Гельвецій. А Ян Амос Коменський застерігав: "Зневага до виховання є загибеллю людей, родин, держав і всього світу". Наша держава має усвідомити, що культура і освіта – найефективніші ідеологічні чинники, здатні відродити і самоідентифікувати націю. Іншими словами, треба починати не з буття, а з формування національної свідомості, одухотворення господарського життя і трудового процесу. У багатьох навчальних закладах немає системи національного виховання учнівсько-студентської молоді. Всупереч національному, моральному, патріотичному, конституційно-правовому, громадянському вихованню педагоги і психологи, а особливо ЗМІ, виховують "вільну" від будь-яких обов'язків перед сім'єю, колективом, суспільством і Батьківщиною "особистість".

Краща форма боротьби з агресивністю бездуховності – протиставити їй духовність і культуру – культуру нації, людини, праці і поведінки.

Ми зобов'язані надати національної спрямованості виховному процесу. Не можна вважати навчально-виховний процес нормальним, коли учні вивчають історію і географію України недержавною мовою, коли вони не знають, як називаються українською мовою рослини, тварини, гірські породи та різні побутові речі. Коли у школі співіснують російські та українські класи, неможливо запровадити єдиний мовний режим, до того ж, учні замість літературної української мови навчаються "суржику".

На часі питання про створення на загальнодержавному рівні дитячої і молодіжної організації, де виховання велось би систематично і цілеспрямовано на основі української національної ідеї і християнської моралі [13, с. 63].

Усвідомлюючи просту істину, що лише національно свідомий патріот може виховати патріота зі сформованою національною свідомістю, кожен керівник і викладач вищого навчального закладу має оцінити рівень власної свідомості, патріотизму і готовності підготувати нову генерацію кадрів відповідно до профілю свого навчального закладу. Час зрозуміти, що лише освіта може відродити націю, утвердити українську національну ідею, формуючи національну свідомість у своїх вихованців. З цією місією можуть упоратися тільки національно свідомі, високоморальні і професійно компетентні педагоги, які мають пам'ятати, що від національної спрямованості їхні лекції та інші види занять і виховні заходи стануть привабливішими, цікавішими й ефективнішими.

В Україні, як і в інших країнах світу, історично склалася своя система виховання, яка максимально враховує національні риси і самобутність українського народу. Тривалий час нею нехтували, її забороняли, а в останні десятиріччя взагалі відкинули і замінили так званою системою комуністичного виховання. Нині, спираючись на глибинні національно-виховні традиції свого народу, національна система виховання поступово відроджується. У жодній країні світу немає виховання "взагалі". Воно завжди втілює в собі конкретно-історичну національно-державну форму вираження і спрямоване на формування громадянина конкретної держави, яка не може бути безнаціональною [14, с. 108].

Вища школа має готувати національну інтелектуальну еліту. В такій ролі вона себе ще не реалізувала. Українська влада зробила лише перші кроки на шляху до сучасної національної освіти. Університети мають готувати не просто людей певної професії, а й виховувати громадян, здатних відповідати за країну. Інтелект українців має працювати на Україну [14, с. 109].

Смисл і ціннісна свідомість як форма відображення і проектування реального життя людини, її устремління в майбутнє з урахуванням родового досвіду і переживаної індивідом особистої долі з позиції загального блага є основою нового рівня свідомості, що

відображує не лише те, що є, а й уявну побудову своїх дій і їх результатів, яких у цей момент немає. Особистісний смисл і особистісний досвід – основні цінності особистості. У формуванні взаємовідношень суб'єктів освітньої системи школярів важлива активна інтелектуальна діяльність свідомості, самостійно здійснювані рішення щодо цінностей тієї чи іншої норми ставлення до людей.

Важливо взяти до уваги такий аспект: ціннісна свідомість відіграє важливу роль у становленні в молодших школярів ціннісного підходу до якостей особистості, до забезпечення оптимальної реалізації потреби у спілкуванні, до розвитку соціально-психологічних якостей як продукту соціальної життєдіяльності особистості і її розвитку як суб'єкта і об'єкта суспільних відносин (ідеали, ціннісні орієнтації, потреби, інтереси, установки) [1, с. 6].

Соціально-ціннісні якості і норми поведінки набувають особистісного смислу й значущості лише тоді, коли дитина розуміє їхню сутність, і головне, коли вони пройшли етап естетизації (переживання; почуттів; освоєння як цінності, стійкої для особистості). Норма, на відміну від цінності, є суто раціональним і формалізованим регулятором поведінки людей, виступає як імпресіональний, надособистісний, відчужений від людини закон життя. Сукупність норм приходить до дитини ззовні, цінність - внутрішній, естетичний, засвоєний суб'єктом орієнтир її життя - сприймається як власна духовна інтенція [1, с. 6].

Перед педагогічними вузами сьогодні стоїть дуже непросте завдання – створення таких інноваційних технологій підготовки вчителів, які з одного боку, відповідали б світовим стандартам, а з іншого – спиралися б на традиційні, стійкі національні цінності освіти. В цьому відношенні перспективним напрямом вдосконалення вищої педагогічної освіти є реалізація гуманістичної особово-розвиваючої парадигми в освіті, відповідно до якої кінцевою метою є не просто випуск фахівця з головою, “туго набитою знаннями”, а фахівця, який уміє їх творчо застосовувати, здатного до саморозвитку і самоудосконалення [15, с. 51].

Для виховання національної самосвідомості треба розвивати відповідним чином спрямовану пізнавальну активність. Формування національної свідомості у молоді повинно спиратися на глибокі знання народного, національного, духовного, морального та культурного надбання нації. З цього можна зробити висновок, що успішність такого формування буде головним чином залежати від ступеня розвитку пізнавальної активності учнів [16, с. 7].

Формування творчої особистості, розвиток її інтелектуально-творчого потенціалу є актуальним завданням процесу навчання в сучасній загальноосвітній школі. Успішне вирішення даної проблеми можливе лише через залучення учнів до відповідних видів навчальної діяльності. Організація творчого навчання є непростим дидактичним завданням для вчителя, зважаючи на феномен творчості, її психолого-фізіологічні особливості [17, с.171].

Виховання – це необмежений у часі і просторі, безперервний за своїм характером, процес передання окремими людьми та цілими поколіннями своїх почуттів, поглядів, переконань, своїх способів мислення та дій, свого соціального досвіду і життєвої позиції. Цей процес, диференційований віковими, професійними, соціальними особливостями тих, кого виховують, виражає об’єктивну закономірність розвитку суспільства, тому що поза вихованням його члени не можуть плідно виконувати свої соціальні та професійні функції [18, с. 91].

Переоцінка цінностей, що охопила сьогодні українське суспільство, торкається всіх його сфер, починаючи від матеріального виробництва, економіки, політики, ідеології і кінчаючи наукою, мистецтвом, мораллю, релігією, філософією. Саме освіті відводиться провідна роль для того, щоб збалансувати, синтезувати й інтегрувати розпорошені цінності сучасного перехідного соціуму у формі певного ідеалу подальшого розвитку України. Однак виховання людини в дусі ідеальних цінностей треба робити з огляду на те, що вона буде жити, працювати й творити саме в реальному, а не ідеальному суспільстві.

1. Зязюн І. Естетична регуляція ціннісної свідомості / І. Зязюн // Вища освіта України. – 2005. – № 3. – С. 5-12.
2. Николаус Б. Власть мотивации. Харизма, личность, успіх / Б.Николаус, В.Энкельман; [пер. с нем.]. – М.: АО “Интерэксперт”, 1999. – 272 с.
3. Морозова А.Ю. Педагогическая поддержка самовоспитания студентов / А.Ю.Морозова // Высшее образование сегодня . – 2006. – № 9. – С. 54-55.

4. Лукичев Г.А. Высшее образование и рынок труда – новая парадигма взаимодействия / Г.А.Лукичев // Высшее образование сегодня. – 2005. – № 6. – С. 30-33.
5. Тімер Томас Б. Як домогтися досконалості в освіті / Томас Б.Тімер, Дейвід Л.Кірн; [Переклад з англійської Анжели Кам'янець]. – Львів: Літопис, 2004. – 176 с.
6. Любивый Я.В. Современное массовое сознание динамика и тенденция развития: Монография / Я.В.Любивый. - К.: Наукова думка, 1993. – 143 с.
7. Рябенко В.А. Методологическая функция категории "Духовное производство": Моногр. / В.А.Рябенко. - К.: Наукова думка, 1992. – 90 с.
8. Торгунская Н.Л. Педагогическая сущность инноваций в вузе / Н.Л.Торгунская // Высшее образование сегодня. – 2007. – № 4. – С. 49-50.
9. Герасимова Е. Філософія загальнокультурного контексту модерністської концепції освіти / Е.Герасимова // Вища освіта України. – 2007. – № 2.- С. 42-48.
10. Чибісова Н. Ментальне поле як важливий чинник становлення соціокультурного середовища українського суспільства / Н.Чибісова // Вища освіта України. – 2007. – № 2.- С.49-54.
11. Асташкина Н.А. Воспитание современного специалиста как индивидуальности / Н.А.Асташкина // Высшее образование сегодня. – 2007. – № 7 . – С. 78-82.
12. Литвин О. Формування національної свідомості – пріоритетне виховне завдання / О.Литвин // Вища освіта України. – 2005. – № 3. – С. 92-97.
13. Гофрон А. Різні погляди на Європу і проектування освітніх концепцій / А.Гофрон // Вища освіта України. – 2005. – № 1.- С. 37-44.
14. Щербань П. Національна спрямованість – неодмінна умова підвищення ефективності вищої освіти / П.Щербань // Вища освіта України. – 2005. – № 4. – С. 107-110.
15. Широких О.Б. Ценностные ориентации в профессионально-личностной подготовке учителя / О.Б.Широких // Высшее образование сегодня. – 2005. – № 1. – С.50-52.
16. Тхоржевський Д.О. Національна самосвідомість як загальнолюдська цінність / Д.О.Тхоржевський // Проблеми освіти. Науково-методичний збірник. К., 2000. – Випуск 20. – С. 3-14.
17. Галатюк Ю.М. Організація творчого навчання в сучасній загальноосвітній школі: дидактичні аспекти / Ю.М.Галатюк // Проблеми освіти. Науково-методичний збірник. К., 2000. – Випуск 20. – С.171-178.
18. Добрускін М.Є. Концепція виховання студентів / М.Є. Добрускін // Проблеми освіти. Науково-методичний збірник. К., 1999. – Випуск 19. – С. 90- 103.

Валентина Нечипоренко

УДК 376.02

Розбудова виховної системи навчально-реабілітаційного центру на засадах компетентнісно спрямованої освіти

У статті розкрито ключові характеристики виховної системи та її основні структурні компоненти, проаналізовано специфіку розбудови виховної системи навчально-реабілітаційного центру на засадах компетентнісно спрямованої освіти. Обґрунтовано зміст поняття «виховна система», що визначається як упорядкована сукупність компонентів, взаємодія й інтеграція яких обумовлює наявність в спеціальному закладі можливості цілеспрямовано й ефективно сприяти розвитку особистості дитини. Розглянуто сукупність організаційних, змістових і технологічних нововведень, які сприяють реалізації мети і завдань виховної системи, виконанню нею визначених функцій: інтегруючої, управлінської, розвиваючої, захисної, корекційної та компенсаторної. Розкрито особливості управління виховною системою навчально-реабілітаційного центру на чотирьох рівнях: стратегічному, тактичному, оперативному та на рівні самоврядування.

Ключові слова: *виховна система, компетентнісно спрямована освіта, навчально-реабілітаційний центр, організаційні, змістові та технологічні нововведення.*

The article describes the key characteristics of the educational system and its main structural components, analyzes the peculiarity of the development of the educational system of educational and rehabilitation center on the basis of competence oriented education. It is proved the concept of «educational system», which is defined as an ordered set of components, interaction and integration which makes the existence of opportunities in special institution to contribute purposefully and effectively to the development of the child's personality. It is considered the set of organizational, meaningful and technological innovations that contribute to the implementations of the goals and tasks of the educational system, to the performance of certain functions: integrant, management,

developing, protective, corrective and compensatory. It is revealed the features of educational system management of the educational and rehabilitation center on four levels: strategic, tactical, active and government level.

Key words: *educational system, competence oriented education, educational and rehabilitation center, organizational, meaningful and technological innovations.*

Зміни, що відбуваються у сучасному суспільстві, та спричинені ними гуманістичні зрушення в освіті зумовлюють потребу у визначенні нових підходів до організації виховного процесу, оновленні змісту виховання, розробці технологій становлення особистості дитини, як суб'єкта і проектувальника життя. Необхідність реагування освіти на виклики об'єктивних процесів розвитку сучасного суспільства утверджує нову освітню парадигму, яка полягає у потребі розвитку життєвої компетентності учнів, підвищення їх мотиваційної та ресурсної готовності до досягнення життєвого успіху. Головним проявом освітнього результату цього підходу є можливість забезпечити в системі виховання реалізацію індивідуальних потреб дитини, сприяти гармонійному розвитку її особистості, гнучко у часі і просторі підвищувати компетентності дитини з різних напрямів освітньої підготовки та в різних життєвих ситуаціях. Цей підхід дає змогу розширити спектр засобів і технологій самоосвіти, самовизначення, самоствердження і самовдосконалення дитини, надати їй можливість знайти своє місце в сучасному суспільстві.

Особливого значення цей підхід набуває у контексті діяльності спеціальних закладів, основною метою яких є реалізація права на освіту дітей з обмеженими можливостями здоров'я, зумовленими складними вадами розвитку, їх інтеграція в суспільство шляхом здійснення комплексних реабілітаційних заходів, спрямованих на відновлення здоров'я, здобуття освіти відповідного рівня, корекцію порушень [9]. Саме тому кожен заклад освіти, який виконує завдання комплексної реабілітації дитини, має реалізувати парадигму відкритої компетентнісно спрямованої освіти шляхом поступового та системного впровадження принципів відкритої освіти в її різні підсистеми, що відповідає сучасним світовим тенденціям розвитку освітніх систем та забезпечує органічну інтеграцію національної системи освіти у світовий освітній простір [1, с. 15]. Ця проблема у повній мірі репрезентована в тематичній національній доповіді «Освіта осіб з інвалідністю в Україні» (2010 р.), де наголошується, що ідея компетентнісно спрямованої освіти осіб з інвалідністю органічно пов'язана з утвердженням суспільно значущих цінностей, таких як свобода вибору, творчий продукт, життєвий досвід, проектна діяльність [6, с. 16].

Компетентнісний підхід в освітньо-реабілітаційній діяльності є методологічною орієнтацією виховного процесу на розвиток життєвих компетенцій, становлення конструктивної життєвої стратегії та індивідуально-особистісних технологій життєтворчості особистості. У контексті компетентнісного підходу виховання розглядається як інтерсуб'єктний процес, метою якого є становлення особистості як суб'єкта життєтворчості, а також як засіб вироблення оптимальної життєвої стратегії учня.

Розробкою нового змісту виховання, як магістрального напрямку наукового пошуку, займаються багато провідних науковців країни. Серед них можна назвати І. Єрмакова, Г. Ковганич та В. Оржеховську, які, аналізуючи стан виховних систем освітніх закладів, вказують на термінову потребу в ефективних виховних системах, здатних забезпечити розвиток життєстійкої, життєздатної, життєво компетентної особистості [5].

Наукові засади становлення виховних систем розкриваються також у роботах Є. Баришнікової, О. Вишневського, І. Єрмакова, В. Караковського, Л. Кацинської, І. Колеснікової, Л. Новікової, В. Пометун, Г. Сазоненко, Н. Сєліванової, Т. Сємейкіної, О. Сидоркіна, В. Созонова, Г. Сороки, Є. Степанової, Т. Шамової та інших. Вивчення представлених систем сучасної освіти насамперед пов'язане з виявленням та усвідомленням суттєвих ознак такого явища, як компетентнісно спрямована відкрита виховна система, та способів, за якими вона будується.

О. Вишневський вважає, що виховна система – це повноцінне насичене й суспільно значуще творче життя педагогів, вихованців, батьків, головним завданням якого є розвиток їх особистісних якостей, де «самостійні компоненти педагогічного

процесу розглядаються не ізольовано, а в їх взаємозв'язку, що дозволяє виявити загальні системні властивості й якісні характеристики» [2].

Г. Сазоненко визначає термін «виховна система» як цілісний організм, який виникає в процесі інтеграції основних компонентів виховання (мета, суб'єкти виховання, їхня діяльність, спілкування, відносини, кадровий потенціал, матеріальна база), що сприяє духовному розвитку і саморозвитку особистості [11].

В. Караковський формулює поняття «виховна система» з точки зору реалізації управлінського механізму. Так, він визначає, що виховна система – це не тільки стан, але і управлінський процес, який складається з педагогічного керівництва, самоврядування, саморегуляції і підпорядковується певним періодам розвитку: становлення системи, визначення структури і змісту діяльності, функціонування в оптимальному режимі, оновлення та перебудови [4]. Т. Шамова зазначає, що виховна система – це складна педагогічна система, яка має соціальний і психологічний характер [14]. Т. Сємейкіна визначає виховну систему дитячого реабілітаційного центру як складне соціально-психолого-педагогічно-оздоровче утворення, спрямоване на допомогу в інтеграції і адаптації дитини з обмеженими можливостями здоров'я в соціум [12, с. 50].

Отже, представлені вище визначення терміна «виховна система» є різнорідними. Деякі науковці розглядають це поняття у широкому сенсі, як структуру макрорівня, що забезпечує реалізацію виховних завдань освітніх закладів району, інші – як структуру мікрорівня. Аналіз більшості дефініцій демонструє їх системний зміст, оскільки «виховна система» переважно розглядається або як система, або як сукупність компонентів.

Розкриємо сучасні наукові підходи до визначення структури виховної системи. Так, Т. Волкова характеризує структуру виховної системи школи як сукупність її компонентів: цілей системи; діяльності, яка забезпечує їх реалізацію; суб'єктів діяльності; відносин, які з'являються у діяльності суб'єктів; середовища системи та управління нею. Відносини між суб'єктами системи визначаються дослідницею як системоутворювальний компонент, який здатен забезпечити цілісність і розвиток виховної системи [3, с. 62-67].

І. Погоріла розглядає виховну систему сучасного закладу освіти як комплекс взаємопов'язаних та взаємозумовлених компонентів (виховна мета, цілі, завдання, суб'єкти, діяльність і спілкування, взаємини, життєвий простір тощо), яка становить цілісну соціально-педагогічну структуру і забезпечує у процесі свого функціонування та розвитку реалізацію і самореалізацію особистості, її життєздійснення [8]. Г. Сазоненко моделює структуру виховної системи у формі трикутника, у центрі якого – особистість учня (його нахили, здібності, потреби, інтереси, соціальний досвід, самосвідомість, характер тощо), а сторони – складові виховного процесу. Саме тому, на її думку, особливої актуальності у виховній діяльності освітнього закладу набуває питання активізації внутрішніх потенцій дітей, залучення їх до співтворчості з педагогами та ровесниками, розвиток ліцеїстів, як суб'єктів освітньої діяльності, ініціативних, з належним рівнем мотивації, рефлексії та саморегуляції [11]. Ґрунтуючись на вищеозначеному, головним критерієм ефективності гуманістичної виховної системи навчального закладу є рівень здатності дитини до саморозвитку.

Т. Сємейкіна вважає, що основними структурними компонентами виховної системи спеціального навчально-реабілітаційного закладу виступають: наявність цінностей і мети; наявність системоутворюючої діяльності; наявність спільноти дітей і дорослих; наявність ключових виховних справ; управління системою зсередини (самоорганізація, самоврядування) і ззовні, за рахунок створення сприятливих зовнішніх умов для саморозвитку [12, с. 51-52].

Отже, розгляд запропонованих дослідниками структур виховних систем дає змогу стверджувати, що методологічною основою більшості з них є теорія систем. Більшість дослідників виділяють такі складові системи: цілі, завдання, принципи, відносини суб'єктів процесу, побудова розвиваючого середовища тощо. Деякі дослідники за основу структурування виховної системи використовують діяльнісний підхід (розглядають виховну систему як процес), інші – компетентнісний підхід (розглядають структуру системи з точки зору способів реалізації її провідних завдань).

Враховуючи особливості спеціального закладу – навчально-реабілітаційного центру,

як особливого типу установи, зміст поняття «виховна система» має розглядатися як упорядкована сукупність компонентів, взаємодія й інтеграція яких обумовлює наявність в спеціальному закладі можливості цілеспрямовано й ефективно сприяти розвитку особистості дитини.

Зразком ефективної реалізації компетентнісного підходу в умовах спеціального закладу освіти є виховна система Хортицького національного навчально-реабілітаційного багатопрофільного центру (м.Запоріжжя). Виховна система закладу представляє собою упорядковану сукупність компонентів, взаємодія й інтеграція яких обумовлює здатність спеціального освітньо-реабілітаційного закладу цілеспрямовано й ефективно сприяти розвитку особистості дитини. Вона базується на ідеях і положеннях компетентнісно спрямованої освіти та охоплює весь педагогічний процес, інтегруючи навчальні заняття, виховні заходи, діяльність батьківського комітету, роботу студентсько-учнівського самоврядування, гурткову роботу та діяльність соціально-психологічної служби тощо.

Метою впровадження виховної системи Хортицького центру є створення насиченого виховного простору для розвитку у дітей життєвої компетентності, ключових життєвих компетенцій, життєтворчості (в процесі розвитку життєвої компетентності має відбутися моральний, інтелектуальний, фізичний, естетичний розвиток і саморозвиток учнів, їх становлення в якості громадян незалежної демократичної України).

Виходячи з мети, можна виділити основні завдання виховної системи: допомога дитині у визначенні смислу життя в умовах радикальних змін; формування самосвідомості, ціннісного ставлення до власного життя, потреби в його проектуванні і реалізації; розвиток творчого потенціалу кожної дитини, реалізація її нахилів та здібностей у різних сферах життєдіяльності; розвиток ключових компетенцій, життєвої компетентності; забезпечення сприятливих умов для самореалізації особистості відповідно до її інтересів та суспільних вимог; виховання національної свідомості, любові до рідної землі, родини, свого народу та держави; забезпечення духовної єдності поколінь, виховання поваги до батьків, старших за себе, турботи про молодших і хворих; охорона й зміцнення фізичного, психічного та духовного здоров'я; забезпечення базової культури, розвиток естетичних потреб і почуттів; формування екологічної культури, гармонізація відносин особистості з природою. Виховна система вимагає переосмислення стрижневих принципів, які визначають змістові, технологічні й управлінські домінанти навчально-виховного процесу закладу.

Виховна система Хортицького центру реалізує наступні функції: інтегруючу – об'єднує в єдине ціле різні виховні впливи; управлінську – спрямована на упорядкування педагогічних процесів та на управління ними; розвиваючу – забезпечує динаміку системи, яка характеризується, з одного боку, оптимізацією її функціонування, а з іншого – її оновленням, удосконаленням; захисну – фактор захисту, гарант виживання і безпеки підростаючого покоління; корекційну – спрямована на здійснення педагогічної корекції поведінки і спілкування з дитиною з метою зменшення негативного впливу на формування її особистості; компенсаторну – спрямована на створення комфортних умов у закладі для компенсації недостатньої уваги з боку родини і суспільства у процесі забезпечення життєдіяльності дитини, розкриття її здатностей.

Структура виховної системи закладу будується відповідно до завдань організаційних, змістових і технологічних нововведень, розроблених в результаті багаторічної експериментальної роботи. Змістовими нововведеннями, які були розроблені протягом багатьох років та реалізовані через систему виховної роботи закладу є: система гурткової роботи; соціально-психологічна служба; система співробітництва соціальних педагогів-вихователів та батьків; особлива організація роботи різновікових виховних груп. Технологічними нововведеннями виховної системи було визначено: технологію проективного життєздійснення; технологію студентсько-учнівського самоврядування; технологію реабілітації мистецтвом; виховну інтерактивну технологію «Океан життєвої компетентності»; технологію планування життєдіяльності дитячих колективів; технологію проектної діяльності; технологію педагогічного супроводу розвитку життєвої компетентності; технологію медико-психолого-педагогічного консиліуму; технологію організації моніторингу.

До головних програмних нововведень виховної системи були віднесені:

1) виховні цільові програми для учнів молодшого, середнього та старшого шкільного віку: «Я і мистецтво», «Я – громадянин України», «Я серед людей», «Я – особистість», «Я і праця», «Я і природа».

2) життєтворчі цільові програми:

- програма «Мистецтво життєвого проектування» для учнів початкових та середніх класів; програма соціально-психологічного тренінгу «Самопізнання» для дітей молодшого, підліткового та юнацького віку.

Аксіологічним компонентом виховної системи виступає розвиток ціннісного ставлення вихованців до суспільства і держави, до людей, до себе, до природи, до праці та до мистецтва. Відповідно до Національної програми виховання дітей та учнівської молоді в Україні, формування ціннісних ставлень дитини є «умовою повноцінного становлення особистості» [329].

Протягом багатьох років становлення виховна система акумулювала розгалужену мережу тісних зв'язків з навколишнім середовищем, що є показником високого рівня розвитку виховної системи, як відкритої, синергетичної та компетентнісно орієнтованої. За таких умов збагачений життєтворчими впливами виховний простір є необхідним і ефективним механізмом особистісного розвитку дітей. Збагачений виховний простір може сформуватися в результаті як ініціативної діяльності «зверху» (насамперед територіальних органів управління), так і діяльності дітей щодо набуття життєвого досвіду і освоєння життєвого простору, в основі якого лежать їхні особистісні потреби [13, с. 23].

Важливою складовою ефективного функціонування виховної системи спеціального закладу – навчально-реабілітаційного центру є управлінський аспект. Управління виховною системою Хортицького центру складається з наступних рівнів: стратегічний рівень, тактичний рівень, оперативний рівень, рівень самоврядування.

На стратегічному рівні процес управління виховною системою закладу підпорядкований директору, педагогічній раді та Піклувальній раді закладу. Щорічно під час засідання педагогічної ради у серпні затверджується план роботи на рік, а потім плани роботи на кожну чверть.

На тактичному рівні процес управління виховною системою підпорядкований заступнику директора з виховного процесу, методичному об'єднанню на чолі із старшим вихователем, методисту з виховної роботи, методистам науково-методичного відділу. На цьому рівні управління розробляється та реалізовується тактика виховного процесу, організовуються основні дії щодо реалізації основних напрямків функціонування виховної системи закладу, планується робота з основних напрямків реалізації виховних технологій, розробляються та затверджуються конкретні заходи.

Оперативний рівень управління виховною системою підпорядкований вчителям, соціальним педагогам-вихователям, психологам, організаторам, керівникам гуртків. На цьому етапі розробляється організаційно-методичне забезпечення навчально-виховного процесу, розробляються та проводяться конкретні заходи з реалізації виховних технологій, корегується план роботи.

На рівні самоврядування процес управління виховною системою підпорядкований активним членам студентсько-учнівського самоврядування. На цьому етапі управлінням займаються керівні органи системи самоврядування: президент та виконавчі комітети: (правовий, спортивний комітет, комітет ЗМІ, комітет освіти і науки, комітет культури та дозвілля).

На основі вищевикладеного можна зробити висновок, що зміст поняття «виховна система» розглядається як упорядкована сукупність компонентів, взаємодія й інтеграція яких обумовлює наявність в установі особливого типу можливостей цілеспрямовано й ефективно сприяти розвитку особистості дитини. Зміст виховного процесу навчально-реабілітаційного центру має базуватися на засадах компетентнісно спрямованої освіти та охоплювати весь педагогічний процес, інтегруючи навчальні заняття, виховні заходи, діяльність батьківського комітету, роботу студентсько-учнівського самоврядування, гурткову роботу, діяльність соціально-психологічної служби тощо. Успішно апробованим зразком відкритої виховної системи спеціального навчального закладу, побудованої на засадах компетентнісно спрямованої освіти, є виховна система Хортицького центру. Структура виховної системи закладу будується відповідно до завдань

організаційних, змістових і технологічних нововведень, розроблених в результаті багаторічної експериментальної роботи. Важливою складовою ефективного функціонування виховної системи навчально-реабілітаційного центру виступає управлінський аспект. Управління виховною системою закладу є багаторівневим процесом, який здійснюється на стратегічному, тактичному, оперативному рівнях та на рівні самоврядування.

1. Биков В. Ю. Моделі організаційних систем відкритої освіти : Монографія / Биков В. Ю. – К. : Атіка, 2008. – 684 с.
2. Вишневський О. І. Теоретичні основи педагогіки : Курс лекцій / Вишневський О. І., Кобрій О. М., Чепіль М. М. За ред. Вишневського О. І. – Дрогобич : Відродження, 2001. – 268 с.
3. Волкова Т. І. Управління розвитком виховної системи загальноосвітніх навчальних закладів інноваційного типу / Т. І. Волкова // Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах : зб. наук. пр. / редкол. : Т. І. Сущенко (голов. ред.) та ін. – Запоріжжя. – 2010. – Вип. 8 (61) – С.62-67.
4. Воспитать человека : Сб. нормативно-правовых, науч.-методич., организационно-практич. материалов по проблемам воспитания. – М. : Издат. центр «Вентана-Граф», 2002. – 215 с.
5. Єрмаков І. Г. Виховання життєтворчості: моделі виховних систем / Єрмаков І. Г. – Х. : Вид. група «Основа», 2006. – 224 с.
6. Освіта осіб з інвалідністю в Україні (тематична національна доповідь). – К., 2010. – 417 с.
7. Погоріла І. О. Педагогічні умови становлення виховних систем сучасних гімназій : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.07 «Теорія і методика виховання» / І. О. Погоріла. – К., 2005. – 25 с.
8. Погоріла І. О. Становлення виховних систем гімназії у контексті життєтворчості особистості : Практико орієнтований посібник / Погоріла І. О. – К. : Університетське видавництво «Пульсари», 2003. – 227 с.
9. Про затвердження Положення про навчально-реабілітаційний центр [Електронний ресурс]. – Сайт Osvita.ua. Видавництво «Плеяди», 1998-2012. – Режим доступу : http://osvita.ua/legislation/Ser_osv/31118/.
10. Про Національну програму виховання дітей та учнівської молоді в Україні. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://ua-info.biz/legal/baseee/ua-amtwit/str3.htm.
11. Сазоненко Г. Виховання як цілісна система [Електронний ресурс]. – Г. Сазоненко // Режим доступу до публікації : http://www.ualogos.kiev.ua/fulltext.html?id=732.
12. Семейкина Т. В. Становление воспитательной системы детского реабилитационного центра : дисс. … кандидата пед. наук : 13.00.01 / Семейкина Татьяна Владимировна. – Иркутск, 2004. – 219 с.
13. Словарь-справочник по теории воспитательных систем / Сост. П. В. Степанов. Изд. 2-е, доп. и перераб. – М.: Педагогическое общество России, 2002. – 230 с.
14. Шамова Т. И. Воспитательная система школы: сущность, содержание, управление / Т. И. Шамова, Г. Н. Шибанова. – М. : ЦГЛ, 2003. – 200 с.

Олена Позднякова

УДК 376.02

Виховання творчої особистості в умовах дитячого реабілітаційного театру

У статті розглянуто ключові характеристики дитячого реабілітаційного театру, які забезпечують розвиток креативного потенціалу школярів. Доведено, що в межах театрального простору кожна дитина має можливість знайти свій власний спосіб навчання, творчого самовираження, засвоєння культурних цінностей. Розкрито вплив міжнародних інтеграційних фестивалів життєтворчості «Шлях до успіху» на набуття вихованцями нового соціального досвіду та розширення кола спілкування. Проаналізовано технологічний аспект виховання творчої особистості в умовах дитячого реабілітаційного театру, який представлений технологією реабілітації мистецтвом. Завдяки органічному об'єднанню в технології різних видів мистецтва (театрального, літературного, образотворчого, хореографічного, музичного та вокального) та послідовній реалізації п'яти етапів роботи (підготовчого, діагностичного, проектного, реалізаційного та підсумкового) досягається не тільки якісний стрибок культурного зростання особистості, але й розкриття її творчого потенціалу.

Ключові слова: *виховання творчої особистості, дитячий реабілітаційний театр, інтеграційний фестиваль, реабілітація мистецтвом.*

The article considers the key characteristics of the children's rehabilitation theater, which ensure the development of the creative potential of the students. It is proved that within the space of a theater every child has the opportunity to find its own way of learning, creative self-expression, mastering of cultural values. It is revealed the impact of the international integration festivals of life creation «Way to Success» in order to acquire by pupils the new social experience and to extend the communication circle. It is analyzed the technological aspect of a creative personality formation in terms of the children's rehabilitation theater, represented by the art rehabilitation technology. Thanks to the organic association of the technology of various arts (theater, literature, descriptive, choreographic, musical and vocal) and the consistent implementation of the five stages of the work (preparatory, diagnostic, design, realizable and final) it is achieved not only the high-quality leap of cultural growth of an individual, but the disclosure of its creative potential.

Key words: *forming of a creative individual, children's rehabilitation theater, integration festival, rehabilitation by an art.*

В сучасній постіндустріальній, інформаційній цивілізації, яка характеризується інноваційною економікою та індустрією знань, все в більшій мірі зростає важливість творчих здібностей особистості, її здатності не тільки сумлінно виконувати певні стандартизовані, репродуктивні завдання, але і в разі необхідності виходити за їх межі, створювати нову інформацію, цінності, технології, матеріальні об'єкти тощо. Тому від навчальних закладів цілком закономірно очікують вдосконалення роботи щодо розвитку творчого потенціалу особистості, утвердження цього напряму навчально-виховного процесу як перманентного пріоритету діяльності всіх педагогів. В умовах закладів освіти реабілітаційного спрямування цей пріоритет часто реалізується не в повній мірі через низку причин, серед яких основними є: стан здоров'я вихованців, який обмежує можливості їх творчого зростання; несистемність роботи колективу щодо розвитку творчих здібностей вихованців; недостатня варіативність використання різних видів мистецтва для побудови індивідуальної програми становлення кожної дитини як творчої особистості. Розв'язати всі ці проблеми можливо лише за умови організаційно-технологічного забезпечення системи роботи, що інтегрує переваги різних видів мистецтва, серед яких кожна дитина може обрати прийнятний для себе відповідно до власних інтересів і психофізичних можливостей.

Результати досліджень М. Галкіна [1], Г. Зіатдінової [2], А. Іванова [3], О. Медведєвої [4], Ю. Моздокової [5], О. Молчан [6], В. Юніної [8] та ін. довели, що мистецтво може бути дієвим каталізатором особистісного та соціального розвитку дитини з особливостями психофізичного розвитку, розкриття її потенціалу, компенсації наявних обмежень життєдіяльності. Найголовнішим можна вважати психологічний ефект від самопрезентації дитиною своїх художньо-естетичних здібностей, адже позитивні відгуки глядачів допомагають їй вибратися з порочного кола хвилювань і думок про свою хворобу, подолати комплекс неповноцінності, повірити в себе як успішну та талановиту особистість. Проте, недослідженими залишаються організаційно-технологічні підходи до виховання творчої особистості у закладі освіти реабілітаційного спрямування, зокрема, можливості проведення цієї роботи в умовах дитячого реабілітаційного театру, що є компонентом виховної системи навчально-реабілітаційного центру.

Науково обґрунтованим і суспільно визнаним зразком системного підходу до виховання творчої особистості є дитячий реабілітаційний театр «Інклюзив», який має почесне звання «Народний художній колектив» і функціонує у структурі Хортицького національного навчально-реабілітаційного багатопрофільного центру (м. Запоріжжя). Головним завданням реабілітаційного театру є формування у дітей життєвої компетентності через розвиток творчої особистості з високим національно-культурним потенціалом, спрямованістю на соціально значущі естетичні орієнтири, готовністю до інноваційної діяльності в різних видах професійного мистецтва, здатністю керуватися естетичними принципами в житті та побуті.

Структура дитячого театру представлена вокальним, хореографічним і музичним гуртками, творчими групами сценаристів, читців, декораторів, костюмерів, техніків-звукооператорів і світлотехніків, а також телестудією. Нечипоренко В.В. зазначає, що

така організація театру є важливою умовою різнобічного розвитку вихованців, адже кожна дитина може обрати той вид (чи декілька видів) мистецтва, який відповідає її інтересам і прагненням, і завдяки цьому знайти свій власний шлях творчої самореалізації. Свобода вибору дітьми свого рольового репертуару в театрі доповнюється допомогою педагогів і психологів, які своєчасно виявляють (завдяки використанню діагностичного інструментарію) здібності вихованців і створюють відповідні умови для їх розвитку. Ефективність участі дітей у заходах театру «Інклюзив» забезпечується не лише об'єднанням зусиль педагогів і дітей, але й тісною співпрацею керівників гуртків і творчих об'єднань між собою, адже визначення та реалізація індивідуальної траєкторії творчого зростання кожного вихованця вимагають координації зусиль всіх фахівців театру [7, с. 248].

Участь дітей з проблемами здоров'я в реабілітаційному театрі вимагає від педагогів і режисера детального розподілу ролей учасників. Мається на увазі необхідність підбору ролей з урахуванням компенсаторних можливостей організму дитини, що дозволяє мінімізувати вплив особливостей психофізичного розвитку на самореалізацію дитини через мистецтво. Це стає можливим завдяки специфічній формі залучення вихованців до художньо-театральної діяльності, яка здійснюється на трьох рівнях:

1) Особистісно-адаптаційний рівень. На цьому рівні здійснюються спроби дитини пізнати саму себе та світ через рухову пластику, мелодійне інтонування, образотворчу діяльність в ході індивідуальних і групових адаптивно-розвивальних занять із застосуванням методів арт-терапії, танцювальної терапії, логоритміки, вокалотерапії, музикотерапії, театротерапії тощо. Паралельно дитина має можливість залучатися до процесу створення театральних вистав на різних рівнях активності: від ролі спостерігача в ході репетицій до епізодичної участі в окремих фрагментах реалізації колективного творчого задуму. Завдяки цьому в дитині формуються прагнення до вдумливого, емпатійного спостереження за народженням театрального образу та потяг до самовиявлення через сферу почуттів і дій.

2) Соціально-адаптаційний рівень. На цьому етапі відбувається залучення дитини до загальноколективного творчого простору через участь в роботі гуртків, творчих об'єднань художнього спрямування, заходи, спрямовані на творчу самореалізацію. У дитини з'являється можливість і готовність в ході створення вистави спробувати себе в різних напрямках мистецької діяльності: художньо-драматичному, вокально-хоровому, хореографічному, музичному, образотворчому та сценарно-літературному. Як результат творчої самореалізації в атмосфері мистецтва, в дитині відбуваються якісні особистісні зміни, зокрема, формування високих духовних цінностей завдяки набуттю та рефлексивному переосмисленню позитивного життєвого досвіду.

3) Рівень повної інклюзії. На даному рівні дитина вже стає активним учасником вистав, вона прагне випробувати себе в різноманітних стилях, жанрах, формах театрального мистецтва, стає суб'єктом, співавтором колективної життєтворчості в ході розробки сценарію, виготовлення костюмів, декорацій, реквізиту, постановки хореографічних, вокально-хорових, фольклорних, літературно-композиційних сцен, здійснення технічного забезпечення, забезпечення світлових і звукових ефектів, підготовки фонограм та створення відеофільмів з використанням комп'ютерних технологій.

Навіть за умови функціонування на базі закладу ефективного реабілітаційного театру не можна обмежитися лише його рамками. Кожен конкурс, фестиваль, концерт дає дитині з особливостями психофізичного розвитку можливості набути нового соціального досвіду, перевірити себе в нових умовах, розширити коло спілкування. Окрім цього, освітньо-реабілітаційний вплив мистецьких заходів зростає по мірі збільшення їх значущості. Вихід дитини на міжнародний рівень зумовлює набагато потужніший емоційний резонанс, ніж, наприклад, освоєння обласного рівня. Враховуючи все це, адміністрація і педагогічний колектив Хортицького центру у співпраці з Міністерством освіти і науки України, Національною асамблеєю інвалідів України, Департаментом освіти і науки Запорізької облдержадміністрації в 2006 р. започаткували проведення інтеграційного фестивалю життєтворчості «Шлях до успіху». Місія фестивалю репрезентована в його девізах: «В таланті кожної дитини відкриєм зірку світову», «Життя і творчість

без обмежень». За вісім років фестиваль із обласного перетворився у міжнародний і став осередком творчої самореалізації для 35 дитячих колективів з різних регіонів України та зарубіжних країн.

Самобутня ідея проекту визначає його креативність, яка полягає у використанні найбільш цікавого для людей засобу (мистецтва) для сприяння соціальній інтеграції дітей з особливостями психофізичного розвитку. В цьому контексті мистецтво можна розглядати з двох позицій:

1) як найбільш доступну сферу творчої самореалізації для дітей та молоді з особливими потребами незалежно від специфіки їх захворювання (окрім окремих категорій дітей з важкими розумовими порушеннями);

2) як важливий предмет інтересів для більшості людей, за допомогою якого можна привернути їх увагу до дітей з особливими потребами.

Фестиваль спрямований на створення рівних умов для реалізації творчих здібностей обдарованих учнів і молоді та дітей з особливостями психофізичного розвитку та фізичного стану незалежно від індивідуальних можливостей. Особливістю фестивалю є застосування проектного методу до організації процесу творчого зростання дітей з особливостями психофізичного розвитку.

Природа здатна обмежити дітей у зорі, позбавити їх слуху, обмежити функціональні можливості, але частка талановитих серед них від цього не меншає. Фестиваль побудовано таким чином, що в колективах одночасно виступають і здорові діти, і діти з психофізичними обмеженнями. На фестивалі діти презентують індивідуальні, колективні, сімейні життєтворчі проекти та окремі творчі роботи за номінаціями: вокальний жанр; хореографічний жанр; вокально-інструментальний жанр; авторська поезія та проза; сценічна декламація; театральний жанр; образотворче мистецтво; декоративно-ужиткове мистецтво; художнє фото; мультимедійні проекти; аматорське відео; екологічні мультимедійні міні-проекти та фотоколажі на тему «Перлини малої Батьківщини»; сімейні творчі проекти за всіма напрямками та жанрами.

Технологічний аспект виховання творчої особистості в умовах дитячого реабілітаційного театру представлений технологією реабілітації мистецтвом – системно організованим комплексом заходів, спрямованих на відновлення чи компенсацію порушених функцій організму та працездатності вихованців у процесі різнопланової художньо-естетичної діяльності. Завдяки органічному об'єднанню в реабілітаційній програмі різних видів мистецтва (театрального, літературного, образотворчого, хореографічного, музичного та вокального) досягається не тільки якісний стрибок культурного зростання особистості, але й розкриття її творчого потенціалу, що викликає виникнення цілого спектра позитивних емоцій. До головних реабілітаційних ефектів застосування даної технології можна віднести оптимізацію рухової активності школярів (цей аспект відновлення здоров'я особливо важливий для дітей з дитячим церебральним паралічем), формування в них більш адекватного ставлення до своєї хвороби (така переоцінка поглядів відбувається завдяки систематичному створенню педагогами ситуацій успіху, переживання яких веде до підвищення впевненості дитини у своїх силах і можливостях), а також збільшення їх соціальної активності (через оволодіння новими соціальними ролями, моделювання певного позитивного образу та вживання в нього, розширення кола спілкування та якісне збагачення контактів дітей).

Корекційні можливості реабілітаційної технології пов'язані з наданням дитині практично необмежених можливостей для самовираження і самореалізації в продуктах творчості, утвердженням і пізнанням свого «Я». Інтерес до результатів творчості з боку оточуючих, прийняття дітьми продуктів творчості підвищують їх самооцінку, ступінь самоприйняття і самоцінності.

Завдання технології:

- розвиток творчих здібностей і культурно-дозвіллєвих компетенцій дитини;
- підвищення рівня культури та освіченості особистості;
- зміцнення емоційного, соціального та духовного здоров'я школярів;
- підвищення самооцінки дитини, формування в неї позитивної «Я-концепції»;
- розвиток здатності до самоконтролю та саморегуляції;
- виявлення та аналіз думок і почуттів, які дитина звикла подавляти;
- оптимізація взаємин у дитячому колективі.

Етапи роботи педагога-організатора за технологією реабілітації мистецтвом:

1. Підготовчий етап. Ознайомлення педагога-організатора з висновками медико-психолого-педагогічного консиліуму щодо доцільних напрямків навчально-виховної та реабілітаційної роботи з вихованцями.

2. Діагностичний етап. Проведення педагогічної діагностики в ході знайомства з дітьми, заповнення «Карти для відстеження ефективності реабілітації мистецтвом».

3. Проектний етап. Формулювання мети та завдань групової та індивідуальної реабілітаційної роботи. Розробка програми реабілітації дитини засобами літературного, образотворчого, хореографічного, музичного, вокального та театрального мистецтва. Визначення термінів реабілітаційного процесу.

4. Етап реалізації проекту. Реалізація розробленої програми реабілітації.

5. Підсумковий етап. Підведення підсумків щодо ефективності реабілітаційного процесу. Розробка рекомендацій для батьків, складання програм домашньої активності.

Таким чином, інноваційний досвід Хортицького національного навчально-реабілітаційного багатопрофільного центру свідчить про те, що формуванню творчої особистості сприяє функціонування в рамках виховної системи дитячого реабілітаційного театру, в якому художньо-театральна діяльність диференціюється відповідно до трьох рівнів: особистісно-адаптаційного, соціально-адаптаційного та інклюзивного. В межах театрального простору кожна дитина має можливість знайти свій власний спосіб навчання, творчого самовираження, засвоєння культурних цінностей. Можливості вихованців набути нового соціального досвіду, перевірити себе в нових умовах, розширити коло спілкування суттєво розширюються за рахунок проведення Міжнародного інтеграційного фестивалю життєтворчості «Шлях до успіху». Самобутня ідея фестивалю визначає його креативність, яка полягає у використанні найбільш цікавого для людей засобу (мистецтва) для сприяння соціальній інтеграції дітей з особливостями психофізичного розвитку. Технологічний аспект виховання творчої особистості в умовах дитячого реабілітаційного театру представлений технологією реабілітації мистецтвом – системно організованим комплексом заходів, спрямованих на відновлення чи компенсацію порушених функцій організму та працездатності вихованців у процесі різнопланової художньо-естетичної діяльності. Завдяки органічному об’єднанню в реабілітаційній програмі різних видів мистецтва (театрального, літературного, образотворчого, хореографічного, музичного та вокального) та послідовній реалізації п’яти етапів роботи педагога-організатора (підготовчого, діагностичного, проектного, реалізаційного та підсумкового) досягається не тільки якісний стрибок культурного зростання особистості, але й розкриття її творчого потенціалу.

1. Галкин Н. Н. Социокультурная реабилитация детей-инвалидов средствами изобразительного искусства: дисс. … канд. культурологии: 24.00.01 / Галкин Николай Николаевич. – Краснодар, 2004. – 181 с.

2. Зиатдинова Г. Ф. Социализация детей-инвалидов средствами социально-культурной деятельности: дисс. … канд. пед. наук: 13.00.05 / Зиатдинова Гульфия Рабхатовна. – Казань, 2011. – 244 с.

3. Иванов А. В. Инновационные процессы в системе реабилитации инвалидов : автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. социол. наук: спец. 22.00.04 «Социальная структура, социальные институты и процессы» / А. В. Иванов. – М., 2010. – 22 с.

4. Медведева Е. А. Социокультурное становление личности ребенка с проблемами психического развития средствами искусства в образовательном пространстве : автореф. дисс. на соискание ученой степени докт. псих. наук: спец. 19.00.10 «Коррекционная психология» / Е. А. Медведева. – Нижний Новгород, 2007. – 47 с.

5. Моздокова Ю. С. Социально-культурная реабилитация инвалидов и их семей в процессе досуговой деятельности: дисс. … канд. пед. наук: 13.00.05 / Моздокова Юлия Степановна. – М. , 1996. – 232 с.

6. Молчан О.І. Соціально-культурна реабілітація інвалідів юнацького віку в умовах дозвілля: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.06 «Теорія та методика управління освітою» / О. І. Молчан. – К. , 2003. – 20 с.

7. Нечипоренко В. В. Системний розвиток навчально-реабілітаційного центру як відкритої інноваційної соціально-освітньої інституції: монографія / В. В. Нечипоренко. – Запоріжжя: Видавництво Хортицького національного навчально-реабілітаційного багатопрофільного центру, 2013. – 512 с.

8. Юнина В. В. Воспитательная среда специального (коррекционного) образовательного учреждения как условие социализации детей с ограниченными возможностями здоровья: автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. пед. наук: спец. 13.00.03 «Коррекционная педагогика» / В. В. Юнина. – СПб, 2009. – 25 с.

Тетяна Цимбал

УДК 17.021:141.32

Самореалізація людини як «турбота про себе» у практиці буттєвісного вкорінення

У статті розглядається проблема самореалізації людини в контексті авторської концепції буттєвісного укорінення. Доводиться, що самореалізація виступає інтенційною онтологічною місією екзистенції, є умовою ввімкнення людини в систему соціокультурних практик як співтворчість. Самореалізація визначається як особистісно-орієнтована практика буттєвісного вкорінення людини, ціннісно-процесуальний феномен, головними характеристиками якого є «турбота про себе», саморозвиток на шляху до належного, через суще та бажане, проте не на ґрунті індивідоцентризму, а у взаємодії з загальнолюдськими цінностями, смислами, тобто на основі інтерсуб'єктивності.

Ключові слова: *самореалізація, буттєвісне укорінення людини, турбота про себе.*

The problem of self-realization in the context of the author's concept of existential rooting is considered in the article. It is proved that the self-realization of the intentional acts of ontological mission of existence, as well as a condition for inclusion of a person in socio-cultural practices as co-creation. Self-realization is determined by the author as a personally-oriented practice existential rooting human values and procedural phenomenon, the main characteristics of which are "taking care of yourself," self-development on the road to justice, through things and desirable, but not on the basis of individotsentrizma, and in conjunction with the universal values and meanings, that is, on the basis of intersubjectivity.

Key words: *self-realization, human being-rooting, taking care of yourself.*

Про що б не розмірковувала людина, намагаючись пізнати таємниці навколишнього світу, врешті-решт вона спрямовує погляд на саму себе. Осмислення проблем власного буття людини – це ключ до розуміння багатьох важливих аспектів глобальної проблематики, починаючи з кризових ситуацій та протиріч між людиною та природою, людиною та суспільством і закінчуючи формуванням ціннісних настанов людей, що орієнтуються у своїй діяльності на зняття протиріч, розгортання внутрішнього багатства та творчих потенцій людини як суб'єкта культури, історії, власного життя. Одним з найбільш поціновуваних сподівань і надій людини є її бажання сягнути повноти життя, «продуктивного», «докорінного» самовиповнення, самореалізації, тобто укорінитися в бутті, особливо, коли йдеться про короткочасність і невідворотну скінченність людського життя.

Проблема самореалізації особистості як особливого виду креативної сутності людини відзначається потенційним багатством смислів та можливостей вирішення, а тому відкриває необмежений шлях свого теоретичного осмислення та практичного дослідження полідисциплінарному науковому пошуку. Прикладні аспекти даної проблеми є пріоритетними напрямками сучасної психології та педагогіки, проте категоріальне та концептуальне осягнення феномену самореалізації належить царині філософії. Своєрідність авторського підходу полягає у тому, що самореалізація розглядається як «турбота про себе» у практиці буттєвісного укорінення людини. Останнє визначається нами як «буття-для-себе» і «культура себе», максимальна повнота буття людини, актуалізація і реалізація всіх її сутнісних сил, можливостей, здібностей, смислів культури, цілей та цінностей, горизонт особистісного темпорального простору для вияву екзистенціалів духовності, творчості, свободи, суверенності й відповідальності [9].

Самореалізація, будучи пов'язаною з екзистенціальним принципом «турботи про себе», своїм змістом має мистецтво розбудови власного життєвого світу та духовного самовдосконалення, впорядкованого існування людини в різноманітних соціальних сферах та способи творення й розширення цілісного горизонту «культурних практик». Самореалізація є властивістю діяльнісних актів перетворення та перевлаштування світу, вирішення проблемних життєвих ситуацій, основою побудови міжособистісних зв'язків та комунікацій, тобто, всеосяжним

універсальним способом буття людини. В процесі самореалізації ми ніби «розсуваємо рамки наявних можливостей» (Е. Ільєнков), орієнтуючись на позитивні особистісні зміни, на розвиток нахилів та здібностей, що сприятиме розгортанню та реалізації потенційних можливостей екзистенції, формуванню вміння приймати себе як об'єкт креативної активності впродовж всього життя.

Актуальність дослідження самореалізації як «турботи про себе» та спроможності самовибудовування в контексті реалій сьогодення посилюється тим незаперечним фактом, що сучасна людина безперервно виявляє свою багатомірність, суперечливість, неоднозначну смислову наповненість. Подібна іманентна ситуація буття людської самості – бути «незавершеною завершеністю», «локальною глобальністю» – передбачає не лише вибір нових можливостей, смислів та цінностей самореалізації особистості, а й відмову від колишніх, які заважають втіленню нових у процесі міжлюдської комунікації та призводять до втрати людськості. З іншого боку, втрата автентичності людського буття може відбутися й за умови занадтого перенасичення «Я» всебічними «Ми» (за постмодерністською парадигмою – суб'єктністю соціальних спільнот), що заважають ідентифікації «Я», призводять до втрати самості, коли людина перестає бути творцем власного буття і знекорінюється. Таким чином, необмежене зростання можливостей вибору, як ідеал епохи модерну, в постмодерні стає негативним, перетворюючи «індивіда на людину з антенами (з огляду на множинність можливостей та велику кількість цінностей, які йому пропонує сучасне суспільство)» [2, с. 14]. За таких обставин людина почувається розгубленою, невизначеною, адже диференціація людського «Я», спроможність самовубудовування уможливлюється не кількістю можливостей, а лише зростанням моральної культури особистості.

Якщо виходити з того, що постмодерністська парадигма змішує сутність і явище, сутнісні зв'язки взагалі, заперечує можливість об'єктивної дійсності, заснованої на реальних відносинах світу і людини, то «турбота про себе», самореалізація та самоствердження людини у бутті неможливі. Людський індивід, за постмодерною методологією, не ідентифікується: він є одночасно трохи маргіналом, трохи обивателем, трохи інтелігентом, тобто «мозаїчною» людиною. Як писав Ж. Дельоз, «нам потрібно бути трохи алкоголіком, трохи божевільним, трохи самогубцем, трохи партизаном-терористом» [8, с. 61], поєднуючи таким чином в собі безглуздя та практику трансгресії як граничні форми екзистенційного самовияву сучасної людини, що засвідчується, перш за все, постмодерністським мистецтвом. При цьому спостерігається факт значного зниження творчої та життєбудівничої енергії суб'єктів соціокультурної діяльності й підвищується значимість імітації буття як світу тотальної умовності, що найчастіше виражається в парадигмі карнавалу та віртуалізації всіх різновидів культурної діяльності.

У постмодернізмі взагалі, як відомо, відбувається деантропологізація світовідношення і світопізнання, найповніше втілена в лінгвістиці та літературо- і мовознавстві як різновидах гуманітарної культури. А уявлення про елімінацію суб'єкта означають зміну уявлень про цінності і смисли культури, зміну уявлень про об'єктивну реальність, історію, тобто, деконструкцію онтології. Постмодерністська методологія ніби «виймає» людину із «серцевини» буття і культури, позбавляє її біосоціальної субстанційності та спроможності до самовибудовування засобом «турботи про себе». Тим самим про самоствердження, самореалізацію людини не може йти мова, адже конституювання та реконституювання буття здійснюється в умовах невідповідності соціально-культурним нормам і цінностям та поза суб'єктом. Отже, людину не можливо визначити як особистість і, відповідно, її вчинки, діяльність, поведінка зводяться до маріонеткових, оскільки в індивіда відсутні особистісні якості: творчість, свобода, відповідальність. Така методологія працює не на індивідуальність, особистість, а на людину-«актора», розчинену в ієрархічних соціальних структурах, на людину-«агента», підпорядковану корпоративним інтересам. Її буття не налаштоване на цілісність, глобальність, самовиповненість. Таке несуб'єктне буття насправді є буттям обивателя, для якого найкращий вихід – принципово не визнавати можливості і необхідності впливати на дійсність, змінювати її й себе. Опинившись позасуб'єктною, людина не здатна на свідому, відповідальну, вільну і творчу

діяльність. Цим зумовлене її неоднозначне відношення до цінностей сучасного цивілізованого світу: або їх ігнорування, або зневажання, або прояв консерватизму при появі нових цінностей, що і відбивається на якісній глобальній зміні буття світу, природи, соціуму, культури.

Саме ці аспекти буття людини стали предметом сучасних етико-гуманістичних та комунікативних концептів розуміння буття людини як «практичної філософії», головною ідеєю якої є заміна індивідуалізму колективізмом, але таким, що не пригнічує особистість, екзистенцію, не таким, що соціологізує людське життя до рівня «гвинтика» та конформіста, а навпаки, надає можливостей та стимули для її саморозкриття, самореалізації, творення «культури себе» та «буття-для-себе». Таким чином, з перспективами подальшої розробки соціокультурної парадигми буття людини пов'язаний пошук відповіді на питання: як людині реально позбавитись імітативності, профанації та пристосовництва «буття-з-країв», існування «при-бутті», не впавши при цьому у крайнощі суб'єктивізму, індивідуалізму та егоїзму, як навчитися турбуватися про себе, виявляючи цим самим спроможність до само вибудовування та самореалізації.

Фундаментальним поняттям у розробці уявлень про зняття однобічностей самореалізації людини, у розумінні смисложиттєвих орієнтацій, можливостей морального вибору, меж свободи є поняття «культура». Адже поза культурою людина постає як хаос вітальних потреб, почуттів, пасивний, позбавлений індивідуальності відбиток соціальних відносин. Нагадаємо, що слово «культура» походить від латинського кореня «cultura» і означає «турбота, піклування». Цицерон використовує поняття «культура» для характеристики об'єкта турботи: у розумінні «cultura animi» – «турбота душі» (що має особливе значення в контексті нашого дослідження). Культура як онтологічна дбайливість визначається тим, що допомагає розгорнутись усьому тому, що прагне стати закоріненим у дійсності, бажає втілитись у власний образ. Дбайливий підхід культури до дійсності означає формування цілісності взаємовідносин між людьми та світом, відтворення їх певного смислообразу, тобто, самовибудовування.

Останнє ґрунтовно осмислене М. Фуко і розглядається ним як творення «культури себе», в якій були б підсилені та переоцінені внутрішні зв'язки з собою та підвищена значимість відношення до себе. Загальне уявлення про «культуру себе», на думку філософа, пов'язане з екзистенціальним принципом «турботи про себе», якому підпорядковане мистецтво існування людини в різноманітних формах. Саме цей принцип обґрунтовує необхідність існування людини, спрямовує і визначає її розвиток та культурну практику.

Однак, думки про те, що людина повинна турбуватися про себе, існували ще у давньогрецькій культурі. Так, в «Апології» Сократ представлений як «вчитель піклування про себе», якому призначено Богом нагадувати людям, що їм необхідно турбуватися, перш за все, про себе, свою душу, а не про багатство чи пошану. Пізніше ця проблема привертає увагу Зенона, Сенеки, Епіктета [5]. Останній ґрунтовно досліджує буття людини і визначає людину як істоту, що присвятила себе «турботі про себе». Саме в цьому головна відмінність людини від інших живих істот, які створені не задля самих себе. Людина вимушена піклуватися про себе не з тієї причини, що вона поступається тваринам «в самодостатності та досконалості, але тому, що богу хотілося дати нам змогу вільно розпоряджатися собою, наділивши «здатністю розуму», яка не просто заміняє природні данні, але дозволяє «осягати» та використовувати за необхідністю інші здібності. Більше того, ця унікальна здібність, і «тільки вона одна», може звертатися до себе, вибираючи у якості об'єкта вивчення «і самого себе, і все інше». Тобто, саме тому, що «людина вільна та розумна, вільна в розумі, вона є істотою, яка призначена турбуватися про себе» [7, с. 55].

Таким чином, турбота про себе для Епіктета є привілеєм і обов'язком, дарунком і повинністю, що забезпечує свободу, примушуючи всіх людей вдосконалювати свою душу за допомогою розуму, приймати самих себе як предмет діяльності протягом всього життя. Причому вік у піклуванні про себе значення не має. Адже, як зауважує Сенека, вчитися все життя – це значить перетворити своє існування у безперервні вправи, і якщо важливо рано розпочати, то ще важливіше – ніколи не розслаблятися [3, с. 44-45].

Принципу «турботи про себе» присвячені і трактати Плутарха, які включають не тільки загальні розмисли про доброчесність і пороки, про щастя та душевні негаразди, але й настанови з приводу того як вести себе в

тій чи іншій ситуації. Відповідно грецькій традиції, філософ пов'язує «турботу про себе» з медичним аспектом, бо філософія і медицина діють в одних межах: використовують загальний тип теоретичного аналізу фізичних розладів та моральної розпусти й припускають один і той же спосіб дії – «лікування». Самовдосконалення душі за допомогою філософії та самовиховання набуває тим самим медичного відтінку, адже формування, творення самого себе та турбота про своє здоров'я – взаємопов'язані процеси. А значить практика «турботи про себе» зосереджується на тих моментах, де негативні якості душі ведуть до тілесної немочі, а хвороби тіла свідчать про душевні вади [5]. Саморозвиток вимагає від людини визнання власної недосконалості, потребуючи виправлення й «лікування», адже духовні вади, на відміну від фізичних, не супроводжуються явними стражданнями, вони можуть бути скритими, засліплюючи людину.

«Турбота про себе» вимагає розуміння, праці й часу. Тому, спираючись на доробок давніх філософів, М. Фуко підкреслює, що однією з найважливіших проблем творення «культури себе» є знаходження вільного часу для піклування про себе. Необхідно час від часу залишати свої повсякденні справи та залишитися наодинці з собою: поміркувати, почитати, проаналізувати свої дії. Час, відведений для «турботи про себе» насичений різноманітними справами: фізичні вправи, догляд за тілом, читання, розмисли, бесіди, листування. Тим самим необхідною умовою самовибудовування та самореалізації визнається інтерсуб'єктивна практика, комунікативний аспект, який реалізується не тільки в системі освіти, а й в дружніх, родинних стосунках. Тобто, «турбота про себе ...інтенсифікує соціальні відносини» та пов'язується «зі «службою душі», що припускає можливість ігор, обмінів з «іншим» та систему взаємних зобов'язань» [7, с. 61-62].

Соціальна та особистісна практика «турботи про себе» передбачає і самопізнання, в процесі якого, на думку М. Фуко, можна виділити три моменти: випробування, самоаналіз (або розмірковування про справи) та самовдосконалення думки. Випробування, які людина сама для себе відповідально обирає, допомагають вдосконалюватися в добродійності, оцінювати свій духовний рівень, стверджувати міру своєї свободи та відповідальності, готуватися до можливих життєвих негараздів за допомогою самоконтролю та самообмежень. Самоаналіз, що входив ще в піфагорійську систему виховання, націлений на формування ставлення суб'єкта до самого себе через усвідомлення власних помилок та висування обґрунтованої мети й гідних засобів її досягнення. Самовдосконалення думки, за М. Фуко, виконує функцію фільтру, який безперервно діє: досліджує, контролює та сортує уявлення. У даному випадку мова йде, скоріше, про самоконтроль як одну з форм відповідальності, що спирається на відомий принцип стоїків: розрізняй те, над чим ти власний, і те, що від тебе не залежить. «Контроль, – підкреслює М. Фуко, – це випробування меж можливого та гарантія свободи; це спосіб назавжди переконати людину, що вона здатна уникнути прихильності до того, над чим не власна» [6, с. 73].

Подібні думки є дотичними до вчення національного генія філософії – Григорія Сковороди. Головною метою філософсько-антропологічних розмислів Сковороди є пізнання «внутрішньої людини» в собі та набуття досвіду володіння собою, вміння поводитися із самим собою. Цій проблематиці присвячено чимало філософських праць. Додамо лише, що Сковорода у листах до М. Ковалинського зізнається: головним його заняттям є «боротьба зі скукою», з «внутрішнім вихором, що перевертає прах, без кінця, як листвя, жадання душі, котра збурена й не утверджена» [4, с. 354]. Філософ застерігає, що людина завжди чимось невдоволена: «Мені не подобається, що я не досить музикальний? Що мене мало хвалять? Що зношу удари і ганьбу? ...Нас непокоїть, що всі піднімають нас на сміх, що слабка надія на майбутнє? Хіба душа не страждає від усього цього найжалюгіднішим способом, ніби її підіймає порив вітру і жене вихор?» [4, с. 314]. Але душа, яка долає той вихор самостверджується, тобто укорінюється. Необхідною умовою цього є постійні вправи людини у доброчинності, або «турбота про себе», що скеровує людину «не жалістю себе з'їдати, а лікувати» [4, с. 217]. Людина повинна відчувати свою спроможність до такого «лікування»-самотворення, бути впевненою в успішності самовибудовування та самореалізації.

Особливу роль у формуванні спроможності людини до «турботи про

себе», з метою самовибудовування, самовдосконалення та самореалізації в процесі буттєвісного укорінення, на нашу думку, повинна відігравати освітня система суспільства. Усвідомлюючи суперечливість існуючих підходів, більшість сучасних вітчизняних дослідників філософських підвалин освіти виходять з необхідності подолання їх однобічності та розробляють таку цілісно-плюралістичну концепцію філософії освіти, яку можна було б назвати «антропологією, педагогікою та соціологією сприяння» (В. Табачковський). У межах останньої знаходиться й авторський підхід, наукова новизна якого полягає в тому, що освіта розглядається як практика «турботи про себе», спроможність самовибудовування, форма та спосіб самореалізації людини у процесі буттєвісного укорінення. Такий підхід забезпечує органічну взаємодію філософської антропології, соціології та педагогіки, а кінцевий результат передбачає ствердження у людини почуття «злагоди та дружби з самою собою» [1, с. 273], відчуття повновартості та буттєвісної спроможності до самореалізації.

У процесі навчання і виховання людина повинна актуалізувати й «привласнити» історію культури, перевівши її з безособової форми в особистісну, у форму суб'єктивного духу, в індивідуальне життя в культурі. Кожний наступний крок у самореалізації особистості, її укорінення у бутті засобом освіти означає сходження по щаблях «прогресу», вбирання у свою свідомість і внутрішній духовний світ всього позитивного, що було досягнуто на попередніх етапах, «перемотування» його у «свій ум та у своє вміння» (В. Біблер). Сприйняття й осмислення в процесі навчання і виховання цінностей культури сприяє розумінню механізмів відродження культури, відновленню істинних смислів та ідеалів людського співжиття, а значить і відверненню людини від псевдоціннісного укорінення у бутті.

Отже, авторський підхід до проблеми людського буття знаходиться у межах соціокультурної, діяльнісної парадигми, проте з певним зміщенням акцентів: людина розглядається нами як така, що перетворює не лише оточуючий світ, а передусім себе у напрямку вдосконалення та гармонізації власного буття і стосунків з навколишнім середовищем (соціальним та природним), але уникаючи «своєцентризму» (Г. Батіщев). Творення «культури себе» засобом «турботи про себе» визнається основним сенсожиттєвим орієнтиром людини, що забезпечує підтримку ідентичності, ґрунтом духовної розбудови особистості та ввімкнення останньої в систему соціокультурних практик як співтворчість. Отже, самотворчість та самореалізація є іманентною характеристикою людини, «буттєвісне коріння» якої у неповторності власної екзистенції, в самому існуванні як відповіді на дарунок буття.

Однак в цьому контексті доречно згадати приклад бумеранга, який наводить В. Франкл, критикуючи ідею самоактуалізації та самореалізації як провідну буттєву орієнтацію особистості. Бумеранг є мисливською зброєю, яка повертається тільки тоді, коли не влучає у ціль. Так само, вважає В. Франкл, наша стурбованість власними проблемами, зосередженість лише на потребі самоактуалізації та самореалізації є наслідком того, що ми «не влучили» у зовнішню мету та смисл [6]. Адже якщо людина прагне прийти до себе, укорінитись у бутті, вона повинна йти до світу, по світу, йти через зовнішній світ. Таким чином, «турбота про себе» повинна об'єднувати людину з Іншим та зі світом, спрямовуючи фокус уваги як на внутрішній світ, так і назовні.

Можемо стверджувати, що самореалізація виступає інтенційною онтологічною місією екзистенції, яка прагне до саморозгортання у діалектичній єдності соціальних, загальнолюдських та особистісних цінностей, а також є умовою ввімкнення людини в систему соціокультурних практик як співтворчість та наслідком реалізації принципу діяльнісної активності індивіда.

Отже, самореалізація – це особистісно-орієнтована практика буттєвісного вкорінення людини, ціннісно-процесуальний феномен, головними характеристиками якого є «турбота про себе» та саморозвиток людини на шляху до належного, через суще та бажане, проте не на ґрунті індивідоцентризму, а у взаємодії з загальнолюдськими цінностями і смислами, тобто на основі інтерсуб'єктивності.

1. Козловски Петер. Культура постмодерна. – М.: Республика, 1997. – 239 с.
2. Перотті А. Виступ на захист полікультурності. – Львів: Кальварія, 2001. – 128 с.
3. Сенека. Нравственные письма к Луцилию. Трагедии / Пер. с лат. С.Ошерова. – М.: Художественная литература, 1986. – 543 с.

4. Сковорода Г. Твори: У 2-х т. – Київ : АТ «Обереги», 1994. – Т.2. – 480 с.
5. Філософія стародавнього світу // Читанка з історії філософії / Під ред. Г.І.Волинки. – К.: Довіра, 1992. – 207 с.
6. Франкл В. Человек в поисках смысла. – М.: Прогресс, 1990. – 368 с.
7. Фуко М. История сексуальности-III: Забота о себе / Пер. с фр. – Киев: Дух и литера; Грунт; М.: Рефл-бук, 1998. – 288с.
8. Хоружий С. Человек и его три дальних удела. Новая антропология на базе древнего опыта // Вопросы философии. – 2003. – № 1. – С. 38-62.
9. Цимбал Т. Буттєвісне укорінення людини. – К.: НПУ імені М.П.Драгоманова, 2005. – 219 с.

Катерина Шелупахіна, Тетяна Шелупахіна

УДК 378.015.31:7

Естетичне виховання як засіб підвищення ефективності підготовки майбутнього вчителя в університеті

У статті проаналізований історичний генезис естетичного виховання та еволюція наукових поглядів щодо сутності процесу естетичного виховання. Доведено, що у класичній філософії та естетиці розробка питань естетичного виховання відбувалась у контексті розробки теорії прекрасного, таким чином сутність естетичного виховання була зведена до виховання почуття прекрасного в людині; естетичне виховання обмежувалось мистецтвом як сферою втілення прекрасного.

Аналіз поняття естетичного як узагальнюючого щодо вивчення питань прекрасного та його модифікацій в філософії та естетиці XXI століття дозволив уточнити сутність естетичного виховання як засобу підвищення ефективності підготовки майбутнього вчителя в університеті, проаналізувати загальнонаукові педагогічні принципи естетичного виховання студентів (принципи універсальності, цілісності, змістовності, систематичності, поступовості та цілевідповідності), наголосити, що естетичне виховання в університеті здійнюється в усіх сферах студентського життя: в навчанні, в позанавчальній діяльності, в сфері відпочинку, в спілкуванні, в побуті.

Ключові слова: *естетика, духовність, особистість, підготовка вчителя.*

In the article the historical genesis and evolution of scientific points of view on an essence of aesthetic education are analyzed. It is shown that in classic philosophy and aesthetics development of questions of aesthetic education came true in the context of development of theory of wonderful, thus essence of aesthetic education was taken to education of sense wonderful in a man; aesthetic education was limited to the art as sphere of embodiment of wonderful.

Analysis of aesthetic concept, that summarizes the study of questions of wonderful and its modifications in philosophy and aesthetics of XXI century allowed to specify essence of aesthetic education as facilities of increase of efficiency of preparation of future teacher in an university, to analyze scientific pedagogical principles of education of students (principles of universality, integrity, richness of content, systematic character, gradualness, expediency), underline that aesthetic education in an university comes true in all spheres of student life: in educating, in the field of rest, in a communication, in everyday life.

Key words: *aesthetics, spirituality, personality, preparation of teacher.*

Підготовка вчителя нової ґенерації є пріоритетним завданням педагогічної освіти в Україні XXI століття. Вихідні положення Концептуальних засад розвитку педагогічної освіти в Україні та її інтеґрації в європейський освітній простір спрямовують підготовку майбутніх учителів в університеті на забезпечення професійно-особистісного розвитку майбутнього педагога; не менш вагомим є завдання щодо приведення змісту професійної підготовки вчителів у відповідність до вимог інформаційного суспільства та до тих змін, що відбуваються у соціально-економічній, духовній та гуманітарній сферах, у дошкільних та загальноосвітніх навчальних закладах [7].

Одним із шляхів підвищення ефективності підготовки майбутніх учителів

в університеті є організація роботи з естетичного виховання. Завдання стосовно організації естетичного виховання студентської молоді окреслені в Національній доктрині розвитку освіти в Україні XXI століття. У змісті вказаного документу звертається увага на те, що естетичне виховання у вищих навчальних закладах є складовою цілісного процесу духовного впливу на особистість [6]. Разом із національно-патріотичим, моральним, правовим, розумовим, фізичним та іншими видами виховання естетичне виховання посідає значне місце в структурі підготовки майбутнього вчителя. Естетичне виховання майбутнього вчителя сприяє формуванню ціннісного ставлення до явищ культури і мистецтва, розвиває вибірковість смаків та критичність мислення, формує потреби в духовному самовдосконаленні, творчій самореалізації, і, таким чином, сприяє впровадженню ідей особистісно орієнтованого навчання й виховання в педагогічний процес. Беручи до уваги наведені міркування, естетичне виховання має бути розглянутим як засіб підвищення ефективності підготовки мабутніх учителів в університеті.

Теоретико-методологічну основу нашого дослідження складають:

- концепція гуманістичної освітньої парадигми (праці В.Андрущенка, І. Зязюна, В. Кременя, В.Курило, О. Сухомлинської);
- теорія освітніх систем (праці Ю. Бабанського, В. Безпалька, Б. Гершунського, Г. Селевко);
- положення діяльнісної теорії розвитку особистості (роботи Б. Ананьєва, О. Леонтьєва, К. Платонова, С. Рубінштейна, Д. Узнадзе);
- дослідження в галузі теорії й практики професійної підготовки майбутніх учителів (роботи А. Алексюка, Л. Артемової, О. Дубасенюк, С.Витвицької, І. Подласого, І.Рудницької, В. Сластьоніна);
- психологічні концепції професійно-творчого розвитку особистості (дослідження Г. Балла, Г.Костюка, В. Моляко, О. Саннікової);
- теорія розвитку особистості, що склалася в межах гуманістичної психології (праці К.Роджерса та А.Маслоу);
- теорія особистісно-орієнтованого виховання (дослідження І.Беха);
- теорія естетичного (праці В.Бичкова, Г. Гадамера, М. Дюфрена, А. Канарського, Д. Кучерюка, Л. Левчук, А. Лосєва, Д. Лукача, В. Мазепи, В.Малахова, Г. Маркузе, В. Панченко);
- засадничі положення педагогічної теорії естетичного виховання (праці Г. Сковороди, П.Юркевича, К. Ушинського, С. Русової, С.Шацького, А. Макаренка, В.Сухомлинського,);
- сучасні дослідження в галузі естетичного виховання учнівської молоді та студентства (роботи Т.Аболіної, І.Андрущенко, Н.Міропольської, Л.Масол, Б.Неменського, С. Ничкало, О.Онищенко, Г. Шевченко);
- розробка питань педагогіки мистецтва (роботи Е. Абдулліна, Д. Кабалевського, Г. Падалки, О.Рудницької, Л. Масол, О. Міхайличенко, Д. Огороднова, О.Ростовського, Л.Школяр).

Значний інтерес з нашого боку викликали роботи молодих дослідників, що підготовлені останнім часом і присвячені питанням естетичного виховання та самовиховання студентів у навчально-виховному процесі в університеті (дисертаційні дослідження Л. Аристової, Г. Баталіної, О. Дрєпіної, М. Кір'ян).

Актуальність наміченої нами проблематики зумовлена наявністю протирічь на парадигмальному рівні, а саме:

- між вимогами щодо півищення ефективності підготовки майбутнього вчителя та недостатньою реалізацією даної вимоги в навчально-виховному процесі університету;
- між вимогами щодо професійно-особистісного розвитку майбутнього вчителя і реаліями університетського життя, які в значній мірі залежать від розробки на теоретичному і практичному рівнях питань естетичного виховання студентів.

Мета нашої статті полягає в обгрунтуванні процесу естетичного виховання студентів як засобу підвищення ефективности підготовки майбутнього вчителя в університеті.

Проблема естетичного виховання є багатоаспектною, тому в її вирішенні традиційно беруть участь представники різних наук, зокрема фахівці в галузі філософії та педагогіки, соціології та культурології, психології, етики та естетики. Попри множину підходів, у центрі увагі дослідників питань естетичного виховання завжди перебувала особистість в усьому багатстві власних фізичних і розумових сил, моральних настанов, розмаїтті духовно-творчих потенцій, у множині зв'язків з

оточуючим світом, у відкритості до розвитку, потребах і здатностях до власного саморозвитку, самореалізації та самоактуалізації.

Естетичне виховання має давню історію. Коріння цього процесу можна відшукати в надрах народної педагогіки. Ужиткове мистецтво, пісенний фольклор, міфологія, легенди та перекази, обрядовість та свята – все це формувало в людині почуття краси, ставало основою залучення підростаючих поколінь до цінностей родинного та соціального буття, а відтак – основою духовного розвитку особистості.

Ідеї естетичного виховання вперше отримали теоретичне оформлення на тлі античного філософсько-антропологічного вчення. Як відомо, на певному етапі розвитку античної культури виникла потреба у розробці теоретичних принципів, котрі допомогли б осмислити уявлення про красу як феномен, пов'язаний не тільки зі світом речей, але й людиною, з людським життям, людським розумом та почуттями. Розробка питань прекрасного, як ідеї, що вказує людині шлях до морального вдосконалення була розпочата Платоном. За часів античності склався естетичний ідеал «прекрасно-доброго», який наголосив на гармонії зовнішнього (фізичної краси людини) та внутрішнього (моральних чеснот, духовного благородства) як віддзеркаленні світової гармонії. Таким чином, в античній теорії прекрасного був висунутий ідеал гармонійної особистості як мета естетичного виховання, зроблений наголос на духовному зв'язку людини (мікро – космоса) та Всесвіту (макро – космосу).

Розробка проблем естетичного виховання завжди була тісно пов'язана з пошуком чинників естетико-виховного впливу на особистість, перевага серед яких віддавалась мистецтву як багатофункціональному феномену. Мистецтво як чинник естетичного виховання особистості розглядалось з точки зору невичерпного джерела людського пізнання (інформаційна функція); мистецтво інтерпретувалось як майстерність, досконала праця, що керується знаннями та підпорядковується сталим традиціям виробництва (художньо-ремісничa функція); як образна мова, засіб спілкування (коммунікативна функція); мистецтво поставало як чуттєве втілення ідеї прекрасного (естетична функція); як вишукана гра, що духовно наближує людину до божественної істоти (ігрова функція); як джерело естетичної насолоди та духовного піднесення (гедоністична функція) [5].

Завдяки розробці концепції катарсису (Аристотель) був проаналізований естетико-психологічний механізм виховного впливу мистецтва на людину, сутність якого полягала в наступному. У процесі «живого» споглядання людиною художнього дійства (трагедії або комедії), внаслідок інтенсивного руху емоцій, керованого розвитком художньої драматургії виникає перебіг психологічних станів «страху та співчуття». У такий спосіб здійснюється ефективне «очищення» людської душі від усього низького, а відтак – зміцнюється її зв'язок з піднесеним, з усезагальними цінностями людського буття.

Найважливіші положення античної теорії естетичного виховання зберігали своє значення впродовж тривалого періоду розвитку європейської культури. Методологічний вплив теорії прекрасного прослідковується до кінця XIX століття. Саме у XIX столітті в працях з філософії, естетики та педагогіки остаточно склалось розуміння сутності естетичного виховання як виховання почуття прекрасного, пов'язаного в структурі розумових здібностей особистості зі сферами інтелекту й моралі (Г. Гегель, І. Кант). У контексті німецької класичної філософії визнано, що естетична діяльность як діяльність споглядання, що є «вільною» від впливу зовнішніх чинників слугує своєрідним «містком» між сферами людського пізнання та моралі.

Значний внесок у розвиток педагогічної теорії естетичного виховання був зроблений українськими науковцями.

Естетико-педагогічні напрацювання українського мислителя Г.Сковороди опосередковані ідеєю створення «філософії сердця», однією із складових якої є естетико-художнє пізнання світу людиною. У своїх ідеях Г.Сковорода спирається на давньогрецьких філософів Платона й Аристотеля, аналізує праці візантійських богословів Клімента Александрійського, Григорія Нисського, Григорія Палами. Оригінальність мислення українського філософа виявляється в його прагненні поєднати філософію з поезією. У своїх роздумах про щастя Г. Сковорода пише про «справжнє життя», відмічене знанням того, що «складає істинне щастя і де його знайти». Мислитель аналізує почуття людини, намагається виявити ті духовні стани, що

допомагають досягти гармонії світовідчуття [4, с. 35-37].

Г. Сковорода збагатив педагогіку ідеями про естетичне виховання на основі приципу народності та на основі індивідуального піхдоду до вихованця. Мету виховання Г. Сковорода вбачав у формуванні мислячої, освіченої людини, що відмічена високою культурою почуттів. Серед засобів виховання філософ віддавав перевагу самопізнанню. Чинниками естетичного виховання, на думку Г. Сковороди, є музика, народні пісні, образотворче мистецтво, природня краса. Усе це духовно вдосконалює людину, допомагає їй жити.

Український філософ та педагог П.Юркевич зосередив увагу на дослідженні процесів самоосвіти, самовиховання та саморозвитку людини. У науково-педагогічній діяльності науковець звертався до вивчення проблем духовного розвитку особистості шляхом здійснення естетичного та морального виховного впливу на людину. Особливуувагу П. Юркевича привертали питання підготовки вчителів, оскільки, на думку науковця, саме від діяльності вчителя-вихователя в школі залежить доля майбутньої людини, доля нації, доля держави.

В естетичному вихованні учнів П.Юркевич відводить особливе місце музиці, оскільки ідеальна сила музичних вражень не тільки дає людині насолоду, але й відкриває їй «таємницю буття», збагачує людину «новим і вищим досвідом» [9]. Кожне прекрасне мистецтво є «особливою методою», націленою на збагачення духовного світу особистості дорогоцінним досвідом. Утім саме в чудовій музиці, наголошує науковець, чуттєво приємні гармонійні форми тонів, інтелектуальний зміст розкривають ті духовні ідеї про світ і життя, значущість яких для людини важко заперечувати.

Всебічна розробка питань прекрасного, здійснена в минулому в світовій та вітчизняній філософсько-естетичній науці обумовила розуміння сутностні, цілей і завдань естетичного виховання як виховання почуття прекрасного в людині. Представники даної точки зору, попри певні розбіжності, підкреслювали особистісно-розвиваючу функцію естетичного виховання, відмічали зв'язок почуття прекрасного в людині з пізнанням та мораллю.

Попри багатство естетичних ідей минулого розуміння сутності естетичного виховання як виховання почуття прекрасного в наші дні недостатньо для окреслення закономірностей духовного розвитку особистості як цілісного процесу. У зв'язку із цим ми вважаємо за потрібне звернутися до аналізу поняття естетичного як узагальнюючого щодо сучасних досліджень феномена прекрасного та його модифікацій в різних сферах людського буття.

Теоретичний зміст поняття естетичного як провідної категорії естетики, за допомогою якої визначається її предмет та встановлюється системна єдність понять є дискусійним. Найчастіше естетичне пов'язують зі сферою суб'єкт - об'єктних відносин, коли сприйняття певного предмету супроводжується почуттям незацікавленого задоволення. Утім з таким визначенням, що продовжує класичну філософсько-естетичну традицію щодо розуміння сутності естетичного погоджуються далеко не всі фахівці. У XX столітті дослідники ототожнювали поняття естетичного з естетичною свідомістю (М. Дюфрен); вбачали своєрідність естетичного в естетичному віддзеркаленні, зводячи тим самим концептуальний зміст естетичного до загальновідомого наслідування (Д.Лукач) тощо.

Якщо узагальнити існуючі наукові підходи щодо естетичного, то слід зауважити таке. Зміст поняття естетичного є складним та багатовимірним, таким, що віддзеркалює всю складність та багатовимірніть людського світоставлення. Феномен людського світоставлення виникав історично та підлягав утіленню в множині буттєвих форм, в процесах практичної діяльності, націленої на конструктивне творення/відтворення культурних форм та самотворення особистості. У естетиці XXI століття за допомогою поняття естетичне визначають, по-перше, духовні цінности, що накопичені людством впродовж віків історичного розвитку; по-друге, поняття естетичного пов'язується зі специфічним людським досвідом, що утворюється внаслідок спілкування з прекрасним і завдяки якому особистість володіє розвинутими естетичними почуттями, естетичними смаками, а в процесі естетичного оцінювання явищ буття орієнтується на певні естетичні ідеали; по-третє, поняття естетичного вказує на існуючі в культурі різних народів практики втілення прекрасного в оточуючій дійсності, насамперед в мистецтві [2, с. 356].

Феномен естетичного опосередкований людським світоставленням. Людське світоставлення передбачає відчуття прекрасного як специфічне світовідчуття, внаслідок якого виникає піднесений емоційний стан, сутністю якого є переживання гармонійної єдності людини та світу. Таке єднання є взаємним, вважає І. Бех: «світ впливає на людину позитивно, змінюючи її, а людина – на світ за законами Краси й Добра» [1, с. 28].

Здійснений аналіз дозволяє нам уточнити сутність естетичного виховання як засобу підвищення ефективности підготовки майбутнього вчителя в університеті. Під естетичним вихованням як засобом підвищеня ефективності підготовки майбутнього вчителя в університеті ми розуміємо процес цілісного формування духовності особистості, що передбачає виховання в людини гуманістичних якостей, зокрема: 1. – широти естетичних потреб, зокрема потреб спілкування з прекрасним, творення прекрасного в житті та в мистецтві; 2. – багатства естетичного досвіду, детермінованого завоєнням соціального досвіду шляхом його (досвіду) емоційного переживання та естетичної оцінки в світлі певного естетичного ідеалу; 3. – універсальності естетичного світоставлення, заснованного на естетичній активності не тільки в сфері мистецтва, але й в суспільному житті, творенні/відтворенні форм прекрасного в природі, в соціальній дійсності, в буденному житті, в ставленні людини до інших та до себе. Естетичне виховання як засіб підвищення ефективности підготовки майбутнього вчителя в університеті засновано на загальнонаукових педагогічних принципах універсальности, цілісності, змістовності, систематичності, поступовості та цілевідповідності, здійнюється в усіх сферах студентського життя: в навчанні, в спілкуванні, в побуті, в сфері спілкування.

Реалізація принципів естетичного виховання як засобу підвищення ефективності підготовки майбутнього вчителя здійснюється через цілісний навчально-виховний процес університету, але із застосуванням значних організаційних змін. Зазначена обставина передбачає впровадження активних методів і форм навчання і виховання, націлених на професійно-особистісний розвиток майбутнього педагога, зокрема: залучення студентів до світових художньо-естетичних цінностей, інформаційну насиченість та проблематизацію теоретичного змісту навчальних дисциплін художньо-естетичного циклу («Естетика», «Історія мистецтв», «Світова художня культура», «Історія світової музичної культури», «Театрознавство» та ін); впровадження якісно нового рівня викладання, що потребує ерудованого, освіченого, компетентного педагога, створення атмосфери довіри та психологічного комфорту на заняттях [3]. Реалізація принципів естетичного виховання як засобу підвищення ефективності підготовки майбутніх учителів потребує впровадження в навчально-виховний процес університету педагогічної моделі «творчий педагог – творчий студент» з метою більш детального врахування індивідуальних особливостей характера студента та акцентуацій його особистості, окреслення індивідуальної траекторії професійно-особистісого розвитку кожного студента, гармонізації стосунків в академічній групі [8, с. 347].

У підсумку слід зазначити таке. Вивчення питань підвищення ефективності підготовки майбутнього вчителя в університеті є актуальним завданням сучасної педагогічної теорії. У ході нашого дослідження ми розглянули феномен естетичного виховання з точки зору його генезису та еволюції наукових поглядів щодо сутності процесу естетичного виховання особистості. Ми дійшли висновку, що в класичній філософії та естетиці розробка питань естетичного виховання була обмежена контекстом теорії прекрасного, таким чином сутність естетичного виховання зводилась до виховання почуття прекрасного в людині засобами мистецтва та мистецької діяльності. Представники класичної філософії та естетики розглядали почуття прекрасного як своєрідний «місток», що зв’язує сферу пізнання зі сферою моралі в стуктурі особистості. З точки зору філософів та естетиків-класиків гармонійне поєднання почуття прекрасного з пізнанням та мораллю забезпечувало всебічний творчий розвиток людини в сфері мистецтва та містецької діяльності, що сприяло її наближенню до «дійсної» природи людини всупереч обмеженому існуванню, зумовленому цивілізацією.

Аналіз поняття естетичного як «мета – категорії», що на новому теоретико-методологічному рівні узагальнює вивчення питань прекрасного та його модифікацій в

філософії та естетиці XXI століття дозволив нам уточнити сутність естетичного виховання як засобу підвищення ефективності підготовки майбутнього вчителя в університеті, сформулювати загальнонаукові педагогічні принципи естетичного виховання, зокрема принципи універсальності, цілісності, змістовності, систематичності, поступовості та цілевідповідності. З огляду на зазначені принципи ми підкреслити, що естетичне виховання майбутнього вчителя в університеті має здійснюватися в усіх сферах студентського життя: в навчанні, в позанавчальній діяльності, в сфері відпочинку, в спілкуванні, в побуті.

Підсумки дослідження не вичерпують всієї складности проблеми естетичного виховання як засобу підвищення ефективності підготовки майбутнього вчителя в університеті, а лише пропонують один із шляхів її вирішення.

1. Бех І. Д. Особистість у просторі духовного розситку: навч. посіб. / І.Д.Бех. – К.: «Академвидав», 2012. – 256 с. – (Серія «Альма-матер»).
2. Бычков В. В. Эстетика: Учебник / В.В.Бычков. – М.: ГАРДАРИКИ, 2002. – 556с.
3. Дрєпіна О.Б. Естетичне самовиховання студентів педагогічних університетів у процесі колективної музично-виконавської діяльності: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.07 – «Теорія і методика виховання» / О. Б. Дрєпіна – Луганськ, 2013. – 20 с.
4. Левчук Л. Т. Українська естетика: традиції та сучасний стан / Л. Т. Левчук. – К.: МАКЛАУТ, 2011. – 459 с.
5. Лосев А. Ф. История античной эстетики: [в 8 т.] / А. Ф. Лосев. – М.: АСТ; [Харьков]: Фолио, 2000. – [Т. 4]: Аристотель и поздняя класика. – 2000. – 878 с.
6. Національна доктрина розвитку освіти України у XXI столітті // Освіта України. – № 29. – 2001.
7. Про затвердження Концептуальних засад розвитку педагогічної освіти України та її інтеграції в європейський освітній простір: Затверджено наказом МОН, № 998 від 31. 12. 2004 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://osvita.ua/legislation/Vishya_osvita/3145/.
8. Туркот Т. І. Педагогіка вищої школи: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / Т. І. Туркот. – К.: Кондор, 2011. – 628 с.
9. Юркевич П. Курс загальної педагогіки з додатками / Пер. з російської Г.Боровської. Передмова Ролянда Піча / Памфіл Юркевич. – Львів: Логос, 2004. – 256 с.

3. Наука та освіта в цивілізаційному поступі українства

Людмила Глинська, Денисов Ігор

УДК 316.74: 37

Вітчизняна освіта як прояв соціокультурних розбіжностей

У статті аналізується стан сучасної української освіти. Чіткий поділ шкіл на звичайні й елітарні є одним із проявів трансформаційних процесів, що відбуваються в структурі сучасного суспільства. Законодавчо ця ситуація не прописана, однак практично можна відзначити таку тенденцію. Дана ситуація не лише існує, а й цілком відповідає соціальній структурі суспільства.

Ключові слова: *диференціація, освіта, соціокультурні розбіжності, школа.*

This article analyzes the current state of Ukrainian education. A clear division schools for ordinary and elite is one of the manifestations of the transformation processes taking place in the structure of modern society. Legally, this situation is not spelled out, but practically it may be noted that trend. This situation not only exists, but is consistent with the social structure of society.

Key words: *differentiation, education, social and cultural differences, school.*

Соціокультурна динаміка сучасного українського суспільства є об'єктивним фактором трансформації такого соціального інституту як загальноосвітня школа, оскільки тип освіти прямо залежить від рівня соціального і культурного розвитку як суспільства загалом, так і його окремих сегментів. Ситуацію, в якій знаходиться сучасний український соціум, в літературі характеризують як стан соціокультурної кризи. Соціальна нестабільність, відсутність соціальної перспективи, невпевненість у завтрашньому дні, втрата значною частиною населення довіри до інститутів влади, віри в можливість цивілізованого виходу із кризової ситуації – усе це духовно і морально деморалізує людей, особливо згубно впливає на молоде покоління [3, с.15]. Отже, йде процес "вимивання" традиційних цінностей із суспільної свідомості.

Тому на сьогодні є підстави вести мову про функціонування двох ціннісних парадигм: індивідуалістичної моделі постіндустріального суспільства західного типу і традиційно української, орієнтованої на соборність, колективізм, автентичні українські цінності. Звісно, робота викладачів та адміністрації школи в цьому контексті опиняється в суперечливій ситуації, бо до школи висувають водночас протилежні вимоги. Отже, вона потрапляє в ситуацію внутрішнього протиріччя, обумовленого впливом вагомих зовнішніх об'єктивних факторів. Суперечливість названих ціннісних парадигм зумовлює суперечливе функціонування загальноосвітньої школи в межах напрямків розв'язання притаманних їй завдань.

Практика соціокультурного розшарування поступово відсторонює представників малозабезпечених груп від якісної освіти. Проте батьки, що володіють достатнім обсягом культурного капіталу, продовжують надавати великого значення якісній освіті своїх дітей і прагнуть усіма силами забезпечити її, зокрема, навіть на платній основі. Розуміють це і представники забезпечених прошарків населення, які, самі, не маючи достатнього рівня освіти, прагнуть, щоб їхні діти були високо і якісно освіченими. І хоча так думають не всі представники матеріально забезпечених соціальних груп, проте навіть ця обставина чинить латентний вплив на функціонування вітчизняної системи освіти, яка виявилася не готовою до напору змін, що стрімко почалися в суспільстві після того, як Україна стала незалежною державою, а українське суспільство стало на шлях перетворення в демократичне, більш цивілізоване. Хоча, звісно, освіта, як і інші соціальні сфери чи інститути, проходить свій трансформаційний шлях, відповідаючи на чергові виклики сучасності.

Стан сучасної української освіти в суспільстві, що трансформується, досліджували такі українські науковці як В. Андрущенко, В. Бех, Н. Бібік, Л.Ващенко, Д.

Дзвінчук, О. Дольська, О.Овчарук, В. Огнев'юк, Л. Паращенко, О. Паращенко, О. Савченко та інші.

Реформи в системі освіти, що відбуваються у багатьох країнах, змінили ранг її цінності в масовій свідомості. З одного боку, вона перетворюється в значущий ресурс для розбудови життєвої траєкторії. В основному це стосується професійної освіти, оскільки рівень професійної підготовки індивіда набуває все більшого значення в сучасному суспільстві, яке все частіше називають суспільством знання. У європейських країнах це виявляється, наприклад, на рівні особистісних взаємин, коли, презентуючи себе, людина в першу чергу після свого імені, називає свою професію, рід діяльності. Справді, певний освітній рівень – необхідна вимога для потрапляння на ринок праці й отже, посідання соціальної позиції. Тим більшу цінність становить якісна освіта. При прийомі на роботу обов'язковим є презентація диплома про освіту, який залежно від ВНЗ, де він отриманий, впливає на шанси індивіда щодо одержання робочого місця. Однак навіть його наявність аж ніяк ще не гарантує, що індивід отримає роботу. "У ситуації цієї зростаючої залежності від освіти виникають нові внутрішні диференціації, які хоча і продовжують старі, традиційні, обумовлені середовищем, але значно відрізняються від них своєю обумовленістю рівнем освіти..." [1, с. 126].

Тобто існує чергова суперечність сучасності: як підвищення цінності документа про освіту загалом, так і зниження завдяки низькому рейтингу ВНЗ, де його отримано, бо кількість ВНЗ за останні роки збільшилась, але з одночасним падінням рівня освіти в багатьох нових закладах. Що стосується загальної середньої освіти, то тут також відбулися важливі зміни. В усьому світі відзначається тенденція розширення доступу до якісної шкільної освіти для всіх бажаючих незалежно від соціального походження. При цьому середню школу вважають засобом соціокультурного росту. Отримана шкільна освіта сприяє вступу у вищі навчальні заклади. Тому в західних країнах батьки надають величезного значення вибору школи для навчання своєї дитини. У Європі школи функціонують відповідно до освітніх потреб усіх соціальних груп. Представники соціальних груп розрізняють градації шкіл, а тому оформлюють свою дитину в ту школу, що відповідає їх соціальному статусові.

Необхідно відзначити, що більшість престижних шкіл на Заході – приватні. Безумовно, для найбільш талановитих дітей з нижчих соціальних класів є шанс змінити свій соціокультурний статус завдяки школі, однак таких завжди небагато. "В останній чверті XX століття освіта – та сама класична ознака статусу, до якого прагне індивід, – може історично знову перетворитись в ознаку квазіаскриптивну: основна школа розподіляє відсутність шансів і як освітній інститут загрожує таким чином стати стіною гетто, за якою назавжди ізолюються нижчі статусні групи, приречені на постійне безробіття (і, відповідно, на соціальну допомогу)" [1, с. 227]. Таким чином, змінюється цінність освіти – вона зростає й одночасно знижується. Зростання цінності – у посиленні значущості освіти для подальшого соціокультурного розвитку індивіда, а зниження пов'язане з тим, що відбувається посилення соціальних зв'язків та їхній тиск на інститут освіти.

У наш час принципово новим в сучасній освітній політиці української держави є законодавча фіксація правової бази виникнення недержавного сектора в сфері освіти. Суспільна практика підтвердила існування потреби в таких навчальних закладах. Більш того, виявилося, що чимало недержавних освітніх установ прагне до інноваційних підходів до змісту навчального процесу, оскільки вони відчувають менше тиску в справі організації навчального процесу, аніж школи зі статусом державних. Однак відсутність стандартних механізмів акредитації, наступності в навчанні (заявленої освітніми стандартами), правова і соціальна незахищеність учнів та їх батьків, відсутність державної підтримки, діючого контролю за якістю наданих освітніх послуг породжує чимало питань і наслідків щодо якості освіти. Тому поки що недержавний сектор загальноосвітніх шкіл складає лише невелику частку від загальної кількості шкіл. До того ж найчастіше, переслідуючи суто комерційні цілі, засновники таких шкіл прагнуть формувати контингент учнів із представників найбільш матеріально забезпечених прошарків. Безумовно, є приклади, коли приватні школи досить успішно функціонують, бо працюють у культурологічній, розвиваючій парадигмі. Але їх одиниці. Тому претензія приватних шкіл на елітарність і прагнення наслідувати

захід ще не реалізована через неготовність суспільства і самого інституту освіти до такого стрімкого повороту подій.

Одним із проявів трансформаційних процесів, що відбуваються в структурі сучасного суспільства, є чіткий поділ шкіл на звичайні й елітарні. Законодавчо ця ситуація ніде поки не прописана, однак практично можна відзначити таку тенденцію. У будь-якій європейській країні дана ситуація не тільки існує, цілком відповідає соціальній структурі суспільства.

Ось і сучасна українська школа перетворюється в "школу двох коридорів", оскільки нові навчальні програми, зокрема, літературні, складені саме за принципом поверхового вивчення найвизначніших шедеврів вітчизняної і світової літератури. Однак, якщо порівнювати звичайну школу з якою-небудь спеціалізованою, престижною, то тут зовсім інша ситуація: більше уваги приділяється особистісному зростанню і розвиткові, але ж без читання, без літератури це зростання не буде вже ціннісно-орієнтованим, моральним. Тому на виході маємо зовсім різних людей, зорієнтованих на різні культурні і життєві установки.

Отже, що мають на увазі, коли застосовують термін "елітарна школа"? Учені відзначають, що елітарна школа являє собою інноваційний навчальний заклад, який створює сприятливі умови для розвитку природних здібностей і задатків дітей. Тобто підкреслюють, що вона не повинна мати станово-класовий характер, навпаки, це школа для вирощування культурної інтелектуальної еліти суспільства (залежно від здібностей дітей), що стане опорою суспільства, і саме на неї покладаються надії виходу з кризової ситуації. Можна виділити наступні характеристики елітарних навчальних закладів:

– конкурсний відбір учнів;
– особливо якісний склад вчителів і викладачів у даних школах (тут мається на увазі вагома кваліфікація викладачів, майже усі вони також відібрані на конкурсній основі, паралельно викладають у вищих навчальних закладах);
– профілізація навчання;
– особливі підходи до викладання (вони забезпечують фундаментальність підготовки, учать умінню самостійно учитися, що не маловажно в сучасному світі);
– особлива – більш поглиблена програма навчання, орієнтація на визначені вищі навчальні заклади);
– оплата, іноді велика.

Як правило, практично усі випускники такого роду середніх навчальних закладів мають досить суттєвий обсяг культурного капіталу і вступають у вищі навчальні заклади.

Таким чином, елітарні навчальні заклади являють собою систему освіти відкритого типу, призначену для вирощування культурно-інтелектуальної еліти суспільства. Згодом на базі цих та інших освітніх установ став формуватися інший тип – елітна школа, що є навчальним закладом, який надає якісну загальну освіту представникам економічно забезпечених соціальних груп. Це навчальні заклади для дітей тих, хто зараховує сам себе до еліти, насправді не становлячи цього високоінтелектуального прошарку суспільства. Відповідно, і мета цих навчальних закладів різна – одні є провідниками тільки соціальної диференціації суспільства, а інші виробляють соціокультурну нерівність, засновану на нерівності інтелектуальних та інших здібностей учнів, виступають гарантами соціальної мобільності і дають можливість найталановитішим членам суспільства досягти високого соціокультурного статусу. Однак, ці типи навчальних закладів аж ніяк не виключають один одного: елітарні навчальні заклади можуть мати у своєму складі як дійсну культурно-інтелектуальну еліту, так і вихідців із забезпечених родин, що не мають необхідного рівня культурного капіталу, оскільки елітні батьки, як правило, зацікавлені в елітарній освіті своїх дітей.

На відміну від елітарних шкіл радянського періоду, нові навчальні заклади орієнтовані суто прагматично. Сьогодні вони опинились у вельми драматичних умовах. Від початку орієнтовані на розвиток здібностей дітей, вимушені в ринкових умовах змінити принципи своєї роботи і використовувати накопичений символічний капітал для залучення дітей із забезпечених соціальних прошарків. Дуже часто таких учнів беруть в школу поза конкурсом. Оскільки наявність економічного і культурного капіталу не завжди збігається, в елітарних навчальних закладах спостерігається розщеплення однорідності культурного середовища. Таким чином, елітарна школа втрачає свою елітарність, відтворюючи лише соціокультурну структуру.

Прикладами елітних шкіл виступають сучасні ліцеї і гімназії. Тут поширене

надання додаткових оплачуваних освітніх послуг, які в старших класах становлять переважно репетиторство для вступу у ВНЗ. Ліцеї – це навчальні заклади, що являють собою спеціалізовану підготовку на базі наявної основної загальної 9-річної освіти. Ліцеї здійснюють підготовку своїх учнів з будь-якого профілю: юридичного, математичного, хімічного тощо. Як правило, ліцеї створюють при ВНЗ і постають своєрідним каналом у ці навчальні заклади. Випускні іспити в ліцеї можуть визнати вступними до ВНЗ. Цикл спеціальних дисциплін читають викладачі вищої школи. Очевидно, що такий рівень послуг і перспектив подальшого підвищення освітнього рівня надає престижу цим навчальним закладам. Вони відзначаються жорстким конкурсним відбором, причому економічний фактор тут відіграє набагато більше значення, ніж інтелектуальний розвиток і культурний капітал. Лише окремі ліцеї можуть бути охарактеризовані як елітарні навчальні заклади. В основній своїй масі вони є провідниками соціально-економічної диференціації суспільства.

Системна криза, яка вразила суспільство, має соціокультурну компоненту, що, в свою чергу, викликала необхідність звертання до школи як до фактора, здатного змінити ситуацію, повернути траєкторію суспільного розвитку до більшого врахування інституціональних рис культури та стабілізувати обстановку. Отже, виникає потреба в більш якісній освіті та з'являється такий тип школи як гімназія. Основною причиною їхньої появи виступає орієнтація на зразок даного типу навчального закладу з минулого, який часом дуже ідеалізують. Слід визнати, що гімназії були покликані вирощувати культурну еліту суспільства. Вони давали високоякісну освіту особистості, і, відповідно – забезпечували своїм випускникам можливість вступу до університету. Варто підкреслити, що від початку свого існування вони виникали як становоо закріплюючі навчальні заклади, насамперед покликані зберігати дворянство, відтворюючи його культурні та інтелектуальні характеристики. Тому головною умовою вступу до гімназії XIX століття був соціальний стан родини учня. Ці навчальні заклади формували особливий культурний прошарок, що й було їх головним завданням, бо вони характеризувалися фундаментальністю і якістю підготовки.

Сучасна гімназія відрізняється від свого історичного зразка. Гімназії виникають в основному завдяки творчій ініціативі їхніх директорів і вчительського складу з метою формування високих культурних цінностей у своїх учнів. Відрізняються і типи гімназій. Деякі гімназії виникають на базі спецшкіл з поглибленим вивчанням іноземної мови або якого-небудь спеціального предмета, що вимагає наявності певних здібностей в дитини; інші – на базі звичайних загальноосвітніх шкіл. Очевидно, що перші вже містять у собі традиції якості і суворого культурно-інтелектуального відбору. Відомо, що спецшколи з поглибленим вивчанням іноземної мови завжди відбирали дітей на конкурсній основі; головним критерієм даного конкурсу був соціокультурний і економічний статус батьків учня, а вже потім – здатності самої дитини. Такий підхід вже давно закріплений за цими навчальними закладами. Тому ми можемо говорити про класовий характер даного типу загальноосвітнього закладу – тут вирощується елітарний прошарок суспільства.

Гімназії, створені на базі спецшкіл з вивченням певного предмета, також беруть учнів залежно від їхніх здібностей і талантів, наприклад, схильності до живопису тощо. Підготовка в таких гімназіях полегшує надалі своїм випускникам вступ у спеціальні ВНЗ. Гімназії, орієнтовані на вивчення іноземної мови, забезпечують можливість фундаментальної гуманітарної підготовки і знання мов, що сьогодні актуально і затребуване як необхідна характеристика загального розвитку особистості. Гімназії, що виникли на базі загальноосвітніх шкіл, як правило, зобов'язані брати всіх бажаючих – на основі співбесіди.

Сюди потрапляють діти з різних соціальних прошарків, хоча, безумовно, більшість – представники забезпечених груп (беремо даний критерій, оскільки інші критерії соціальної приналежності в нашому суспільстві не так суттєво виражені). Їх фінансова платформа також досить хистка із-за недостатнього фінансування з боку держави. Є претензія на елітарний рівень освіти, однак насправді вона не реалізовується повною мірою.

Навіть повна загальна освіта доступна далеко не усім. І звичайна загальноосвітня школа являє собою яскраву картину процесів соціального розшарування, які відбуваються в нашому суспільстві. Введення системи

додаткових платних освітніх послуг в межах звичайної школи також виконує сьогодні насамперед соціально-диференціюючу функцію, оскільки не всі батьки можуть їх оплатити. Отже, школа пропонує два види освітніх послуг: для всіх – звичайні, і – не для всіх – більш якісні.

Нова ситуація задає і новий тип відносин у сучасній загальноосвітній школі. Учень і його батьки виступають замовниками освітніх послуг, а учитель виступає в даному випадку соціальним виконавцем. Звідси – основне протиріччя: наскільки відповідає рівень і спектр сучасних освітніх послуг соціальному замовленню. Поки не сформовано єдиного ідеалу випускника школи, що задовольняв би всіх і на який би рівнялись. Учителі стикаються з тим, що ціннісна і культурна орієнтація теперішніх учнів значно відрізняється від традиційної. Крім того, вони "вступають у відносини з непізнаним об'єктом своєї професійної діяльності" [2, с. 20]. Водночас фіксують, що сучасне соціальне замовлення школі – більш прагматичне (це стосується як учнів, так і батьків), оскільки школу розглядають як один із засобів нарощування власного соціокультурного потенціалу.

Батьки сьогодні більше відчужені від школи: через об'єктивні і суб'єктивні причини. До перших можна віднести брак часу із-за постійної зайнятості з метою забезпечення хоча б мінімально пристойного рівня життя своєї сім'ї. З іншого боку, фіксують небажання батьків брати участь у житті школи – ні в питаннях фінансування, ні в змістовних питаннях. Більшості малозабезпечених батьків властиве ставлення до школи тільки як до вимагача грошей. Забезпечені прошарки населення, які не мають відповідного культурного статусу і потенціалу, просто віддають свою дитину в престижну або приватну школу, готові оплачувати освітні послуги, але жодним чином не брати участь у спільному процесі виховання своїх дітей – "... у батьківській свідомості продовжує існувати своєрідна позиція відчуження від діяльності школи, що особливо чітко проявилося вже на початку 90-х рр. Відбувається штучне розчленовування єдиної системи соціалізації особистості..." [2, с. 20].

Змістовний компонент освіти сьогодні також є суперечливим. Основна маса педагогів поки що працює в межах інформаційно-знаннєвої педагогічної парадигми і лише деякі намагаються реалізувати в своїй діяльності творчий підхід, формувати в учнів креативне мислення і досягальні орієнтири, допомагати в розкритті їхніх здібностей.

Учителі стикаються з проблемою ціннісної орієнтації своїх учнів. А якщо врахувати, що досі основне ядро вчительського складу представлено тими кадрами, які виховані на комунітарних принципах, то можна впевнено говорити про складну ситуацію непорозуміння між вчителями й учнями. Роз'єднані на цій же ціннісній підставі й учні, оскільки їхні батьки – це покоління, що сповідує також різні цінності: хтось тяжіє до принципів колективізму, хтось – індивідуалізму.

Підводячи підсумок про особливості трансформації сучасної української школи можна виділити наступні тенденції:

– у сучасній школі поєднані дві моделі соціокультурного розвитку (індивідуалістична західного типу і традиційна соборна, колективістська), що задає ситуацію внутрішнього конфлікту, оскільки диференціює як учительські, так і учнівські колективи за ціннісними установками і формами міжособистісної взаємодії;

– соціокультурна стратифікація, здійснюючи на систему загальної освіти могутній латентний вплив, викликала появу нових типів навчальних закладів та їх диференціацію за критерієм елітарності. При цьому доступ у них обмежений матеріальним і культурним цензом батьків.

Отже, диференціація середніх навчальних закладів сприяє у задоволенні різних рівнів освітніх запитів представниками окремих соціальних груп населення. Через це певною мірою не дотримується принцип рівного доступу до якісної освіти, бо лише частково чи вибірково, а не суцільно відбувається надання рівних можливостей, на яких наголошено в державних документах.

1. Бех В.П. Генезис соціального організму країни/ В.П. Бех – Запоріжжя: Просвіта, 2000 – 228 с.
2. Дзвінчук Д. Розвиток освітніх систем у XX столітті та нові запити XXI століття / Д.Дзвінчук.- К.: Знання України, 2009 – 214 с.
3. Дольская О.О. Репрезентации рациональности в поле образования / О.О. Дольская – Харьков, 2009 – 264 с.

Ольга Власова, Наталя Костюк

УДК 141.33

Гендерна ідентичність в онтології постмодерну: есенціалізм VS. Конструктивізм

Не дивлячись на складне переплетення обговорюваних у даному випадку питань, головною проблемою залишається поняття "людської" природи чоловіка та жінки. Гендерна ідентичність утверджується посередництвом стабілізуючих концепцій статі, гендеру та сексуальності. Стать, як і гендер, є історичним, соціальним та культурним конструктом. Як політична категорія, гендер є постійно створюваною ознакою ситуативної взаємодії, що повною мірою відноситься і до гендерної ідентичності.

Ключові слова: *гендер, стать, ідентичність, сексуальність, конструкт, суб'єкт, культура.*

Несмотря на сложное переплетение обсуждаемых в данной связи вопросов, главной проблемой остается понятие «человеческой» природы мужчины и женщины. Гендерная идентичность утверждается посредством стабилизирующих концепций пола, гендера и сексуальности. Пол, как и гендер, есть исторический, социальный и культурный конструкт. Будучи политической категорией, гендер является постоянно создаваемым свойством ситуационного взаимодействия, что в полной мере относится и к гендерной идентичности.

Ключевые слова: *гендер, пол, идентичность, сексуальность, конструкт, субъект, культура.*

Despite the complicated interception of the problems discussed here the main issue is the notion of the "human nature" of man and woman: the role of reason, superiority of mind over emotions, reason over body, spiritual over material, etc. In contrast with essentialistic approaches, the concepts of social constructs determine an individual (man and woman) and his/her gender exclusively in the terms of cultural interrelation of historical and social contexts. Thus, the biological reality, which is called "sex", remains both a socio-cultural construct and a political category. Gender is claimed to be continuously created as an attribute of the situational interaction. Postmodern philosophers maintain that "sex" is substance which reveals itself not only in different manifestations of masculinity and femininity, but also in various modalities of pleasures; "sex" in itself is closed, we receive the notion of it only because of gender. On the other hand, gender is not stable, the meanings of "man" or "woman" abound in the indefinite arguments and non-fixed proofs.

Key words: gender, sex, identity, sexuality, constructs, subjects, culture.

Как справедливо замечают ученые, на протяжении трех тысяч лет философы использовали ограниченный набор тем и идей для истолкования гендерных различий. К. Уитбек полагает, например, что следующие три концепции дискурсивно повторяются постоянно: женщина – это неполноценный мужчина; две противоположные или дополняющие друг друга основы (мужская и женская) составляют реальность; сильные стороны и положительные качества, присущие женщинам, определяются мужскими потребностями [11, с. 64 – 88]. В результате – маскулинная онтология, базирующая на противоположности мужского и женского начал, пронизана андроцентризмом, где мужское или маскулинный опыт принимается за норму. В маскулинной онтологии, как известно, принято считать, что маскулинность охватывает все черты, выделяемые в культуре в качестве свойственныхсознавательному и рациональному «Я». И хотя замечают, что эти первоосновы дополняют друг друга, ассоциация мужского начала с разумом, а женского с эмоциями и интуицией приводит к выстраиванию соответствующей иерархии.

При этом стремление разрабатывать феминистский подход к онтологии зачастую путают со стремление доказать, что главным онтологическим началом является женское начало. Подобный подход, как отмечается, возник не в постмодернизме. Он характерен,

например, для феминистских исследователей Юнга и его предшественников Ницше и Баховена, писавших о «материнском праве» и о «дионисийском начале», которым противопоставляется отцовское право и «аполлоническое начало». Идеи о том, что существуют схемы психологического развития, типичные только для женщин и являющиеся альтернативой мужским (Н. Чодороу, Дж. Митчелл, С. Хардинг и др.), как правило, основываются на психоаналитических теориях не только Фрейда, Юнга, но и постмодернистов: Ж. Деррида, М. Фуко, Ж. Лакана. Именно Деррида охарактеризовал главную тенденцию западноевропейской культуры как «западный логоцентризм». В феминистской науке, как уже неоднократно отмечалось, логоцентризм – основной предмет критики постструктуралистских и деконструктивистских исследователей – воспринимается как фаллоцентризм. И эту проблему конфронтации с логосом патернальной культуры феминистская критика, несмотря на неоднородность и сложность ее состава, всегда рассматривала в русле рефлексии об особой интуитивно-бессознательной природе женского способа осмысления мира и своего специфического бытия, деятельности в нем [4].

Несмотря на сложность обсуждаемых в данной связи вопросов, следует заметить, что главной проблемой остается понятие человеческой природы мужчины и женщины: роли рассудка, превосходства разума над телом, обесценивании других форм знания, специфическом способе мышления, «мужском знании». Феминистки, придерживающиеся постмодернистской ориентации (Р. Брайдотти, Дж. Ллойд, Д. Кул и многие др.), утверждают, что именно различия в сексуальности порождают разные виды мышления. Для других более важен женский опыт, чем любые врожденные биологические различия. Так, Джиллиган утверждает, что этот опыт привел к эмпирически фиксируемым различиям между мужчинами и женщинами в том, как они думают о мире и познают его [8, с. 48]. При этом утверждается, что необходимость воспитания детей приводит женщин и к особой нравственности, например, противостоящей милитаризму [10]. Не пытаясь исследовать «моральный» разум и не предпринимая попытку обучить моральному выбору с помощью рациональных аргументов, Н. Ноддинг, например, анализирует, как этика заботы соотносится с «большой» западноевропейской картиной культуры. Исследовательница утверждает, что в основе морального действия лежит память о том, что значит быть окруженным заботой и вниманием в детстве. Таким образом, Ноддинг строит свои философские аргументы в пользу особого материнского мышления и особой материнской этики [9].

Данные концепты, как представляется, вполне согласуются с логикой когнитивного релятивизма, представители которого утверждают, что не существует универсального знания мира, есть только его различные интерпретации [6]. Следует заметить, что сложно говорить о новом подходе в онтологии, когда при этом терминология интерпретируется с точки зрения принятой онтологии: отношения между матерью и детьми в семейной жизни – хрестоматийные примеры тому. В отличие от эссенциалистского подхода концепты социального конструктивизма определяют человека, – и, собственно, его гендер, – только во взаимоотношениях с культурой, историей, социумом. Ученые утверждают, что различные формы культурной модификации, гендерные стереотипы играют исключительно важную роль в качестве когнитивных схем, лежащих в основе системы миропредставления каждого культурного сообщества. Как представляется возникновение гендерного сознания и доминирование конструктивистских методологий связано в современном обществе с тем, что именно гендерные стереотипы репрезентуют гендерные отношения в специфическом политико-экономическом и культурно-историческом контексте [2].

Мишель Фуко блистательно показал, что любое социально-политическое конструирование субъекта предполагает логику легитимации и исключения и должно осознавать, что политики реализуют двойное функционирование власти: юридическое и производящее. Закон сам производит «субъекта до закона», но затем скрывает этот факт для того, чтобы опереться на это дискурсивное образование как на натурализованный базис. Другими словами, десоциальная онтология личности служит закону фиктивным основанием его собственных притязания на легитимность [5]. Фуко продемонстрировал, что даже биологические аспекты пола приобретают социальный характер и на этом основании

могут рассматриваться не как природные, а как социально и культурно обусловленные. По Фуко, контроль над любыми проявлениями пола возможен лишь при помощи дискурсивных практик – способов интерпретации тех или иных проблем, приписывании им общественной значимости. Социальные институты западноевропейского общества – школа, церковь, право, медицина, искусство и т. д. – постоянно воспроизводят «истину» и сущности пола, следствием чего, считает Фуко, является фиксация всех проявлений пола и приписывании им нормативности и оценочности.

Согласно убеждениям ученых-конструктивистов, пол – это субстанция, обнаруживающая себя не только в различных способах выражения мужественности и женственности, которые определяют культурный образ тела определенного пола, но также в различных модальностях влечения и удовольствия. Здесь имеет место своего рода причинно-следственная связь, или, точнее, теория о том, что влечение и удовольствие – атрибуты пола, что они проявления пола, и к тому же сущностные, так как благодаря им мы осознаем пол. Как полагает М. Фуко, сам по себе пол закрыт, так как представление о поле мы имеем лишь благодаря гендеру и влечению. Философы-феминисты, вслед за С. де Бовуар резко выступая против эссенциализма, доказывали, что одно дело – родиться женщиной биологически и совершенное иное – стать женщиной в процессе «окультуривания». Однако возникает вопрос: как следует понимать «становление»? Теоретики гендера задают и другие вопросы: кто является субъектом, который осуществляет процесс становления, воплощает историческую идею гендера и приобретает гендер как свое культурное обозначение? В случае если гендер тела всегда заранее определен, если личность человека соотнесена непосредственно с гендером, тогда в чем смысл обращения к субъекту, обладающему онтологическим статусом еще до гендерного определения? Если понимать гендерное становление как некую деятельность или проявление воли, тогда возникает вторая, связанная с этим проблема: каков смысл приобретения гендера в мире, где гендерные взаимоотношения строго определены и глубоко закреплены? Какого рода эта свобода? Отвечая на эти вопросы, Дж. Батлер в своем классическом для феминистской теории «Гендерном беспокойстве» доказывает, что пол также конструируется, как и гендер, что гендер предшествует полу, и что гендер всегда перформативен [7]. Гендерная идентичность, по мнению Батлер, утверждается посредством стабилизирующих концепций пола, гендера и сексуальности, и, следовательно, само понятие «личности» ставит под вопрос культурное появление тех «несвязных» или «прерывных» гендерных человеческих существ, которые являются личностями культурной интеллигибильности, определяющей «сэлф» человека – мужчины и женщины.

Культурная матрица, посредством которой идентичность становится интеллигибильной, требует, чтобы определенные виды идентичности не существовали, – те, в которых гендер не вытекает из пола, т.е. те, в которых практики желания не следуют из секса или гендера [7, с. 23 – 24].

Гендер как идентификация с одним полом или одним объектом – это фантазия, утверждает Батлер, гендер – это набор интернационализованных образов, а не набор качеств, это скорее набор знаков, наложенных на психическое чувство идентичности, то есть Батлер утверждает, что гендер – это не первичная категория, но атрибут, набор вторичных нарративных следствий. Батлер развивает эту концепцию, задавая вопрос: «Если отказаться от понимания пола как сущности, субстанции, если признать, что это блеф, то как же тогда понимать мужчину, присваивающего себе атрибуты женщины?» Ответ, по Батлер, заключается в том, что проявляя женские черты, этот тип мужчины расширяет понимание того, что значит быть мужчиной. Важно понять, подчеркивает исследовательница, что гендер – воплощение уже существующих культурных возможностей. Следовательно, если в действиях мужчины есть что-то женское, данная женственность пересматривает понимание того, что значит быть мужчиной. Действие как таковое само по себе есть процесс становления, и, действуя как мужчина, женщина изменяет значение того, что значит быть женщиной. На самом деле она расширяет значение того, что значит быть женщиной, включая такую культурную возможность, которая ранее исключалась [1, с. 293 – 303]. Батлер признает, однако, что пересмотр принятого понимания гендера посредством смещения традиционных атрибутов влечет за собой значительную

терминологическую путаницу; значения «мужественности» и «женственности» становятся изменчивыми, взаимозаменяемыми, неопределенными, и постоянное использование их в противоречивых контекстах разрушает их описательную способность. Если освободить гендер от онтологических внешних атрибутов, предписываемых формой существительного, продолжает Батлер, то его можно предоставить как переходной глагол. И тогда не будет возможности различать «правильный» или «неправильный» пол, так как не будет естественной модели, в соответствии с которой оцениваются бесчисленные их выражения. Гендер становится «исключительным новообразованием», «постоянной активностью», в то время как тело обозначает любое количество культурных возможностей. Внимательно анализируя концепцию С. де Бовуар о присвоении гендера и о гендере как форме становления, Батлер приходит к выводу, что нет необходимой связи между полом и гендером. Если пол – это «анатомические признаки бинарного отличия между человеческими телами», а гендер – «культурное значение, которое обретает пол», тогда гендер никоим образом не зависит от пола, и Батлер считает, что имеет полное право задать вопрос: не может ли каждый пол допускать существование нескольких различных гендеров, которые в равной степени могли бы относиться к обоим биологическим полам? [1, с. 302].

Таким образом, Батлер доказывает, что ни о ком нельзя однозначно сказать, что он/она – какой-либо гендер, гендер – это не то, чем человек является, и биологическая действительность, которую называют полом, есть исторический, социальный, культурный конструкт и является политической категорией.

Таким образом, гендер – это постоянно создаваемое свойство ситуационного взаимодействия, а не роль или признак. То же можно сказать и о гендерной идентичности.

Индивид постоянно должен подтверждать свою гендерную идентичность наличием и функционированием маскулинных или фемининных качеств, ролей и статусов. «Наши идентичности, – замечает М. Киммел, – это текучие сочетания значений и типов поведения, каковые мы конструируем, исходя из ценностей, образов и предписаний, которые находим в окружающем мире. Наши гендерно сформулированные идентичности одновременно и добровольные – мы выбираем, кем хотим стать, и вынужденные, потому что на нас оказывают давление, нас вынуждают, нам разрешают или, наоборот, часто физически заставляют выполнять определенные правила» [3, с. 146]. Таким образом, основные теоретические принципы сторонников этого философского направления состоят в утверждении, что гендер – это и качество, и поведенческая идентичность личности в определенной социальной ситуации. Гендер – это «неопределенная переменная», характеристики которой уточняются временем, пространством, культурным контекстом, а потому гендер выступает не тем, чем мы являемся, а тем, что мы делаем. Учёные подчеркивают, что главное в гендерном подходе изучения философии, культуры, политики – это не акцентирование существующих различий между мужчинами и женщинами, а раскрытие специфики взаимодействия между личностью и обществом, между индивидом и социальными структурами, где центральной темой является проблема властных отношений.

1. Батлер Дж. Присвоение телом гендера: философский вклад Симоны де Бовуар/ Джудит Батлер// Женщины, познание и реальность. – М.: РОССПЭН, 2005. – С. 293-303.
2. Власова Т. И. Формирование гендерных стереотипов в западно-европейской философии / Татьяна Ивановна Власова. – К.: Генеза, 2006. – 291 с.
3. Киммел М. Гендерное общество/ Майкл Киммел.– М.: РОСПЭН, 2006. – 464 с.
4. Пол. Гендер. Культура. Немецкие и русские исследования. [Сб. статей под ред. Э.Шоре, К. Хайдер]. Вып. 2. – М.: РГГУ, 1999. – 250 с.
5. Фуко М. Археология знания/ Мишель Фуко. – СПб.: ИЦ «Гуманитарная Академия», Университетская Книга, 2004. – 416 с.
6. Bernstein R. Beyond Objectivism and Relativism: Science, Hermeneutics, and Praxis/ Richard J. Berstein. – University of Pennsylvania Press, 1983. – 320 p.
7. Butler J. Gender Trouble/ Judith Butler. Feminism and the Subversion of Identity. – New York and London: Routledge, 1999. – 221 p.
8. Gilligan C. The birth of pleasure/Carol Gilligan. – L.: Vintage, 2003. – 272 p.
9. Nodding N. Caring: A Feminine Approach to Ethics and Moral Education/ Nel Nodding. – University of California Press, 2003. – 225 p.

10. Ruddick S. Maternal Thinking. Towards a Politics of Peace/Sara Ruddick. – London: Beacon Press, 1995. – 320 p.
11. Whitbeck C. The Other Reality: feminist onthology/Cohen Whitbeck// From Beyond Domination: New Perspectives on Women and Philosophy. – New York: Rowman and Alanheld, 1984. – P. 64 – 88.

Ірина Грабовська

УДК 101:14(477)

Перспективи гендеризації сучасного українського соціуму

Аналізується стан гендерної культури сучасного українського суспільства як необхідна умова руху у напрямку ЄС. Констатується, що деякі моральні авторитети нації та представники владних еліт активно формують в українського громадянина гендерні стереотипи, шукаючи простих традиційних вирішень для складних сучасних проблем. Робиться висновок щодо перспективних напрямків розвитку гендерної політики в державі.

Ключов слова: *гендерна культура, гендерна політика, рівність, європейський вибір, цивілізаційна складова*

The stage of gender culture in the modern Ukrainian Society as necessary precondition of the integration to the EU is analyzed. It is considered, that some moral authorities of the Nation and the representatives of power elites active reproduce gender stereotypes by Ukrainian citizens searching for the simple traditional solutions for complicated actual problems. The author proposes some perspective directions for the development of gender politics in the state.

Key words: *Gender Culture, Gender Politics, Equality, European Choice, Civilization Component.*

Події, що відбувались з українським суспільством під час Єврореволюції та відбуваються сьогодні, мають доленосне значення для України та українців. Це справді, як було сказано у назві фільму про Євромайдан, "Зима, що нас змінила". І добре, що ці зміни йдуть у напрямку прощання країни зі своїм совєтським та постколоніальним минулим, нарешті подолана невизначеність двовекторності розвитку України, і, найголовніше, рух активно йде у напрямку спільної Європи.

Складників руху до спільного європейського простору багато. Серед них невід'ємною умовою є і гендерна складова. Вона не є центральною для сучасного українського поступу до спільного європейського цивілізаційного простору, проте і обійти її як зайву та непотрібну, як то намагались зробити за правління Януковича-Азарова (чого варті тільки їх висловлювання щодо місця жінок в українській політиці), вже українському суспільству не вдасться. Тим більше цікаво, як відображається ця тематика в сучасних українських ЗМІ та науковій і науково-популярній літературі, спробувавши спрогнозувати, яким чином буде в майбутньому четверта влада працювати із проблемами гендеру та фемінізму в Україні та як формуватиметься гендерна культура суспільства.

Це важливе питання, особливо ж щодо ЗМІ, бо, як можемо бачити на прикладі наших східних сусідів, населення сьогодні значною мірою схильне мати не правдиву інформацію, а згодне вживати інформаційний продукт, що відповідає його вподобанням та настановам. В Інтернеті зустрічаються цікаві дані опитувань по Росії, за якими до 74% населення згодні бути одуреними засобами масової інформації , "єслі Родінє ето нужно". Надзвичайно показовий факт! Попередні роки щодо, наприклад, українських провідних телеканалів, продемонстрували, що українці теж не мають надійної вакцини проти інфікування з боку "міністерства правди" (за Д. Оруелом).

Зрештою, все впирається в життєву позицію, систему пріоритетів та цінностей, переконання конкретної особистості - реального журналіста. Адже політика того чи іншого видання реалізується через конкретних представників преси. Умовно кажучи, без Кісєльових не було б режимів

Путіних. Але ж журналістів хтось формує і виховує, дає спеціальність.

Важливо знати, ким готуються журналістські кадри і що вкладається в голови ще на рівні формування майбутнього фахівця четвертої влади. Звичайно, життя вносить свої корективи і тут, але освіта "даремно не минає". Отже, цікаво подивитись, на яких засадах щодо гендерну і фемінізму сьогодні формується студентська журналістська молодь. При цьому виходимо з того, що, як задекларовано в документах ЄС, ***гендерний розвиток суспільства є умовою його поступу, а не лише результатом***. Тому ми повинні чесно оцінити, в якому стані з позицій гендерної культури знаходиться сучасне українське суспільство.

Не будемо брати "п'яту колону" навіки переконаних антифеміністів, яких, до речі, більшість серед тих викладачів, які входять в студенські аудиторії сьогодні. Візьмімо авторитетів нації. І серед них, безумовно, на особливу увагу заслуговує теперішній міністр освіти та науки С. Квіт, людина непересічна, чесна і авторитетна. Що ми бачимо?

У навчальному посібникові "Основи герменевтики" [2], С. Квіт стверджує: «Загалом феміністична і «гендерна» проблематика не адаптована до українського культурного контексту і є на нашому грунті цілковито штучним інтелектуальним утворенням" [2, с. 78]. І далі: «За фемінізмом жінка втрачає своє обличчя не лише як феномен природи, а також як феномен культури з її способом мислення, поглядом на світ і проблематикою, оскільки кожний – ізм має здатність до самовладдя, безпідставного узагальнення та знеособлення – доктрина відчужується від естетичного явища. Поряд із культурою виростає інтелектуальний покруч, що існує за рахунок паразитації, розкладу і руйнування культури" [2, с.79]. Отже, на думку автора, фемінізм - це шкідливе явище, паразит на тілі української культури.

Заслуговують на увагу і роздуми пана Квіта щодо ролі жіноцтва. "Вкусивши плід з дерева пізнання, жінка спричинилася до першого конфлікту і стала, таким чином, джерелом першого життя і поезії. Вона ж має у своїй природі таку мудрість, до якої чоловікові треба доходити розумом. Разом з тим природний чоловічий ідеалізм робить власне поезію поезією, протиставляючись жіночому практицизмові. Обидва начала співіснують одночасно як конфлікт і як гармонія. Руйнування цієї рівноваги, ***навіть заради здобуття найвищої бюрократичної посади в суспільстві (що, найсмішніше, означає і втрату справжньої влади), неминуче призводить до руйнації культури в ім'я ідеології»*** (Виділ. – І.Г.) [2, с. 79 - 80]. Це вже явно закид жінкам, які йдуть у владу.

При цьому С. Квіт стверджує, що «…об'єднання Європи може і повинно здійснюватися на підставах консерватизму – того, що робить її неповторною, відмінною, тепер, як і колись, зумовлює внутрішню динаміку, рятує від розпаду і деградації» [2, с. 95]. Не важко помітити, що український консерватизм одним із базових стовпів має принцип поборювання фемінізму. І це незаперечний факт!

Всі ці посили висловлені у навчальному посібникові, створеному за авторським курсом Сергія Квіта «Основи герменевтики». Курс читався на магістерських програмах з журналістики й філології Національного університету «Києво-Могилянська академія», що дає право стверджувати: спокій феміністкам та гендеристкам тільки сниться, навряд чи європейський вектор, проголошений чітко в інавгураційній промові президента Порошенка здатен радикальним чином похитнути подібні переконання. Зрештою, розмисли п. Квіта не так вже й далеко відійшли від розумувань неповторного Миколи Яновича про нездатність жінки працювати в уряді та про реформи в державі як нежіночу справу.

Можливо, ще більш цікавим виявляються роздуми такого популярного і до певної міри одіозного політичного діяча, як Дмитро Ярош. Не можна не звернути на них увагу у контексті осмислюваної проблеми. Адже не секрет, що саме ця персона викликає особливо гостре зацікавлення ЗМІ. І хоч результати виборів президента України вказують на досить незначну популярність цього діяча серед українського загалу (приблизно один відсоток виборців проголосував за його кандидатуру), не проходить і дня, щоб не говорилось і не писалось у пресі про "Правий сектор" та його лідера. У брошурі Д. Яроша «Українська революція: XXI століття», де уся дотеперішня влада в Україні кваліфікується як режим внутрішньої окупації, автор не зміг обійти гендерного питання. Ось як він «висвітлює» цю проблему: «Антихристиянським інструментом у руках тих, хто продав свою душу дияволу, є ще

один „великий калібр”, який активно використовується, особливо останнім часом. Це сексуальні збоченці – гомосексуалісти – які, маючи тісні зв’язки з провідними політиками, самі роблять політичні кар’єри або ж впливають на прийняття антихристиянських рішень законодавчими та виконавчими владними органами різних країн світу. Не є винятком тут й Україна.

Активна пропаганда содомії та лесбійства через телебачення та Інтернет за повного сприяння влади, так звані „гей-тусовки” та „гей-марші”, відкриття нічних та денних клубів збоченців, широко розрекламовані презентації фільмів про виродженців – це далеко неповний перелік тих дій, що кидають виклик Богові, який знищив Содом і Гоморру, та кличуть всіх християн вогнем і мечем викорінювати цю скверну» [5]. І далі: «Всілякі „ліві” владні й опозиційні партії активно пропагують та культивують содомію, розпусту, наркоманію, легалізують евтаназію та вбивство дітей – аборти, намагаються узаконити та активізувати псевдонаукові дослідження – клонування тварин і людей. Європа поступово, але впевнено втрачає своє лице, перетворюючись на жахливу нелюдську потвору» [5].

Це все створює «сатанинська ліберально-демократична система». Режим внутрішньої окупації в Україні, на думку пана Яроша, здійснюється як Москвою, так і глобалізованим Заходом. Нові окупанти «…як вогню бояться гасла „Україна для українців”, вони роблять все для того, щоб народ не висував радикальних вимог, щоб українці „діяли тільки в межах чинного законодавства”… Якого закону, якої конституції?! Тих правил поведінки для рабів, написаних режимом внутрішньої окупації під диктовку або імперської Москви, або глобалізованого Заходу?» [5].

При цьому правовий бік державності за Д.Ярошем реалізується просто: „Національна ідея вища за будь-який людський закон» [5]. Цікаво би було дізнатись, яким чином такий лідер планував реалізувати європрагнення українських співгромадян, чітко проголошувані під час Майдану-2014.

А ось і "страшна правда" про ЄС: «Євросоюз використовується антихристиянськими та антиєвропейськими силами теж на повну. Стирання кордонів та відмінностей між народами руйнує традиційні європейські нації та їх державні утворення. Євросоюз все більше нагадує інший Союз – радянський. Тільки в СРСР панував тоталітаризм комуністичний, а тут бере всю повноту влади у свої руки тоталітаризм ліберально-демократичний» [5]. Висновок робиться однозначний: «Ми, українці, можемо розраховувати тільки на себе, і ні на кого іншого – ні на Захід, ні на Схід!» [5].

На цьому фоні передвиборчі заяви О. Тягнибока в інтерв’ю про неважливість гендерних питань, їх фактичну зайвість для сучасної України виглядають як дуже поміркованi та стримані.

Зрештою, варто давати собі звіт, що Україна переживає черговий етап національно-визвольної та ще й, як стверджує низка аналітиків, буржуазної революції. А такі історичні періоди мають свою специфіку. Не секрет, що саме в такі епохи набувають позитивного розповсюдження і традиційні сімейні цінності. Зрештою, українці обрали президента з «правильною» сім‘єю. В Інтернеті досить розповсюджені коментарі про взаємозв’язок політики та особистісне сімейне щастя. Так, щодо Ольги Богомолець існує чимало висловлювань типу: "Їй не повезло із чоловіками, не має «жіночого щастя», то нехай повезе в політиці, тут їй більше сприяє успіх". Це яскрава демонстрація розповсюдженості гендерних стереотипів в українському соціумі.

У «Заключних коментарях Комітету з ліквідації дискримінації щодо жінок» відносно наданого Україною шостого та сьомого зведеного періодичного звіту про виконання державою «Конвенції ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок» (пункти 24, 25) наголошується, зокрема, на важливості залучення засобів масової інформації до формування гендерної культури українського суспільства. Комітет висловив стурбованість щодо існування стереотипів у шкільних підручниках та сексистського представлення жінок у ЗМІ та рекламних кампаніях в Україні.

У вище вказаному документі Комітет закликає державу-учасницю активізувати свої зусилля для подолання існуючих стереотипів, що дискримінують жінок, використовуючи, зокрема, кампанії громадської обізнаності, які б наголошували на рівності становища та обов’язків жінок і чоловіків у приватному та суспільному житті через просвіту з прав людини, навчання педагогічних кадрів з питань гендерної рівності, а також через перегляд освітніх

матеріалів з метою вилучення гендерних стереотипів. Крім того, Комітет закликає державу-учасницю заохочувати засоби масової інформації до відмови від сексистського та стереотипного зображення жінок у рекламі, натомість створюючи позитивний імідж жінки. Більше того, Комітет рекомендує державі-учасниці приділити особливу увагу стереотипам щодо уразливих груп. Зокрема, ромських жінок [3, с. 5].

Заслуговують на увагу і розмисли з питань гендеру та фемінізму в Україні та для українців відомих українських аналітиків, людей, які до того ж активно реалізуються в сфері журналістики. Так, знаний український політолог, до того ж доцент Києво-Могилянської Академії І.Лосєв у статті «Феномен українського псевдолібералізму і псевдоєвропеїзму» пише про те, що багато з яких складових реалізації ліберальної ідеології набули вже в самій сучасній Європі хворобливих форм вираження, зокрема, проблема прав людини, доведена до абсурду в частині захисту та пропагування прав ЛГБТ та розмахом ювенальної юстиції. Аналітик цілком справедливо вважає, що пересаджувати всі європрактики на український грунт без адаптації або ж і цілковитого їх відхилення в результаті серйозної аналітичної роботи є не лише зайвим, але й просто шкідливим для країни. І. Лосєв робить висновок, що Україна таки потребує лібералізму та європеїзму, але в межах здорового глузду і в рамках української традиції, а не в дегенерованих та деградованих формах, коли, наприклад, права людини порушуються в ім‘я доволі сумнівних «ідеалів», а цінності Європи, вироблені століттями попереднього розвитку, починають нищитися через право тієї чи іншої активної інтелектуальної групи, яка лобіює свої інтереси та активно нав’язує їх загалові, як то сталося із захистом прав секс меншин. Політика деяких країн Європи, зокрема Швеції, на думку автора, вже набула соціально загрозливих форм, перетворившись на "гомо диктатуру". Такі процеси в Європі породжують сьогодні реальний спротив, стимулюючи виникнення профашистських партій та громадських організацій, радикалізуючи суспільні протистояння, поглиблюючи внутрішні конфлікти [4]. Не важко помітити "поправіння" європейської політики на прикладі виборів 2014 р. до Європарламенту.

Звичайно, в суспільствах на стадіях національно-визвольних революцій, де відбувається активне повернення або ж відродження традиційних цінностей як основи об‘ємної солідаризації спільноти важко розраховувати на масове позитивне сприйняття принципів необмеженої свободи особистості, яка на практиці насправді ніколи і не має можливості зреалізуватися в повному об‘ємі не лише через спротив інших особистостей, але й через систему противаг та стримувань, що застосовуються суспільством в реальному житті. Зрештою, кожну особисту необмежену свободу можна розглядати як загрозу реалізації іншої такої ж свободи.

Враховуючи особливості теперішнього часу в житті українського соціуму, варто очікувати спроб пошуку простих рішень на цьому складному шляху входження до спільного європейського цивілізаційного простору. Українці вже мали таку нагоду - йти протореними шляхами традиціоналістських ідеологій на початку незалежності у 90-х роках минулого століття. Тоді теж пропонувалось повернути жінку в сім‘ю, отримати сильного чоловіка-батька-годувальника великої родини з 3-5 дітьми. Така традиційна, "правильна" родина повинна була стати основою нової української державності, становим хребтом нації. Що з цього вийшло, бачимо наочно. Сьогодні знов робляться активні спроби зробити традиціоналізм єдино вірним рішенням для усіх непростих гендерних проблем сучасної України. Не треба бути екстрасенсом, щоб передбачити, чим усе це знов закінчиться. Світ інший, ніж він був у XIX столітті, інша й Україна. З цим не можна не рахуватися, бо знову доведеться констатувати: "маємо те, що маємо". Завдання ж для українського суспільства полягає у тому, щоб пройти між Сциллою та Харибдою традиціоналізму та необмеженого лібералізму, взявши найконструктивніше із усіх ідеологій та творчо застосувавши їх з урахуванням швидко змінюваного сучасного світу. Інакше рух по колу українцям забезпечений. Замість перетворення на європейську сучасну людиновимірну державу та суспільство, здатне адекватно реагувати на виклики XXI століття, ми знову отримаємо олігархічно-кланового чи іншого подібного державного монстра і назавжди втратимо шанс увійти в коло цивілізованих країн Європи [1].

У світлі всього вище викладеного варто зупинитись на деяких висновках як предмету для подальших роздумів:

- Час сліпого копіювання гендерних та феміністичних практик та теорій для України минув. Деякі сучасні українські аналітики стверджують, що після Майдану постмодернізм в Україні закінчився. Та насправді, ще є великим питанням, чи він був тут? Ми живемо в іншій інтелектуальний часовій реальності. В тому числі і в гендерній. Сьогодні настає час серйозної аналітичної і практичної роботи по адаптації європейського досвіду до реалій українського суспільства, якщо ми не хочемо власними руками зруйнувати всі досягнення у сфері гендеру та фемінізму, здобуті в попередні роки української незалежності.

- Видається, що давно назрів принаймні теоретичний розподіл між проблематикою щодо гендерної рівності жінок та чоловіків і квір-проблематикою.

- В сучасній Україні може бути перспективною гендерна політика як рух до паритетної демократії, а не щодо всієї палітри гендерного лібералізму.

- Широкої підтримки у ЗМІ в теперішніх умовах національно-визвольних змагань гендерна проблематика не буде мати. Потрібно орієнтуватися на інтелектуальне середовище і працювати із ним, насамперед, зі студентською молоддю. Особливо ж із журналістами, які створюватимуть у майбутньому відповідно маркований інформаційний простір.

- Нинішня українська влада потребуватиме серйозного контролю та корегування у сфері гендерних підходів та гендерної державної політики у відповідності до міжнародних гендерних принципів розвитку сучасної Європи та світу.

- Варто створити мережу ЗМІ, які цілеспрямовано і адекватно працювали б із питаннями гендеру та фемінізму, насамперед із метою руйнування суспільних гендерних стереотипів.

- Гендерні аналітики повинні сьогодні знайти «золоту середину» в питаннях гендерної просвіти населення сучасної України.

1. Грабовська І., Ємець Т., Мостяєв О. Трансформації українського соціуму: монографія / І. Грабовська, Т. Ємець, О. Мостяєв. - К.: Вид.-поліграф. центр "Київський університет", 2013. - 511 с.
2. Квіт С.М. Основи герменевтики: Навч. посіб / Сергій Квіт. – К.: Вид. дім «КМ Академія», 2003. – 192 с.
3. Конвенція ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок// Неофіційний переклад. - К.: ВГО "Жіночий консорціум України". - 10 с.
4. Лосєв І. «Феномен українського псевдолібералізму і псевдоєвропеїзму» / Ігор Лосєв // Українознавчий альманах. - Випуск 11. - С. 111 - 115.
5. Ярош Д. Українська революція: XXI століття / Дмитро Ярош. - [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://chtyvo.org.ua/authors/Yarosh_Dmytro/Ukrainska_revoluitsia_xxi_stolittia/

Ірина Краснодемська

УДК 376.01

Еволюція поняття свободи в гуманітарній науці

У статті подається визначення терміна свобода, досліджується його еволюція від античних часів до сьогодення, розкриваються різновиди свободи.

Ключові слова: *свобода, еволюція, поняття, гуманітарна наука*

In the article determination of term is given freedom, his evolution is probed from ancient times to segodennya, the varieties of freedom open up.

Key words: *freedom, evolution, concept, humanities*

Нині українознавство як наука самопізнання, самотворення українського народу не може успішно розвиватися без визначення та дослідження його понятійно-термінологічного апарату, категорій і понять, в яких концентруються і запити життя, і їх розуміння, і результати пошуку відповідей на них у всьому його часопросторі. Обґрунтованість й адекватність використання науковцями, освітянами, громадсько-політичними діячами термінів є важливою умовою проведення ефективних

наукових досліджень, вироблення науково аргументованих ідей, тверджень та орієнтирів, розроблення та здійснення стратегічних і політичних програм і планів розвитку, підготовки кваліфікованих кадрів. Такий підхід є правомірним, так як категорії науки уособлюють і розкривають не лише її сутність, а й суспільне призначення. Вони є певним дороговказом в процесі пізнання світу й людського самопізнання, які допомагають людям оволодіти знаннями та відповідним застосуванням. Отже, щоб творити і розвивати науку самопізнання, необхідно сформувати і постійно розвивати єдину систему пізнавальних категорій.

Однією із найважливіших форм практичної діяльності людини є свобода. Філософське осмислення цього поняття привертало увагу мислителів на протязі всієї історії розвитку світової філософської думки. Суттєвими проблемами в її вивченні завжди були і лишаються по цей час питання про співвідношення свободи волі людини та її пізнавальної діяльності, питання соціальної детермінації свободи. Надзвичайна складність аналізу цих проблем потребує системного підходу до їх вивчення.

Завданнями цієї статті є: з'ясування феномену свободи як багатовимірного, комплексного явища; висвітлення основних етапів осмислення цього поняття в гуманітарній науці; розкриття різновидів свободи.

В останній час з'явилася низка досліджень, привчених як окремим різновидам свободи. Зокрема, свободі совісті (Стецько Д., Ананьєва О. П.) [26; 1], свободі праці (Жернаков В.) [7], свободі слова (Петрова Н., Гвоздєв В.. та ін.) [15; 6], правовій свободі (Кравченко Ю.) [9], релігійній свободі [19], свободі у формуванні правової демократичної держави та громадянського суспільства (Соболь О., Кравченко Ю,Скомаровський В., Гапоненко В., Рувін О.) [25; 9; 23; 5; 17], свободі у формуванні культури (Бойко В.) [3], свобода і національна ідентичність (Палюх М.) [14], свободі наукової творчості й наукового пізнання (Шемшученко Ю., Турко О.) [28], так і узагальнюючі праці Ляха В., Тимошенка В., Левченка К., Рудницької У., Слободянюк Л. М. , Подолянка Л., Колеснікова М., Бурковського П., Новикова В. [12; 27; 11; 18; 24; 16; 8, 4, 13, 20, 21. 22] та багато інших.

Свобода як сутнісна характеристика людського життя розкривається на основі єдності й взаємодії його духовних і матеріальних складників, здатності людини творити та спрямовувати своє буття відповідно до законів розвитку природи і життя розумного на Землі. Свобода не може бути раціоналізованою, вона постійно перебуває в розвитку.

Свобода – це і процес відтворення людського буття, його спрямованості, який пов'язаний із своєю природною сутністю. Свобода насамперед є усвідомленням людської поведінки та дії, які залежать від конкретної ситуації людського існування (індивідуального і суспільного), і в цьому плані є усвідомленням єдності свободи і необхідності (Спіноза, Гегель).

Духовний феномен свободи проявляється в найширшому розумінні єдності вибору і відповідальності. Свобода передбачає можливості суб'єкта у виборі розвитку подій, явищ. Відсутність такого вибору рівноцінна неволі, рабству. Своєрідним дороговказом у у розвитку й спрямованості свободи як процесу є необхідність.

Феномен свободи – явище багатовимірне, цілісне, системне і стосується не якогось вузького спектра життєдіяльності людини, а всіх її сфер, зокрема політики, економіки, релігії, культури, науки тощо. Свобода, як і буття, має певні особливості свого прояву як цілісне явище, так і відповідно до сфер людського буття, а тому існують різні її визначення й прояви. Це стосується, зокрема, свободи громадянина і спільноти, співвіднесення особистого й суспільного, національного й загальнолюдського.

Тож свобода може бути особистою і суспільною.

Різновидами особистої свободи є природна, фізіологічна, фізична, духовна, творча, культурна, ідеологічна, інформаційна свобода тощо. А щодо структури її прояву можна виділити свободу життя (матеріальні умови особистої свободи); свободу мислення і творення; свободу практичної дії в досягненні мети.

Свобода втрачає свій сенс там, де корисні, егоїстичні наміри стають на шляху самореалізації її суб'єктом.

У метафізичному (загальнофілософському) розумінні свободи стосується людського буття загалом і лише згодом конкретизується в історичних, соціальних, організаційних обставинах, виявляється у співвідношеннях колективного й індивідуального, повсякденного і

трансцендентного та ін. Таким був загальний підхід в осмисленні свободи, який згодом філософи уточнювали, іноді навіть заперечували, оскільки на її визначення впливали насамперед обставини, в яких людина жила, діяла і мала змогу проявити себе.

І все ж проблема свободи завжди була в центрі уваги філософів, теологів, політологів, правознавців і т. д. Нині маємо близько двохсот визначень свободи, що засвідчує її універсальність і багатовимірність, а звідси і неоднозначність у визначенні.

В античній філософії (у Сократа і Платона) йдеться перш за все про свободу в долі (приреченні), потім про свободу від політичного деспотизму (в Арістотеля та Епікура) і про біди людського існування (в Епікура, стоїків, у неоплатонізмі). В середні віки малася на увазі свобода від гріха та прокляття церкви, причому виникав розлад між морально необхідною свободою людини та необхідною всемогутністю Бога. В епоху Відродження і в наступний період під свбодою розуміли безперешкодний всебічний розвиток людської особистості [33].

За часів Просвітництва вводиться в науковий обіг визначення свободи, яке було представлене у філософії природного права (Альтузій, Гоббс, Гроцій, Пуфендорф, у 1689 р. в Англії – Білль про права), стримуване поглибленим науковим поглядом, що визнає панування всемогутньої природної причинності та закономірності. В німецькій теології і філософії, починаючи від Екхарта, Лейбніца, Канта, Гете, Шиллера, а також у німецькому ідеалізмі до Шопенгауера і Ніцше ставиться питання про свободу як постулат морально-творчої відповідності її сутності й розвитку. Згодом К. Маркс визначив свободу як усвідомлену необхідність[31].

Велике теоретичне і практичне значення має концепція свободи І. Канта, з якої розпочинається новий підхід до з’ясування сутності свободи діяльності людини, обумовленої, насамперед, її розумінням відокремленості від світу природи, її особливих, специфічних якостей. Кант вважає, що опанувати свободу можливо не на теоретичних шляхах дослідження можливостей людського розуму, а лише в процесі осягнення сутності практичного розуму, вирішення проблем моралі суспільства. Філософ прагне довести, що свобода – невід’ємна характеристика практичної діяльності людини, але її визначення у Канта залишається формальним і дещо схематичним. На думку засновника німецького ідеалізму, ми розпочинаємо діяти, проявляти свою волю в силу апріорно-морального імперативу або ж із поваги до безумовного послуху. Проте у Канта вперше в історії філософії свобода одержує суспільно-моральний характер, стає соціальним виміром людської діяльності, тобто онтологічний, гносеологічний та та соціальний аспекги її прояву прагнуть до певного поєднання, до цілісно х виразу.[32].

Подальшу спробу об’єднати, пов'язати прикметні риси існування свободи діяльності людини ми бачимо у вченні Й.Фіхте та в філософській системі Гегеля. Так, Фіхте, а за ним – завершувач німецького класичного ідеалізму Гегель вбачають свободу в діалектичних актах самодіючого, самостверджуючого абсолютного суб'єкта, «Я», або ж у постійних проявах розвитку абсолютної ідеї. Головним для них є визначення свободи волі як дійової творчої сили, а не втиснення людської волі в рамки кантівського формального морального принципу суспільного бутя [32].

Найбільш повно і різнопланово концепції свободи в їх різноманітних аспектах представлені в філософії екзистенціалізму. Дослідник творчості Ясперса Хофман зауважував: «Екзистенція і свобода для Ясперса взаємототожні поняття. Вони – дві сторони однієї і тієї ж речі. Якщо одна невизначена, інша також». «Оскільки я вибираю, я існую: якщо я не існую, я не вибираю», – зазначав Ясперс. Людина – це і є свобода. «Єдина свобода, яку я знаю, – стверджував Камю, – це свобода духу і свобода дії». Свобода, що виступає як еквівалент сутності людини, виступає разом з тим і як теоретичний базис екзистенціалістської етики [29].

Екзистенціалісти розмежовують і протиставляють свободу внутрішню (теоретичну) й зовнішню (практичну), думку й діяльність, абсолютизують свободу. При цьому мають на увазі зовнішню свободу (як надання можливості вибору) і внутрішню, особисту свободу (здатність здійснити цей вибір).

Необхідною умовою здійснення внутрішньої свободи є зовнішня свобода. Зокрема, категорія свобода в контексті політичної діяльності знаходить своє відображення в конституційних правах людини й громадянина. Відповідно свободу

можна визначити як таку, що має широкий або вузький діапазон дії у певній сфері суспільного життя. Коли межі діапазону сягають критичного рівня, можна стверджувати про відсутність свободи, а щодо особистої свободи – навіть про рабство. Особисту свободу А. Растригіна розуміє як «специфічно людську вибіркову й узгоджену активність свідомості, волі та моральних сил особистості в процесі їх цілеспрямованої та доцільної діяльності, як можливість самостійно здійснити свій вибір, прийняти рішення і втілити його в життя, а також як здатність керувати собою, самовизначитися в межах необхідності відповідно до своїх власних інтересів, переконань, совісті тощо» [30].

В українській науці проблеми свободи розглядали Г. Сковорода та П. Юркевич. Зокрема, Г. Сковорода акцентував увагу на свободу індивідуума, саме на внутрішній духовній свободі, яка призводить до духовного визволення від непотрібних людині спокус і зла навколишнього світу. Це він вважав основним у житті людини. Особливо важливою для людини є свобода волі тоді, коли вона має визначитися із своїм покликанням, із своєю «сродною» працею.

Г. Сковорода переконаний, що людина стане вільною тільки тоді, коли не буде ні від кого залежна. Отже, людина має перестати бути такою, як усі, тобто саме тоді вона залишиться особистістю. Згодом прихильником цієї ж думки став французький філософ-екзистенціаліст Жан-Поль Сартр. Однак у Г. Сковороди філософія життя більш оптимістична. Український мислитель закликав до боротьби за кращий світ у собі самому, бо саме від досягнення внутрішньої духовної свободи людини залежить злагода та гармонія із зовнішнім світом.

Осмислення свободи як проблеми з початком нового тисячоліття не втратило своєї актуальності, а в деяких своїх аспектах навіть набуло особливої гостроти. Свобода людини як індивідуума розглядається насамперед як свобода її духу або як свобода волі.

В сучасній українознавчій науці свобода розглядається, по-перше, як індивідуальна самореалізація особистості у світі, по-друге як її невід'ємне природне право на вільний, індивідуальний вибір життєвих цінностей і світоглядних уявлень. Вона характеризує сутність людини та її існування, стан і можливість мислити й діяти відповідно до своїх інтересів та бажань. Зосередимо увагу на розгляді двох течій ідеї свободи: з одного боку, буття індивіда, де свобода постає самодостатньою цінністю у вираженні таких онтологічних характеристик, як екзистенційний вибір, індивідуальність, ідентичність тощо (І. Бичко, В. Лях, Л. Подолянко та ін.), а з іншого – свобода як невід'ємна складова соціального буття людини, що є визначальним елементом побудови сучасних соціальних систем (В.Андрущенко, І. Мухін, В. Корякін, І.Надольний та ін.) [10, с. 180].

Свою соціальну концепцію свободи, виходячи з принципу соціального натуралізму, запропонував сучасний український дослідник О. Костенко. Відповідаючи на філософське питання «Яка роль волі і свідомості Людини у світі, що існує за законами Природи?», вчений зазначає, що «воля і свідомість дані Людині для того, щоб пізнавати закони Природи і жити у злагоді з цими законами». Отже, свобода – це можливість людини жити у злагоді із законами природи. Така концепція свободи є основою для т. зв. соціально-натуралістичного лібералізму.

Поняття «свобода людини» нині перебуває в центрі політичного й духовного життя, ступінь її осягнення – головний критерій цивілізованості й демократичності сучасного суспільства та його загальнокультурного розвитку. Саме тому важливого значення набуває тлумачення поняття свобода і в контексті політичної психології. Свобода політична – це такий вияв громадянських прав, який забезпечує нормальну життєдіяльність індивіда. Політична свобода не може розглядатися тільки як засіб реалізації інших свобод – економічної, ідеологічної тощо. Політична свобода як засіб водночас володіє самоцінністю, адже важко уявити цивілізоване суспільство (тим більше сучасне) без всезагального й рівного виборчого права. Потреба в політичному самовираженні, яке забезпечується демократією, є невід'ємною рисою менталітету цивілізованої людини.

Політична свобода – це такий різновид свободи, що означає здатність і можливість особи й суспільства діяти відповідно до своїх інтересів і мети. Вона передбачає визнання за кожною людиною права на свободу слова, думки, переконань, свободу мирних (без зброї) зборів, отримання інформації, волевиявлення на виборах тощо. Політична

свобода вимагає громадянських свобод – слова, спілок, об'єднань тощо. Саме політична свобода., тобто можливість вибору керівників підлеглими, найкраще з-поміж інших можливих способів служить гідності людини в її стосунках із державою.

Проте люди творять свою історію не тільки завдяки здатності приймати й реалізувати конкретні сучасні рішення, а й завдяки можливості тлумачення минулого, сьогодення й майбутнього. Історичний і політичний вибір людина робить на підставі набутого досвіду, а не за примусом чи принципом прецеденту. Ось чому мислення й поведінка людей детерміновані як матеріальними умовами свободи буття, так і тими зразками, правилами інтерпретації, які ми навіть не завжди усвідомлюємо. Вибір варіанту дій спільноти й індивіда значною мірою залежить від осмислення історії, подій. Процедури демократичних виборів і референдумів можемо тлумачити, наприклад, як свідомі дії, інструмент політичної маніпуляції, аксесуар політичної гри, що відволікає і саме під прикриттям якого ведеться інша, реальна гра, навіть для запровадження диктатури.

Свобода також пов'язана з наявною свободою волі людини. Свобода волі накладає на людину відповідальність і ставить у заслугу її слова та вчинки. Вчинок вважається моральним лише тоді, коли здійснюється вільним волевиявленням суб'єкта.

Свобода пов'язана не просто з відповідальністю суб'єкта за свої дії, яка має на увазі його свободу волі, але й з «мірою» відповідальності – «рівня» відповідальності вчинків. Встановлення цієї міри відповідальності за діяння викликане вимогою справедливості, справедливого присуду – «міри» покарання.

Основні права (свободи) людини, зокрема свобода слова, свобода віросповідання тощо, закріплені в Конституції України та інших законодавчих актах. Категорія свобода близька до поняття «право» в суб'єктивному розумінні, однак останнє має на увазі наявність більш-менш чіткого механізму для реалізації і зазвичай відповідного обов'язку держави чи іншого суб'єкта здійснити яку-небудь дію (наприклад, надати роботу згідно з правом на працю). У такому разі свобода (як і право в суб'єктивному розумінні) – це міра можливої поведінки суб'єкта суспільних відносин. Вона (свобода) є протилежною обов'язку, який є певною мірою належною поведінкою суб'єкта суспільних відносин.

Ідея свободи має велике значення для розуміння як загалом історії людського суспільства, так і для розвитку сучасного українського народу. Одним із традиційних образів у світогляді українського народу, так само як і у світогляді багатьох народів Великого Степу, є образ вільної людини – скіфа, русича, козака, чумака та ін., життя якого пов'язане з боротьбою з будь-якими проявами несвободи, неволі і рабства як у матеріальному, так і в духовному розумінні.

В ході розбудови українського громадянського суспільства актуальною стає проблема виховання автономної особистості, здатної самостійно брати участь у суспільних справах: ініціативної, самостійної, з почуттям власної гідності, що понад усе цінує свободу.

Сенс свободи людини залежить від структури її особистості, що формується здебільшого завдяки її саморозвитку й особистій активності. Він (сенс) детермінований політичними поглядами й виконанням соціальних ролей. Під свободою розуміємо також потенційну здатність людини до вільного вибору альтернатив, можливість розвивати природні умови, здатність до творчого розвитку.

Свобода уможливлює самореалізацію людини, тобто людина робить не тільки те, що мусить, а й те, що хоче, і це не випадково, бо вона знає, чого хоче. Завдяки свободі люди стають мудрішими і зрілішими.

1. Ананьєва О. П. Свобода совісті в процесі демократизації українського суспільства: соціально-філософський аналіз: автореф. дис... канд. філософ. наук / О. П.Ананьєва; Тавр. нац. ун-т ім. В.І.Вернадського. – Сімферопіль, 2008. – 19 с.
2. Бичко І. В. Свобода / І. Бичко // Філософський енциклопедичний словник. – К.: Абрис, 2002. – С. 570–571.
3. Бойко В. І. Свобода як універсалія у сфері культури: автореф. дис... канд. філософ. наук: 26.00.01 / В. І. Бойко; Держ. акад. кер. кадрів культури і мистец. – К., 2009. – 20 с.
4. Бурковський П. Проблеми дискурсу свободи / П. Бурковський // Людина і політика. – 2002. – № 2. – С. 103–108.
5. Гапоненко В. А. Свобода як чинник функціонування демократичної політичної системи: автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / В. А. Гапоненко; Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 2008. – 20 с.
6. Гвоздєв В. М. Проблема й поняття свободи преси: сутність, зміст, структура: Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.01.08 / В. М. Гвоздєв; Київ.

нац. ун-т ім. Т.Шевченка. Ін-т журналістики. – К., 2004. – 20 с.
7. Жернаков В. Свобода праці як принцип сучасного трудового права України / В.Жернаков // Право України. – 1999. – № 3. – С. 34–36, 55.
8. Колесніков М. П. Свобода: аспекти становлення / М. П. Колесніков // Наук. зап. Харк. ун-ту Повітр. сил. Соц. філос., психологія. – 2007. – Вип. 2. – С. 101-108.
9. Кравченко Ю. Ф. Свобода як принцип демократичної правової держави: Моногр. / Ю. Ф. Кравченко. - Х.: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2003. – 404 с.
10. Крамар Т. Свобода в контексті суспільного розвитку людини / Т. Крамар // Українознавство. – 2009. – №1. – С.180–182.
11. Левченко К. Б. Людина. Свобода. Демократія: наук. вид. / К. Б. Левченко. – К.: Юрисконсульт, 2006. – 621 с.
12. Лях В. В. Свобода: сучасні виміри та альтернативи / В. В. Лях, В. С. Пазенок, К. Ю.Райда, Р. В. Лях, О. М. Соболь; НАН України. Ін-т філос. ім. Г.С.Сковороди. – К.: Укр. Центр духов. культури, 2004. – 486 с.
13. Новиков В. Поняття «свобода совісті» та його зміст у сучасному світорозумінні // Вісник Львівського ун-ту внутрішніх справ. – 2004. – №1.
14. Палюх М. Свобода і національна ідентичність в контексті суспільних перетворень: студії і нариси / М. Палюх В. Лічкевич, Ю. Домітрак. - Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О.В., 2009. – 176 с.
15. Петрова Н. Свобода слова як гарантія забезпечення демократії у державі / Н.Петрова // Право України. – 1999. – №12. – С. 39–41.
16. Подолянко Л. А. Свобода особистості як форма її самореалізації (історико-філософський аспект): Автореф. дис... канд. філософ. наук: 09.00.05 / Л.А.Подолянко; Ін-т філос. ім.Г.С.Сковороди НАН України. – К., 2002. – 20 с.
17. Рувін О. Г. Принцип свободи у державотворенні: філософсько-правовий вимір: автореф. дис.... канд. юрид. наук: 12.00.12 / О. Г. Рувін; Львів. держ. ун-т внутр. справ. – Л., 2010. – 19 с.
18. Рудницька У. Б. Свобода людини та її світоглядне сприйняття: соціально-філософський аналіз: автореф. дис... канд. філософ. наук / У. Б. Рудницька; Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. - К., 2008. – 16с.
19. Свобода релігії та віросповідання в Україні в контексті дотримання міжнародних стандартів з прав людини та основних свобод / упоряд.: В.М.Яворський; Укр. Гельс. спілка з прав людини, Центр прав. та політ. дослідж. "СІМ". – Х.: Фоліо, 2005. – 92 с.
20. Свобода слова: теорія і практика: Матеріали наук.-практ. конф. журналістів Волині на тему «Свобода сл. і засоби мас. інформації в демократ. Державі», 15-16 серп. 2001 р. / ред.: А. М. Якубюк; упоряд.: В. Т. Денисюк; Упр. у справах преси та інформації Волин. облдержадмін. – Луцьк: "Вісник і Ко", 2001. – 124 с.
21. Свобода та її вияви у сучасному суспільстві: матеріали Всеукр. наук. конф., 22 квіт. 2010 р., Умань / ред.: А.О.Карасевич, Л. Г. Лисенко, В.С.Фуркало; Уман. держ. пед. ун-т ім. П.Тичини. – Умань: ПП Жовтий, 2010. – 131 с.
22. Свобода як форма прояву соціального: автореф. дис.... канд. соціол. наук: 22.00.01 / І. О. Дишлевий; Харк. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Х., 2011. – 20 с.
23. Скомаровський В. О. Свобода в контексті правової та соціальної демократії / В.О.Скомаровський // Вісн. Держ. акад. керів. кадрів культури і мистец. – 2007. – № 4. – С. 129-135.
24. Слободянюк Л. М. Свобода людини: індивідуальний та соціальний виміри: Автореф. дис... канд. філософ. наук / Л.М.Слободянюк; Львів. нац. ун-т ім.І.Франка. – Л., 2007. – 16 с.
25. Соболь О. Свобода особистості в інформаційному соціумі: Ст. друга / О.Соболь // Філософ. думка. – 2002. – № 4. – С. 36–47; 2002. – № 5. – С. 40–58.
26. Стецько Д. Свобода совісті: можливості філософського розгляду / Д.Стецько // Вісн. Нац. ун-ту «Львів. Політехніка». – 2007. – № 578. – С. 23–28.
27. Тимошенко В. Свобода і необхідність в історії політико-правової думки / В. Тимошенко // Право України. – 2006. – № 10. – С. 24–28.
28. Турко О. В. Нормативність і свобода в структурі методологічного потенціалу наукового пізнання: Автореф. дис... канд. філософ. наук / О.В. Турко; Чернів. нац. ун-т ім. Ю.Федьковича. – Чернівці, 2007. – 20 с.
29. Шевченко С. Л. Поняття свободи як визначального чинника людського буття в філософії датського мислителя Сьорена К'єркегора / С. Л. Шевченко // www.newacropolis.org.ua.
30. www.studies.in.ua/etic_seminar/477-kategoryi-moral.html
31. www.uk.wikipedia.org/wiki/Свобода
32. www.pravo.vuzlib.su/book_z658_page_26.html
33. www.jenessi.net/.../628-2.-svoboda-jak-cnnst.-pravo-jak-forma.html

Тетяна Мартинюк

УДК 78.03 (477.64)

Професіоналізація регіональної музичної освіти в українському культурному універсумі XX століття

В роботі розглядаються особистісно-культурні засади професіоналізації як соціально-естетичного рушія культурогенезу української регіональної музичної освіти. Висвітлюються особистісно-культурні та художньо-естетичні виміри професіоналізації митців-педагогів як чинник регіонального розвитку музичної освіти і культури Північного Приазов'я XX ст. в контексті становлення музичного професіоналізму в українському культурному універсумі. Обґрунтовується значущість чинника становлення професіоналізму творчих особистостей як обумови тяглості і історико-культурної цілісності українського музичного простору.

Ключові слова: *український культурний універсум, історико- культурна-цілісність українського музичного простору, становлення музичного професіоналізму, особистісний чинник творчого зростання.*

Personality-cultural bases of strengthening of trade education are In-process examined as a socially-aesthetic condition of cultural genesis of Ukrainian regional musical education. The personality-cultural and artistically-aesthetic measuring of strengthening of trade education of musicians-teachers as factor of regional development of musical education and culture of North Pryazovie XX are illuminated century in the context of becoming of musical professionalism in Ukrainian cultural universal's Meaningfulness of factor of becoming of professionalism of creative personalities as condition of succession and historical and cultural integrity of Ukrainian musical space is grounded.

Key words: *Ukrainian cultural universal's, historical and cultural integrity of Ukrainian musical space, becoming of musical professionalism, personality factor of creative height.*

Теоретичне осмислення українського культурного універсуму в суб'єкт-суб'єктних площинах соціальних взаємин неодмінно зачіпає як універсальні категорії, межові поняття, аксіологічні засади, символи культури, рефлексії над смислом буття загалом, так і особливі категорії, що відбивають функціонування системи мистецької освіти, як сфери раціоналізації свідомості суб'єктів пізнання. Саме музичне мистецтво, як те свідчать багато видатних персоналій світової науки, в певному відношенні гармонізує почуття – розум – інтелект, активізує творчий потенціал мислення. Відтак, опосередковано впливаючи на соціальну практику, мистецтво спроможне духовно і естетично облагородити буття людини і буття світу, ушляхетнити міжособистісні стосунки.Однак реалізація загальнолюдського начала в процесі духовного розвитку людства виявляється дуже складною і суперечливою, що повною мірою відбивається в ґенезі музичного мистецтва і такій значимій його компоненті як професіоналізм.

Разом із тим сьогоденні зусилля українських науковців і мистецтвознавців у вивченні української музичної історії периферійних регіонів країни засвідчують вагомість регіонального культурного простору як значущого чинника автономних локальних моделей розвитку [4] та вагомість останнього у становленні української музичної культури і освіти новітнього часу [5]. В контекстах науково-педагогічних та мистецтвознавчих досліджень розвитку загальноукраїнського музичного процесу вивчення соціокультурної динаміки Північного Приазов'я України через залучення історичної, історіографічної, етнографічної, географічної, культурологічної, соціологічної, мистецтвознавчої інформації про регіон, дозволяє виявити або проілюструвати ті чи інші соціокультурні закономірності розвитку музичної освіти і культури Північного Приазов'я XIX – XX ст. як регіонального явища, репрезентуючи історичні і науково-теоретичні аспекти багатьох чинників в розвитку регіональної музичної культури. Однак поглиблений аналіз дозволяє нам стверджувати, що в наукових розробках недостатньою мірою акцентується увага дослідників на питанні особистісно-культурних та художньо-світоглядних вимірів особистостей, що безпосередньо

спричинилися до становлення існуючих сьогодні тенденцій і векторів музично-культурного та музично-освітянського розвитку того чи іншого регіону – як чинника тяглості і запоруки історико-культурної цілісності українського музичного простору.

Актуальність соціоестетичного аналізу генерацій творчих особистостей досліджуваного регіону є необхідним доповненням до виявлених історичних особливостей і закономірностей розвитку музичної культури Північного Приазов'я XX ст., на підставі якого виникає більш цілісне уявлення про регіон, соціальні і естетичні рушії його культурогенезу. Музична культура регіону тривалий час знаходилася у процесі становлення, набувала рис професійної, що супроводжувалося поступовим (флуктуаційним) ущільненням структури музичного соціуму одночасно з ускладненням структури музичної культури взагалі. Загальна орієнтація соціології музики щодо розгалуження музичної культури і музичного соціуму на професійну і непрофесійну галузі [3] засвідчує, що основною характеристикою професійної галузі музичної культури краю є фактор професіоналізму всіх тих людей, життя і діяльність яких пов'язані з розвитком музичного мистецтва і освіти. Тому музичну культуру Запорізького краю кінця XX століття ми розглядаємо як історичний період професіоналізації музичної культури регіону, яскравою ілюстрацією чого можуть слугувати соціоестетичні портрети багатьох відомих запорізьких композиторів [2, с. 27].

Професійна композиторська діяльність заслуженого діяча мистецтв України Миколи Інокентійовича Попова пов'язана із запорізьким регіоном України з 1976 р. (За часовими ознаками діяча можна віднести до композиторської генерації України 80-90-х рр. XX ст.) [1, с. 52]. Музична освіченість М.І.Попова є об'єктивною передумовою для інтенсивної професійної роботи композитора в регіоні. Специфіка музичної освіти композитора віддзеркалюється в масиві його творів, основах його музичної стилістики, виразовій системі, жанрових тенденціях. М.І.Попов є випускником диригентсько-хорового відділення Курського музичного училища (1966 -1970 р.р., клас Ю.С.Щуровського). Його перша вища музична освіта здійснюється в м. Уфі, де в 1967 р. відкривається філіал Музично-педагогічного інституту ім. Гнесіних. В 1970 р. М.І.Попов вступає на диригентсько-хорове відділення і закінчує навчання в 1975 році у цьому закладі, перейменованому в Уфімський державний інститут мистецтв. Цей період життя і творчості композитора є періодом набуття рис славетної диригентсько-хорової, педагогічної, композиторської школи. Він навчається за фахом у професора Б.І.Шестакова – випускника Московської державної консерваторії ім. П.І.Чайковського і аспірантури цього ж навчального закладу (Б.І.Шестаков мав в своїй освіті дві спеціалізації – диригентсько-хорову і композиторську, що спричиняло вплив на всіх його учнів, в тому числі і на М.І.Попова). Навчання в класі Б.І.Шестакова стало вирішальним фактором для його подальшої творчої долі, народило далі бажання займатися композицією. Саме Б.І.Шестаков ще в студентські роки М.І.Попова викликав зацікавленість композиторською справою і спонукав до перших композиторських спроб. Отже, школа Б.І.Шестакова є першим джерелом професійної майстерності М.І.Попова, синтетичним за змістом (особиста зацікавленість і хоровою, і композиторською справою).

Другим джерелом майстерності М.І.Попова можна вважати емпіричне набуття ним досвіду аранжування, оркестровки творів, що також в перспективі стане невід'ємною частиною його композиторської роботи. Під час служби в армії він працює протягом року (1976 р.) хормейстером Ансамблю пісні і танцю Челябінського гарнізону. Колектив постійно гастролював, а М.І.Попов інтенсивно працював з хором, оркестром як диригент і композитор [2, с. 351].

Третє джерело професіоналізму М.І.Попова – також практичне. Упродовж двадцяти наступних років і до теперішнього часу, він працює музичним керівником Запорізького ТЮГу (нині – Запорізький театр молоді). Засвоєння стихії і специфіки театральної музики, співпраця із звукорежисерами професійної студії звукозапису, що існувала у театрі і обслуговувала театри 18 міст тодішнього СРСР, керівництво і співпраця з рок-групою театру визначили жанрову специфіку творчості композитора, стали підставою для набуття досвіду висловлювання в естрадній, джазовій манерах [2, с.351].

Четверте джерело професіоналізму М.І.Попова пов'язане з роками його навчання в Донецькій державній консерваторії ім. С.Прокоф'єва (1983-1987 р.р.) за фахом "композиція" у класі професора О.М.Рудянського. О.М.Рудянський є славетним представником школи А.І.Хачатуряна, в класі якого він отримував знання як студент Московського музично-педагогічного інституту ім. Гнесіних. Спілкування двох митців – викладача і учня – було завжди контекстуальним. Про це свідчать спогади про навчання самого М.І.Попова, глави з автобіографічної повісті "Сповідь" О.Рудянського: Сергій Прокоф'єв, Дмитро Шостакович, Арам Хачатурян, Альфред Шнітке. ("Я гордий тим, що імена російських композиторів І.Стравінського, С.Прокоф'єва, Д.Шостаковича стоять в перших рядках літопису світової музичної культури XX ст... І щасливий тим, що моє творче становлення відбувалося у той період, коли ці великі Майстри продовжували дивувати світ своїми геніальними творами. І я жив в цьому світі, відчуваючи їх невичерпну творчу енергію, їх подих" [1, с. 15]). Творча аура цих імен панувала на заняттях О.М.Рудянського з композиції. А зустріч з А.І.Хачатуряном митець вважає просто символічною у своєму житті – від спогадів свого дитинства і вражень від його музики до навчання в його класі, впливу стилю видатного композитора на стиль власних творів (хачатурянівська мелодика, східний колорит та ін.).

Отримавши дві вищі музичні освіти, володіючи багатогранним досвідом практичної роботи з колективами, у театрі, М.І.Попов має можливість і здібності професійної роботи у складних формах музичного мистецтва. Жанрова система його творчості свідчить про різноманітні пошуки композитора – театральний спектакль, кантата для читця, дитячого голосу, мішаного хору і великого симфонічного оркестру, поема для симфонічного оркестру, цикл фортепіанних мініатюр, варіації для фортепіано, концерт для кларнету і фортепіано, п'єси для флейти і фортепіано, п'єса для скрипки і фортепіано, струнний квартет, романси, хорові п'єси і сюїти, джазові мініатюри тощо. Така риса професійної музичної культури як спрямованість назовні, до публічного сприйняття якнайповніше спостерігається у творчості М.І.Попова. Образний світ творів композитора є широким, характерною рисою його музики є емоційна відкритість. Теми його творів – це відверті, емоційно щирі висловлювання і розмірковування майстра про життя, світ, долю людини, людства, добро і зло, минуле і сучасність, казку і реальність. Герої його музичних казок схожі на реальних людей, а в темах симфонічних, хорових творів завжди відчувається позиція автора, вони всі "розповідаються" від першої особи. Інтонаційні витоки тематизму М.Попова широкі. Відкритість почуттів його творів народжується пануванням стихії пісенно-аріозного мелосу, романсу, жанрів естрадно-джазової, побутової, танцювальної музики, опосередкованих через певні музично-інтонаційні формули. В його композиціях зустрічаємось з мовною, інструментальною інтонацією і речитативом; мелодикою індивідуалізованою і стилізованою; так званою класичною і авангардною, сучасної орієнтації. Перше враження від звукової палітри майстра викликає думку про тяжіння до знаковості на всіх рівнях композиції як специфіки його композиторського мислення взагалі. Так само різноманітні й типи інтонування, до яких звертається композитор: пісня від серця, наспівування під танець, молитва, плач, оповідальність, роздум, абстрагований через інструментальний вислів тощо, тож константою творчого письма М.І.Попова можна вважати розвинену систему виразових засобів його музики, що склалася за роки творчої діяльності і базується на достатньо усталеному відношенні композитора до окремих засобів виразності.

М.І.Попов – композитор-мелодист, він володіє яскраво вираженим мелодичним обдаруванням. Його мелодії – це теми-образи, характеристики. Вони завжди виразові і є основними носіями драматургії твору, інколи зображальні – до об'єктності, передавання пластики руху героя, просторової ідеї. Композитором використовуються різноманітні типи мелодичного розвитку і руху. Спостереження над особливостями гармонії в творах М.І. Попова свідчать про вільне володіння композитором гармонією різних жанрових і стильових традицій (блюз, колискова, ноктюрн, чакона і т.д.). Сприйняття певних гармонічних асоціацій як культурних знаків, духовних контекстів виводить даний виразовий засіб в творах в системі виразовості до функцій значущих композиційних, драматургічних елементів [2, с.356].

Композиторське мислення автора опирається на застосування яскраво вираженої функціональної гармонії, гармонічний план творів М.І.Попова переважно ясний, логічний, обгрунтований у взаємовідношеннях з мелодією побудови і формою. Гармонія активно впливає на формоутворення, а також залежить від нього і регламентується останнім. Досить активним засобом в системі виразовості творів М.І.Попова видається ритм і принципи ритмічної організації форми. Композитор застосовує різноманітність ритмів в принципі, надаючи останнім динамізуючого значення як в організації мікропобудов, так і в організації цілого.

Музична форма творів М.І.Попова визначається в багатьох випадках як феномен симетрії, ясної логіки мислення, завершеності. В мовній системі композитора склався різноманітний спектр індивідуальних драматургічних прийомів, що набувають в композиціях творів концепційного значення. Це жанрова трансформація матеріалу усередині твору (вона сприймається слухачем як засіб образного збагачення, можливість створення реалістичного портрету); тонально-забарвленої логіки розділів форми (тональна фарба трактується композитором як спосіб розвитку образу); техніка дроблення теми на формули-знаки (фрагмент набуває значення символу); драматургічні обриви (техніка монтажу), цезури, своєрідні знаки оклику; варіювання, орнаментація супроводу як засіб розвитку образу; застосування засад поліфонічного мислення як засіб контрастування. Тому ми можемо стверджувати, що М.І.Попов належить до тих композиторів, що досить вільно відносяться до системи висловлювання і хоча орієнтується переважно на класичну тональну, одночасно з цим не обмежує себе канонами однієї системи, а ускладнює її елементним використанням різноманітних технік письма. Так, в творах з пануванням класичного типу висловлювання спостерігаємо ієрархічність системи виразових засобів, підпорядкованість мелодії гармонічній основі, орієнтацію гармонії на функційність, ладову визначеність побудов, а сучасний тип висловлювання композитора сприймаємо як комбінування елементів різних технік: кіномонтаж (“врізаний кадр“), розшарування фактури на мікроелементи (музичні і поетичні), емансипація поетичного тексту по відношенню до музичного тощо [2, с.358].

Твори композитора “Молитва” на вірші Т.Патенко у виконанні Чернігівської хорової капели; 1999 р. – диптих “О, прекрасна мить” для жіночого хору a capella на вірші Гр. Лютого у виконанні Луганської жіночої хорової капели; 2000 р. - “Сповідь” для мішаного хору a capella на вірші О.Бачинського та “Плакали ангели” для мішаного хору, та інші засвідчують, що зміст пізнавальної ціннісно-орієнтаційної, перетворювальної, комунікативної діяльності М.І.Попова розкривається через їх естетику, спосіб висловлення думок, світосприйняття, обрані теми, сюжети, жанри, стиль. Попов є композитором сучасної індивідуалізованої манери висловлювання, що базується на дбайливому відношенні і використанні засобів виразності класичного писання. В його творах домінує оптимістичний, чистий погляд на світ, глибоке ставлення до неминущих цінностей віруючої людини, ідея відкритого протистояння позитивного негативному, які адекватно і повністю перетворюються на автономію естетичної цінності його музики. Твори М.І.Попова є документами, хроніками, відбиттям світогляду, а композитор стає своєрідним дослідником та інтерпретатором життя. Позитивне світосприйняття, яке панує в його музиці, щирість і відвертість висловлювання, спрямованість улюблених жанрів (театральна музика, хорові твори) на велику кількість слухачів сприяють реалізації виховної і соціально-організаторської функцій діяльності композитора. Ці соціальні ролі набуваються М.І.Поповим не тільки завдяки автономній естетичній цінності його творів, а і праці як педагога, просвітника, громадського діяча [2, с.366].

Професійна композиторська діяльність Заслуженого діяча мистецтв України Наталії Іванівни Боєвої пов’язана з запорізьким регіоном України з 1977 р., коли, після закінчення консерваторії, вона їде працювати за розподілом до Запорізької облфілармонії, і за часовими ознаками творчість композитора входить до професійного музичного ареалу України 80-90-х р.р. XX ст.

У 1977 р. Н.І.Боєва закінчила композиторський факультет Київської державної консерваторії ім. П.І.Чайковського з класу народного артиста СРСР та України професора А.Я.Штогаренка. Навчання у видатного композитора значною мірою вплинуло на становлення творчої манери І.Боєвої, яка переймає головні притаманні риси однієї з найвідоміших композиторських

шкіл України. Починаючи з 1977 р., Н.І.Боєва працює в Запорізькій обласній філармонії, займаючи посади редактора, старшого музичного редактора, помічника режисера, художнього керівника філармонії (1990-1993 рр.). Ця практична діяльність додатково сприяє появі в доробку композитора творів жанрово орієнтованих (наприклад, театралізовані вечори "Різдво Христове", "До ювілею М.В.Лисенка" та ін.; пісні на вірші М.Нагнибіди, П.Воронька, Б.Олійника, Гр.Лютого, Т.Нещерет звучали у програмах музичного лекторію "Українська веселка", "З піснею в серці", "Запоріжжя в роки Великої Вітчизняної" та ін.), що ініціювалося музично-просвітницькою діяльністю [2, с. 376].

Під час роботи Н.І.Боєвої в філармонії у композитора складаються тривалі творчі контакти з симфонічним оркестром під керуванням народного артиста України В.Реді. Невипадково Н.І.Боєву вважають композитором симфонічної обдарованості, симфонічного мислення, майстром оркестрової партитури, монументалістом. Ціла низка симфонічних та вокально-симфонічних творів з'явилася на світ під впливом реальної співпраці із симфонічним оркестром.

Жанрова палітра творчості Н.І.Боєвої надзвичайно різноманітна: симфонічна поема, фантазія, балада, концерт для фортепіано з оркестром, цикли романсів у супроводі фортепіано, симфонічного оркестру, концерт для скрипки з оркестром, цикл прелюдій, псалмів та пісень до театрального спектаклю, мюзікл, симфонічний триптих, камерна музика – триптих для баритона та фортепіано, п'єси для флейти та камерного оркестру, соната-балада для фортепіано, соната для кларнета і фортепіано, п'єси для фагота і фортепіано, цикл прелюдій для фортепіано, пісні [2, с. 381].

Фактором, певною мірою стимулюючим і спрямовуючим творчі пошуки композитора, є яскрава розгалуженість усього масиву творів Н.І.Боєвої на 2 групи – твори для дітей і твори для дорослих. Саме це встановлення пояснює особливості жанрової системи творчості композитора, певну розшарованість слухачів за віком і певну соціологізацію функціонування творів автора (репертуар ДМШ, училища, театр дитячий і дорослий тощо).

Н.І.Боєва є композитором сучасної індивідуальної манери висловлювання при збереженні традиції класичної тональної музики. В творах композитора домінує глибинний лірико-драматичний погляд на світ, актуалізовані ідеї Батьківщини, фольклорної спадщини як культурно-філософського досвіду людства. Вони є документами епохи, своєрідними хроніками (Концерт для фортепіано "Бабин яр", з двох частин: 1. Діалоги, 2. Пасакалія, 1984 р; "Пісня про Яна Наліпку", сл. М.Нагнибіди, 1990 р.; 29 прелюдій, псаломів та пісень до спектаклю "Богдан Хмельницький", 1995 р., мюзікл "Старі та нові козацькі історії", 1998 р. та ін.), лірико-драматичними філософськими роздумами про життя ("Лірична поема для скрипки", 1982 р.; балада "Марфо-дівчинко" на сл. Л.Костенко, а композитор стає своєрідним дослідником і інтерпретатором життя [2, с. 378].

Високий рівень змістовних узагальнень, глибина відчуттів, ідейного обрису творів, транслюється Н.І.Боєвою не тільки через створення унікального естетичного світу її творів, а працею як педагога, пропагандиста, громадського діяча.

Узагальнюючи розглянуті засади формування музичного професіоналізму, зауважимо, що сьогодні професійна підготовка музикантів набуває у контексті становлення світоглядно ціннісних орієнтацій людини пріоритетного значення [4]. Таким чином, розглянуті вище зразки діяльності композиторів-професіоналів письмової традиції на Запоріжжі, що засвідчують значне зростання композиторського професіоналізму в регіоні як соціокультурного феномену останньої третини XX століття дозволяють стверджувати, що упродовж вказаного періоду і до сьогодення в розвитку регіональної музичної культури спостерігаємо етап її повної професіоналізації, стабілізації високого рівня професіоналізму в усіх сферах. Разом з тим, музична професіоналізація, що відбулася впродовж розглядуваного часу, підтверджує індивідуальність, неповторність історико-культурного розвитку Північного Приазов'я в культурних ареалах півдня і південного сходу України, а також поступального розвою загальноукраїнського культурно-мистецького процесу в цілому.

1. Мартинюк Т.В. Микола Попов. Монографічний нарис / Т.В.Мартинюк. – Мелітополь: Сана, 2003. – 148 с.
2. Мартинюк Т.В. Музичний професіоналізм Північного Приазов'я XIX-XX століть/

Т.В.Мартинюк. – Мелітополь: ТОВ "Видавничий будинок Мелітопольської міської друкарні", 2003. – 608 с.
3. Мирошниченко С.В. Композиторский профессионализм как историческая категория музыкознания: Автореф. дис. канд. искусствоведения: 17.00.03/ КДК ім. П.І.Чайковського. - К., 1983. – 18 с.
4. Клепко С.В. Філософія освіти в європейському контексті / С.В. Клепко. – Полтава: ПОІППО, 2006. – С. 328.
5. Козаренко О. Деякі тенденції розвитку національної музичної мови у першій половині XX ст./ О.Козаренко // Українське музикознавство.- Вип. 28: Музична україністика в контексті світової культури. – К.: Музична Україна, 1998. – С.144-154.

Зоя Митяй, Тетяна Юрченко

УДК 81'233:316.4.063

Взаємодія мови і соціуму

Актуальність дослідження обумовлена значущістю мови та соціуму як соціокультурних чинників при формуванні мовної особистості. Через мову здійснюється передавання соціального досвіду (культурних норм і традицій, природно-наукового та технологічного знання). Мова виступає універсальним засобом спілкування народу. Вона зберігає єдність народу в історичній зміні поколінь і суспільних формацій, незважаючи на соціальні бар'єри, об'єднуючи його в часі, в географічному і соціальному просторі.

Мова як засіб спілкування є одним з найвищих надбань духовного розвитку суспільства. Вона розвивається в тісному взаємозв'язку з суспільним поступом і фіксує досягнення соціально-економічного, державно-політичного, науково-технічного та культурного розвитку людства. Вона є умовою розвитку будь-якої національної культури та суспільства в цілому. Однією з основних проблем на сьогодні в українському суспільстві є проблема соціальної диференціації мови на всіх рівнях її структури, зокрема характер взаємодії між мовними і соціальними структурами.

Етноконсолідуюча функція створюється не стільки використанням мови певної національної спільноти, а відношенням молоді до неї, що є виявом національно-культурної ідеології. Студентська молодь у першу чергу є «індикатором» такої взаємодії, зокрема, коли це стосується території з різноманітним поліетнічним складом населення, яким виступає Східна Таврія. В будь-якому суспільстві, на будь-якому історичному етапі його розвитку процес і результат соціального самовизначення молоді містить певне протиріччя, зумовлене роллю цієї соціально-демографічної групи в соціокультурній трансформації. Це, з одного боку, соціалізація як процес дотримання студентською молоддю основних норм і цінностей суспільства. З іншого боку, нове відношення молоді до системи цінностей конкретного соціуму, в тому числі соціально-політичних. Протиріччя полягає в конфлікті між прийнятою в суспільстві системою цінностей і тими змінами, які вносить до неї кожне наступне покоління. Однак саме воно й виступає джерелом розвитку суспільства. При цьому трансформуються не лише основні об'єкти соціалізації (сім'я, освіта та ін.), але й механізми соціалізації, зокрема найважливішого з них – самоідентифікації.

Ключові слова: *мова, соціум, засіб спілкування, духовна культура людства, соціальна диференціація мови, етнічна функція мови.*

Relevance of research due to the significance of language and society as a socio-cultural factors in the formation of linguistic identity. Through language transfer is carried out social experience (cultural norms and traditions, natural science and technology knowledge). It acts as a universal means of communication between people. It preserves the unity of the people in the historical change of generations and social formations, despite the social barriers, bringing it in time, in geographical and social space.

Language as a means of communication is one of the highest achievements of the spiritual development of society. It develops in close relationship with social development and captures achieve socio-economic, public and political, scientific and cultural development of mankind. It is a condition of any national culture and society in general. One of the main problems today in Ukrainian society is the problem of social differentiation of language at all levels of its structure, including the nature of the interaction between language and social structure.

Ethno function is created rather than using a language of the national community, and the ratio of youth to it, which is an expression of national and cultural ideology. Students have in the first place is the "indicator" of such interactions, in particular when it comes to areas with diverse multi-ethnic composition of the population, which serves East Tavriia. In any society at any historical stage of its development process and the result of social self-determination of youth contains a contradiction caused by the role of socio-demographic groups in social and cultural transformation. On the one hand, as a process of socialization of students' adherence to basic norms and values of society. On the other hand, the new attitude of young people to the value system of a particular society, including social and political. The contradiction lies in the conflict between the accepted system of values in society and the changes that it brings each successive generation. However, it is also the source of society. This transformed not only the basic facilities of socialization (family, education, etc.), But the mechanisms of socialization, particularly the most important ones - identity.

Key words: *language, society, means of communication, spiritual culture of mankind, social differentiation of language, ethnicity, language function.*

Мова – це явище духовної культури людства, одна з форм суспільної свідомості, це живий організм, який шукає і знаходить свої шляхи розвитку і змін. Через мову здійснюється передавання соціального досвіду (культурних норм і традицій, природно-наукового та технологічного знання). Мова виступає універсальним засобом спілкування народу. Вона зберігає єдність народу в історичній зміні поколінь і суспільних формацій, незважаючи на соціальні бар'єри, об'єднуючи його в часі, в географічному і соціальному просторі. Зокрема, взаємодію мови і соціуму у працях М. Драгоманова розкрито в контексті теорій просвітництва та розвитку української літератури. Учений показав суспільну сутність мови з урахуванням її функцій у бездержавних умовах, описавши явища, які стосувалися мовної ситуації (аналізував демографічну і комунікативну потужність мов), сформулювавши поняття престижу мови, окреслив кореляцію між соціальним статусом людини і її мовою, визначив як проблему мовлення міст і сіл, взаємодію мови і школи, мови і політики, мови і національності, нації; розглянув питання суспільної ролі української літературної мови [4, с. 79].

Мова як засіб спілкування є одним з найвищих надбань духовного розвитку суспільства. Вона розвивається в тісному взаємозв'язку з суспільним поступом і фіксує досягнення соціально-економічного, державно-політичного, науково-технічного та культурного розвитку людства. Вона є умовою розвитку будь-якої національної культури та суспільства в цілому. Однією з основних проблем на сьогодні в українському суспільстві є проблема соціальної диференціації мови на всіх рівнях її структури, зокрема характер взаємодії між мовними і соціальними структурами.

Об'єктом нашого дослідження послужило дослідження відношення студентської молоді до етнічної функції мови. Етноконсолідуюча функція створюється не стільки використанням мови певної національної спільноти, а відношенням молоді до неї, що є виявом національно-культурної ідеології. Студентська молодь у першу чергу є «індикатором» такої взаємодії, зокрема, коли це стосується території з різноманітним поліетнічним складом населення, яким виступає Східна Таврія. В будь-якому суспільстві, на будь-якому історичному етапі його розвитку процес і результат соціального самовизначення молоді містить певне протиріччя, зумовлене роллю цієї соціально-демографічної групи в соціокультурній трансформації. Це, з одного боку, соціалізація як процес дотримання студентською молоддю основних норм і цінностей суспільства. З іншого боку, нове відношення молоді до системи цінностей конкретного соціуму, в тому числі соціально-політичних. Протиріччя полягає в конфлікті між прийнятою в суспільстві системою цінностей і тими змінами, які вносить до неї кожне наступне покоління. Однак саме воно й виступає джерелом розвитку суспільства. При цьому трансформуються не лише основні об'єкти соціалізації (сім'я, освіта та ін.), але й механізми соціалізації, зокрема найважливішого з них – само ідентифікації. Досліджуючи феномени даного поняття, ми виходили з визначення, сформульованого С. Макєєвим, який під соціальною ідентифікацією розуміє спроби індивіда відшукати в соціальному просторі схожих у певних поглядах, дистанціюючись за будь-якими значущими ознаками [5].

Одним із основних чинників взаємопорозуміння молоді виступає міжкультурна комунікація, на яку впливає мовна ситуація, що визначається як сукупність форм існування мови, що обслуговує континуум спілкування в певній етнічній спільноті або адміністративно-територіальному об'єднанні.

Серед сукупності різноманітних комунікацій, які об'єднують будь-яку спільноту людей у сучасному світі, вербальні комунікації мовою, яка вважається рідною, займають найважливіше місце. Відповідно, в загальному масиві етнічної традиції мовленнєва традиція молоді є однією з визначальних. Адже в ній в основному і зосереджена мовленнєва активність індивідів за умови, коли поширюється загальна тенденція етнічних спільнот зберегти, відродити свою мову як живе свідчення й природнє підґрунтя культурно-духовної самобутності.

Підґрунтям для таких досліджень послужили праці представників соціологічного напрямку у мовознавстві (А. Мейє), який вніс суттєвий вклад у виявленні ролі соціальних факторів у розвиток мови, праці таких етнолінгвістів, як Е. Сепір, В. Матезіус, які продемонстрували зв'язок мови з соціальними процесами і соціальну роль літературної мови. Переконання в тому, що люди бачать світ по-різному, крізь призму своєї рідної мови, лежить в основі теорії «лінгвістичної відносності» Е. Сепіра і Б. Уорфа.

Проблема «мова і культура» багатоаспектна, оскільки ці поняття взаємодіють. У процесі такої взаємодії постає питання: як мова впливає на культуру. Мова здавна вважається духовною силою, яка формує культуру народу. Гумбольдт писав: «У кожній мові закладено самобутнє світосприйняття. Як окремий звук постає між предметом і людиною, так і мова в цілому виступає між людиною і природою, впливає на неї зсередини і ззовні» [2, с. 87]. Потебня підкреслював загальнолюдську цінність кожної етнічної мови в якості ще одної, зафіксованої саме в цій мові, картини світу. Привертає увагу позиція білоруських мовознавців, орієнтована на відображення в мові культури народу (С. Прохорова, О. Воронцова, В. Маслова): «Мова відображає національну специфіку бачення, способу фіксації і членування об'єктивної реальності. З одного боку, було б помилковим стверджувати, що мова накладає жорсткі обмеження на пізнавальну діяльність, але, з іншого боку, не можна заперечувати факти її фільтрувального впливу на пізнання. Мова ніби накидає на світ найтонше покривало, крізь яке проступають своєрідні для кожної мови обриси об'єктів [5, с. 82]

В кінці XX століття зацікавлення соціологічними проблемами мови зросло з огляду на потреби сучасного суспільства, для якого проблеми мовної політики набувають усе більшої ваги у зв'язку з бажанням глибше вивчити природу мови як суспільного явища. Має бути вирішеним завдання: як протікають мовні зміни в сьогоденному студентському середовищі в різних соціальних умовах.

Безпосереднім матеріалом для наших суджень послужили спостереження за мовленнєвою поведінкою, а також анкетування та інтерв'ювання. Для отримання достовірних даних про вплив ситуативних параметрів на мовлення інформантів скрупульозно контролювалася мовленнєва ситуація, стимулюючи або природно невимушене мовлення або свідому орієнтацію на престижний еталон. Спостереження над мовленнєвою діяльністю інформантів будувалися так, щоб звести до мінімуму вплив спостерігача на їхню мовленнєву поведінку. Інколи інтерв'юер виступа у ролі одного з учасників комунікації. Метою інтерв'ювання та анкетування було визначено стан функціонування української мови та мови тієї етнічної спільноти, з якою себе ідентифікує студент в усіх сферах життя студентської молоді: в сім'ї, у вищих навчальних закладах, в системі науки, культури.

Однією з важливих соціолінгвістичних проблем є проблема соціальних аспектів білінгвізму (двомовності). В умовах білінгвізму дві мови співіснують у межах одного колективу, який використовує їх у різних комунікативних сферах залежно від соціальної ситуації й інших параметрів комунікативного акта. Кінцевою метою аналізу є виявлення соціальних норм, які детермінують мовленнєву поведінку. Наше завдання полягало у виявленні системної кореляції мовної структури й структури соціальної.

Мова як виразник життєдіяльності етнічних спільнот пов'язана з історією кожного окремого народу і його звичаями. Так, безпосередньо в нашому дослідженні було виявлено: на думку 40,5% респондентів найбільш впливають на збереження

національності такі чинники, як збереження народних звичаїв, а також збереження мови (35,3%). Причому принципової різниці між відповідями представників різних етносів не було виявлено за виключенням караїмів, які віддають перевагу як збереженню мови – 50,0% так і збереженню віросповідання – 50,0%.

На питання „Наскільки добре Ви знаєте свою рідну мову?" представники різних етносів дали дещо неоднозначну відповідь. Так, добре знають свою рідну мову росіяни (83,3%), вірмени (80,0%), українці (78,1%), караїми (60,0%), болгари (53,8%), чехи (50,0%), кримські татари (41,9%), греки (40,0%). Однак, опитування показало, що 40,0% греків, 40,0% молдован, 38,5% євреїв, 28,6% німців взагалі не знають рідної мови. Все ж вивчати та краще знати власну мову, щоб бути інтегрованим в свою етнокультуру хочуть всі етноси, а саме: чехи (100%), кримські татари (96,8%), євреї (91,7%), вірмени (90%), болгари (84,6%), караїми (80%), німці (76,2%), греки та молдовани (60%), як не дивно росіяни (70,8%), українці (65,8%).

Неоднозначність етномовної ситуації посилюється нерівномірністю використання мов у процесі сімейного спілкування. Більшість респондентів (68,7%) віддають перевагу російській мові, 19,8% спілкуються українською, 33,0% і російською і українською залежно від обставин, і лише 0,2% іншою мовою.

Формування саме такої вибірки зумовлене необхідністю відстеження та порівняння зміни ставлення до мови як української, так і мови тієї етнічної спільноти, з якою вони себе співвідносять.

На питання, чи спілкуєтеся Ви українською мовою з родичами, друзями, в межах ВНЗ, здебільшого відповідають: «Не спілкуємося, бо в молодіжному середовищі ніхто не розмовляє нею», оскільки всі предмети викладаються українською мовою. Однак передачі по телебаченню переглядають як українською мовою, так і російською мовою. На питання «Ви вивчаєте українську літературну мову для того, щоб: спілкуватися нею у повсякденному житті; бути справжнім громадянином України; навчатися у вищому навчальному закладі; стати успішним у майбутній професійній діяльності» здебільшого відповідають: «Навчатися у вищому навчальному закладі; стати успішним у майбутній професійній діяльності».

Звісно, на території будь-якої держави, й України зокрема, необхідне знання в першу чергу державної мови, завдяки чому люди різних етнічних спільнот можуть порозумітися. Однак, українською мовою у сімейному колі спілкуються лише 21,9% українців, 18,8% болгар, 10,0% вірмен, 9,1% чехів, 6,0% росіян. Позитивним є те, що такі етнічні спільноти, як росіяни (94,0%), вірмени (90,0%), кримські татари (26,5%), українці (21,9%), болгари (12,5%) обирають рідну мову в якості родинного спілкування.

На питання „Якою мовою Ви переважно розмовляєте на роботі, в транспорті, на вулиці?" відповіді респондентів розподілилися так: віддають перевагу російській мові кримські татари (91,2%), чехи (90,9%), росіяни (88,0%), болгари (78,6%), українці (78,1%); українській мові – українці (21,9%), німці (16,0%), болгари (14,3%), росіяни (12,0%), вірмени (10,0%), чехи (9,1%), кримські татари (5,9%).

І все ж, не дивлячись на те, що переважна більшість населення регіону є російськомовним, 10,0% вірмен, 7,1% болгар, 2,9% кримських татар надають перевагу спілкуванню на роботі, в транспорті, на вулиці рідною мовою.

Досить контрастно на цьому фоні виглядає мовна самоідентифікація молоді: 68,7% опитаних молодих людей вважають рідною російську мову, 29,2% – українську. Це зумовило мовний перерозподіл і в сімейному спілкуванні: 67,9% молодих людей спілкуються в основному російською мовою, 27,3% – російською і українською, і лише 40,0% віддають перевагу українській мові.

З віком відсоток тих, хто в сім'ї спілкується українською мовою, дещо зростає, але не набагато. Рівень освіти опитаних практично не посилює позицій української мови під час спілкування. 73,2% респондентів з вищою освітою віддають перевагу російській мові, 25,1% – спілкуються як українською так і російською мовами.

Комунікант, спілкуючись з представниками інших етносів, має бути обізнаний з їхньою культурою. «Оволодіння основами культури тієї лінгвокультурної спільноти, з представниками якої ведеться спілкування, - зауважує Д.Б.Гудков, – є необхідною і обов'язковою умовою успішності такого спілкування» [2, с. 17]. При цьому такі знання закріплюються в семантиці мовних одиниць, системі

цінностей і норм культури, продукують правила вербальної і невербальної поведінки мовця.

Відповідно, в людському суспільстві крім комунікативної, мова виконує й функцію відображення дійсності, формування категорій мислення і свідомості. За висловленням Е. Сміта, національна ідентичність залишається природною формою сучасної культурної спільноти. Л. Виготський доводить, що завдяки культурним знакам (зокрема знакам конкретної мови) людина формує свій внутрішній світ, основними одиницями якого стають значення, певні узагальнення та когнітивні елементи свідомості, і емоційні компоненти [1]. Саме вони відіграють провідну роль при утворенні міжфункціональних зв'язків між мисленням і мовленням, між мовленням і самосвідомістю особистості.

Т.М. Ніколаєва серед трьох видів стереотипів у мовленнєвій поведінці людини крім мовного і комунікативного виділяє ментальний стереотип, що розуміється як певні настанови і звичні реакції, поміщені в мовну або немовну форму індивіда [7, с. 113]. Якщо такі стереотипи домінують, у певних ситуаціях вони характеризують усю лінгвокультурну спільноту. Так, для кожної культури усталилися певні ключові поняття, виражені словесно, як, наприклад, для українців, росіян, караїмів – гостинність, для німців – порядок, точність. Для визнання тієї чи іншої лексеми концептом, ключовим поняттям певної культури, потрібно, щоб воно стало загальновживаним, частотним, увійшло до складу фразеологізмів, прислів'їв, приказок і под.

Отже, культура живе і розвивається в мовній оболонці, а мова є важливою складовою культури та умовою існування, фактором формування культурного коду певної етнічної спільноти.

Серед інститутів, які виховують в дусі народних (національних) традицій чільне місце (37,6%) займає родина, 28,5% - національні товариства, 13,6% - засоби масової інформації. Школи та навчальні заклади вихованню приділяють не належну увагу (відповідно 5,4% та 6,3%).

Але серед респондентів неоднозначна думка щодо ролі соціальних інститутів у вихованні. Так віддають перевагу родинному вихованню вірмени (100%), молдовани (60,0%), болгари (50,0%). німці (86,3%), євреї (83,3%), караїми (60,0%) – національно-культурним товариствам. Українці вважають, що в цьому дусі виховують, в основному, школи (12,8%) та навчальні заклади (13,9%).

На території Запорізької області функціонують 60 національно-культурних товариств, з них 11 обласних, 37 міських та 12 районних.

Все ж далеко не всі знають про їх діяльність. Серед них 41,7% росіян, 30,0% вірмен, 25,0% греків. Це переважно жителі сільської місцевості.

Отже, в результаті проведених досліджень, можемо зробити такі висновки: завдання всіх рівнів сучасної освіти полягає в активізації мовної домінанти. Маємо докласти зусиль утримати мовну освіту на належному рівні. Потрібні ефективні програми творчого, методологічного забезпечення мовної освіти. Зрештою, суспільство майбутнього буде суспільством знань, у тому числі – мовних. Є надія, що соціолінгвістика вступає в нову еру свого розвитку, тепер ми чекаємо спільних результатів дослідження лінгвістики, соціології та антропології.

1. Выготский Л.С. Психология развития человека / Л.С. Выготский. – М.: Изд-во Смысл, 2005. – 1136 с.
2. Гудков Д. Б. Теория и практика межкультурной коммуникации. – М.: ИТДГК «Гнозис», 2003. — 288 с.
3. Гумбольдт В. Язык и философия культуры / В. Гумбольдт // Сер. Языковеды мира. – М.: Прогресс, 1985. – 448 с.
4. Драгоманов М. П. Доповідь Михайла Драгоманова на літературному конгресі в Парижі (1878) // Українська мова, 2002. – №1. – С. 78-101.
5. Макеев С.А. Социальные идентификации идентичности / С.А.Макеев, С.Н. Оксамитная, Е.В.Швачко. – Киев: Институт социологии НАН Украины, 1996. – 185 с.
6. Маслова В.А. Текст и отраженная в нем культура народа / В.А. Маслова // Язык и культура. – К.: Полиавт, 1992. – С. 82.
7. Николаева Т.М. Речевые, коммуникативные и ментальные стереотипы: социолингвистическая дистрибуция // Язык как средство трансляции культуры. – М.: Наука, 2000. – С. 112-131.
8. Швейцер А.Д. Современная социолингвистика. Теория, проблемы, методы / А.Д. Швейцерю. – М.: Наука, 1977. –135 с.

Михайло Семікін

УДК 378.013.73(477) - 043.86

Культуротвірна місія української вищої школи в контекстах постнекласичних інтенцій сучасної філософії освіти

Досліджуються світоглядно-методологічні чинники розбудови сучасного культурно-освітнього простору України в контексті потреби «філософізації» сучасної освіти. Аналізуються проблеми процесу гармонізації українського культурно-освітянського простору шляхом філософського осягнення «смислів» самого знання і виходу за межі однієї пріоритетної моделі освіти.

Обґрунтовується концептуальна значимість стратегії розгортання цілісного культурно-освітнього простору в світлі впливів постнекласичної інтенції філософії освіти як засобу гармонізації освітянського процесу та обумови всебічного розвитку особистості українського громадянина – носія культури різноманітних типів поведінки та видів діяльності.

Ключові слова: *українська вища школа, культурно-освітній простір України, філософія освіти, гармонізації процесу творення і трансляції знань.*

Investigated philosophically methodological factors of modern cultural and educational space of Ukraine in the context of the need for philosophical comprehension strategies of modern education. Analysis of methods of harmonization Ukrainian cultural and educational space by philosophical comprehension of "meanings" of the knowledge and going beyond one priority model of education.

Substantiates the importance of the conceptual deployment strategy holistic cultural and educational space in the light of the effects of postnonclassical intention philosophy of education as a means of harmonizing the educational process and the full development of the personality of a Ukrainian citizen - media culture of different types of behavior and activities.

Key words: *Ukrainian high school, cultural and educational space of Ukraine, philosophy of education, the harmonization process of creation and knowledge translation.*

Аналіз проблем гармонізації українського освітнього простору в контекстах філософії культури висвітлює низку істотних об’єктивних і суб’єктивних чинників освітянських процесів, до яких належать глибинні зміни в суспільно-політичному та економічному устрої, переорієнтація суспільства на нові типи соціальних і економічних відносин, тенденції глобалізації та антиглобалістські спрямування. На тлі суспільно-культурних змін все чіткіше відчувається та усвідомлюється певна криза колишньої моделі освіти і певною мірою продуковане нею неоднозначне ставлення до спроб її реформування, до входження України в Болонський процес та пов'язаних із цим надій і побоювань. Зазначені процеси супроводжуються численними та різноманітними інноваціями у сфері освітньої теорії і практики, породжуючи тим самим необхідність аналізу й зіставлення різних і часто протилежних за своїм глибинним філософським підґрунтям методологічних установок, що використовуються при вирішенні проблем і завдань сучасної освіти, виказуючи на надзвичайно вагому залежність педагогічної науки від якісного стану і світоглядного наповнення сучасних гуманітарних знань у цілому. Значною мірою саме сьогоденний філософсько-освітянський дискурс висвітлює адекватність або неадекватність методологічного та світоглядного обґрунтування гуманітарних потреб суспільства й засвідчує ступінь рівноцінності реагування науки на цивілізаційні і культурні виклики сучасності [7, с. 53], виконуючи місію культуротвірного чинника сучасної цивілізації і постаючи вкрай важливою площиною філософських переоцінок сучасних «параметрів» і стану розвитку суспільства.

Аналіз сьогоденних чинників сутнісних впливів на формування нового образу людини, її соціокультурного середовища в працях таких дослідників, як В. Андрущенко, В. Бех, Л. Горбунова, В. Кремень, М. Култаєва, В. Лутай, І. Предборська, Т. Троїцька та багатьох інших, засвідчує

вагомість ролі філософії освіти як методології пізнання й формування соціокультурної реальності, що належить до пріоритетних напрямів розвитку гуманітарної науки, надає нам змогу детальніше окреслити кризові ознаки освіти, яка дотепер мала за найважливішу функцію – забезпечення відтворення суспільства за допомогою трансляції досвіду та знань, цінностей і норм культури від покоління до покоління таким переліком характерних рис відчуження сучасної освітньої системи від інтересів людини:

– сучасна система освіти формує світогляд, який не повністю відповідає вимогам часу;

– система освіти не сприяє оптимальному поєднанню компонентів різних систем цінностей і педагогічних норм;

– система освіти продукує безліч різних моделей (проектів) власного розвитку, у межах яких не знаходять розв'язання багато суперечливих тенденцій, що значно ускладнює пошук шляхів розв’язання проблем освіти;

– система освіти недостатньо сприяє створенню належних умов для всебічного розвитку людини й суспільства, що найбільше виявляється в неналежному втіленні гуманістичних парадигм, орієнтованих на значні імплементації до освітянського процесу культурних чинників розвитку особистості;

- система освіти тяжіє до надмірного ускладнення і неспроможна подолати стагнаційне явище власної заформалізованості й чинить відчутний опір іншим формам освіти, чим применшує їхню реальну значущість і перспективність;

- система освіти «породжує» світоглядно-ціннісні протиріччя, що переносяться на функціонально більш значущі освітянські площини рівня «вчитель – учень», унаслідок чого порушуються нормальні суб’єкт-суб’єктні відносини тощо [9, с. 11].

Саме тому дедалі очевиднішою стає потреба віднайдення самоусвідомлюваних смислів освітянського процесу засобами філософії освіти і продовження тяглості ланцюжка знання, що твориться та транслюється у процесі навчання через синтез її епістемологічних, гносеологічних і праксеологічних функцій від «інформації», «повідомлень» і «розуміння» тих чи інших його «закономірностей» до осягнення «смислів» самого знання – як чинника формування особистості нового рівня, зважаючи на надзвичайну диференціацію сучасного наукового знання, на втрату ним цілісності, спеціалізацію та відсутність демаркації між знанням науковим і ненауковим.

Виходячи зі вказаних вище обставин, дослідники переважно одностайні в тому, що аналізу методологічних особливостей тієї чи тієї педагогічної галузі сьогодні має передувати концептуальний підхід до визначення того типу культури й цивілізації, які освіта збирається відтворювати в майбутньому і на які будуть орієнтуватися всі її підрозділи, однак незмінним складником людиномірного концепту залишається те, що освіта повинна орієнтуватися на характеристики особистості, готової до самозміни [2, с. 70].

Разом із тим, сьогодні, як зазначає більшість дослідників, концептуалізації освітнього і загальнокультурного вимірів суспільства знань, амбівалентні тенденції розвитку культури та суспільства, що виявилися в останні десятиліття, потребують узгодження напрямів модернізації освіти як у глобальному, так і в локальному вимірах. Тому й теоретичні напрацювання і розвідки в цій проблемній площині в останні роки характеризуються посиленою інтенсивністю, а серед праць вітчизняних дослідників у яких модернізація освіти розглядається саме з урахуванням необхідності філософського конституювання суспільства знань, слід відзначити роботи В. Андрущенка, В. Кременя, С. Клепка, І. Михальченка, С. Пролеєва та ін.

Спроби віднайти шляхи гармонізації та синтезу різноманітних підходів і орієнтацій освіти, керуючись прагматичними міркуваннями, без поглибленого пошуку та аналізу для їх об'єднання метаоснов філософсько-методологічного рівня, можуть лише призвести, а нерідко і призводять або до еклектики, або до протиставлення одних орієнтацій іншим як правильних, найбільш ефективних і перспективних. При цьому типології освітніх орієнтацій часто будуються на різних і не пов'язаних одна з одною засадах, що не дозволяє, наприклад, впевнено й обґрунтовано говорити навіть про приблизну кількість реально існуючих «освітніх парадигм» у сучасній теорії і практиці вітчизняної та світової освіти. Не випадково, що в пошуках метазасад, а також найбільш загальних і, одночасно, системотвірних установок все більше вчених

звертаються до культурооріентованих підходів побудови теорії і практики освіти.

Чимало науковців сьогодні наголошують на слушності та доцільності розгляду впливів теоретичного конструкту суспільства знань на саморозуміння сучасної освіти, на тенденції її розвитку та на її людинотворчий потенціал [5]. Однак, не слід втрачати з поля зору ту обставину, що хоча більшість дослідників вбачає в розгортаннях культури і субкультур інформаційного суспільства об'єктивних процесів переходу до ноосферної цивілізації, відносячи до ознак культурного виміру інформаційного суспільства антропізацію, гуманізацію та етизацію всіх складових буття людини і підкреслюючи переважно культурологічні концептуалізації феномену різкого зростання економічної і соціокультурної значущості знання з гіпотезою щодо посилення його теоретичного рівня та гуманістичної спрямованості, це ще не означає, що вказані тенденції сьогодні є домінуючими. Навпаки, дослідження засвідчують, що вони «постійно гальмуються опором прагматичних, ринково зумовлених чинників, зазнають на собі могутній вплив споживацьких стереотипів і гедоністичних настроїв, їх наявність дедалі більше виступає виразніше, а кількість їх прихильників постійно зростає» [3, с. 32-33].

У вказаному контексті не можна обійти увагою той факт, що нині, особливо в західній філософській думці, посилилась тенденція критичного ставлення до тих реалій, які виникають унаслідок конструювання нової соціальної і культурної реальності на основі знання. Контури цієї реальності, що вимальовуються на тлі інформаційного суспільства і обіцяють відкриття нових перспектив для освіченого людства, яке вже навчилося виробляти надмірний обсяг наукового знання та використовувати його інструментально, екзистенційно та функціонально. Разом із тим, дослідники зазначають, що «... прискорення трансляції знань у глобальних комунікаційних мережах, їх відносне автономне існування у ланцюгу «інформація – повідомлення – розуміння» здатне створювати ситуації дезорієнтації, соціального і культурного збентеження» [8, с. 30]. Беручи до уваги той факт, що та чи інша ідея, зокрема положення про світоглядно-ціннісне навантаження науки й практики, втілюється в дійсність на всіх рівнях професійної підготовки педагога, слід зазначити, що вона стає основою системних складових педагогічної освіти, тобто через методологічну, предметно-наукову, методичну та практичну підготовку майбутній педагог мусить засвоїти й виробити вміння застосовувати головні максими людиномірності і культуровідповідності педагогічного знання, як засадничий принцип гармонізації сучасного українського освітянського простору.

На думку авторів дослідження «Філософія: Світ людини», світогляд характеризується не лише як система поглядів людини на світ і її місце в ньому, а й як спосіб духовно-практичного відношення людини до світу. Це означає, що історично в онто- й філогенезі світогляд передує філософії, в тому числі філософії науки і філософії освіти. Філософія освіти у своєму становленні, як специфічної і особливої форми суспільної свідомості стає формою теоретичної самосвідомості, вирішенням тих світоглядних проблем, які породжені суспільною практикою, характеризуючись синтезом свідомості, самосвідомості й цілепокладання [8, с. 368-369]. Слід також зауважити, що ситуація з культуровідповідністю освітянського простору сьогодні ускладнюється тією обставиною, що ледь не всі наукові принципи, втілювані досі у педагогічній практиці творення і трансляції знань значною мірою були спробою перенесення неорганічно-технічних моделей світу в царину органічного життя, зокрема в царину людської свідомості та відносин з іншими людьми. На думку багатьох дослідників, саме техноморфізм став суттєвою причиною кризи модерної моделі світу, оскільки розуміння у поняттях техніки таких явищ як історія, суспільні стосунки та особистісне буття людини породжувало почасти або ж утопічні ілюзії, або ж песимізм як своєрідний розпач перед нездійсненністю визначених суспільних та моральних ідеалів. Як слушно зауважує Ж.-Ф.Ліотар, постмодерне знання втрачає сакральність, бо «старий принцип, за яким здобування знання було нерозривно пов'язане з формуванням духа та особистості, зазнає дедалі більшого занепаду. Знання виробляється і буде вироблятися на продаж, воно споживається і буде споживатися у новому виробництві, принаймні для того, щоб бути предметом обміну. Воно перестає бути своєю власною метою» [6, 23-24].

Тому дуже слушною видається думка М. Булатова про те, що наука повинна розвиватися не сама по собі і для самої себе, а відповідати на потреби людей, оскільки «…як і будь-яка інша, сфера наукової діяльності, виникаючи для задоволення духовних та фізичних потреб, скоро набуває самостійності, пориває з ними і котиться, як снігова кулька з гори, яка сама собою збільшується і яку неможливо зупинити, а рух її – все більше віддалення від людини. Виникає завдання повернути цю грудку за траєкторією й змістом до неї, а вчених навчити бути відповідальними, не лише розумними, а й моральними» [8, с. 29]. Врешті, зазначена обставина вказує на вагомість таких вимірів для культурно-освітнього простору і нагальну потребу врахування у рамках вже постнекласичної раціональності співвіднесенності знань про об'єкт не тільки із засобами, а й із ціннісно-цільовими структурами діяльності.

Власне, синергетичний підхід і розкриває методи, які слід застосовувати в дослідженнях відкритих нелінійних систем, до яких належить освіта, її методологія пізнання й формування соціокультурної реальності як певною мірою опосередковані культуротвірні чинники сучасної цивілізації. Сучасна освіта має залучати до розвитку людини весь арсенал способів, засобів, прийомів збагачення молоді життєвим досвідом, його ціннісно-смисловими компонентами. На думку В. Беха, ґенезу особистості варто розглядати як «…власне локалізований у структурі людини Семантичний Всесвіт. Смислогенез є механізмом її формування й залучення до структури універсуму. Кінцевим продуктом його дії є смислова сфера особистості, що за умов досягнення нею певного рівня розвитку стає достатньою для життєспроможності й життєдайності людини. Системно оцінити стан цього механізму можна на основі продукту його функціонування – світогляду особистості, що як ціннісно-ментальна структура утримує в собі картину світу (онтологічний аспект), систему цінностей (аксіологічний аспект), погляд на людину (антропологічний аспект) і стратегію поведінки, що забезпечують виховання людини й самовідтворення громадянського суспільства (праксіологічний аспект)» [1, с. 17].

Таким чином, мова йде про доповнення педагогічного знання філософською антропологією, яка прагне сьогодні не тільки ствердити безмежність самотворчої здатності людини, а й з'ясувати межі цієї здатності, пов'язані не лише з неозорістю самостверджувальних можливостей людського «Я», а й з численними обмеженнями, котрі накладаються на нього хоча б існуванням безлічі інших «Я», їхнім розмаїттям, багатоголоссям, поліфонійністю. Звісно, сама множинність підходів не убезпечує від розгортання істотно різних і при цьому односторонніх парадигм освіти, які не враховують необхідності забезпечувати системну цілісність в процесі культурного становлення людини. Разом із тим, існуюча поліпарадигмальность сучасної освітньої практики, множинність теорій і дисциплінарних матриць, на які вона спирається – один із конкретних виявів синергетичної багатолінійного процесів функціонування та розвитку складних антропосоціокультурних систем. При всіх відмінностях не тільки в назвах, але, що особливо важливо, в трактуванні змісту освіти, ці підходи та пропоновані парадигмальні моделі об'єднує спільне розуміння того, що орієнтація освітньої теорії і практики саме на культуру, забезпечення повороту в ціннісних, функціонально-цільових, засобово-технологічних пріоритетах освіти на відтворення і розвиток культури є магістральним напрямком його подальшої еволюції, яке необхідно методологічно й теоретично обґрунтовувати і практично підтримувати. Відтак, основний вектор вказаних змін можна позначити як перехід від методологічного обслуговування процесів вирішення теоретичних і практичних завдань у рамках окремих парадигмальних підходів до побудови загальної онтології і метатеорії освіти.

Оскільки сьогодні виникає необхідність розглядати освітні системи і моделі не лише як споріднені, різні або протиставлювані одна одній, а й як різні ступені розвитку загальної сфери освіти, аналізованого як культурного феномена, лише системне дослідження освіти в контексті філософії культури дає можливість розглядати його як загальний феномен і одну з найважливіших сторін культури в цілому і одночасно як особливу сферу людської діяльності, пов'язану з процесами трансляції та відтворення культури, що знаходиться в певних складних відносинах і взаємодіях з природою, суспільством і людиною. Лише вказана широта охоплення проблеми

дозволяє здійснити системно-діяльнісний і комплексний аналіз сучасних орієнтацій і моделей освіти та вийти за межі пошуків однієї пріоритетної моделі освіти, відкриває можливість дослідження і побудови єдиних метаоснов для визначення дійсного місця й ролі різних і протилежних за своєю фундаментальною спрямованістю освітніх парадигм, шляхів їх гармонізації та інтеграції у складі єдиного освітнього простору. Так само, як сьогодні дедалі більше прихильників знаходить теорія множинних форм існування світового суспільства, можна говорити також про плюралізацію профілів суспільства знань, яка в різних соціокультурних контекстах та різних рівнях соціально-економічного розвитку також по-різному реалізує свій амбівалентний евристичний потенціал [5, с. 236].

Пропонована вище реконструкція та визначення змісту узагальнюючої філософсько-освітньої точки зору дозволяє виявити тісний зв'язок і в той же час самостійний статус таких нормативних орієнтирів, як «зразок», «модель», «цінності» у складі культурно-орієнтовних засад різних освітніх парадигм, всіх істотних їх елементів, у першу чергу, складових дисциплінарних матриць (що охоплюють основоположні і часто неусвідомлювані цінності, онтологічні конструкти, епістемологічні подання).

Такою сполучною ланкою, здатною об’єднати освітній простір зі світом праці, і є людина, яка вже сформована системою освіти, але яку сьогодні водночас руйнує та відтворює суспільство знань, разом з тим дозволяючи подолати обмежені можливості технологій, що ґрунтуються на знаннях, оскільки лише сама людина, усвідомлення нею нових можливостей та перспектив здатні й повинні сьогодні задавати напрям у пошуках адекватних стратегій оновлення змісту освіти. Усе це потрібно, щоб розвиток суспільства знань відбувався не в напрямі відчуження людини, а зі збереженням потенційно закладеної в ньому гуманістичної спрямованості. Лише за вказаної умови ми можемо вкладати у дефініцію знання як визнаного та верифікованого результату пізнання, що вказує на його внутрішній зв'язок з розумінням, з домінуючими уявленнями про критерії знання і незнання, з картиною світу, в рамках якої утворюється специфічна епістемна культура. Саме тому дослідники слушно говорять про «плюралізм культур знання», розглядаючи їх як відповідні «практики, механізми та принципи соціально організованої пізнавальної діяльності», а знання визначаючи як «культуру в горизонті соціального» [9, с. 74], оскільки традиційні цінності й норми протистоять цінностям та нормам суспільства, що модернізується, а тим більше цінностям і нормам інформаційного суспільства, де знання стають провідною цінністю й капіталом» [7, с. 31–32]. Зважаючи, на це, можемо стверджувати: сьогодні виникла необхідність осмислити філософсько-освітню думку щодо гуманітарної місії філософії освіти, що потверджує самоцінність соціально-історичних, національно-культурних і цивілізаційних форм життєустрою та життєдіяльності, у межах яких відбувається первинне входження до соціокультурного середовища й реалізується через формування в людини відповідального ставлення до історії, до національної культури, до цивілізаційних надбань, як місія повернення до загальнокультурних цінностей і смислів, що мають бути іманентними й соціальним процесам загалом, і процесами розвитку освіти зокрема, і реалізовуватися в самому процесі життєдіяльності індивідів [4, с.27].

Іншими словами, необхідність і неминучість поетапного проведення отримуваного знання через низку рівнів самоусвідомлення їх індивідом, на нашу думку, може суттєво збалансувати розбалансовані поки-що складові культурно-освітнього простору, тим самим стати чинником його гармонізації. Зрозуміло, що у вказаній стратегії ми маємо виходити з того факту, що суспільство знань – це передусім активне і динамічне суспільство, яке для свого існування потребує постійного нарощування темпів інновацій.

На нашу думку, саме такий синтезуючий підхід дає можливість розглядати сьогоденну вітчизняну освіту в її різних проявах як феномен культури, що має складну будову, в якому соціально-організована та індивідуальна виконавська або творча діяльність взаємопов'язані, але змістовно істотно різняться одна від одної. Розвиток цих взаємин і зв'язків характеризує при цьому різні рівні зрілості як громадської освітньої практики, так і можливостей прояву та особистісної самореалізації самих її суб'єктів, причому надзвичайно важливим є такий методологічний підхід, за якого неповне знання певних аспектів проблеми виконує й позитивну спонукально-орієнтуючу функцію, оскільки лише

усвідомлення незнання поглиблює уявлення про природу та антропологічне підґрунтя знання. Саме тому процес гармонізації українського культурно-освітянського простору на мові філософсько-освітянського дискурсу сьогодні означає відповідальність вітчизняної філософії освіти за розуміння та осягнення глибинних «смислів» самого знання, а її філософсько-методологічних конструктів – вимогам культурного становлення та розвитку людини – і як виконавця, і як носія культури різноманітних видів поведінки та діяльності, і як суб'єкта, здатного самостійно оволодівати новими культурними нормами та цінностями, засобами й способами, і як самостійного творця й користувача культури власного знання.

1. Бех В.П. Смислогенез як механізм енергоінформаційного формування особистості у дискурсі традицій громадянського суспільства / В.П. Бех, І.Є. Колеснікова // Нова парадигма. – 2007. – № 63.– С. 8–18.
2. Клепко С.В. Філософія освіти в європейському контексті / С.В. Клепко. – Полтава: ПОІППО, 2006. – С. 328.
3. Кремень В. Освіта в контексті сучасних соціокультурних змін / Василь Кремень // Філософія освіти. – 2008. – №1-2. – С. 15-21.
4. Кримський С.Б. Запити філософських смислів / С. Кримський – Київ: Вид. Парапан, 2003. – 240 с.
5. Култаєва М.Д. Амбівалентність евристичного потенціалу конструкту «суспільство знань»: резерви і перспективи оновлення змісту сучасної освіти / Філософія і методологія розвитку вищої освіти України в контексті євроінтеграційних процесів: / [авт. кол.: В. Андрущенко (керівник), М. Бойченко, Л. Горбунова, В. Лутай, та ін.] – К.: Педагогічна думка, 2011. – 320 с.
6. Лиотар Ж.-Ф. Состояние постмодерна / Жан-Франсуа Лиотар; пер. с фр. Н.А. Шматко – М.: Ин-т зксперимент. социологии. СПб.: Алетейя, 1998. – 160с.
7. Огурцов А.П. Образы образования. Западная философия образования. XX век / А.П. Огурцов, В.В. Платонов. – С.Пб.: РХГИ, 2004. – 520 с.
8. Філософія: Світ людини. Курс лекцій: навч. посіб. / В.Г. Табачковський, М.О. Булатова, Н.В. Хакімов та ін. – К.:Либідь, 2003. – 432 с.
9. Філософія і методологія розвитку вищої освіти України в контексті євроінтеграційних процесів: / [авт. кол.: В. Андрущенко (керівник), М. Бойченко, Л. Горбунова, В. Лутай, та ін.]. – К.: Педагогічна думка, 2011. – 320 с.

Олександр Ситник

УДК 340. 116: 37

Перспективи розвитку дослідницьких центрів в українських університетах у контексті Закону «Провищуосвіту» 2014 року

У статті зроблено спробу окреслити окремі перспективні напрямкинаукових досліджень у вищих навчальних закладах у світлі Закону «Про вищу освіту» 2014 року. Особлива увага надана розвитку дослідницьких центрів в українських університетах у контексті даного Закону. Створення регіональних дослідницьких центрів при університетах може бути досягнено насамперед завдяки формуванню відповідної матеріальної та фінансової бази, а також – міждисциплінарному характеру розвитку наукових досліджень, дотриманню сучасних вимог публікації у міжнародних рецензованих і реферованих виданнях, створенню належних разових спеціалізованих вчених рад для захисту дисертацій тощо.

Ключові слова: *університет, дослідницький центр, навчальний заклад, українська освіта, професорсько-викладацький склад.*

This article attempts to outline some promising areas of research in higher education in the light of the Law "On Higher Education" 2014. Particular attention is paid to the development of research centers in Ukrainian universities in the context of this Law.Establishment of regional research centers at universities can be achieved primarily through the formation of appropriate material and financial base, and complex of scientific research, compliance requirements of modern publications in international peer-reviewed and refereed publications, creation of appropriate single academic councils for defense of dissertations and more.

Key words: *university, research center, school, Ukrainian education faculty.*

Вітаючи всю українську освітянську та наукову спільноту з підписанням президентом України Закону «Про вищу освіту», міністр освіти та науки України

С. Квіт відзначив, що в зв'язку з цією подією українська вища освіта подолала пострадянські рецидиви й виявилася в іншій реальності [1]. Цілком очевидно,малася на увазі нова реальність вже не формального «Оболонського» (від так званої іронічної форми назви Болонської системи в українських вишах), а цілком реального входження української освіти та науки в західноєвропейську цивілізовану світову систему координат.

І. Лосєв висловив думку, що умови праці професорсько-викладацького складу в Україні є такими, котрі західні вчені та викладачі сприйматимуть як надексплуатацію інтелектуальної праці, бо ніхто там не має 900 годин річного аудиторного навантаження, як українці, що працюють утричі-вчетверо більше, ніж їхні польські чи австрійські колеги, за значно меншу зарплату.

В сучасних умовах про якісне обговорення наукових проблем, про школу мислення взагалі за обставин, коли викладач перетворюється на рахівника-реєстратора виступів і балів не може йти і мови. Нині за граничного навантаження професорів і доцентів наука у вищій школі, за висловом того ж І. Лосєва, – це харкання кров'ю, коли у вільний від занять час викладач має фактично виконувати другу й додаткову роботу. Коли дослідник хоче опублікувати статтю в науковому виданні, то має за це платити гроші з власної кишені, що аж ніяк не надихає, враховуючи відносно мізерну зарплату. Українська професура й доцентура не можуть навіть мріяти про те, що в Європі є нормою: про творчі відпустки, про поїздки на конференції до інших університетів у своїй країні й за кордоном (ніхто в Україні цього не забороняє, проте тільки власним коштом), про якісь форми підвищення кваліфікації тощо. У той час, як навіть у неєвропейських державах виші компенсують викладачам витрати на придбання фахової літератури, інтернет тощо. То чи варто дивуватися «блискучій» відсутності наших університетів у європейських і світових топ-списках? [2]. Отже, лише принципова зміна відношення держави до українських вчених в напрямку належного забезпечення гідних умов для наукової роботи може сприяти піднесенню наших університетів до рівня європейських і світових. І саме такий орієнтир має новий Закон «Про вищу освіту».

Зокрема, Закон «Про вищу освіту» 2014року, середі ншого, передбачає розвиток дослідницьких центрів в українських університетах. Так, відповідно до закону, університетам дозволяється створювати мережі регіональних дослідницьких університетів. У статті 30 – «Дослідницький університет», йдеться: «Національному вищому навчальному закладу, що забезпечує проривний розвиток держави в певних галузях знань за моделлю поєднання освіти, науки та інновацій, сприяє її інтеграції у світовий освітньо-науковий простір, має визнані наукові здобутки, може надаватися статус дослідницького університету [3]. Необхідно наголосити, що нині абсолютна більшість навіть національних університетів в Україні не має відповідного науково-дослідницького забезпечення. Однак, його формування є безальтернативним. І в наших інтересах – якомога швидше, а головне – якісніше.

У даному Закон зазначено, що статус дослідницького університету надається Кабінетом Міністрів України на конкурсних засадах вищому навчальному закладу строком на сім років відповідно до затвердженого Кабінетом Міністрів України Положення про дослідницький університет та критеріїв, що включають показники, приведені до кількості науково-педагогічних і наукових працівників вищого навчального закладу.

Надання вищому навчальному закладу статусу дослідницького здійснюється за поданням Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти у разі відповідності критеріям, встановленим Кабінетом Міністрів України. Встановлення відповідності діяльності дослідницького вищого навчального закладу визначеним критеріям для підтвердження чи позбавлення його такого статусу здійснюється раз на сім років Національним агентством із забезпечення якості вищої освіти.

Критерії, за якими надається статус дослідницького університету, базуються на таких засадах:

1) розгалужена інфраструктура та матеріально-технічна база, що забезпечують провадження науково-освітньої діяльності на світовому рівні, зокрема визнані наукові школи, центри, лабораторії тощо;

2) міждисциплінарність освіти і науки, потужна фундаментальна складова наукових досліджень, якість яких підтверджена, зокрема, публікаціями у вітчизняних і міжнародних рецензованих фахових виданнях;

3) забезпечення високоякісної фахової підготовки докторів наук та здатність впроваджувати і комерціалізувати наукові результати, якість системи підготовки та підвищення кваліфікації наукових кадрів у вищому навчальному закладі;

4) рівень інтеграції у світовий освітньо-науковий простір, зокрема кількість міжнародних проектів, створених об'єктів права інтелектуальної власності, спільних з підприємствами та іноземними вищими навчальними закладами наукових проектів, грантів тощо;

5) місце в національному, галузевих та/або міжнародних рейтингах вищих навчальних закладів;

6) кількість публікацій за показниками визнаних міжнародних наукометричних баз та у міжнародних реферованих виданнях.

5. Дослідницький університет має право:

1) використовувати у своєму найменуванні слово «дослідницький»;

2) отримувати базове фінансування за окремою бюджетною програмою Державного бюджету України на провадження наукової діяльності в обсязі не менш як 25 відсотків коштів, що передбачаються на його утримання, для проведення наукових досліджень, підтримки та розвитку їх матеріально-технічної бази;

3) на конкурсних засадах формувати тематику фундаментальних та прикладних наукових досліджень, науково-технічних розробок і самостійно затверджувати річний тематичний план;

4) формувати на своїй базі інноваційні структури різних типів (наукові та технологічні парки, бізнес-інкубатори, малі підприємства тощо) на засадах поєднання інтересів високотехнологічних компаній, науки, освіти, бізнесу та держави з метою виконання і впровадження інноваційних проектів;

5) приймати остаточне рішення щодо присвоєння вчених звань;

6) самостійно утворювати разові спеціалізовані вчені ради для захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора філософії за участю не менше п'яти осіб з відповідним ступенем, двоє з яких працюють в іншому вищому навчальному закладі (науковій установі) [3]. Особливо слід підкреслити значення міждисциплінарності освіти та науки. Адже саме вона здатна забезпечувати комплексність, ґрунтовність і фундаментальність наукових досліджень. І найбільш перспективними в цьому плані можуть бути дослідницькі центри при університетах. Серед суттєвих показників якості їх роботи мають стати: публікації у вітчизняних і міжнародних рецензованих фахових виданнях; кількість публікацій за показниками визнаних міжнародних наукометричних баз й у міжнародних реферованих виданнях; разові спеціалізовані вчені ради для захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора філософії та доктора наук із залученням фахівців саме із тієї тематики, котрої стосується тема певної дисертації.

При цьому, на думку *першого заступника Міністра освіти та науки* І. *Совсун, одним із* пріоритетних завдань стає боротьба з плагіатом. Вона має увійти до засобів внутрішнього моніторингу якості навчання. Законопроект передбачає публікацію онлайн усіх наукових дисертацій здобувачів, що стане ефективною протидією не надто порядним і добросовісним науковцям, котрі часто не лише викладають, а й посідають різноманітні владні посади [4].

Зазначена у статті 32 «Принципи діяльності, основні права та обов'язки вищого навчального закладу» теза, стосовно засад діяльності вищого навчального закладу, серед іншого, передбачає:активну видавничу діяльність, насамперед, щодо видання підручників, навчальних посібників і наукових праць на власній поліграфічній базі [3]. Така обставина не лише зможе полегшити наукову діяльність вченим, але й – піднести рівень університету з його дослідницькими центрами.

І нарешті щодо структурних підрозділів. Відповідно нового Закону «Про вищу освіту» ними у вищому навчальному закладі можуть бути:

1) навчально-науковий інститут – структурний підрозділ університету, академії, інституту, що об'єднує відповідні кафедри, лабораторії, науково-дослідні центри та експериментальні лабораторії, які провадять освітню діяльність і проводять наукові дослідження;

2) наукові, навчально-наукові, науково-дослідні, науково-виробничі та проектні інститути, навчально-науково-виробничі центри (сектори, частини, комплекси тощо), дослідні станції, конструкторські бюро, відділи аспірантури і докторантури, навчально-виробничі комбінати, експериментальні підприємства, клінічні бази закладів медичної освіти,

університетські клініки та лікарні, юридичні клініки, полігони, наукові парки, технопарки, оперні студії, навчальні театри, філармонії, інші підрозділи, що забезпечують практичну підготовку фахівців певних спеціальностей та/або проводять наукові дослідження.

Кафедра – як базовий структурний підрозділ вищого навчального закладу державної (комунальної) форми власності (його філій, інститутів, факультетів), що провадить освітню, методичну та/або наукову діяльність за певною спеціальністю (спеціалізацією) чи міжгалузевою групою спеціальностей, до складу якого входить не менше п'яти науково-педагогічних працівників, для яких кафедра є основним місцем роботи, і не менш як три з них мають науковий ступінь або вчене (почесне) звання.

Надзвичайно важливим є те, що згідно Закону «Про вищу освіту» 2014 року, науково-педагогічні, наукові та педагогічні працівники вищого навчального закладу всіх форм власності мають право:

1) на академічну свободу, що реалізується в інтересах особи, суспільства та людства загалом;

2) на академічну мобільність для провадження професійної діяльності;

3) на захист професійної честі та гідності;

4) брати участь в управлінні вищим навчальним закладом, у тому числі обирати та бути обраним до вищого органу громадського самоврядування, вченої ради вищого навчального закладу чийого структурного підрозділу;

5) обирати методи та засоби навчання, що забезпечують високу якість навчального процесу;

6) на забезпечення створення відповідних умов праці, підвищення свого професійного рівня, організацію відпочинку та побуту, встановлених законодавством, нормативними актами вищого навчального закладу, умовами індивідуального трудового договору та колективного договору;

7) безоплатно користуватися бібліотечними, інформаційними ресурсами, послугами навчальних, наукових, спортивних, культурно-освітніх підрозділів вищого навчального закладу;

8) на захист права інтелектуальної власності;

9) на підвищення кваліфікації та стажування не рідше одного разу на п'ять років;

10) одержувати житло, у тому числі службове, в установленому законодавством порядку;

11) отримувати пільгові довгострокові кредити на будівництво (реконструкцію) і придбання житла в установленому законодавством порядку;

12) брати участь в об'єднаннях громадян;

13) на соціальне та пенсійне забезпечення в установленому законодавством порядку тощо [3]. Безсумнівним є те, що лише неухильне дотримання цих положень може забезпечити повноцінний розвиток науково-дослідницьких центрів при університетах.

Ще одним позитивним чинником у новому Законі стало спрощення процедури нострифікації тобто визнання закордонних наукових ступенів. Це можливо буде робити безпосередньо на місці, де бажає викладати професор, а не в міністерстві, де часом знизують плечима та фактично пропонують пройти повторний захист. Таким чином, на думку І. *Совсун,* після зміни законодавства українські університети отримають право на остаточне визнання закордонних дипломів та наукових ступенів. Таким чином буде ліквідовано багаторічне наукове гетто [4]. Також це створить умови для здорової конкуренції із закордонними колегами. І не лише у сфері професорсько-викладацької діяльності, а й, що особливо, нагально для українських вчених – в науково-дослідницькій діяльності. Адже давно назріла потреба подолання залишків пострадянських стандартів й анахронізмів, що лише шкодять і стоять на перепоні справжній незаангажованій і неупередженій науковій роботі.

Загалом слід наголосити на тому, що надзвичайно важливо, щоб статус національних і дослідницьких університетів отримувався в прозорому конкурсі, в умовах повноцінної конкуренції. У свою чергу, це створить умови для ефективного й конкурентноздатного розвитку науково-дослідницьких центрів при університетах.

Створення регіональних дослідницьких центрів при університетах може бути досягнено насамперед завдяки формуванню відповідної матеріальної та фінансової бази, а також – міждисциплінарному характеру розвитку наукових досліджень, дотриманню сучасних вимог публікації у міжнародних рецензованих і реферованих виданнях, створенню належних разових

спеціалізованих вчених рад для захисту дисертацій тощо.

1. Квіт С.П. Порошенко підписав закон «Про вищу освіту» [Електронний ресурс]: / С. Квіт. – Режим доступу:http://www.radiosvoboda.org/content/article/25477096.html.
2. Лосєв І.Як Болонська система стає «Оболонською» [Електронний ресурс]:/ І. Лосєв // 2013. – № 21 від 30 травня. – Режим доступу: http://tyzhden.ua/Columns/50/80896
3. Новий Закон «Про вищу освіту» 2014 року [Електронний ресурс].– Режим доступу: http://osvita.ua/legislation/law/2235/.
4. Совсун І. [Електронний ресурс]: / І. Совсун // Режим доступу: http://life.pravda.com.ua/society/2014/06/17/172250/.

Тетяна Талько

УДК 101:14(477)

Фемінне в інтерпретаціях українського релігійного нью-ейджу

Стаття є спробою здійснення концептуального аналізу релігійних ньюейджівських уявлень про сутність фемінного і призначення жінки в культурі. В тексті поєднуються два досить одіозних для нашого суспільства культурних явища: нью ейдж і гендер, що саме по собі вже є актуальним. Деконструкція вітчизняної ньюейджівської міфології у поєднанні з гендерним аналізом дала можливість продемонструвати, що основні ідеї західного нью ейджу, які сформувалися на основі нової інтерпретації давніх окультних практик, східного містицизму і переосмислення метафори андрогінності у плані формування нового типу особистості, здатної виходити за межі родової бівалентності людського буття і вільно обирати свою соціальну стать, тобто гендер, знайшли своєрідне відображення в українському релігійному нью ейджі. Репрезентація фемінного у вітчизняних неорелігійних вченнях свідчить, що ми є свідками створення нової міфології, заснованої на еклектичному поєднанні ньюейджівських ідей про людинобожество та андрогінність з традиційними есенціалістськими уявленнями, заснованими на патріархатному розумінні жіночого як наперед визначеного біологічним призначенням жіночої статі.

Ключові слова: *релігія, нью ейдж, гендер, деконструкція, фемінне*

Article is an attempt of conceptual analysis nyueydzhivskyh religious beliefs about the nature of the feminine and the appointment of women in culture. The text combines two quite odious to our society cultural phenomenon: the New Age and gender, which in itself is important. Deconstruction nyueydzhivskoyi national mythology combined with gender analysis made it possible to demonstrate that the basic ideas of Western New Age that were formed on the basis of a new interpretation of ancient occult practices, and eastern mysticism rethinking metaphors androgyny in terms of a new type of personality that can go beyond the generic human bivalence being and to freely choose their social gender, ie gender, found a kind of religious display in Ukrainian New Age. Representation of the feminine domestic new religious teachings shows that we are witnessing the creation of a new mythology based on an eclectic mix of ideas nyueydzhivskyh lyudynobozhestvo and androhinnist traditional essentialist notions based on patriarhatnomu understanding women as a predefined destination biological female.

Key words: *religion, new age, gender, deconstruction, femin*

Актуальність дослідження сутності фемінного в інтерпретаціях українського нью ейджу перш за все обумовлена входженням України в європейське культурне коло, що спонукає наше суспільство до сприйняття новітніх явищ західної культури, серед яких особливе місце належить нью ейджу. Це рух, що складається з безлічі різноманітних течій, об'єднаних не так спільністю світоглядних цінностей, як особливим містичним відношенням до життя. Останнє призвело до появи нових, або відродження давніх містичних вчень і відтворення великої кількості окультних практик, які забезпечують своїм адептам контакти із надприродним і засновуються на уявленні про цілісність реальності і пантеїстичному сприйнятті Абсолюту. Християнські критики зазначають з приводу останнього: «Нью ейдж затирає відмінності між Творцем і створінням. Говориться про Бога, але Він не є особою і не є трансценденцією. Це

безособова енергія, наявна у світі. Віра в Бога трансцендентного (теїзм) є фальшивою, а істинним є тільки пантеїзм, тобто, що все у Бозі і Бог в усьому [2].

Релігійність нью ейдж має багато симпатиків на наших теренах, особливо серед молоді, яка сьогодні демонструє схильність до більш ліберальних у порівнянні з християнством моделей віросповідання.

Слід зауважити, що дуже важко визначитись з «етнічною» приналежністю ньюейджівських доктрин, а, отже, використання вислову «український нью ейдж» для визначення сутності достатньо розпливчастого феномену спонукає до пояснення, що маємо на увазі географічну приналежність означуваних вчень. Тобто, український нью ейдж - це ті новітні духовні практики і вчення, які виникли на наших теренах, або ж, будучи занесені до нас «з інших світів», прижилися в нашій культурі, відтворюючи характерні риси ньюейджівської свідомості Заходу.

Зазвичай дослідники до основних рис «New Age» відносять неоязичницький окультизм, еклектичне поєднання східних і західних теософських і містичних систем, доповнених сцієнтистськими концептами, цілительство, ченнелінг, віру у безособового бога, в реальність контактів із позаземними цивілізаціями і набуття людиною божественних якостей тощо. Очевидним є те, що найбільш яскраво ньюейджівська свідомість виявляє себе в релігійній сфері, породивши безліч неорелігійних практик і одіозних доктрин. Недаремно дослідники зауважують, що рух «Нью ейдж» є не просто спадкоємцем попередніх езотеричних вчень, а претендує на створення нової світової синтетичної релігії, яка замінить християнство. Відповідно, захисники православних цінностей, а також прибічники подальшого розвитку християнської культури на наших теренах говорять, що релігійна свідомість сьогодні відображає зіткнення двох цивілізаційних виборів: один з них представлено традиційною християнською культурою, а інший пост-християнською цивілізацією, про народження якої свідчать ньюейджівські релігійні практики [7].

Нью ейдж є настільки різноманітним і багатобарвним, що важко однозначно визначитись з іменами тих, хто стояв біля його витоків. Більшість теоретиків вважають, що ідеологічною натхненницею цього руху була наша співвітчизниця Олена Блаватська, а розвинули його Еліс Бейлі, яку часто називають пророком «Нової Ери» - ери Водолія як «нового світового порядку», і Мерилін Фергюсон, автор книги «Змова Водолія». Саме у цій книзі було сформульовано програмну мету нового руху – перехід до нової ери розвитку людства - ери Водолія і створення релігії, в основі якої лежить ідея людинобожества.

Звинувачуючи «Нью Ейдж» у содомії і сатанізмі, захисниця православ'я О.Четверикова наполягає на тому, що цей рух являє собою добре організовану «співтовариством нелюдів, які підняли бунт проти Творця», лібертіанську революцію, спрямовану на зміну самої сутності людини, позбавлення її духовних основ, природних біологічних коренів, знищення сім'ї і традиційних суспільних зв'язків. «Мова йде про повне «переформатування» людини з метою зробити можливим її добровільний вступ в антицеркву сатани», - пише О. Четверикова [7].

Наведені думки захисниці православ'я є типовими для критиків нью ейджу і в цілому досить точно відображають сутність основних положень нового вчення. Якщо відволіктися від волань про створення нью ейджем умов для приходу сатани і тому подібних «страшилок», слід констатувати, що історичні витоки нового вчення і культурні алюзії визначено цілком коректно. Багато в чому ньюейджівське вчення про першолюдину як духовного андрогіна співпадає з відповідним каббалістичним уявленням про те, що, для відтворення андрогінної цілісності як основи гармонійної особистості, чоловік повинен зібрати в собі жіночі початки, доповнивши ними свою мужність, а жінка - мати не лише стремління до жіночності, але й дослухатися до голосу свого анімусу, бо статевий розподіл, порушивши гармонійну цілісність людини, зробив її ущербною і обмеженою у своїй неповноті, смертною і тлінною. Отже, цілісність особистості, за вченням нью ейдж, можлива лише в результаті виходу за вузькі межі своєї біологічної статі. Андрогінізація з точки зору ньюейджерів – це шлях, який призведе до народження нової гармонійної особистості і стане основою тієї самої сьомої раси Блаватської, котра являтиме собою нове людство.

Особливе значення у наданні цим уявленням життєвості стала концепція гендеру, яка виокремила соціальну стать

людини на противагу її біологічній статі. Юдіфь Батлєр у роботі «Гендерний неспокій» остаточно відділила поняття гендера як соціокультурної статі людини від її біологічної статі, стверджуючи, що кожен з нас може обирати свій гендер у залежності від особистих уподобань. На думку Моніки Віттінг нині людству слід будувати новий сексуальний порядок у світі, який знівелює виключність гетеросексуального співтовариства, що засновує і усталює свою владу за допомогою таких базових мовних конструктів як «чоловік» і «жінка». Сучасна західна гендерна теорія перейшла до думки про необхідність встановлення нового гендерного порядку у суспільстві, заснованого на паритеті фемінного і маскулінного.

В основі українського нью ейджу, будь то «Ведичне православ'я», «РУНвіра», сахаджа-йога, бахаїзм, вікканство, фалунь-дафа тощо лежить спільний з західним принцип – орієнтація на самовдосконалення людини, розкриття її сутнісних сил і «божественних» можливостей. Для цього використовуються не лише духовні, але й фізичні і психологічні методи тренінгу, які повинні поєднати дух, душу й тіло у єдине ціле задля виявлення прихованих духовних сил людини. Результати звільнення притлумлених духовних сил є настільки екстраординарними, що стають основою уявлень про «божественність» природи людини. Душа людини пробуджує в собі приховані сили у процесі реінкарнацій. Вона здатна піднятися до духовного світу, вступити в контакт з духами, прийнявши їх у свою сутність. Таким чином, ченеллінг стає для нью ейджерів одним із способів набути містичний досвід як особистий досвід пізнання надприродного, тобто, вони мають специфічне переживання, у якому «я» зникає, злившись з «космічною свідомістю» [1].

Намагаючись встановити істину про дійсне жіноче життя за перелицьованими ньюейджівською релігією і новою міфологією у символічні форми фемінне, слід враховувати той факт, що неорелігійні міфологічні побудови застують деякі з тих істин, які вже встановлено гендерними дослідженнями стосовно жіночої самоідентифікації і жіночої духовності. Отже, застосування конструктивістських гендерних методологій, психоаналітичного підходу, раціональної деконструкції міфу є тим методологічним підґрунтям, яке дає можливість прочитати символічну мову сучасних ньюейджівських побудов у сфері формування уявлень про сутність жіночого в культурі і виявити істину. Зокрема, твердження Дж. Кемпбела про те, що міфологія - це психологія, а її хибно прочитують як біографію, історію та космологію, безпосередньо стосується представників нью ейджу, які дуже часто розглядають походження людини як результат палеоконтакту, а божества, відповідно, сприймають як представників інопланетних цивілізацій. Визначення постійних моделей, аналіз історичних витоків і видозмін ньюейджівських уявлень щодо сутності жіночого уможливлює розуміння тих глибинних сил, які сформували долю людини й продовжують визначати наше особисте та суспільне життя.

Досить часто ньюейджери використовують у своїх теоретизуваннях метафори, сформовані міфологією за тисячоліття культури, переозначуючи ті сутності, які за ними ховаються. Так всюдисуща сила, яка в християнській культурі означується як сила Божа, а науці відома як енергія, набуває у них назви Космічного Розуму, або Космічної Свідомості. До речі, сам термін «космічна свідомість», характерним елементом якої є відчуття, що все оточуюче, всі речі є живими розумними організмами, було введено у 1901 р. канадським психологом Р. Баком.

Космічна свідомість пронизує наше земне життя, та й сама Гея-Земля виступає в міфології нью ейджу живою мислячою істотою. Тут відтворюється архетипічний образ Вселенської Матері, яка наділяє космос жіночими рисами. Це Космічна Сила, тотальність Всесвіту, гармонізація всіх пар протилежностей. Вона – і лоно, і могила, годує і захищає, а також пожирає своїх дітей. Цей образ, що зародився в прадавній міфології, сприяв врівноваженню, очищенню й ініціації духу в природу видимого світу [4, с 109-110].

Якщо зазвичай дослідники підкреслювали, що образ бога корелюється саме з батьківським образом, батьківською соціальною роллю, то починаючи з 60-х років минулого століття з виникненням поняття гендера з'явився цілий ряд теорій, у яких головне місце у формуванні образу божого в ранньому дитинстві відводиться не батькові, а матері. Нині материнські метафори активно прикрашають образи божества [5, с. 7-15]. Появу материнських метафор для божества зазвичай критикують

як «есенціалістську», але, тут більш правильною є думка Кетрін Келер про те, що в цих метафорах «зашифровані труднощі біоцентричного розуміння», а, отже, «вони не повинні викликати жіночих стереотипів земної матері» [3, с. 279]. Таким чином, дослідниками відмічена тенденція андрогінізації Бога.

В українській культурі досить часто зустрічається переміщення архетипічного образу фемінності в християнське віровчення. Прикладом того може бути догналізм, який католицькі теологи визначають у якості деструктивної секти гуруїстського характеру. Засновники цього вчення, в минулому монахи-василіани (два чехи, один словак і один українець) під проводом свого лідера Антоніна Догнала (Підгірці, василіанський монастир) покинули Українську Греко-Католицьку Церкву, проголосивши себе єпископами. Не зважаючи на те, що догналівці проголосили себе захисниками сімейних цінностей і борцями з гомосексуалізмом, що є популярним серед представників ортодоксального християнства, особливо православного, їх вчення демонструє яскраві риси нью ейджу. Так вони зосереджують увагу на необхідності прийняття до свого серця Марії, більш того, вони наполягають, що Марія – це нове серце, про яке говорить Святе Письмо. Критики слушно зазначають, що таке приписуванням Богородиці божественних атрибутів безмежності й всюди присутності, це – новітня форма дуотеїзму, тобто двобожжя, де з одного боку є християнська Пресвята Трійця, а з іншого – богиня Марія. В той же час прибічники догналізму вбачають у Бозі чоловічий і жіночий початки. Критики слушно зазначають, що вчення про жіночий аспект Бога зближує догналізм навіть не з єресями, які виникли з християнства, а з індуїстським розумінням богів, де божество розцінюють як єдність чоловічого і жіночого начал. Фактично, ми бачимо руйнування патріархатної бінарної опозиції культури й природи.

Ще одним яскравим прикладом українського нью ейджу є Ведичне православ'я, одна із популярних неорелігійних течій Дніпропетровщини. За своєю суттю це вчення не може вважатися абсолютно новою і оригінальною релігійною системою, бо являє собою синтез вже існуючих релігійних ідей, але, в той же час, не є і простою реконструкцією вірувань минулого. Це своєрідна спроба синтези язичницького світогляду і досягнень сучасного природничого знання, густо замішана на антисемітизмі. Навіть ширше, на сегрегаційній трактовці расогенезу і поділі народів на людей світла і темряви, чистих і нечистих. Слов'яни, долею яких переймається засновник вчення Сва Святослав Миколайович, віднесені до людей світла, чистих, а євреї – це народ темряви, який нав'язав слов'янам християнство, щоб врешті їх знищити [6, с. 6].

Гендерна проблематика даного вчення вся пронизана вищезазначеними висхідними настановами. На мою думку, ми маємо справу з досить радикальною за змістом формою етнічного націоналізму. Потрактування історії культури в цій концепції базується на ідеї слов'янської цілісності. В основі авторської логіки лежить дихотомія «окупація-визволення», але в даному разі окупація релігійна (за допомогою християнства), а визволення – це навернення до сконструйованої міфологеми «слов'янського світу» і «слов'янської віри».

У тексті під назвою «Православні веди» у якості основного положення віровчення стверджується, що життя – це породження із множинності єдиного, а смерть – це породження єдиним множинності. Відповідно, політеїзм – це віра життя, а монотеїзм – це релігія смерті. До цього положення додається гностичне уявлення про світло як активну форму енергії, яка не може одразу створити неживу матерію. Спочатку світло і поле народжують тільки живу матерію, а потім вона, проживши своє життя, перетворюється на неживу. Засновуючись на таких гілозоїстичних і пантеїстичних посиланнях, автор створює космогенетичну концепцію, уподібнюючи процес виникнення матерії взаємодії жіночого і чоловічого початків. В основі концепції життя лежить традиційне патріархатне есенціалістське протиставлення маскулінного як активного, світлоносного початку, що запліднює пасивне земне-жіноче і пробуджує його до життя. Подібні дихотомії пронизують архаїчні міфи про творення світу.

Іронія полягає у тому, що християнство засуджує содомію, а Сва Святослав Миколайович звинувачує саме християнство у настанові до одностатевої любові. Автор тлумачить християнську заповідь братерської любові у аспекті гетеросексуальності, тобто переводить її у площину статевих відносин,

не маючи на те жодної підстави, крім свого нетолерантного відношення до християнства.

Деякі настанови ведичного православ'я слов'янським жінкам викликають лише зачудування претензійністю автора, який напучує жінку, говорячи про те, що вона повинна вдень бути із заплетеною косою чи хустиною на голові, а вночі із розпущеною косою. Це зробить її більш жіночною. Коли жінка йде містом із розпущеною косою, зауважує Сва Святослав Миколайович, вона вбирає всю негативну енергію із оточення. Наші жінки, - пише автор, - обрізали коси, розпустили волосся вдень на вулиці, почали пити і курити, вдягли чоловічі брюки, куртки, пальто, виставили голі пуповини. Їх потік енергії світла змінився на інорідний, на азійський, з низу до гори і став таким же як у збочених наших чоловіків. Лик і характер поведінки наблизився до чоловічого. Вони стали як бички. Недаремно у народі говорять, що коли мужик б'є бабу, він вибиває із неї мужика. А у результаті всього цього між чоловічим і жіночим початком зникла різниця, а відтак ослабла, пропала любов. Без любові неможливо продовжити Рід, не народяться діти. Настане те ж саме, що у Содомі і Гоморрі – людський рід вимре. Це і є царство небесне!!!» [6, с. 51] Очевидно, що ця темна еклектична плутанина із науково-релігійно-філософських ідей не відноситься до кращих взірців вітчизняної ньюейджівської творчості і потрактування сутності фемінного автором навряд чи може сприяти покращенню якості відносин між чоловіком і жінкою. Виникає питання, чи потрібно витрачати стільки зусиль, відроджуючи найгірше з патріархатної культури, а саме принцип сегрегації по крові, расі, статі? Відповідь є очевидною.

У висновках зазначу, що український нью ейдж дуже часто пропонує нашому суспільству еклектичні вчення, засновані на традиційному баченні жіночого як вторинного в культурі, пов'язаного з біологічною статтю. Консервація патріархальних гендерних норм і цінностей сьогодні себе не виправдовує. Однак, штучне насадження нового світогляду теж недопустиме. Слід зазначити, що етичне ядро усіх релігій однакове, відтак сучасна людина має право на вільне обрання як релігії, так і своїх гендерних уявлень.

1. Гнядек Яцек. Так виглядає сучасна єресь / Яцек Гнядек //www.credo-ua.jrg/2014/05/117105
2. Ісус Христос джерело води живої. Християнські роздуми про «Нью-Ейдж». - catholicnews.org.ua/kl
3. Келер Кетрін. Християнство / Кетрін Келер // Антологія феміністичної філософії / За редакцією Елісон М.Джагер та Айрис М. Янг; Пер. з англ.. Б.Єгідис; Наук. ред. пер. О. Іващенко. – К.: Вид.Соломії Павличко «Основи», 2006. - С. 273-286.
4. Кемпбел Джозеф. Герой із тисячею облич / Джозеф Кемпбел. – К., Видавничий дім «Альтернативи», 1999. – 392 с.
5. Пушкарева Н.Л. Религия и гендер в новейших работах зарубежных ученых / Н. Л. Пушкарева // Гендер и религия: Сборник статей. – М.: ИЭА РАН, 2009. – 328с.
6. Сва Святослав Николаевич. Православные веды / Сва Святослав Николаевич. – К.: «Київська правда», 2010.
7. Четверикова Ольга. «Новый мир» извращенцев как вселенская содомская церковь /Ольга Четверикова. – communitarian. ru|publikacii| novyy_mirovoy_poryadok_metody

Вікторія Хвіст

УДК 378.147

Впровадження новітніх педагогічних технологій в навчальний процес

В статті акцентовано увагу на інноваційних педагогічних технологіях, що необхідно використовувати в процесі професійної підготовки майбутніх фахівців, оскільки, це є однією з умов надання якісних освітніх послуг. Очевидним є й те, що розвиток вищої освіти України слід розглядати у контексті тенденцій розвитку світових освітніх систем, у тому числі й європейських. Метою статті є висвітлення новітніх технологій навчання та їх впровадження у викладанні загальноосвітніх дисциплін. Питання використання їх при виконанні різних форм самостійної роботи студентів є її пріоритетним завданням. В контексті тривалих реформувань відбувається перехід освіти до якісно нового стану, оскільки інновації в освіті

вважаються процесом творення, запровадження та поширення в освітній практиці нових ідей, засобів, педагогічних та управлінських технологій.

Ключові слова: *інноваційні педагогічні технології, професійна підготовка, якісні освітні послуги, вища освіта, самостійна робота студентів, електронні засоби навчання, електронний підручник.*

The paper emphasis on innovative teaching techniques that should be used in the process of training future professionals, because it is a condition of providing quality educational services. The obvious is the fact that the development of higher education in Ukraine should be considered in the context of trends in world education systems, including European ones. The article aims to highlight new learning technologies and their implementation in teaching general subjects. The use of them in the performance of various forms of independent work is her priority. In the context of long-term reforms of education there is a transition to a qualitatively new state, as innovations in education are considered the process of creation, implementation and dissemination of educational practice new ideas, tools, pedagogical and management technologies.

Key words: *innovative educational technology, training, quality educational services, higher education, independent study students, e-learning, electronic textbooks.*

Нині в житті українського суспільства існує безліч загострених кризових явищ. Всі сфери нашого щоденного буття пронизані ними і щоб ми не робили, якого б питання не торкнулися, все одно весь час потрапляємо на низку незрозумілостей, бюрократизму певних недоречностей або ще чого-небудь подібного.

Сферу освіти, на жаль, також не оминула така доля. І хоча вважається, що сучасна українська освіта є прямою спадкоємницею і продовжувачем радянської школи освіти, та все таки останніми десятиліттями набула власного забарвлення. Ще в перші роки становлення нашої держави було визначено, що «існуюча в Україні система освіти перебуває в стані, що не задовольняє вимог, які постають перед нею в умовах розбудови української державності, культурного та духовного відродження українського народу». [8, с. 5] Саме тому тоді ж і було розпочато процес реформування галузей освіти і науки.

Розвиток сучасної системи вищої освіти слід розглядати у контексті тенденцій розвитку світових освітніх систем, у тому числі європейських. Модернізація української освіти передбачає підготовку кваліфікованих, компетентних фахівців на рівні світових стандартів, соціально й професійно мобільних, конкурентоспроможних на вітчизняному, європейському і світовому ринках праці. Гармонійно розвинена особистість має стати головною метою і змістом всієї системи освіти.

В контексті тривалих реформувань відбувається перехід освіти до якісно нового стану, оскільки інновації в освіті вважаються процесом творення, запровадження та поширення в освітній практиці нових ідей, засобів, педагогічних та управлінських технологій.

Актуальність використання інноваційних педагогічних технологій в навчальному процесі очевидна і відноситься до пріоритетних напрямів державної політики щодо розвитку освіти і науки в цілому [31]. Адже створення ефективних засобів функціонування вітчизняної системи вищої освіти є необхідною умовою якісної професійної підготовки майбутніх фахівців. Це уможливлює піднесення вищої освіти України до рівня вищої освіти в розвинених країнах світу та її інтеграцію у міжнародне науково-освітнє співтовариство.

Метою статті є висвітлення новітніх технологій навчання та їх впровадження у викладанні загальноосвітніх дисциплін. Питання використання їх при виконанні різних форм самостійної роботи студентів є її пріоритетним завданням.

Останнім часом з’явилися чисельні розвідки в напрямку впровадження новітніх (інноваційних) технологій навчання в різних формах навчальної роботи студента. Науковці розкривають, порівнюють та аналізують старі й нові методики, обмінюються міжнародним досвідом, діляться власним баченням та практичним досвідом на прикладі різних дисциплін. Їх дослідження присвячені різним аспектам даного питання, тому дають можливість зрозуміти суть його як в цілому так і в конкретних ситуаціях; побачити різнобічність і різноплановість можливостей,

які відкриваються перед викладачем в застосуванні цих напрацювань під час виконання різних форм самостійної роботи студентами. Націленість навчання на нові технології, насамперед, на інформаційні комп'ютерні технології знайшла відображення в чисельних роботах вітчизняних учених. Так, питаннями розробки та застосування засобів навчання на основі комп'ютерної техніки та створення методичної підтримки їх використання займалися: А. Гуржій, Ю. Дорошенко, М. Жалдак, Ю. Жук, Н.Морзе, І. Роберт та ін. [7, с. 7, 10; 11, с. 3; 13; 14, с. 3; 23; 28].

Найбільш ґрунтовно і повно сутність електронних засобів навчання й особливості їх використання у процесі професійної підготовки фахівців у вищій школі розглянуто і конкретизовано в роботах О. Башмакова, Д. Чернилевського, В. Гасова та ін. [2; 6; 34]. Проте, незважаючи на певні напрацювання, залишаються невирішеними питання, пов'язані з використанням електронного підручника в освітньому процесі вузу.

З приводу різнопланового впливу інформаційних технологій на студента висловлюють думку В. Сумський, Р. Воловий, О. Безсонюк, Ю. Красюк Г. Козлакова [30, с. 462-466; 3, с. 394-397; 21, с. 385-387; 18].

Викладення основного матеріалу. Як свідчить міжнародна практика, сучасний фахівець у будь-якій сфері діяльності ефективно реалізує свої професійні здібності лише за умов засвоєння ним загальнолюдських гуманітарних цінностей. Особливу роль у цьому відношенні мають загальноосвітні дисципліни гуманітарного циклу, які сприяють гуманізації освіти, подоланню вузькофахового мислення майбутніх фахівців різноманітних галузей.

Важлива роль в оволодінні студентами знаннями з нормативних курсів належить самостійній роботі, яка поступово стає однією з провідних форм навчання. Вона набула особливого значення після приєднання України до Болонської конвенції, коли активно почалося впровадження кредитно-модульної системи організації навчального процесу. Ця система, насамперед, базується на самостійній навчально-пізнавальній діяльності студентів, стимулює проблемний, дискусійний характер навчання, підвищує творчу активність студентів у процесі оволодіння професійними й загальноосвітніми знаннями [32, с. 8]. Поняття активізації, оптимізації та інтенсифікації всіх ланок навчально-виховного процесу стають невід'ємними складовими сучасної дидактики.

Головна мета самостійної пізнавальної діяльності студентів – навчитися індивідуально здобувати, оновлювати, поповнювати знання, плідно використовувати їх під час навчання та в подальшій професійній діяльності.

Самостійна робота студентів базується на принципах розвиваючого навчання, відбувається без безпосередньої участі викладача, але під його керівництвом. У процесі самостійної роботи реалізується основна функція навчального процесу – одержання студентом максимального обсягу знань, їх закріплення і перетворення у стійкі вміння і навички.

Завдяки самостійній роботі студенти набувають також здатність: більш чітко й усвідомлено проявляти мотивацію й цілеспрямованість та набутті знань; виховувати в собі самоорганізованість, самоконтроль та інші особистісні якості; заповнювати «інформаційний вакуум» необхідним науковими знаннями; позбавитися від так званого «явища вторинної неграмотності», зокрема, невміння осмислено читати, аналізувати отриману інформацію, робити власні висновки; формувати мовну компетентність; набувати навичок самостійної роботи для майбутньої професійної діяльності: брати на себе відповідальність, самостійно вирішувати проблеми, знаходити конструктивні рішення, виходити з кризових ситуацій [1; 3, с. 17-57].

Головною умовою успішного виконання самостійної роботи є ретельне планування і контроль з боку викладачів, тому що плідність самостійної роботи студентів – це, насамперед, результат постійної взаємодії студента й педагога-керівника. Саме тому пріоритетна мета викладача – не просто ретранслювати знання, а й стимулювати дослідницьку і пізнавальну активність студентів.

Серед технологій, що активно застосовуються в педагогічній практиці, можна виділити традиційні та інноваційні. Їх порівняльний аналіз дозволяє виділяти як позитивні, так і негативні сторони. Так, до переваг традиційних технологій можна віднести: науковість (помилкових знань бути не може, можуть бути тільки неповні); організаційна чіткість педагогічного процесу, постійний ідейно-емоційний вплив

особистості викладача; оптимальні витрати ресурсів при масовому навчанні; впорядкована, логічно структурована подача навчального матеріалу, орієнтація на розвиток пам'яті (запам'ятовування і відтворення); доступність; врахування вікових та індивідуальних особливостей студентів; усвідомлення завдань і активність.

Проте традиційним технологіям властиві і недоліки: характер відносин між викладачами та студентами типу «суб'єкт-об'єкт», орієнтація на формування шаблонного мислення; відсутність орієнтації на розвиток творчого потенціалу, пригнічення ініціативи, однаковий підхід до всіх студентів.

Під інноваційними процесами в освіті розуміють процеси виникнення, розвитку і проникнення в широку практику педагогічних нововведень, оскільки інновація - це не лише створення і впровадження нововведень, а й такі зміни, які мають визначальний характер, супроводжуються змінами в різновидах діяльності, стилі мислення. Впровадження інновацій у педагогічний процес навчального закладу покликане забезпечити підвищення якості навчання студентів або знизити витрати на досягнення звичних результатів освіти [9; с.25].

Однією з головних задач сучасної вищої освіти є комп'ютеризація, реалізація якої потенційно сприяє підвищенню якості навчання. Мережа електронних засобів комунікації передбачає можливості вільного доступу до різноманітних інформаційних джерел і задоволення зростаючих інформаційних потреб сучасної молоді шляхом залучання усіх ресурсів міжкультурного спілкування. Комп'ютерні та інтернетні технології дають можливість користуватися віртуальними бібліотеками, музеями, інформаційно-пошуковими системами тощо. З інноваційними технологіями навчання сьогодні пов'язані реальні перспективи підготовки у вищий школі України конкурентоспроможних фахівців, оскільки вони покращують якість та швидкість сприйняття інформації, підвищують інтерес до навчання. Саме через це в сучасних українських вузах потрібно активно поширювати новий тип культури – інформаційний.

Одним з актуальних завдань при вивченні загальноосвітніх дисциплін гуманітарного напрямку є виховання у студентів здатності удосконалювати і розвивати практичні уміння з оволодіння новими інформаційними технологіями і за їх допомогою самостійно здобувати необхідні знання.

Проблема організації навчального процесу з використанням електронних засобів навчання надзвичайно актуальна, вона дозволяє здійснити перехід від предметного принципу побудови змісту освіти до створення інтегрованих навчальних курсів. На перше місце виходять не просто знання, уміння застосовувати ці знання для розв'язання різноманітних життєвих, професійних проблем. Якість освіти тепер пов'язують із поняттям конкурентоспроможності фахівця, його компетентністю, що, у першу чергу, передбачає вміння працювати з інформацією, приймати самостійні обґрунтовані рішення.

Останнім часом з'явилися дослідження, пов'язані з розглядом питань створення і застосування електронного підручника в навчальному процесі.

Електронний підручник має важливу перевагу перед друкованим виданням, оскільки він не має обмежень в обсязі представленого матеріалу.

Під електронним підручником розуміється тематично завершений, детально структурований автором навчальний матеріал, який через Інтернет або на DVD і CD поставляється користувачу. На відміну від друкованого підручника, електронний підручник повинен розроблятися таким чином, щоб він зміг забезпечити: більш детальну структуризацію змісту курсу; інтерактивність (у тому числі зручність навігації) - можливість зміни подання матеріалу залежно від дій учня, а також можливість зміни траєкторії навчання; гіпертекстову структуру теоретичного матеріалу в понятійної частини курсу (посилання на визначення), а також у логічній структурі викладу (послідовність, взаємозв'язок частин); використання потужних ілюстративних матеріалів - різноманітних малюнків і картинок, анімації і інших мультимедіа-додатків; використання різних практичних і контрольних заходів для закріплення знань, самоконтролю, контролю і оцінки отриманих знань, вбудованих в електронний підручник (тести, вправи, творчі, індивідуальні та групові завдання тощо); наявність системи посилань (гіперпосилань) на різні електронні текстові та графічні освітні матеріали: літературні та наукові джерела, електронні бібліотеки,

словники, довідники та інші освітні та наукові ресурси, розміщені в мережі Інтернет.

Принципи створення і застосовування електронних засобів навчання детально розглянуті в працях українських і російських учених. В основу застосовування електронних засобів навчання покладені такі основні дидактичні принципи: принцип наочності навчання – передбачає використання в процесі навчання різноманітних засобів наочної демонстрації навчальної інформації, зокрема образотворчих засобів (малюнків, фотопортретів, фоторепродукцій картин, живопису, архітектури та інших фотозображень навколишнього світу), умовно-графічних засобів (таблиць, схем, блок-схем, креслень, графіків, діаграм, карт, картосхем тощо), сучасних мультимедія (аудіо- і відеофрагментів, анімації); принцип розподілу навчального матеріалу – передбачає, що навчання, основане на комп'ютерних технологіях, базується на технічній інфраструктурі: комп'ютері (як інструменту для розміщення і демонстрації навчальної інформації), комп'ютерних мережах (як засобу доступу до неї). Тому, електронні засоби навчання можуть знаходитися безпосередньо у студента, у межах локальної мережі (Інтранет-ресурси) або розміщені на серверах глобальної мережі Інтернет (Інтернет-ресурси); принцип інтерактивності навчального матеріалу – передбачає інтеграцію різних засобів демонстрації інформації таких як текст, статична і динамічна графіка, відео- і аудіозаписи, у єдиний комплекс, що дозволяє студентові стати активним учасником навчального процесу; замість розрізнених навчальних програм повноту демонстрації матеріалу забезпечують цілісні інтерактивні курси; принцип мультимедійної репрезентації навчальної інформації – передбачає максимальне врахування індивідуальних особливостей сприйняття інформації завдяки мультимедія; принцип адаптивності до персональних особливостей студента – передбачає варіювання обсягу інформації, пропонованої для вивчення за певний проміжок часу, залежно від індивідуальних особливостей студента; у зв'язку з цим основною проблемою оптимізації навчання з точки зору збереження і розвитку адаптаційних резервів є оцінка і корекція стану людини в процесі здобуття нових знань.

Отже, досить очевидним є той факт, що розвиток вищої освіти слід розглядати у контексті тенденцій розвитку світових освітніх систем, у тому числі європейських. Першочерговим і вкрай необхідним, зокрема, кроком має стати потужна законотворча діяльність. Зрозуміло, запорукою майбутніх практичних успіхів, є приведення нині законодавчої і нормативно-правової бази вищої освіти України до світових вимог, структурування системи вищої освіти та її складових, упорядкування переліку спеціальностей, перегляд змісту вищої освіти в цілому, забезпечення інформатизації навчального процесу та широкий доступ до міжнародних інформаційних систем.

Інноваційні педагогічні технології в процесі професійної підготовки майбутніх фахівців покращують їх засвоєння навчального матеріалу, зменшують час на вирішення стандартних завдань та допомагають знайти розв'язки нестандартних, стимулюють творчий потенціал, зумовлюють позитивне ставлення до навчальних дисциплін, підвищують рівень інформаційної культури та створюють умови для повноцінного розкриття їх як особистостей. Тому застосування інноваційних педагогічних технологій є однією з умов якісної підготовки майбутнього фахівця.

Проведений аналіз наукової літератури показав, що існуючі підходи до розгляду питання використання електронних засобів навчання тією чи іншою мірою розкривають різні теоретичні основи. Представлення навчальної інформації за допомогою електронних засобів навчання дозволяють отримати максимальний ефект у засвоєнні матеріалу, так як під час роботи з такого роду засобами активізуються всі види розумової діяльності, правильно побудований навчальний процес, дає можливість досягти необхідної якості навчання.

Електронні підручники в цілому спрощують роботу викладача, водночас роблячи процес засвоєння студентами нового матеріалу доступним, наочним і цікавим. Результати впровадження ЕП в навчальний процес показують, що потрібно вивчати і поширювати досвід їх використання та проводити роботу зі створення електронних навчальних підручників для різних дисциплін.

1. Алексюк А.М. Педагогіка вищої освіти України. Історія. Теорія / А. М. Алексюк. – К.: Либідь, 1998. – 560 с.
2. Башмаков А.И. Разработка компьютерных учебников и обучающих систем: монография / А.И. Башмаков, И.А. Башмаков. – М.: Информационно-издательский дом «Филинъ», 2003. – 616с.
3. Безсонюк О.О., Лукін В.Є. Нові інформаційні технології навчання як засіб активізації навчально-пізнавальної діяльності студентів / О.О. Безносюк, В.Є. Лукін // Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми: Зб. наук. праць. – Київ-Вінниця, 2004. – Вип. 5. – С. 394–397.
4. Болонський процес у фактах і документах (Сорбонна-Болонья-Саламанка-Прага-Берлін) / Упорядники: Степко М.Ф., Болюбаш Я.Я., Шинкарук В.Д., Грубінко В.В., Бабин І.І. – Тернопіль: Видавництво ТДПУ ім. В. Гнатюка, 2003. – 52 с.
5. Вища освіта України і Болонський процес: Навчальний посібник / За ред. В.Г. Кременя. – Тернопіль: Навчальна книга –Богдан, 2004.–384 с.
6. Гасов В.М., Цыганенко А.М. Методы и средства подготовки электронных зданий: Учебн. пособие / В.М. Гасов. – М., 2001.
7. Гуржій А. Інформатизація освіти і проблеми створення комп'ютерних програмно-педагогічних засобів навчання / А. Гуржій // Освіта України. – 2003. – №23. – С.7,10.
8. Державна національна програма «Освіта» («Україна XXI століття»). – К.: Райдуга, 1994. – 62 с.
9. Дичківська І. М. Інноваційні педагогічні технології: Навч. посібник / І.Дичківська. - К.: Академвидав, 2004. - 352 с.
10. Доповідна записка про стан проведення педагогічного експерименту щодо впровадження кредитно-модульної системи організації навчального процесу у вищих навчальних закладах III – IV рівнів акредитації // http://www.mon.gov.ua/education/higher
11. Дорошенко Ю. Педагогічні програмні засоби: Організаційно-технологічні аспекти облаштування комп'ютерних систем навчального призначення / Ю.Дорошенко // Освіта. – 2003. – №34. – С.3.
12. «Європейський Союз - Україна: співробітництво у сфері вищої освіти» // http://ec.europa.eu/delegations/ukraine
13. Жалдак М.И. Система подготовки учителя к использованию информационных технологий в учебном процессе / М.И. Жалдак. – М.: Просвещение, 1989. – 48 с.
14. Жук Ю. Можливості нової технології: Психолого-педагогічні проблеми використання засобів нових інформаційних технологій у навчальному процесі / Ю. Жук // Освіта. – 2003.– №34. – С.3.
15. Жуковська С. Шляхи модернізації вищої освіти України. Інтерв'ю з міністром освіти і науки України Василем Кременем / С. Жуковська // http://www.agronmc.com.ua/3_zhurn.htm
16. Загальні відомості про вищу освіту в Україні // http://www.mon.gov.ua/education/higher
17. Зязюн І.А. Інтелектуально-творчий розвиток особистості в умовах неперервної освіти / І.А. Зязюн // Неперервна професійна освіта: проблеми, пошуки, перспективи: Моногр. / За ред. І.А. Зязюна. – К.: Віпол, 2000. – С. 11–57.
18. Козлакова Г.О. Інформаційно-програмне забезпечення дистанційної освіти: зарубіжний і вітчизняний досвід: Монографія / Г.О. Козлакова. – К: Просвіта, 2002. – 230 с.
19. Концепція (основи державної політики) національної безпеки України // Урядовий кур'єр. – 1997, 6 лютого.
20. Копійка В.В., Шинкаренко Т.І.Європейський Союз: заснування і етапи становлення. Навч. посібник для студентів вищих навчальних закладів / В.В. Копійка. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2001. – 448 с.
21. Красюк Ю.М. Умови та етапи впровадження нових інформаційних технологій у процес навчання інформатики вищих навчальних закладів // Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми: Зб. наук. праць / Ю.М.Красюк. – Київ-Вінниця, 2000. – С. 385–387.
22. Мадіссон В.В, Шахов В.А. Сучасна українська геополітика: Навч. посібник / В.В. Мадіссон. – К.: Либідь, 2003. – 176 с.
23. Морзе Н. Основи інформаційно-комунікаційних технологій / Н. Морзе. — К.: Видавнича група BHV, 2006. — 298 с.
24. Освіта України. Інформаційно-аналітичний огляд / Під заг. ред. В.Г. Кременя. – К.: ЗАТ «НІЧЛАВА», 2001. – 224 с.
25. Освітні технології. Навч.-метод. посіб / О.М. Пєхота, А.З. Кіктенко, О.М. Любарский. – К., 2003. – 255с.
26. Пометун О., Піроженко Л. Інтерактивні технології навчання: Теорія, практика, досвід / О. Пометун. – К., 2002. – 136 с.
27. «Програма економічних реформ на 2010-2014 роки» за напрямом «Реформа системи освіти» // http://www.mon.gov.ua/index.php/ua/diyalnist/reforma-osviti
28. Роберт И.В. Современные информационные технологии в образовании: дидактические проблемы, перспективы использования / И.В.Роберт. – М.: Педагогика, 1994. – 136 с.
29. Сиротенко Г.О. Шляхи оновлення освіти. Науково-методичний аспект / Г.О. Сиротенко. – Х., 2003. – 96 с.
30. Сумський В.І., Воловий Р.П., Писаренко Д.І. Підвищення ефективності викладання розділу «Плазма» засобами інформаційно-комунікаційної технології навчання у вищій школі / В.І. Сумсбкий, Р.П. Воловий, Д.І. Писаренко // Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми: Зб. наук.

праць. – Київ-Вінниця, 2004. – Вип. 4. – С. 462–466.
31. Указ Президента України «Про Національну доктрину розвитку освіти» від 17 квітня 2002 року (№ 347/2002) // http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/347/2002
32. Ушакова Н. Новітні навчальні ресурси – передумова реалізації вимог Болонського процесу / Н. Ушакова // Освіта України. – 2004. – № 91. – С. 8.
33. Фоменко А.В. Комп'ютер як засіб організації навчально-пізнавальної діяльності учнів на уроках історії: дис. канд. пед. наук: 13.00.02 / А.В. Фоменко. – Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. – К., 2003. – 256 с.
34. Чернилевский Д.В. Дидактические технологии в высшей школе: учебн. пособие для вузов / Дмитрий Владимирович Чернилевский. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2002. – 437 с.

Анна Чик

УДК 316.93

Колективна пам'ять як чинник формування цивілізаційної ідентичності громадян України

У статті розглядається вплив колективної пам'яті на формування цивілізаційної ідентичності громадян України. Аналізується проблема колективної пам'яті та різні підходи до розуміння колективної пам'яті як важливого чинника, який впливає на становлення і розвиток різних форм соціальної ідентичності.

Ключові слова: *колективна пам'ять, цивілізаційна ідентичність, писемність, цивілізаційний поступ, громадяни України.*

This article examines the influence on the formation of collective memory civilizational identity of citizens of Ukraine. The problem of collective memory and different approaches to understanding the collective memory as an important factor that influences the formation and development of various forms of social identity.

Key words: *collective memory, civilizational identity, writing, civilizational development, the citizens of Ukraine.*

В умовах глобалізації, соціально-економічних й політико-правових трансформацій в Україні помітно зростає інтерес до відродження національної культури, збереження традицій і базових цінностей, відновлення колективної пам'яті як одного з головних чинників формування як національної, так і європейської цивілізаційної ідентичності громадян України. Серед чинників, що перешкоджають нівеляції спільної ідентичності будь-якого суспільства, чи не найважливішими є національна культура і колективна пам'ять. Тема пам'яті у просторі філософських досліджень була актуалізована статтями М. Поповича, С. Пролеєва, О. Білого, І.Бондаревської, А. Богачова, В.Кебуладзе, опублікованими в шостому числі журналу «Філософська думка» за 2013 рік.

Глобалізований світ не тільки не відсуває колективну пам'ять на задвірки історичного процесу, але, навпаки, відроджує, як підкреслює Е. Сміт, етнонаціональні міфи, історичну пам'ять і давні традиції. Багато в чому вибух інтересу до минулого, а також відродження етнонаціональних міфів і традицій можна розглядати як своєрідну відповідь національних спільнот на уніфікуючі й нівелюючі виклики, породжувані глобалізованим світом [13, с. 55-76]. Для формування національної ідентичності громадян певної держави, як зазначав Е. Сміт, їх «слід вчити тому, хто вони, звідки вони походять, і до чого вони йдуть» [14, с. 12]. Для цього науковці та представники громадськості збирають і «компонують» у цілісні наративи різні історії про минуле, які стають спільними історіями, приймаються і поділяються громадянами даної держави. Саме завдяки спільним історіям, характерним для тієї чи іншої спільноти (родини, соціальної групи, етносу, нації) можуть виникнути почуття співпричетності й приналежності до даної спільноти, що сприяє становленню і розвитку емоційної складової національної ідентичності. Такі спільні історії про минуле, які приймають члени даної спільноти, є однією з форм прояву *колективної пам'яті*, яку можна визначити як сукупність уявлень про минуле, що в

даному соціумі (в суспільстві або в спільноті), на даний історичний момент стає домінуючою і утворює щось на зразок загальнозрозумілого здорового глузду (М. Феретті). Колективні уявлення про історичне минуле (які можуть пожвавлюватися, актуалізуватися, конструюватися заново в міжособистісному дискурсі, будучи пропущеними через призму групової ідентичності, відтворюються з урахуванням сьогодення, актуальних інтересів та цілей групи [12, с. 84].

Відомо, що колективна пам'ять має велику потенційну здатність зберігати в масовій свідомості членів суспільства оцінки подій минулого, які перетворюються на ціннісні орієнтації, що визначають вчинки й дії людей. Вплив колективної пам'яті на свідомість і поведінку людей може консолідувати суспільство, але може мати й деструктивний характер. У світовій науці все частіше дискутується питання про те, які соціально-історичні цінності, знання, зразки поведінки, елементи народної творчості повинні бути збережені й передані наступним поколінням для забезпечення ефективного розвитку, для збереження соціального порядку. У практичній площині розглядаються оптимальні способи й технології трансляції культурно-історичного досвіду. Збереження колективної пам'яті національної спільноти – це загальнонаціональна проблема, вирішення якої виходить на рівень державної політики.

Отже, розробка теоретико-методологічних засад, вивчення специфіки впливу колективної пам'яті на становлення національної та європейської цивілізаційної ідентичності громадян України є одним з пріоритетних завдань сучасного українознавства. Актуальність комплексного українознавчого дослідження даної проблеми обумовлюється необхідністю наукового забезпечення формування громадянського суспільства та модерної української нації європейського типу.

Методологічною основою дослідження колективної пам'яті як чинника формування національної та цивілізаційної ідентичності є комплексний підхід, який поєднує діалектичний, аналітичний, компаративний, системно-структурний та герменевтичний методи. Методологічними орієнтирами виступають загальнонаукові методи і прийоми аналізу, синтезу, диференціації, узагальнення й теоретичного моделювання, які сприяють систематизації та упорядкуванню матеріалу, а також принципи об'єктивності, історизму, єдності історичного та логічного. Теоретичною основою нашого дослідження є концепція колективної пам'яті, яку ввів у науковий дискурс французький соціолог М.Хальбвакс (котрий розглядав колективну пам'ять як пам'ять про спільне минуле, що зберігається членами тієї чи іншої групи, соціального класу, етносу або нації), а також концепція «місць пам'яті» французького вченого П.Нора.

Наприкінці XX століття (багато в чому завдяки працям М. Хальбвакса) приходить усвідомлення того, що пам'ять являє собою «особливу дію, винайдену людьми в ході їх історичного розвитку, яка з'являється тоді, коли виникає соціальна поведінка» [12, с. 96]. Обумовленість соціальним середовищем того, що запам'ятовується і забувається, підкреслює соціальну природу пам'яті: саме колективи та групи задають зразки тлумачення подій і підтримують їх у колективних спогадах. Колективна пам'ять виступає тут «тим загальним, що конституює суспільство як таке і є запорукою його ідентичності» [11, с.106].

Дослідження колективної, соціальної та історичної пам'яті мають, як правило, *міждисциплінарну основу* і в науці представлені досить широко. Вивчення даної проблематики є у працях таких учених, як: Платон, Аристотель, А.Августин, Т. Гоббс, Д. Локк, І. Кант, Г.Гегель, В. Дільтей, А. Бергсон, Е.Дюркгейм, Ф. Ніцше, Е. Гуссерль, М.Хайдеггер, М. Хальбвакс, М. Блок, П.Рікер, М. Бердяєв, Л. Лопатін, В.Соловйов, Ю. Лотман, М. Фуко, Я.Ассман, П.Х. Хаттон, Дж. Фертнес, П.Нора та ін. В українській соціогуманітаристиці даній проблематиці були присвячені дослідження В. Артюха, Т. Біленко, Ю. Зерній, Л. Зашкільняка, А.Киридон, Л. Стародубцевої, О.Фостачук та ін.

Відомо, що *у соціології* пам'ять тлумачиться як соціальне явище і розглядається з позицій існування колективних уявлень (Е. Дюркгейм, Л.Леві-Брюль, М. Хальбвакс та ін.), а також через зв'язок соціальної пам'яті з повсякденністю (А. Шюц, Е. Гідденс, П.Бурдьє, Н. Луман, П. Бергер, Т.Лукман). *У психології* феномену пам'яті також відводиться важливе місце (П.Жане, П. Блонський, Ф. Брентано, В.Вундт, У. Джеймс, З. Фрейд, К. Юнг, Е.Фромм, Л. Виготський, О. Асмолов, О.Леонтьєв, О.Лурія, Т. Рібо, Ж. Піаже, С.

Рубінштейн, Р. Солсо, А. Смирнов, Р.Клацки, Г. Еббінгауз, З. Шмідт та ін.).

Людська пам'ять була предметом досліджень багатьох давніх мислителів: Платона, Аристотеля, Августина Блаженного та ін. Платон і Аристотель наголошували на позаіндівідуальному характері людської пам'яті, апелюючи при цьому до зовнішніх джерел запам'ятовування й актуалізації певних спогадів [9; 2]. «Пам'ять, спрямована на те ж саме, на що спрямовані й відчуття (pathēmata), а пов'язані з цими відчуттями враження (pathēma), здаються як би записуючими в нашій душі відповідні висловлювання. І коли таке враження (pathēma) записується правильно, то від цього у нас з'являються справжні думки й істинні висловлювання; коли ж цей наш писар зробить помилковий запис, виходять висловлювання, протилежні істині» [10, с. 37]. Аристотель зазначає в трактаті «Про пам'ять і пригадування», що «не можна пам'ятати майбутнього, бо воно – предмет думки і передбачення; немає пам'яті і про сьогодення, бо воно осягається відчуттям – ми ж не пізнаємо відчуттям ні майбутнього, ні минулого, але тільки сьогодення. Пам'ять же є пам'яттю про минуле» [3, с. 158 –173].

Августин у «Сповіді» та інших творах стверджує, що людина наділена розумом, волею і пам'яттю; що минуле зобов'язане своїм існуванням нашій пам'яті, а майбутнє – нашій надії. Він розкриває зв'язок пам'яті з часом (хроносом), акцентуючи увагу на їх протилежній спрямованості [1; 2, с. 187].

Дж. Локк припускає, що спогади є основою і особистісної, і соціальної ідентичності (говорячи сучасною мовою), що дозволяє розглядати пам'ять не тільки як властивість людської свідомості, але і як важливий елемент духовного життя суспільства [7, с. 107].

А. Бергсон розглядав існування двох типів пам'яті – звички й мимовільного пригадування, з чого він виводив таку важливу функцію пам'яті як забезпечення існування минулого в сьогоденні, роблячи крок до розуміння важливості спогадів для нормального функціонування як людини, так і суспільства в теперішньому часі [4, с. 61–75].

Ю. Лотман не тільки запропонував цікавий підхід до класифікації пам'яті, але й пов'язав людську *пам'ять* із *писемністю* та *розвитком цивілізації*. Дослідник підкреслював, що «писемність – це форма пам'яті. Подібно до того, як індивідуальна свідомість має свої механізми пам'яті, колективна свідомість, виявляючи потребу фіксувати дещо загальне для всього колективу, створює механізми колективної пам'яті. До них треба віднести і писемність. Але чи є писемність першою і, найголовніше, єдино можливою формою колективної пам'яті? Відповідь на це питання треба шукати, виходячи з уявлення про те, що вважається вартим для запам'ятовування, а це останнє залежить від структури та орієнтації певної цивілізації» [8, с. 11].

Аналізуючи вплив появи писемності на *цивілізаційний поступ людства*, Ю. Лотман писав, що усна пам'ять мала обмежений обсяг і строго встановлювала, що саме необхідно зберігати. Все необов'язкове забувалося. А писемність дозволила зберігати непотрібне і нескінченно розширювати обсяг того, що запам'ятовується.

Дописемні цивілізації не мали достатньо розвинених форм пам'яті. Значний розвиток мнемотехніки відображався у зберіганні довжелезних епічних текстів. А існування колективної пам'яті, збереженої за допомогою ритуалів і обрядів та виділення спеціального інституту «хранителів пам'яті», підтверджується численними історичними даними. Опорними пунктами колективної пам'яті були урочища і небесні світила, які використовувались як мнемонічні знаки. Ставлення до циклічного переміщення зірок як до «інструкції для сільськогосподарських робіт» поширене у неписьменних цивілізацій. Поява писемності скасувала і піддала забуттю розвинену культуру усної пам'яті [8].

Ю. Лотман наголошував, що поява писемності відкрила еру індивідуальної творчості. До тих пір зберігалося лише те, що «проходило цензуру колективної пам'яті і включалося в традицію». Можливість записувати відкрила двері перед індивідуальною творчістю, різко змінила статус окремої особистості. З цього моменту цивілізація пов'язується з ідеями особистості та індивідуальної творчості. Традиції відводиться консервуюча функція, а особистість стає «дріжджами історії», її «динамічним началом». У зв'язку з цим «винахід робиться повсякденним фактом, а швидкість історичного процесу різко зростає». Автор зазначає, що певний паралелізм явищ можна спостерігати й після винайдення друкарства, адже епоха друку стала часом, коли місцевий діалект, з одного

боку, і сакральна мова (латинь, церковнослов'янська мова, класична арабська), межі якої були не політичними чи національними, а конфесійними, – з іншого, змінилися національною літературною мовою. Книгодрукування кардинально розширювало сферу науки і освіти. Ренесанс сприймався людьми, що жили в цю епоху, як час безмежного розширення всіх можливостей [8, с. 3-10].

Метою проведеного нами дослідження було з'ясування конструктивного впливу колективної пам'яті на формування цивілізаційної ідентичності громадян України. Процес формування і трансформації цивілізаційної ідентичності громадян України вивчався дослідницькою групою під керівництвом Т. Воропаєвої упродовж 1991 – 2014 рр. в рамках кількох наукових проектів Центру українознавства КНУ імені Тараса Шевченка (до вересня 2000 р. цей проект виконувався у відділі етнології Інституту українознавства КНУ імені Тараса Шевченка), в яких активну участь брали студенти й аспіранти факультетів психології, соціології, філософського, геологічного та механіко-математичного факультетів. Ці проекти були підтримані Фондом «Відродження», Фондом Фрідріха Еберта, Міністерством України у справах науки і технологій, Фондом фундаментальних досліджень Міністерства освіти і науки, а також Асоціацією українських банків [5; 6; 15].

Ми погоджуємося з Т.Воропаєвою в тому, що цивілізаційна ідентичність – це результат ототожнення суб'єктів (як колективних, так і індивідуальних) з тією чи іншою цивілізаційною спільністю, представниками якої дані суб'єкти вважають себе. Як правило, цивілізаційна ідентичність практично не усвідомлюється людьми в їхньому повсякденному житті. Вона актуалізується переважно тоді, коли суб'єкт зустрічається з представником іншої цивілізації або ж у тих випадках, коли виникає необхідність осмислення цивілізаційної ролі та місії власної країни [5, с. 17-18]. Ми вважаємо, що цивілізаційна ідентичність є однією з форм соціальної ідентичності.

Упродовж 1991-2014 рр. було обстежено 46 000 респондентів віком від 18 до 87 років (статистична похибка не перевищувала 2,2%). Надійність результатів проведеного дослідження забезпечувалась належним методологічним обґрунтуванням; використанням сукупності адекватних діагностичних методик, поєднанням кількісного та якісного аналізу емпіричних даних; репрезентативністю вибірки, використанням методів математичної статистики із застосуванням сучасних програм обробки даних.

Теоретичні й емпіричні дослідження нашої групи показали, що за допомогою адаптованого Опитувальника колективної ідентичності (який розробили Р. Лухтанен і Дж. Крокер) можна виявити високий, середній та низький рівні цивілізаційної ідентичності громадян України. Комплексний підхід дозволив нашій групі простежити динаміку становлення європейської цивілізаційної ідентичності громадян України: 1) у 1999 – 2008 рр. відбувалося утвердження європейської цивілізаційної ідентичності (коли стала помітною тенденція до збільшення показників європейської ідентичності, як у групі етнічних українців, так і в групі національних меншин); 2) найвищого рівня розвитку європейська цивілізаційна ідентичність досягла в 2004 – 2005 рр. (зокрема, у 2005 р. високий рівень європейської ідентичності мали 37% респондентів, а низький рівень – 18%); 3) до 2010 р. у етнічних українців на Півдні і Сході України спостерігалася тенденція до зростання європейської цивілізаційної та національної ідентичності (у 2010 – 2013 рр. цей процес призупинився); 4) найбільш стрімко європейська цивілізаційна ідентичність зростає у жителів великих міст; була виявлена синхронізація підйомів і спадів у розвитку національної та європейської цивілізаційної ідентичності громадян України в 1999 – 2013 рр.; 5) європейська ідентичність до 2013 р. не втрачала своєї значущості для громадян України тому, що запит на європейськість є дуже сильним в українському суспільстві (хоча наявність в українських ЗМІ проєвропейської риторики поєднується з повною відсутністю виваженої політики ідентичності в Україні) [6, с. 157 – 161].

Проведені автором даної статті дослідження були спрямовані на вивчення впливу колективної пам'яті громадян України на розвиток їхньої цивілізаційної ідентичності. Усього було обстежено 140 респондентів з високим рівнем європейської цивілізаційної ідентичності та 140 респондентів з низьким рівнем європейської цивілізаційної ідентичності. Проведене

дослідження показало, що якість репрезентації «реперних точок» колективної пам'яті українського народу в індивідуальних мнемічних структурах респондентів 1 групи (з високим рівнем європейської цивілізаційної ідентичності) *значно відрізняється* від репрезентації тих самих «реперних точок» в індивідуальних мнемічних структурах респондентів 2 групи (з низьким рівнем європейської цивілізаційної ідентичності). Колективні уявлення (про минуле України, про її цивілізаційний розвиток та цивілізаційну належність, про ключові історичні події і факти, про видатні постаті та внесок України в європейську та світову культуру і науку тощо) членів 1 групи є більш конструктивними, збалансованими, ціннісно насиченими у порівнянні з колективними уявленнями представників 2 групи, в якій ці уявлення є деструктивними, розбалансованими, деформованими, дискретними і конфліктними.

Цивілізаційна ідентичність представників 1 групи характеризується рефлексивністю, внутрішньою (ціннісно-зумовленою) мотивацією процесу самовизначення, сильно вираженими емоційним, когнітивним та регулятивним компонентами ідентичності, наявністю глибинних зв'язків із відповідними культурами та спільнотами, готовністю захищати базові цінності й інтереси даних спільнот. Цивілізаційна ідентичність представників 2 групи характеризується формальністю, зовнішньою мотивацією процесу самовизначення, ціннісною невизначеністю, слабко вираженими емоційним і когнітивним компонентами ідентичності, розмитістю зв'язків з відповідними спільнотами.

Проведене дослідження показало, що в структурі колективної пам'яті громадян України з розвинутою європейською цивілізаційною ідентичністю важливе місце займають такі «реперні точки», як доба склавинів та антів, епоха Київської Русі та Галицько-Волинської держави, Козацька доба, творчість Тараса Шевченка, епоха УНР, а також Помаранчева революція та Революція Гідності. Респонденти з 1-ої групи мають вищий рівень знань, переконань і уявлень про дані історичні події, ніж респонденти з 2-ої групи.

Отже, конструктивні індивідуальні «проекції» колективної пам'яті українського народу показують, що колективна пам'ять може виконувати функцію певного «каркаса» не тільки національної, але й цивілізаційної ідентичності. Таким чином, серед чинників, що найбільше сприяють формуванню європейської цивілізаційної ідентичності громадян України чи не найважливішим є колективна пам'ять українського народу.

1. Августин. Творения. О граде Божием. – Т. 4. – СПб., Киев: Алетейя, УЦИММ-Пресс, 1998.
2. Августин Аврелій. Сповідь. – К.: Основи, 2004.
3. Аристотель. О памяти и припоминании / Вопросы философии. – 2004. – № 7. – С. 158 – 173.
4. Бергсон А. Две формы памяти // Хрестоматия по общей психологии. М.: Наука, 1979. – С. 61-75.
5. Воропаева Т. С. Трансформация цивилизационной идентичности граждан Украины / Т. С. Воропаева // Новый университет. – Йошкар-Ола: Коллоквиум. 2011. – № 10. – С. 17 – 22.
6. Воропаєва Т. С. Трансформація релігійної, національної та цивілізаційної ідентичності громадян України (1991 – 2012 рр.) / Т. С. Воропаєва // Світове українство як чинник утвердження держави Україна у міжнародній спільноті. Матеріали 4-го Міжнародного конгресу світового українства. – Львів: Вид-во Львівської політехніки, 2013. – 628 с. – С. 157 – 161.
7. Локк Д. Опыт о человеческом разуме // Избранные философские произведения в 2-х томах. Т. 1. М.: Наука, 1960.
8. Лотман Ю. М. Несколько мыслей о типологии культур // Языки культуры и проблемы переводимости. – М., 1987. – С. 3 – 11.
9. Платон. Теэтет // Собрание сочинений в 4-х томах. Т. 2. – М.: Мысль, 1993.
10. Платон. Федр // Собрание сочинений в 4-х томах. – Т.2. – М.: Мысль, 1993.
11. Романовская Е. В. Феномен памяти: между историей и традицией // Е.В. Романовская. – Философия и общество. – 2010. – № 1. – С. 100 – 112.
12. Хальбвакс М. Социальные рамки памяти / Пер. с франц. С.Н. Зенкина / М.Хальбвакс. – Москва: Новое издательство, 2007. – 142 с.
13. Smith A.D. National Identity and the Idea of European Unity / A.D. Smith. – International Affairs. – 1992. – № 68. – P.55–76.
14. Wertsch J.V. Voices of Collective Remembering / J.V. Wertsch. – Cambridge: Cambridge University Press, 2002.
15. Voropayeva T. Theoretical and empirical aspects of the formation of national and European identity of citizens of Ukraine (1991 – 2011) // European Science and Technology [Text]: materials of the international research and practice conference, Wiesbaden, January 31st, 2012 / publishing office «Bildungszentrum Rodnik e. V.». – Vol. II. – Wiesbaden, Germany, 2012. – 776 p. – P. 710-720.

4.Цивілізаційні виклики і українство: рефлексії з тем життя, творчості, історії в українській філософській думці

Ніна Авер'янова

УДК 141.201

Образотворчість Євромайдану як вияв національної гідності українців

Показано, що мистецтво Євромайдану стало значним чинником консолідації українських громадян. Художники-професіонали і художники-аматори були об'єднані великою спільною ідеєю, існувала загальна колективна художня творчість. У мистецьких творах Арт-Майдану висловлювалася ідея піднесення людської і національної гідності українців, чітко демонструвався європейський вибір України.

Ключові слова: *образотворче мистецтво, образотворчість, мистецька еліта, Євромайдан, Арт-Майдан.*

It is shown, that the Art of Euromaidan became an important factor of consolidation of Ukrainian citizens. Professional as well as amateur painters were joined with the common idea, there was collective creative activity. In the creative works of Art-Maidan the idea of human and national dignity of Ukrainians was manifested, the European Choice of Ukraine was clearly demonstrated.

Key words: *fine Art, art elite, Euromaidan, Art-Maidan.*

Революція Гідності, де українці проявили високу активність, стійкість і масовість, не залишилася поза увагою мистецької еліти України, вона спричинила творчий вибух як серед художників-професіоналів, так і серед аматорів. Митці, глибоко занурившись у сутність суперечностей українського суспільства, висловила свій погляд на події цих буремних часів. Художники, захоплені власним задумом і втілюючи ідеї багатьох тисяч громадян України, творили оригінальні твори мистецтва. У кожному такому творі художники закладали максимально значимий з їхньої позиції сенс, бо мистецтво – це не лише сліпе відображення об'єктивних предметів і явищ суспільства, а це і відтворення особистісних установок самого митця.

Мистецтво має здатність відображати реальність у специфічних чуттєво-емоційних формах, воно дає знання про світ, віддзеркалює зображальними засобами всю багатогранність національного буття. За допомогою художніх образів у ньому моделюються реальні історичні події та постаті, ідейно-культурний дух епохи та весь український світ. Мистецтво є широкою системою комунікації, яка практично не має перешкод, воно транслює художню інформацію до всіх верств населення, об'єднує людей, підвищує духовний потенціал як окремої особистості, так і суспільства в цілому. Мова мистецтва значно яскравіша й емоційніша, тому стає більш переконливою та впливовою. За влучним висловом Олени Теліги: «Мистецтво має велике і прекрасне завдання: виховувати... сильних і твердих людей української нації, що вміють жити, творити і вмирати для своєї Батьківщини» [6, с. 15].

Під час революційних подій зими 2013 – 2014 рр. художники створили Арт-Майдан, де репрезентували свої твори, присвячені подіям, які їх зібрали і консолідували. Митці писали роботи не лише в художніх майстернях, а й у наметах і на барикадах Євромайдану, бо з історії відомо, що кращі твори про революцію народжувалися у художників, які безпосередньо перебували в епіцентрі революційних подій. Оскільки «твір мистецтва являє собою не що інше, як типізоване відображення певних світоглядних колізій, що періодично виникають в бутті людей» [1, с. 132], то до професійних ілюстраторів і дизайнерів долучалися волонтери-оформлювачі й аматори, які прагнули висловити свою думку в художній формі. Вони до політичної символіки Євромайдану додавали сатиричні сюжети народного гумору та іронії. Митці, як професіонали, так і аматори, кожного дня, у контексті подій, що швидко змінювалися, створювали нові плакати, дотепні гасла й карикатури. В одних художніх творах вони висміювали політиків, а в інших –

возвеличували героїзм і патріотизм повстанців; передавали як перші – мирні буденні дні революції, так і подальші, коли почалися збройні сутички. Євромайдан для багатьох українських громадян став мірилом людської і національної гідності, джерелом витримки і сміливості.

У революції Гідності сила мистецтва виявилася по новому, основними символами революції стали сцена, мікрофон, екран і намет. Величезний за своїм масштабом хеппенінг транслювався у багатьох країнах світу. Хеппенінг (англ. happening – те, що трапляється, відбувається тут і тепер, непередбачуване) – «театралізована миттєва дія на основі імпровізації з активною участю в ній аудиторії, направлена на стирання кордонів між мистецтвом і життям, прагне до спонтанності, безпосереднього фізичного контакту з публікою, підвищеної дієвості мистецтва» [5, с.548]. Основними рисами хеппенінгу на Євромайдані стали: концерти відомих і невідомих музикантів, майстрів слова, народний фольклор, художні виставки під відкритим небом, плакати з лозунгами, малюнки у наметовому містечку, художні конкурси й акції.

Найчисленнішими на Євромайдані були плакати, які еволюціонували від саморобних із зображенням дотепних шаржів до Інтернет спільноти «Страйк плакат» («Я крапля в океані, який змінить Україну» – самий популярний плакат Євромайдану, «Я відповідаю за те, що буде завтра», «Я дихаю вільно», «Беркут, ми стоїмо за майбутнє ваших дітей» та ін.). Сторінку «Страйк плакату» в мережі Facebook прикрашало знаменне гасло: «Ще ніколи в житті маленький принтер не почувався таким героєм», адже воно символізувало «маленького українця», який врешті решт отримав змогу вільно висловити свої думки, прагнення і бажання. Бо як справедливо зауважує Володимир Біблер, там, де про людину думають, як про функцію деяких анонімних, нехай самих найкращих і прогресивних соціальних сил та інтересів, там не може виникнути і бути усвідомленою ідея гідності, тобто самозбереження «таємної свободи бути Я» [2, с. 56]. Творці Музею плакату України в грудні 2013 р. відкрили свою сторінку в Facebook, де презентували роботи, присвячені революції Гідності, а в подальшому – виставку «Крим – це Україна!». Суттєво те, що використовуючи образотворчість Музею плакату України зі сторінки Facebook українська діаспора проводила мітинги на підтримку євромайданівців в Англії, Франції, Німеччині, Канаді, США, Аргентині, Бразилії та в інших країнах світу.

Звичайно, опоненти Євромайдану також використовували мистецькі засоби впливу на суспільну свідомість для популяризації своєї політичної пропаганди. Адже мистецтво як специфічний інструмент впливу на свідомість суспільства здатен змінювати його цінності, ідеали, стереотипи й установки. Наприклад, відомо з минулих століть, як служителі релігійних культів і політична еліта держав, а не так давно керманичі Радянського Союзу, широко використовували різні види й жанри мистецтва для виховання, керування, а також для маніпулювання суспільством. Опоненти Євромайдану намагалися діяти, як Євромайдан, вони запозичували ідеї зі сценою та виступами популярних митців на ній, писали плакати, проте відтворити яскраву творчість і креатив, які існували на Арт-Майдані, їм було не під силу.

Революційні події, які поширилися майже по всій Україні, з їхньою соціально-політичною вмотивованістю, тривалими протестами і трагічними подіями, з жертовністю, створили вибух мистецької оригінальної творчості. Мистецтво Євромайдану демонструвало полярність нового європейського світу та старого світу з ідеалізованими російськими ідеологемами. При цьому «межа України, яка просякла європейськими цінностями, посунулася далеко на Схід» [3, с. 122]. Нове (західне) і старе (східне) на підґрунті соціально-економічних причин, тотальної корупції, що заполонила державні й недержавні заклади, увійшло в жорстку конфронтацію. Це протистояння дієво підсилювалося мистецькими засобами, які завжди мали суттєвий вплив і можливості. Можна з впевненістю говорити, що за кілька місяців головна площа Києва перетворилася на величезний мистецький салон, адже тут були презентовані графіті, скульптури, плакати, інсталяції, фотографії, звучали виступи піаністів і співаків. Головним символом Євромайдану постала металева конструкція новорічної ялинки, прикрашена креативними революційними плакатами.

Як відомо, встановлення на площі зазначеної ялинки стало офіційною причиною для розгону мирних демонстрацій студентів у кінці листопада 2013 р., у результаті чого мирні демонстрації

переросли в масові акції спротиву владі та революційні виступи. Ця ялинка на київському майдані для протестуючих була уособленням згортання демократичних прав і свобод, уособленням споживацького добробуту, а після всеукраїнського масового повстання – символом відвойованої свободи і європейського вибору України. Ялинка, прикрашена національними прапорами України і плакатами – головна і найважливіша інсталяція Євромайдану. Окрім неї інсталяціями можна назвати й барикади, дерев'яні дошки, де писали назви міст і сіл України, які символізували єдність та неподільність України. Внаслідок особливості образотворчих творів, а саме – візуалізації, відбувався чуттєвий та інформаційний комплексний вплив на пізнавальну, емоційну й вольову сфери українських громадян, на їхню свідомість і підсвідомість.

З'явилася значна кількість творів у різних видах і жанрах мистецтва з відображенням подій революції або її персонажів. Враховуючи те, що саме мистецтво має здатність до навіювання та емоційно-смислового підсилення, переважна більшість творів мала патріотичне спрямування. Патріотизм – це «етичний і політичний принцип, соціальне почуття, вмістом якого є любов до вітчизни, відданість їй, гордість за її минуле і сьогодення, прагнення захищати інтереси Батьківщини» [7, с. 415]. Почуття патріотизму передбачає певну ієрархію ціннісних орієнтацій, у відповідності з якою обов'язок особистості перед нацією є визначальним, тут надається перевага національним інтересам у порівнянні з особистісними. Патріотизм зумовлює повагу до своєї національної історії, мови, мистецтва, спричиняє прагнення нації до цивілізаційного поступу. Патріотизм – це любов і повага до своєї нації, яку за необхідності потрібно захищати та виборювати її права – саме такі мотиви звучали в творах митців Арт-Майдану. Окрім цього, звичайно, були художні твори, які носили характер сатири й іронії. Їхніми головними персонажами постали екс-президент України – Віктор Янукович, лідери Партії регіонів і Президент Росії – Володимир Путін. Гумор та іронія в мистецтві – це цивілізовані засоби висловлення незгоди і протесту, адже сприймання художніх творів відбувається передусім на базі емоцій та почуттів того, хто їх сприймає, а вже потім – на основі рефлексії.

Існувала й значна кількість фотографій, які мали можливість швидко поширюватися по Інтернету, також відбувалися фотовиставки на барикадах Майдану. Оскільки візуальне мистецтво – це унікальний засіб фіксації певних подій, то для збереження пам'яті про боротьбу українців за свою свободу і гідність мистецька еліта (і не тільки України) продовжувала влаштовувати художні презентації. Серед них, наприклад, виставка відомого французького репортера Еріка Буве (Eric Bouvet) в Національному художньому музеї України, присвячена вшануванню пам'яті загиблих бійців у революції Гідності. Це данина поваги французького митця тим революціонерам, з якими він перебував на Євромайдані. Ерік Буве як фотограф був присутній у багатьох «гарячих точках» світу – в Афганістані, Чечні, Югославії, Іраку, Лівані, Сомалі, Судані. Тому, коли почалася революція в Україні, він не оминув її увагою і представив своє художнє бачення київських подій лютого 2014 р. У свою чергу, фотовиставки українських митців під назвою «Революція Гідності» відбулися і за кордоном – в Лондоні, Единбурзі. Статика візуальних творів мистецтва дозволяє об'єднати споглядання твору з його філософським та ідейно-світоглядним осмисленням і переосмисленням.

Образотворчість широко була представлена на Євромайдані не лише у графічному варіанті. Можна було побачити навіть дерев'яні скульптурні зображення, виконані майстром з Коломиї, а також скульптуру з рожевого мармуру французького художника Роті (Roti) «Нова Україна», де він символічно відтворив Україну в образі жінки, що піднімається з глибин.

Графіті, декоративний і портретний живопис були співзвучні революційним подіям. Митці Євромайдану в запалі креативу розмальовували намети, щити, шоломи бійців. Наприклад, під час конкурсу «Розмалюй шолом захиснику Майдану» і акції «Щитопис» художники розписували бойові щити і шоломи бійцям Самооборони. Тематика розписів залежала як від власних уподобань майстрів, так і від побажань бійців. Щити розфарбовували у жовтий і блакитний кольори, зображали біблійних героїв: Архистратига Михайла, якого українці вважають покровителем Києва, Георгія Переможця – воїна-захисника, покровителя військових і їхніх родин; на

шоломах відтворювали символи України – прапор, герб, калину, зображали українські вишиванки й писанки, писали лозунги «Слава Україні», «Революція Гідності» та ін. Саме через естетичні переживання таких творів, відбувалося співпереживання і емоційний відгук на дійсну реальність, формувалося почуття солідарності у всіх членів Євромайдану. А співпереживати у даному випадку означало бути щирим і небайдужим, активним і сміливим.

Художник Олег Смаль, за освітою архітектор, перебував на Євромайдані з першого дня. Він репрезентував свої карикатури, в яких висміював українських політиків і чиновників. У такій фізично та психологічно напруженій ситуації художні роботи митця викликали посмішки у повстанців, що сприяло оптимістичному настрою революціонерів і підтримувало їхній бойовий дух. На жаль, багато ілюстрацій художника під час штурмів було втрачено, проте ті роботи, які залишились продовжують створювати позитивну психологічну атмосферу і в наші дні. Юрій Журавель представив свої революційні картини, Лев Скоп розмальовував бойові щити, Микола Теліженко виконав серію витинанок, присвячених Євромайдану. Львівські митці з Національного музею імені Андрея Шептицького, застосовуючи всі канони іконопису, написали для демонстрантів Євромайдану ікону Святого Миколая, яку розмістили поряд з революційними плакатами біля новорічної ялинки. Також, коли з'явилися перші герої Євромайдану, то тоді ж відповідно з'явилися і перші їхні портрети. У цих художніх творах присутня надзвичайно велика образна концентрація, адже майстри всю різноманітність проблем Євромайдану вписали в зображення конкретного моменту, який містить у собі величезну підготовчу працю художників – спостереження і роздуми.

Оскільки митці були об'єднані великою спільною ідеєю євроінтеграції та піднесення національної гідності українців, то на Євромайдані змішалося мистецтво мейнстриму і андеграунду, високе й низьке мистецтво, тут не було ні критики, ні похвал, а була загальна колективна художня творчість, яка стосувалася кожного. І художники-професіонали, і художники-аматори щиро захопилися задумом, тому так інтенсивно проходила робота над творами і так яскраво виявилася їхня оригінальність. При цьому говорити про якість художніх робіт Арт-Майдану не можливо, бо мистецтвознавці погоджуються з тим, що для сучасного мистецтва неприйнятні критерії якості художніх творів у колишньому розумінні. Сучасне мистецтво, найперше, має дивувати і збуджувати новизною, робити виклик, навіть провокувати скандал [4]. У творах Арт-Майдану чітко відстежувалася ідея піднесення людської і національної гідності українців, прагнення відродити духовність, визначити свій шлях розвитку в європейському цивілізаційному колі.

Сьогодні, коли Євромайдан виконав своє призначення, митці продовжують писати етюди з революційної тематики, щоб не забути страшні і хвилюючі події, щоб у подальшому створювати серйозні художні роботи з історії становлення нашої української нації. Ідеї, закладені у таких художніх творах, зможуть формувати моральні й духовні інтенції української людини, оскільки моральні принципи та духовні цінності, виявлені в мистецьких творах завдяки розумінню та співпереживанню, сприймаються як свої. Митці продовжують організовувати і проводити художні конкурси (наприклад, конкурс страйк-плакатів: «Зупини кривавий продаж «Містралів»» та ін.).

Отже, мистецький Євромайдан став одним із напрямків сучасного українського мистецтва. Він продемонстрував консолідацію українських громадян для наступного кроку формування політичної нації європейського типу, для формування вільного громадянина-європейця з правом вибору і свободи; підтвердив європейський цивілізаційний вибір України. Показав, що українське суспільство має перспективу розвитку і не бажає залишатися у межах провінціалізму колишнього СРСР. Представлені на ньому інсталяції, графіті, карикатури, портрети героїв Небесної Сотні, декоративно розмальовані щити і шоломи засвідчили, що образотворче мистецтво відповідає вимогам часу, а українська мистецька еліта невіддільна від вирішення проблем і сподівань української нації. Художники чітко продемонстрували, що мистецтво не може перебувати поза проблемами суспільства, відмежовуватися від його болючих і складних питань.

1. Азархин А. Мировоззрение и эстетическое развитие личности / АН УССР. Ин-т философии.

Отв. ред. В.Михалев. – К.: Наук. думка, 1990. – 192 с.
2. Библер В. С. Нравственность. Культура. Современность (Философские раздумья о жизненных проблемах) // Этическая мысль. Научно-публицистические чтения. – М.: Политиздат, 1990. – 480 с. – С. 16 – 57.
3. Євромайдан: хроніка відчуттів [колекція есе Тараса Прохаська, Івана Ципердюка, Юрія Андруховича, Сергія Жадана, Юрія Винничука]. – Брустурів: Дискурсус, 2014. – 156 с.
4. Казакова С. Science art: к вопросу о критериях качества произведения современного искусства / Светлана Казакова // Искусствознание. – Москва, 2012. – № 3-4. – С. 592 – 598.
5. Культурология / Под ред. Ю.Н.Солонина, М. С. Кагана. – М.: Высшее образование, 2005. – 566 с.
6. Теліга О. Прапори духу / Олена Теліга // Образотворче мистецтво. – 2000. – № 3-4. – С. 15.
7. Философский словарь / Под редакцией И. Т Фролова. – 7-е изд., переработанное и дополненное. – М.: «Республика», 2001. – 719 с.

Тетяна Антонюк

УДК 94(477):378:37.014.24

Законодавче забезпечення міжнародної діяльності у сфері вищої освіти України

Розглядається проблема законодавчого забезпечення міжнародного співробітництва в галузі вищої освіти, акцентується увага на необхідності його вдосконалення як важливої умови активізації інтеграційних процесів у сфері вищої освіти України.

Ключові слова: *вища освіта, законодавче забезпечення, міжнародне співробітництво, інтеграція, Болонський процес, світовий освітній простір, академічна мобільність, конкурентоздатність.*

In the article the problem of legislative providing of international cooperation in the field of higher education is examined and attention is accented on the necessity of its perfection as an important condition of integration processes activation in the field of higher education of Ukraine.

Key words: *higher education, legislative providing, international cooperation, integration, Boulogne process, world educational space, academic mobility, competitiveness.*

Законодавче забезпечення сфери вищої освіти на сучасному етапі є головною умовою успішного реформування і модернізації галузі. Міжнародне співробітництво та інтеграція у галузі освіти є важливою нормою Болонської співдружності освітян, оскільки реально сприяє підвищенню мобільності викладачів і студентів, самостійності студентів, рівня їх самоорганізації. Постійне вдосконалення і оновлення законодавчого забезпечення відповідно до загальновизнаних стандартів, забезпечить якість вітчизняної вищої освіти та її інтеграцію в світове освітнє середовище.

Помітний інтерес громадськості і науковців до цієї проблеми в сучасній Україні і за кордоном спостерігається з середини 90-х років XX століття, коли Україна стала членом Ради Європи і визначилася зі стратегією освітніх реформ. Питання законодавчого забезпечення міжнародного співробітництва в галузі освіти досліджують такі вчені, як Т. Антонюк [1], В.Н. Гайкалова [3], М. Згуровський [10], О. Козієвська [13], В. Кремень [15], В. Луговий [17; 18; 19], та ін. Проблеми розвитку міжнародних зв’язків вітчизняних вищих навчальних закладів та процеси інтеграції української системи освіти в міжнародний освітній простір окреслені в нормативно-правових документах, що регламентують освітню галузь в Україні. На сьогодні зберігається потреба всебічного й об’єктивного висвітлення даної теми в історичній літературі.

Метою даного дослідження є акцентування уваги на необхідності вдосконалення законодавчого забезпечення міжнародного співробітництва українських ВНЗ як важливого фактора реформування та модернізації національної системи освіти, її успішної інтеграції до світового освітнього простору.

У розвитку міжнародних зв’язків, а отже і формуванні їх законодавчого забезпечення в новітній Україні, логічно виокремити три періоди: 1) 1991 – 1995 рр. – від проголошення незалежності України і до

вступу її до Ради Європи; 2) 1995 – 2005 рр. – від вступу до Ради Європи до приєднання до Болонського процесу; 3) 2005 – 2014 рр. – від приєднання до Болонської декларації до сьогодення. На кожному етапі відповідно формувалася нормативно-законодавча база для функціонування системи вищої освіти і забезпечення її стратегічної мети. Серед складових структури законодавства про вищу освіту посилюється така важлива для сучасного етапу розвитку освітньої галузі компонента, як "міжнародна і зовнішньополітична діяльність"[10, с. 360], потреба законодавчого забезпечення якої є умовою успішної інтеграції до європейського і світового освітнього простору [13].

Підготовка законодавчого підґрунтя України до вступу до світового освітнього співтовариства розпочалася з проголошенням незалежності і значно активізувалася після вступу до Ради Європи у жовтні 1995 року. Курс на загальноєвропейський рівень розвитку проявив себе започаткуванням ряду прогресивних реформ [15, с. 91]. З 1991 по 1995 рік в Україні здійснювався перший етап освітянської реформи, яка спричинила помітні зміни у вищій школі [12, с. 107]. Здійснення реформ було спрямоване на адаптацію законодавства в галузі вищої освіти до законодавства Європейського Союзу, що уможливлювало активізацію партнерських зв'язків з закордонними вишами та міжнародними освітніми організаціями. За цей час напрацьована значна законодавчо-правова база для функціонування вищої школи і забезпечення процесів інтеграції національної системи освіти у світовий освітній простір. У травні 1991 р. ухвалено Закон Української РСР "Про освіту" та підготовлено проект державної національної програми "Освіта" (Україна XXI століття), затвердження якого сталося у березні 1996 р. і яка нині реалізується в основних своїх складових [22, с. 233 - 261]. Позитивні результати у подальшому розвитку освітньої сфери дало створення єдиного Міністерства освіти і науки, Академії педагогічних наук, певні кадрові зміни на рівні керівництва вишами, відкриття нових університетів [12, с. 107 - 108].

З прийняттям Верховною Радою України 17 січня 2002 року Закону України "Про вищу освіту" дано законодавче визначення понять "ліцензування", "акредитація", "ліцензований напрям", "ліцензована спеціальність", "акредитований напрям", "акредитована спеціальність", "акредитований навчальний заклад" тощо. 29 серпня 2003 року Кабінетом Міністрів України прийнято постанову № 1380 "Про ліцензування освітніх послуг". Постановою затверджено порядок ліцензування освітніх послуг та Положення про Державну акредитаційну комісію. Завершив формування нормативної бази щодо ліцензування освітніх послуг наказ Міністерства освіти і науки України від 24 грудня 2003 року № 847 "Про затвердження Ліцензійних умов надання освітніх послуг, Порядку здійснення контролю за дотриманням ліцензійних умов надання освітніх послуг, Положення про експертну комісію та порядок проведення ліцензійної експертизи та Типового положення про регіональну експертну раду з питань ліцензування та атестації навчальних закладів" [9, с. 3 - 5].

Другий етап освітянських змін започаткував Указ Президента України № 77/96 від 23. 01. 1996 року "Про заходи щодо реформування системи підготовки спеціалістів та працевлаштування випускників вищих навчальних закладів" [25], яким були передбачені не лише загальні напрями, а й конкретні кроки, засоби, шляхи їх реалізації. Не були визначені, на жаль, ресурси, зокрема фінансові. Розпочався перехід до підготовки фахівців за новими спеціальностями. В системі освіти з'явилися національні університети і перші технопарки. На цьому етапі значно активізувалася і стала більш ефективною співпраця українських ВНЗ із зарубіжними партнерами. Цьому сприяли такі події: у 1995 році Україна стала членом Ради Європи; у 1997 році підписала Лісабонську конвенцію щодо визнання кваліфікацій у галузі вищої освіти; у 1999 році її було ратифіковано Верховною Радою. Україна отримала можливість розпочати двосторонні переговорні процеси щодо взаємовизнання документів про освіту з рядом зарубіжних країн [12, с. 108].

З 1995 по 2005 рр. були створені передумови для входження національної системи вищої професійної освіти в Болонський процес [26, с. 446]. Відбувалося подальше удосконалення базового законодавства про освіту: ухвалений Закон України "Про внесення змін і доповнень до Закону Української РСР "Про освіту", який за своєю суттю, змістом і напрямами став фактично новою редакцією Закону "Про

освіту". Ядром законодавчої бази вищої освіти в Україні стала Конституція України (1996 р.)[14] і Закон України "Про вищу освіту" (редакція 2002 р.) [7, с. 7 - 35]. Спробою системного осмислення ролі вищої освіти в майбутньому українського суспільства стала також підготовка проекту Національної доктрини розвитку освіти України у XXI столітті, затверджена Указом Президента України від 17 квітня 2002 року N 347/2002 [21]. Затвердження стратегічного плану дій – Національної доктрини розвитку освіти, започаткувало формування відповідної нормативно-правової бази, спрямованої на її реалізацію [4].

Ще більш дієвим каталізатором розвитку міжнародних зв'язків і співробітництва в сфері вищої освіти стала Болонська декларація, яка була підписана 19 червня 1999 року з метою створення єдиного європейського простору вищої освіти, а також активізації європейської системи вищої освіти у світовому масштабі [5, с. 67 - 70].

Приєднання України до Болонського процесу у 2005 році, посилило необхідність законодавчих змін та подолання кризового стану законодавства у сферах науки та освіти.З цього моменту розпочався новий етап у розвитку міжнародних зв'язків та співробітництва українських і зарубіжних вишів. Основні зобов'язання України було відображено у Наказі "Про затвердження Плану дій щодо забезпечення якості вищої освіти України та її інтеграції в європейське і світове освітнє співтовариство на період до 2010 року" № 612 від 13 липня 2007 року [20]. План визначив низку завдань за багатьма напрямами діяльності [16, с. 155].

Кроком до активізації міжнародного співробітництва та інтеграції системи вищої освіти до європейського і міжнародного освітнього простору стало створення інноваційної інфраструктури університетів України. Закон України "Про наукові парки [8] як основні елементи інноваційної інфраструктури, що забезпечують виробниче впровадження наукомістких розробок, високих технологій вищих навчальних закладів та створення конкурентоспроможної продукції [30].

Великим реформаторським кроком і основою для забезпечення якісної освіти стало розроблення і затвердження Національної рамки кваліфікацій (НРК). НРК є найголовнішим інструментом осучаснення вищої школи в Україні [24, с. 103 - 111]. Постанову про її затвердження схвалив Кабінет Міністрів України 23 листопада 2011 року. НРК має стати основою для розроблення і модернізації цілої низки документів, які визначатимуть розвиток і якість української освіти відповідно до європейських стандартів [23].

Законодавче забезпечення міжнародної діяльності системи вищої освіти знаходиться в процесі постійного вдосконалення та оновлення [28, с. 565]. Важливим завданням, невирішеним до цього часу, залишається розробка і прийняття нового Закону України "Про вищу освіту". Чинний Закон України "Про вищу освіту", прийнятий у 2002 році до приєднання України до Болонського процесу, не відповідає вимогам сьогодення. Виникла гостра потреба привести нормативну базу у відповідність до сьогоднішніх реалій. Представники МОН, освітяни-практики, залучені ними експерти розробили декілька варіантів проекту Закону "Про вищу освіту"[6; 17; 11]. Проект Закону України "Про вищу освіту" (№ 1187–2), підготовлений робочою групою під керівництвом М. Згуровського, ухвалений у першому читанні у квітні 2014 року Верховною Радою України.

На даний час освітянська громадськість обговорює проект Положення про кваліфікації (ступені) вищої освіти[2]. Положення визначає загальні вимоги до змісту, обсягу та рівня вищої освіти відповідно до кваліфікаційних рівнів НРК та встановлює вимоги до результатів навчання, яких має досягнути особа для здобуття кваліфікацій вищої освіти.

Отже, у системі вищої освіти України успішно здійснено низку важливих практичних кроків з реалізації вимог Болонського процесу, що відкрило можливості для безпосередніх міжнародних контактів і реальної співпраці. Проте зберігається необхідність продовжувати працювати над вдосконаленням законодавчого забезпечення системи вищої освіти, домагатися цілковитої гармонізації нормативних актів з європейськими стандартами. Станом на сьогодні, у загальному плані міжнародні зв'язки є недостатніми, вони мають обмежений і непаритетний характер через відсутність повного законодавчого забезпечення сфери вищої освіти, недостатнє володіння іноземними мовами, брак інформації про міжнародні організації та можливості співпраці, вузький доступ до сучасних

комунікаційних систем, фактичну непріоритетність міжнародних зв'язків через важкі матеріальні умови. Документ "Проблеми нормативно-правового забезпечення розвитку міжнародного співробітництва в сфері вищої освіти" 27] за підсумками Парламентських слухань у грудні 2013 року відправлено на доопрацювання.

1. Антонюк Т. Д. Законодавче забезпечення міжнародної діяльності ВНЗ як фактор міжнародної конкурентоспроможності освітньої системи України / Т. Д. Антонюк // Наукові записки: [збірник наукових статей]/М-во освіти і науки, молоді та спорту України, Нац. пед. ун-т імені М.П. Драгоманова; укл. Л. Л.Макаренко. – К.: Вид-во НПУ імені М.П.Драгоманова, 2012. – Випуск CVI (106). – С. 204 – 214.
2. Бахрушин В., Горбань О. Про деякі аспекти проекту Положення про кваліфікації (ступені) вищої освіти / В.Бахрушин., О. Горбань// [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://education-ua.org/ua/articles/69-pro-deyaki-aspekti-proektu-polozhennya-pro-kvalifikatsiji-stupeni-vishchoji-osviti
3. Гайкалова Наталія. Правове регулювання європейського освітнього простору/ Наталія Гайкалова //Освіта на Луганщині. - № 1 (34). – 2011. – С. 12 – 15.
4. Державна політика в галузі освіти України: уроки та перспективи розвитку [Електронний ресурс]. – Режимдоступу:ttp://kno.rada.gov.ua/komosviti/control/uk/publish/article?art_id=53486&cat_id=46939
5. Журавський В. С. Болонський процес: головні принципи входження в Європейський простір вищої освіти / В.С. Журавський, М. З. Згуровський – К.: ІВЦ "Видавництво "Політехніка", 2003. – 200 с.
6. Забезпечення реальної європейської інтеграції вітчизняної вищої школи в новій якості // Педагогічна газета. - № 5 (190). – травень. – 2010.
7. Закон України "Про вищу освіту"// Вища освіта. Нормативно-правові акти про організацію освіти у вищих навчальних закладах III-IV рівнів акредитації: У 2 кн./Укладачі М. І. Панов, Ю. П. Битяк, Г. С. Гончарова та ін.; За ред. проф. М. І. Панова. – Х.: Право, 2006. – 688 с.
8. Закон України "Про наукові парки" від 25. 06. 2009 № 1563-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1563-17
9. Законодавство, організація та проведення ліцензування і акредитації/ Упоряд. О. В. Ситяшенко. – К.: Задруга, 204. – 151 с.
10. Згуровський М. Болонський процес: головні принципи та шляхи структурного реформування вищої освіти України / М. Згуровський. – К.: НТУУ "КПІ", 2006. – 544 с.
11. Іванов Сергій. Виняток без правил / Сергій Іванов // Освіта України. - № 45. – 11 листопада 2013 року.
12. Калюжна Т. Основні напрями розвитку вищої освіти України у XXI столітті / Т. Калюжна / Вища освіта України – Додаток 4 – 2006. – Тематичний випуск "Вища освіта України у контексті інтеграції до європейського освітнього простору". – 246 с.– С. 106 – 114.
13. Козієвська О. І. Законодавче і нормативно-правове забезпечення вищої та післядипломної освіти в Україні / О. І. Козієвська // [Електронний ресурс]. – Режим доступу:http://kno.rada.gov.ua/komosviti/control/uk/publish/article?art_id=53703&cat_id=46939
14. Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року.
15. Кремень Василь. Обговорення завершено. Огляд починаємо. А процес – триває / Василь Кремень //Болонський процес в дії: Матеріали "Круглого столу", проведеного Інститутом вищої освіти АПН України та редакцією тижневика "Освіта" (травень 2004 р. – лютий 2005 р.) / За ред. О.С.Коноваленко; Б. І. Корольова. – К.: Вид-во Європ. ун-ту, 2005. – 98 с. – С.87 – 93.
16. Кринська Н. В. Розробка системи оцінювання рівня володіння англійською мовою у вищих навчальних закладах як передумова запровадження європейських стандартів вищої освіти в Україні / Н. В. Кринська // Вища освіта України Додаток 4, том II (20), - 2010 р. – Тематичний випуск "Вища освіта України у контексті інтеграції до європейського освітнього простору". – 616 с. –С. 154 – 158.
17. Луговий Володимир: автономія має розглядатись у парі з відповідальністю / Володимир Луговий // Освіта України. - № 6 . – 6 лютого 2012 року.
18. Луговий В. І. Це кваліфікаційна конституція нації [Текст]/ В. І. Луговий, Б. І. Корольов //Освіта: Всеукраїнський громадсько-політичний тижневик. - № 1 – 2. – січ. 2012 – С. 12 – 13.
19. Луговий В. І., Слюсаренко О. М., Таланова Ж. В. Національна рамка кваліфікацій як інструмент інтеграції до європейського простору вищої освіти / В. І. Луговий, О. М. Слюсаренко, Ж. В. Таланова // Вища освіта України № 1 (додаток 1) – 2012 р. Тематичний випуск "Інтеграція вищої школи України до європейського та світового освітнього простору". – Київ, 2012 – С. 6 – 12.
20. Наказ "Про затвердження Плану дій щодо забезпечення якості вищої освіти України та її інтеграції в європейське і світове освітнє співтовариство на період до 2010 року" № 612 від 13 липня 2007 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://elib.crimea.edu/zakon/min612.pdf
21. Національна доктрина розвитку освіти. – [Електронний ресурс]: Режим доступу: zakon2.rada.gov.ua/laws/show/347/2002

22. Освіта в України: зб. законодав. і нормат. актів: (відповідає офіційному текстові)/ Упоряд. Ю. В. Паливода. – К.: Паливода А. В., 2009. – 312 с.
23. Освіта України. - № 1 – 2. – 10 січня 2012 року.
24. Про затвердження Національної рамки кваліфікацій: Пост. Каб. Мін. України від 23 лист. 2011 р. № 1341 // Вища школа. – 2012. – № 3 – С. 103 – 111.
25.Про заходи щодо реформування системи підготовки спеціалістів та працевлаштуваннявипускників вищих навчальних закладів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://osvita.ua/legislation/Vishya_osvita/17143/
26. Радченко О. Державне регулювання розвитку приватного сектора системи освіти України: сучасний стан дослідження проблеми / О. Радченко // Вісн. НАДУ.- 2006.- № 2. – С. 445 – 454.
27. Рекомендації погоджено // Освіта України. - № 51 (1370). – 23 грудня 2013 року.
28. Сватюк О. Р.. Концепція управління стандартами у галузі вищої освіти та їх законодавчо-нормативний супровід / О.Р. Сватюк, Н. І. Якубик, Ю. В. Марчук // Вища освіта України Додаток 4, том II (20), - 2010 р. – Тематичний випуск "Вища освіта України у контексті інтеграції до європейського освітнього простору". – С. 563 - 568.
29. Сидорчук Марина. Звірили годинники адже попереду – Наукові парки / Марина Сидорчук // Освіта. - №43 (5582). – 2 – 9 жовтня 2013 року.
30. Стратегія розвитку освіти // Освіта України. - № 26 (1345). – 1 липня 2013 року. http://osvita.ua/legislation/Vishya_osvita/36037/

Тетяна Бурцева

УДК 78.03 (477.64)

Історико-педагогічні контексти вивчення болгарських просвітницьких традицій в українському Північному Приазов`ї

Аналізуються історико-педагогічні аспекти дослідження просвітницької діяльності етнічних громад України в контексті значущості світоглядно-ціннісного навантаження набутих знань та імплементації зазначених засад безпосередньо в педагогічну освіту та педагогічну практику в сьогоденних умовах розбудови української держави.

Обґрунтовується історична значущість феномену болгарського етнокультурного Просвітництва на теренах України як чинника міжкультурної взаємодії народів, актуального і важливого на сучасному етапі соціокультурного розвитку держави та історичного зразку цілеспрямованої політики розвитку дружби та взаємодопомоги серед братніх слов'янських народів.

Ключові слова: *український культурно-освітній простір, світоглядно-ціннісне навантаження історичних знань, національно-культурні освітянські традиції, болгарське Просвітництво в Україні.*

Analyzes the historical and pedagogical aspects of the research education of ethnic communities of Ukraine in the context of the importance of ideologically-valuable load of acquired knowledge and the implementation of these principles directly into teacher education and teaching practice in today's development of the Ukrainian state.

Substantiates the historical significance of the phenomenon of the Bulgarian ethno-cultural Education in Ukraine as a factor in intercultural interaction among peoples, relevant and important at the present stage of social and cultural development of the state and the historical pattern of purposeful policy of ethno-cultural development of friendship and mutual assistance among the fraternal Slavic peoples.

Key words: *Ukrainian cultural and educational space, ideologically-value-laden historical knowledge, ethno-cultural educational traditions, the Bulgarian education in Ukraine*.

Наукові дослідження педагогічної і просвітницької діяльності, як ключового чинника формування і розвитку етнокультурних громад на теренах України засвідчують, що Просвітницькі рухи як культурницько-національні та ідейно-педагогічні феномени, обумовлюються певними соціально-історичними закономірностями, мають свою логіку розвитку, впливи на суспільні інституції.

Актуальність нашої роботи значною мірою обумовлена практичною потребою системного аналізу духовно-психологічних чинників і засад розвитку національного

Просвітництва в сьогоденних регіональних контекстах демократичної розбудови українського суспільства. Необхідність більш глибокого і системного розкриття феномену болгарського Просвітництва на українських теренах спонукала нас у цій роботі до розгляду історичних джерел та теоретично-методологічних праць, що відбивають ментальні, культурні ті духовно-ідеологічні контексти взаємин українського і болгарського етносів в різних регіонах України досліджуваного періоду, як важливу обумову виникнення і плідного розвитку Болгарського Просвітництва в українському Північному Приазов'ї.

Метою нашої роботи є висвітлення історіографічних аспектів дослідження культурно-історичних українсько-болгарських зв'язків та взаємовпливів у культурологічно-освітянських контекстах становлення і розвитку болгарських просвітницьких традицій в українському Північному Приазов'ї.

Дослідженнями життя та просвітницької діяльності діяльності болгар Північного Приазов'я займалися М.Державін, Л.Демиденко, А.Дегтеренко, В.Мітков, І.Сенченко, К.Бакуров, І.Петков, С.Пачев, І.Іванов, А.Кіссе, А.Арнаудов, А.Міланов, Т.Калканова, Д.Ніколова, Д.Костова, В.Лопатанов, Ю.Іріоглу, В.Колоянов, Д.Дімітров, А.Данільченко, В.Маркова, А.Парокон'єва та інші.

Загалом в сьогоденній історичній та етнографічній літературі існує помітний доробок з досліджень історії приазовських болгар, відбувається всебічне вивчення багатьох аспектів становлення культурного життя болгарських колоній Північного Приазов'я другої половини XIX – початку XX століття, виявлення особливостей і взаємозв'язку різних сфер життя приазовських болгар і в українському соціумі, і як окремої локальної групи болгарського етносу тощо [6, с.17].

Для нашого дослідження принциповою вбачається та обставина, що будь-яке національно орієнтоване Просвітництво, як суспільно-громадська ініціатива, що неодмінно ґрунтується на засадах розвитку народного духу, вкоріненості в традиції і самобутність нації, значною мірою актуалізує суспільний запит до вітчизняної історії педагогіки щодо висвітлення просвітницької діяльності національних громадських об'єднань в контекстах сучасних умов міжетнічної комунікації в традиційно полікультурних регіонах України, одним із яких історично постає Північне Приазов'я.

Разом із тим, розгляд соціально-історичних аспектів дослідження просвітницьких традицій болгар-переселенців Приазов'ського краю потребує розширення рамок розгляду, оскільки вбачається цілком очевидним, що для розуміння феномену болгарського Просвітництва в його регіональному історико-педагогічному аспекті вкрай важливими є ментально-духовні чинники соціальних контекстів життя країни всього історичного періоду [12, с.17].

Власне, про таку потребу неодноразово наголошували дослідники різних етапів розвитку болгарської колонізації приазовського краю, зазначаючи у своїх роботах важливість духовно-моральних засад суспільного життя епохи як історично-об'єктивної умови, від якої значною мірою залежала як спрямованість та інтенсивність міжкультурної взаємодії народів на певному історичному етапі, так і плідність подальшого розвитку багатьох своєрідних етнічних культур на українській землі [19,20,22].

У вказаному контексті значущим, на нашу думку, чинником розуміння перебігу етнокультурного процесу такого ґатунку, як Болгарське Просвітництво в Україні є сьогоднішні напрацювання болгарської та української історичної науки, що значною мірою дозволяють висвітлити певні усталені паралелі і взаємоперетини складних соціокультурних процесів українського і болгарського національних відроджень, різноманітність та різноплановість взаємозв'язків на певних історичних етапах історичної долі обох народів. Болгарські вчені вказують на принципове значення тієї обставини, що поряд з Москвою та Петербургом найважливішими центрами слов'янознавства та болгаристики з другої половини XIX ст. стають Київ, Одеса та Харків [13]. Наукові розвідки болгарських науковців у цьому напрямку в останні роки також засвідчують глибокий та різноманітний за своїми сутністю і наслідками вплив України на духовну атмосферу не лише Болгарського відродження [13, с. 58]. Про вихід вивчення вказаних аспектів українсько-болгарських зв'язків XIX – початку XX ст. на новий рівень дослідження і узагальнення свідчить поява ґрунтовних праць Г. Георгиева [4], П.С. Сохань [19], В.Л. Станкевич [20], В.М Субботіна [22], та інших дослідників.

Низкою джерел [3, с.7] засвідчується, що болгарська інтелігенція, будучи вимушеною відроджувати національно-культурні і освітянські болгарські традиції на нових місцях проживання у другій половині XIX століття в Південно-Східних українських землях, традиційно зустрічала співчуття і підтримку, вказуючи, що морально-психологічна атмосфера в Україні значною мірою сприяла зміцненню україно-болгарських культурних зв'язків. На історичні передумови формування такої атмосфери вказує тісний зв'язок народів та видатних діячів обох культур [25]. Аналіз праць тогочасних українських та болгарських діячів культури, науки та історичних розвідок сучасних дослідників, присвячених взаємодії болгарської та української громадськості у сфері науки культури та освіти [5, 14, 16, 21, 23], вказує масштабність втілення громадськістю і державницькими інституціями низки заходів для підтримки болгарської громади, для збереження її історично-культурних традицій і щонайтісніших духовних зв'язків з суспільним життям Болгарії. Так, дослідниця Л. Горіна висвітлюючи етапи громадської та науково-просвітницької діяльності М.С. Дрінова в праці «Марин Дринов – историк и общественный деятель», де докладно розглядає науково-педагогічну спадщину одного з організаторів національної болгарської системи освіти в контексті Болгарського Відродження, наголошує на тісній взаємодії інтелігенції країни та української болгарської діаспори в просвітницькій справі. Монографія Л.В.Степанової «Вклад России в подготовку болгарской интеллигенции в 50-70-е гг. XIX в.» посвячена якісній та кількісній оцінці підготовки кваліфікованих професійних кадрів для Болгарії у світських та духовних навчальних закладах України, що дає можливість з'ясувати роль і масштабність болгарського Просвітництва в українських землях. Дослідження проблем становлення болгарських національних училищ силами регіональних громад діаспори в українських містах, викладених у працях М. Люлюшева, В. Нічик, І Танчева та інших, засвідчують, що саме в Україні, в Києві, Одесі, Харкові, Миколаєві багато болгар отримало початкову, гімназичну, університетську або релігійну освіту [23, с.24], таким чином виказуючи значну світоглядну-духовну єдність ідеологій українського та болгарського Просвітництв, роблячи їх провідною силою національних відроджень і національно-визвольних рухів у і в Болгарії, і в Україні, наприкінці XIX століть [1, 2, 3, 16].

Дослідники акцентують увагу на існуванні спеціального практичного плану навчання болгар в Україні, з урахуванням проблем пристосування вихідців з Болгарії до умов півдня України [8, с.43-45]. Історичні джерела засвідчують, що саме спільними силами болгарських і українських вчених була втілена розробка навчальних програм та методик освітньої справи, що дозволило в короткий термін відтворити національну освітню систему Болгарії після здобуття нею незалежності. Фактична ж можливість продовжувати національно зорієнтоване навчання болгарської молоді на всіх освітніх ступенях – від початкового до вищого в Україні [3, 48], вказує на системний характер українсько-болгарського співробітництва у галузі освіти в різних регіонах, в тому числі і просвітницької діяльності в середовищі болгарських громад у Північному Приазов'ї, де попри різноманітність організаційних підходів, завдяки діяльності провідних науково-педагогічних центрів України, які концентрували зусилля вчених, української громадськості та болгарської діаспори зародився прообраз болгарської національної школи. Про системність і тривалість задіяних заходів свідчить і така специфічна риса болгарського Просвітництва в Україні кінця XIX – початку XX століття, як плідне наукове співробітництво з українськими науково-освітянськими закладами в сфері суспільних, краєзнавчих, етнографічних історичних та інших гуманітарних наук, що дозволило значно активізувати національно орієнтовану просвітницьку діяльність болгарської спільноти в Україні у вказаний період. Саме тоді болгарськими вченими була видана низка наукових праць, що відбивало піднесення національної свідомості у Болгарії та болгарської громади в Україні [3], а одним із значущих наслідків такої взаємодії науково національних просвітницьких центрів і широкої громадськості представників обох народів стала широка діяльність зі збереження пам'яток болгарської культури та історії [4, 26].

Вагоме місце у вивченні болгарського Просвітництва в Україні кінця XIX-го – початку XX століття відводиться дослідниками висвітленню ролі в цьому процесі Болгарської православної церкви,

оскільки саме завдяки активній участі болгарського духовенства в українсько-болгарському громадському співробітництві у вирішенні проблем соціального та морально-етичного характеру став можливим той розвиток просвіти та педагогічної науки, який відбився в рамках багатьох розгорнутих історичних, історіографічних та джерелознавчих досліджень слов'янської історії, слов'янознавства загалом, і саме в багатьох з тих досліджень знайшли своє вирішення чимало вкрай гострих тогочасних проблем політичного, міжнаціонального та релігійно-конфесійного плану, що мали принципове значення для розвитку болгарського просвітницького руху. Особливо значимою була така взаємодія церков і громадських інституцій країн в період визвольної боротьби болгарського народу [22].

Розглянуті вище аспекти міжкультурних зв'язків громадських рухів в Болгарії та Україні безпосередньо розкривають значимість чинників морально-психологічного характеру та ідеологічно-культурного підґрунтя подальшого втілення ідей болгарського Просвітництва, висвітлюючи притаманні духу досліджуваної епохи обставини створення благодійних товариств і організацій в Одесі, Києві, Харкові та інших містах і містечках під-російської України, як форми допомоги Болгарії та підтримки визвольного руху болгар громадськістю краю після початку повстання у Болгарії і оголошення Росією війни Туреччині 12 квітня 1877 р.[15].

Аналіз різноманітних джерел дає нам підстави стверджувати, що в свідомості етнічних болгар-переселенців, що замешкували території сучасної Південно-Східної України, український край ставав духовно ще ближчим, оскільки десятки тисяч українців загинули за свободу Болгарії у складі російської у складі Дунайської армії, яка налічувала близько 184,4 тис. чоловік (про те, що більшість були рекрутами із українських губерній зазначав і М.П.Драгоманов: "…у мобілізованій майбутній Дунайській армії, створеній на базі трьох округів Київського, Одеського і Харківського, майже всі солдати – українці"[18, 21]), сама ж Україна ставала великим тиловим шпиталем, її населення надавало армії посильну матеріальну допомогу (збір продовольчих, речових і грошових пожертвувань).

Українські дослідники П.С.Сохань, В.Л. Станкевич указують, що "україно-болгарські зв'язки мають свою власну історію, обумовлену конкретними об'єктивними факторами» [19,с.5], та «трагічну спільність історичної долі, як передумову українсько-болгарського взаємного тяжіння» [20, с.15], зазначаючи важливість залучення до досліджень цього своєрідного болгарського етнокультурного відгалуження вітчизняної педагогіки подібних історіографічних джерел.

Ці та інші матеріали свідчать, що більшість авторів науково-дослідницьких праць вбачають найважливішою передумовою освітянської співпраці українського і болгарського народів історичну усталеність зв'язків та спорідненість світоглядів завдяки конфесійній єдності і належності до православ'я. В контексті нашої роботи цілком слушними є висновки дослідниці В.Л Станкевич в дисертаційному дослідженні «Україна і болгарське національне відродження» про те, що «Загальні духовні основи, слов'янська письменність, спільність релігійного, літературного, культурного життя сприяли збереженню в глибинах народної свідомості почуття слов'янської єдності, яке в умовах іноземного панування стало питомою силою визвольних змагань і братньої взаємодопомоги», завдяки чому українсько-болгарські зусилля у культурно-політичній і освітянській сфері були «обопільними, взаємокорисними, у процесі їх функціонува завжди простежується зворотний зв'язок» [20, с. 16]. Дослідники вбачають прямий зв'язок у тім, що саме вказані історичні події, як і досягнення незалежності Болгарією та створення власної держави, стаючи значимим чинником приязного ставлення етнічних болгар до України загалом, завдяки братній допомозі широких кіл демократичної інтелігенції саме в освітянській сфері дозволила значно глибше формулювати національні, економічні, соціальні і культурно-просвітницькі завдання, що не могло не стимулювати як болгарської народної освіти, так і світобачення етнічних болгар поза межами їх Батьківщини [14]. В дисертаційному дослідженні В.М.Субботіна «Вплив відродження Болгарської державності на розвиток зв"язків громадськості України і Болгарії» [22] стверджується думка, що саме завдяки тісному генетичному зв'язку з попередніми

епохами їхнього розвитку, суспільні українсько-болгарські контакти уможливлювали болгарське Просвітництво, як громадське співробітництво, яке підпорядковувалось залученню до сфери болгарської національної культури кращих зразків світової культури, стаючи ґрунтовною підставою взаємоспрямованності болгарських та українських вчених, педагогів і діячів культури до дослідження світового досвіду та синтезу нових освітянських методів.

Таким чином, проаналізовані нами науково-теоретичні підходи та широка фактологічна база дослідницьких напрацювань в обраному нами ракурсі вивчення болгарських просвітницьких традицій дозволяє розглядати безпосередню підтримку народом України визвольної боротьби болгарського народу та участь багатьох видатних діячів української культури, освіти в гуманітарних аспектах становлення і розбудови болгарської державності у якості значимого чинника і морально-психологічної підстави для пояснення явища зворотного впливу болгарської культури, що втілилось у феномені болгарського Просвітництва і наклало свій відбиток на розвій українського національного відродження загалом, і на соціокультурне життя сучасної Південно-Східної України зокрема.

Вищевикладений огляд наукових та історичних джерел дозволяє нам зробити певні висновки:

- опосередкована і безпосередня допомога широких верств українства в період війни за звільнення Болгарії тощо, достатньою мірою характеризує симпатії української громадськості до боротьби болгарського народу.
- українсько-болгарські духовні зв'язки досліджуваної епохи були взаємними і багатоплановими, що засвідчується плідними взаєминами науково-освітянських еліт та роллю українських освітніх закладів у підготовці кадрів освіти для Болгарії;
- феномен виникнення болгарського Просвітництва на регіональних теренах України Україні кінця XIX – початку XX сторіччя ґрунтувався як на засадах спільності етногенезу, мов, культур, суспільної психології і суспільної ідеології слов’янських народів, так і на духовній компоненті спільної визвольної боротьби народів і скріпленні нею україно-болгарських зв’язків у період, безпосередньо передуючий досліджуваному.

Відтак безперечно важливим для цілісності будь-якого історично-педагогічного дослідження чинником нам вбачається потреба висвітлення притаманного освіченому й патріотично налаштованому освітянському середовищу на теренах України духу взаємосимпатії і доброзичливості, приязні і культурної толерантності народів, взаємоповаги та пошани до освіти, культури, науки – як основи духовного відродження народу. Духу, що був тією історичною атмосферою, в якій виник і сформувався рух, який дозволив болгарській педагогічній традиції плідно примножувати національно-освітянські здобутки болгарської культури упродовж тривалого часу [1, с. 16], а сам феномен болгарського етнокультурного Просвітництва на теренах України зробив історично значущим чинником міжкультурної взаємодії народів, актуальним і важливим на сучасному етапі соціокультурного розвитку держави та історичним зразком цілеспрямованої етнокультурної політики розвитку дружби та взаємодопомоги серед братніх слов’янських народів.

На завершення нашого дослідження зазначимо, що суспільний запит на вивчення і опрацювання історико-педагогічних аспектів таких феноменів як просвітницька діяльність етнічних громад України на певному етапі дослідження неодмінно вказує на потребу розгляду світоглядно-ціннісного навантаження набутих знань та імплементації зазначених засад безпосередньо в педагогічну освіту і в педагогічну практику в сьогоденних непростих умовах розбудови української держави. Безперечна ж плідність розгляду напрацювань болгарської та української історичної думки щодо особливостей взаємопроникнення національних духовних культур в контексті актуальних проблем історії вітчизняної педагогіки не викликає сумніву і потверджує методологічну доцільність її залучення до інструментарію подальших регіональних історико-педагогічних досліджень.

1. Атанасов П. Михайло Драгоманов і Софійський університет // Всесвіт. – 1962. – №12. – С. 98-100.
2. Атанасов П. З минулого болгарсько-українських зв`язків // Український історичний журнал, 1960. - № 4. – с. 65-73;
3. Бичваров М., Горський В. Українсько-болгарські філософські зв'язки (Друга половина XIX ст.). – К.: Наук. думка, 1966. – 179 с.

4. Георгиев Г. Освобождением и етнокултурното развитие на българския народ, 1877— 1900. - София.: Изд. на БАН, 1979. – 265 с.
5. Горина Л.В. Марин Дринов - историк и общественный деятель. - М.: Издательство Московского университета, 1986. – 208 с.
6. Державин Н.С. Болгарские колонии в России// Сборник за народш умотворекия и народопись.- Кн.XXIX.- София,1914. – 260 с.
7. Дмитрук В.Т. Сторінки вікової дружби. З історії українсько-болгарських зв'язків XIX - початку XX ст. – Львів: Вид. Львівського ун-ту, 1958. - 60 с.
8. Доронченков А.И. Болгаристика в системе гуманитарных наук // Болгарский ежегодник. Т.1. – Харьков, 1994. – С.5-13.
9. Доронченков А.И. "Записки о мерах образования в России славян" как источник к истории российско-болгарских отношений // Материалы III (риновских чтений, 25-27 октября 1994 г. - Харьков, 1994. – С.43-45.
10. Единение народов - единение культур: Украинско-болгарские культурные связи: История и современность / Сост.: С. Балинова, В.А. Захаржевская и др. - К.: Наукова думка, 1987. – 262 с.
11. Исторический очерк Преславской учительской семинарии (с 10 ноября 1875 года по 1 января 1882 года). – Одесса: Типография П.А.Зелого (б. Г.Ульриха). – 1882. – 72 с.
12. Колесник І. Регіональна історія в українській історіографії: практика та рефлексія / І. Колесник // Регіональна історія України. Збірник наукових статей. - Випуск 1. – С.205-220.
13. Конев И. Украйна в представите и познанията на българите през възраждането // Болгарский ежегодник. Т.1. – Харьков, 1994. – С.66.
14. Люлюшев М. Поглед върху българските централни училища в Бесарабия през втората половина на XIXв. // Българите в Северного Причерноморие. Изследвания и материали. - Том втори / Съст. П.Тодоров. - Велико Търново: Издателска къща Аста, 1993. – С. 152-161.
15. Мартыненко А.К. Позиция России в связи с провозглашением независимости Болгарии в 1908 г. // Из истории русско-болгарских отношений / Сб. ст. под ред Л.Б.Валева и др. – М., 1958;
16. Ничик В.М. Киево-Могилянская академия и болгарская культура //У истоков общности философских культур русского, украинского и болгарского народов. Сборник статей / Ред.: В.С.Горский. - К.: Наукова думка, 1983. – С.79-103.
17. Пачев С.І. Болгарські колонії Північного Приазов'я (1861–1917 рр.): комплексне дослідження: Дис… канд. іст. наук: 07.00.01 / Запорізький держ. ун-т. — Запоріжжя, 1996. – 195 с.
18. Русско-болгарское боевое содружество в русско-турецкой войне 1877 - 1878 гг. [Текст] / В. Конобеев. - М.: Воениздат, 1953. - 79 с.
19. Сохань П.С. Очерки истории украинско-болгарских связей. - К.: Наукова думка, 1976. – 290 с.
20. Станкевич В.Л. Україна і болгарське національне відродження: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / В.Л. Станкевич; Донец. держ. ун-т. — Донецьк, 1998. – 18 с. – укр.
21. Степанова Л.И. Вклад России в подготовку болгарской интеллигенции в 50-70-е гг. XIX в. - Кишинев: Штиница, 1981. – 214 с.
22. Субботін В.М. Вплив відродження Болгарської державності на розвиток зв"язків громадськості України і Болгарії (1878- 1885 рр.) [Текст]: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / Субботін Владислав Миколайович; Донецький держ. ун-т. - Донецьк, 1997. – 16 с.
23. Танчев И. Българската държава и подготовката на специалиста с европейско образование (1878-1885) // Исторически преглед. - 1991. - № 10. – С.70-87.
24. Халанский М.Г. Историко-филологический факультет Харьковского университета за 100 лет его существования. – Харьков, 1908. – С.12.
25. Шишманов І. Роля України в Болгарськім відродженню. Вплив Шевченка на болгарських поетів передвизвольної доби. – Відень, накладом "Союзу визволення України" з друкарні Адольфа Гольцгавзена у Відні, 1916–13 с.
26. Шумада Н.С. Українсько-болгарські фольклористичні зв'язки (період болгарського відродження). – К.: АН УРСР, 1963. – 164 с.

Олексій Волович

УДК 323.23

Реанімація Новоросії як прояв імперського синдрому Кремля

В статті розвінчуються інсинуації і спекуляції московських стратегів і проімперської п'ятої колони в Україні навколо «русского Крыма» і так званої «Новороссии», які не вщухали протягом усіх років незалежності нашої держави. Зухвало фальсифікуючи загальновідомі історичні факти, прокремлівські ідеологи стверджують, що Новоросія і Крим є «исконными русскими землями», нібито безпідставно включеними до складу України у 1919 році, що не відповідає істині.

Ключові слова: *Україна, Новоросія, Крим, інсинуації, руський мір, про кремлівські ідеологи*

The article rozvinchuyutsya innuendo and speculation in Moscow and pro-imperial strategists fifth column in Ukraine around the "n Crimea" and so-called "Novorossyy" are not abated over the years of independence. Defiantly falsifying known historical facts, pro-Kremlin ideologues argue that the New Russia and Crimea are "yskonnыmy Russian lands", allegedly arbitrarily incorporated into the Ukraine in 1919, which is not true.

Key words: *Ukraine, New Russia, Crimea, innuendo, Rus measures of Kremlin ideologists*

Виступаючи 17 квітня ц.р. в ході прямої лінії президент Росії В. Путін назвав південно-східну Україну Новоросією: *«Пользуясь еще царской терминологией, я хочу сказать, что это же не Украина, это Новороссия. Вот этот Харьков, Донецк, Луганск, Херсон, Николаев, Одесса – они в царские времена не входили в состав Украины, а были переданы ей позже. Зачем это было сделано, я не знаю» [7].* При цьому Владімір Владімірович «ничтоже сумняшеся» перекрутив загальновідомі факти: Харківщина або Слобожанщина, а також більша частина Луганщини та Донеччини ніколи до складу Новоросії не входили. Проте донецькі сепаратисти сприйняли ці слова Путіна як «руководство к действию» і невдовзі заходилися реанімувати недоброї пам'яті Новоросію – антиукраїнський колоніальний проект Катерини II.

24 травня «ЛНР» і «ДНР» підписали угоду про створення «Федеративної республіки Новоросія», до складу якої згідно з їх планами має увійти 8 областей України - Харківська, Луганська, Донецька, Дніпропетровська, Запорізька, Миколаївська, Херсонська та Одеська. Підписання цього «документу» відбулося після закінчення з'їзду «народних представників» квазі-республік, який організував глава руху «Юго-Восток» Олег Царьов.

2 липня у Москві відбувся «круглий стіл», присвячений розробці підручника з історії «Новоросії». В заході взяли участь кілька представників сепаратистів, екс-нардеп О. Царьов, редактор газети «Завтра» чорносотенник А. Проханов, генерал Л. Івашов, «атеїст-сталініст» А. Вассерман, директор Інституту країн СНД К. Затулін, «теоретик англосаксонської змови» Н. Старіков і київський журналіст-українофоб О. Чаленко, який утік до Москви, рятуючись від «бандерівців». Ось ця українофобська компанія намагалася визначити «ідеологію Новоросії», обговорити питання формування ідентичності та «системи цінностей» її мешканців. За словами представника «Народного фронту Новоросії» О. Зінченка, ідеологію підручника в першу чергу визначатиме приналежність до «русского мира».

Ось як сприймає Новоросію вищезгаданий заклятий українонеенависник А. Вассерман: *«Я имею украинское гражданство и вообще родом из Одессы - столицы Новороссии. Украина оккупировала Новороссию в 18-м году, и я эту оккупацию им до сих пор не простил и прощать не намерен»* ... «Великий» ерудит і герой брейн-рингів Вассерман мав би знати, що на той час Новоросії вже не існувало більше як 100 років. Якщо проаналізувати все, що пише Вассерман про Україну, то його вже давно слід позбавити українського громадянства [3].

Довідково:

Переселення іноземців на територію України почалося ще при цариці Єлизаветі. Так, у 1752 р. навколо Новомиргорода (нині Кіровоградська область) на землі, обжиті українськими селянами і козаками, були переселені серби, угорці, болгари, волохи і молдавани. Доволі часто між новими переселенцями та українськими козаками виникали непорозуміння та сутички, але на боці колоністів стояла імперська влада. 1753 року сербів розселили на землях Січі та південної Гетьманщини на правому березі Сіверського Дінця, де було утворено Слов'яносербію, яка межувала із землями донських козаків. Кордон між запорозькими та донськими козаками було встановлено указом імператриці Єлизавети ще у 1746 році.

У 1762 - 1763 рр. Катерина II видала два маніфести про іноземну колонізацію Півдня України і переселення на його територію росіян, сербів, болгар, молдаван, німців та представників інших народів. Катерина II поставила завдання розчинити український етнос серед інших етносів, позбавити його національних ознак і самобутності і врешті решт повністю зросійщити його. Ці поселення охоронялися російськими військами, чисельність яких переважала кількість новопоселенців. Російській експансії козаки протиставили ефективне господарське освоєння краю, підкріплене силовими методами витіснення непроханих колоністів, підтримуваних царським урядом.

Новоросійська губернія на Півдні України існувала на козацьких і татарських землях двічі: в 1764-1783 рр. з центром у Кременчуку і в 1796-1802 рр. з центром у Новоросійську (пізніше Катеринослав, нинішній Дніпропетровськ). На початку XIX століття Новоросійську губернію було розділено на три - Катеринославську, Херсонську і Таврійську. До складу найбільшої Херсонської губернії входили сучасні Херсонська, Миколаївська, Одеська, частини Кіровоградської та Дніпропетровської областей України, а також Придністров'я. Після чергової російсько-турецької війни (1806-1812 рр.) у 1822 році було створено Новоросійське і Бессарабське генерал-губернаторство, яке проіснувало до 1874-го і складалося із трьох названих губерній. Термін «Новоросія» ще деякий час продовжували використовувати як географічне поняття. І сьогодні Путін та його оточення намагаються наповнити цей термін новим політичним змістом, як підставу для анексії південно-східних областей України.

Територія «Новоросії»

Новоросія - «исконно русская земля»?

На зламі XV–XVI століть українські козаки почали поступово колонізувати Причорноморський степ, відтісняючи мусульманських сусідів, що відкривало дорогу українському населенню в просуванні до Чорного і Азовського морів, на величезну територію від Кубані до пониззя Дунаю. У 1690-х козацькі полки гетьмана Мазепи захопила турецькі фортеці на Дніпрі, заснувавши на їхньому місці нинішні Каховку і Берислав. На початку XVIII століття, українські козаки і селяни вже повністю домінували в освоєнні цього краю й остаточно зробили його частиною української етнічної території, на якій з'явилася густа мережа запорозьких зимівників, паланок, слобід та містечок.

Спроби витіснити українське населення або асимілювати його з російським в царські часи були не надто успішними. Так, у 1851 році у складі понад мільйонного населення Херсонської губернії частка українців становила 70%, а «великороссиян» - всього 3%. Частка українців у Херсонській та Катеринославській губерніях (разом) в середині XIX сторіччя складала 73.5%. За результатами всеросійського перепису населення 1987 р. у Російській імперії на той час 85% мешканців «Новоросії» були українцями. Упродовж другої половини XIX ст. частка переселенців з українських губерній до «Новоросії» була переважаючою.

У кінці XIX століття територія Криму разом із південною частиною нинішньої Херсонської області входила до складу Таврійської губернії, існувавшої з 1802 р. по 1821 р. За даними перепису 1897 р. у повітах Таврійської губернії українська мова була найпоширенішою (42.2%), російська - на другому місці (27.9%) і татарська - на третьому (13/6%). Проте серед міського населення Таврійської губернії найпоширенішою була російська мова (49%), далі йшли татарська (17.2%), їдиш (11.8%) та українська (10.4%) [4].

У 1794 р. частка росіян на Правобережній Україні становила всього 0.1%, на Лівобережній - 5.2%, в Новоросії і Таврії - 19%. У другій половині XIX століття населення Донеччини за рахунок російських переселенців збільшувалося в 5 разів швидше, ніж в інших регіонах Російської імперії. За даними перепису 1897 р., на українській етнографічній території проживало 3.8 млн. росіян на 27.8 млн. - 11.7% всього населення. За переписом 1926 р. на території УРСР проживало 4.2 млн. росіян (12.1% всього населення), а в 1939 р. - 2.7 млн. (9.2%). За даними перепису населення 2001 року, в Україні проживало 37.5 млн. українців і 8.3 млн. росіян, відповідно 77.8% і 17.3% загальної чисельності населення України. У 2001 році частка етнічних росіян становила: у Донецькій області (38.2%), Луганській (39.0%), Харківській (25.6%), Запорізькій (24.7%), Дніпропетровській (17.6%), Херсонській (14.1%), Миколаївській (14.1%) і Одеській (20.7%).

Українці і татари – нащадки спільних пращурів

За повідомленнями грецьких істориків - Гомер (8 ст. до н. е.), Арістей (7 ст. до н.е.), Гакатей (6 ст. до н.е.), Геродот (5 ст. до н. е.) Кримський півострів був заселений таврами або таврійцями, які споконвік за своїми звичаями, особливостями будівництва і облаштування житла, культурою,

віруваннями і похованнями були спорідненими з праукраїнським материковим населенням Подніпров'я. Римський географ ***Пліній Старший*** у своїй «Природничій історії» (77 р. н. е.) пише про таврів, як про древній народ Криму. Римський історик Тацiт (55-120 роки) писав про антів (праукраїнців) і таврів як про один народ. Таври сприйняли назву «русичів» ще до часів перших руських київських князів Аскольда і Дира.

Кримські татари остаточно сформувалися як народ у Криму в період Кримського Ханства (1441–1783 рр.) і є нащадками різноманітних етнічних груп, що населяли Крим і Північне Причорномор'я в різні часи - таври, скіфи, сармати, алани, анти, кімерійці, гуни, готи, хозари, печеніги, черкеси, турки, римляни, протоболгари, монголо-татари, огузи, італійці та греки. Практично українці і кримські татари мають спільних пращурів, зокрема таврів [9].

В другій половині XVII ст. етнічні українці становили більшість населення Криму. Згідно з переписом 1666-1667 років, в Кримському ханстві мешкало 187 тис. татар, 20 тис. вірменів, греків, євреїв, караїмів та 920 тис. українських невільників, переважна частина з яких настільки адаптовувалися до життя серед татар, що не хотіли повертатится в Україну. Так, 1675 року під час походу на Крим кошовий отаман І. Сірко вивів звідти 7 тис. українських бранців. На питання кошового, чи бажає хтось із них залишатися в Криму, близько 3 тис. людей відповіли ствердно. Вони аргументували це тим, що в Криму вже мають родини й садиби, а в Україні у них нічого не лишилося.

На середину XVIII століття запорожці вже засновували свої поселення в Криму на околицях Бахчисарая, Євпаторії та Феодосії. Відомі непоодинокі приклади взаємодії козаків і татар не тільки у військових походах, але й в не тривалі періоди мирного життя. Коли у 1675 року в татарських степах сталася посуха, отаман І. Сірко дозволив татарам випасати худобу на запорізьких землях. На докори гетьмана І. Самойловича про поступки татарам отаман І. Сірко відповів: «...коли ми з татарами живемо по-сусідськи й допомагаємо одне одному, то це для розумного й не дивно». В Конституції гетьмана Пилипа Орлика 1710 року йдеться про «закони близького сусідства, що нерозривно поєднують долю козацького народу з Кримською державою». І сьогодні, після анексії Криму В. Путіним, українці і кримські татари, ставши жертвами імперського свавілля, об'єдналися в боротьбі проти окупантів за визволення Криму [2].

Заснування чи зміна назви?

Протягом тривалого часу після утворення Новоросійської губернії назва «Новоросія» ще тривалий час не приживалася, натомість цю територію традиційно називали «Запоріжжям» або «Степом». Намагаючись стерти історичну пам'ять українського та інших народів Північного Причорномор'я, Катерина II вдалася до перейменувань вже існуючих населених пунктів, часто представляючи це як їх заснування. Як зазначає одеський історик Анатолій Мисечко, *«Власні назви, пов'язані з місцевою природою, географією, мовою та історією, замінювалися на політично доцільні, кон'юнктурні і штучні... Ці назви зникли, знову ж таки виходячи з політичної доцільності, і сьогодні їх реанімують на потребу часу, навіть часто не розуміючи їх сенсу, з якої причини вони з'явилися, коли і де та з якої причини зникали. Саме на потреби часу їх знову дістають із забуття, прикриваючи пошуками історичного минулого свою агресивну суть»[6].* Так, у 1794 році Катерина II перейменувала Хаджибей (Коцюбіїв) на Одесу, видаючи це за заснування міста, хоча до цього під різними назвами воно існувало вже понад 400 років. Територія нинішньої Одеси була заселена греками ще в VI столітті до нашої ери. Саме козацькі загони, які діяли під орудою отамана Антона Головатого у складі військ А. Суворова, 13 вересня 1789 року першими захопили турецьку фортецю Ені-Дунья поблизу Хаджибея. Після звільнення цього міста від турків українці стали його першими мешканцями.

Професори Новоросійського університету А.І. Кирпичников і А.І. Маркевич у своїй брошурі до сторіччя «заснування» Одеси, виданій у 1894 році, писали: «Поблизу Хаджибея, у навколишніх хуторах, селах і селищах (Молдаванці, Дальнику, Нерубайському та Усатові) жили російські поселенці, які прибули сюди з прикордонних місць Малоросії та Польщі, а також з Великоросії. То були селяни, котрі втікали від поміщицької неволі, або розкольники, що рятувалися від переслідувань за віру; **переважаючим елементом між переселенцями були малороси** (українці - А.В.). Великороси

селилися в самому Хаджибеї; малороси ж тулилися переважно по так званим балкам. Близько 1775 р. на нинішньому Пересипі у підошви самого замку (фортеця Ені-Дунья - А.В.) поселилися запорізькі козаки, які знали Хаджибей вже з давніх часів. Суд і розправу творив тут турецький паша. На вулицях майоріли турецькі чалми і татарські фески...» [5].

Увічнимо своїх катів?

Утворення Катериною II Новоросійської губернії було лише частиною її колонізаторського плану поневолення України і ліквідації найменших можливостей її існування як окремої держави чи навіть автономії у складі Російської імперії. Серед багатьох злочинів Катерини II проти українського народу назвемо наступні:

1763 р. - Указ Катерини II про заборону викладання українською мовою у Києво-Могилянській академії.

1764 р. - Скасування Катериною II українського гетьманства, а також ліквідація українських навчально-культурних закладів та усунення від влади українськомовних чиновників.

1764 р. – 1765 р. - Скасування Катериною II української держави Гетьманщини та ліквідація козацького устрою на Слобожанщині.

1766 р. - Заборона Києво-Печерській лаврі друкувати букварі і церковні книги українською мовою і без дозволу Синоду.

1775 р. - Підступний напад московських військ на Запорозьку Січ і її зруйнування після вирішальної допомоги запорожців у російсько-турецькій війні 1768 - 74 рр.

1777 р. - Виселення кримських татар з Криму та українців - з України, а на обжиті ними місця переселення московитів.

1780 р. - Спалення книгозбірні Києво-Могилянської академії, що збиралася понад 150 років і була однією з найбагатших бібліотек Східної Європи.

1781 р. - Знищення решток козацького самоврядування на Лівобережжі та запровадження російської системи управління.

1783 р. - Остаточне закріпачення селян Лівобережної України. Придушення Катериною II українського національно-визвольного руху - Коліївщину у 1768 році та Турбаївське повстання 1789 – 1793 років.

Без перебільшення, Катерину II можна вважати одним з найжорстокіших ворогів українського народу. І дуже прикро, що за часів «помаранчевого президента» В. Ющенка «вдячні потомки» поставили пам’ятники Катерині II в Одесі і Севастополі. Більшовики у 1917 році нищили пам’ятники царям, а в «незалежній» Україні їх відновлюють. І це в той час, коли у Полтаві вже протягом п'яти років депутати міськради блокують встановлення пам'ятника гетьману Іванові Мазепі, що передбачалося указом екс-президента В.Ющенка від 2007 року. Величний монумент І. Мазепи кілька років тому виготовили у Києві, де він досі зберігається на території Художнього комбінату в столиці. Така ж сама доля спіткала пам’ятник останньому кошовому отаману Запоріжжя П.Калнишевському в Одесі, указ про встановлення якого також видав В. Ющенко у 2007 р. Укази він видавав, а домогтися їх виконання йому не вдалося, як і багато чого іншого. Зате йому добре вдалося ворогувати з Ю.Тимошенко і привести до влади свого «опонента» В. Януковича, бездарно і ганебно розтринькавши величезний кредит довіри, який він отримав внаслідок Помаранчевої революції. Сьогодні наші співвітчизники в боротьбі проти сепаратистів на Донбасі оплачують своїми життями «помилки» В. Ющенка, оскільки він зрадив ідеали Майдану 2004 року і це відкинуло розвиток нашої країни щонайменше на 10 років назад. І сьогодні по всій Україні залишилося ще тисячі пам’ятників царським і комуністичним сатрапам - поневолювачам України. Одних пам’ятників Леніну нараховується більше 2000. І найбільше їх сьогодні на Донбасі. На охорону і збереження цих пам’ятників щорічно витрачається десятки мільйонів бюджетних коштів.

Катерина II і В. Путін: спільне і відмінне

Порівнюючи політику Катерини II і В. Путіна, можна помітити багато спільного і дуже мало відмінного. За характером Катерина II і В. Путін прагматики з виразними елементами цинізму. Як і Катерина II, В. Путін розумний, витривалий, терплячий і вміє чекати свого часу, щоб безжально і холоднокровно завдати удару. Як і Катерина II, В. Путін є прихильником максимальної централізації і уніфікації імперської влади, дотримується правила - бути твердим у своїх рішеннях: краще погано зробити, ніж змінити думку. Як і Катерина II, В. Путін вважає, що все вирішують імператори, царі, президенти, генсеки, губернатори і керівники спецслужб

(Таємної канцелярії, НКВД, КДБ і ФСБ), а народ - це інертна маса, якій потрібна сильна рука, хліб і видовища.

Як і Катерина II, В. Путін вважає, що на міжнародній арені Росія має вести наступальну і навіть агресивну політику, насаджуючи повсюди своїх васалів і маріонеток. Як і Катерина II свого часу, сьогодні В. Путін має безмежну владу в Росії і, незважаючи на його офіційний титул «президент», є усі підстави вважати його «самодержцем всея Руси».

Загарбавши і поневоливши Україну і свободолюбний український народ, Катерина II 250 років тому намагалася, а В. Путін намагається сьогодні «прирастить империю» за рахунок України, бо без України імперія не може існувати. Катерина II підступно захопила і зруйнувала Запорізьку Січ після того як використала десятки тисяч українських козаків у війні з Туреччиною. В. Путін підступно захопив Крим і намагається підступно захопити Південний Схід України після того, як Україна і Росія були складовими частинами СССР і винесли найважчий тягар у війні німецьким фашизмом. Як і Катерина II, В. Путін протягом довгих років створював «п'яту колону» в Україні, «прикормлюючи» зрадників і насаджуючи свою агентуру.

Як і для Катерини II, для В. Путіна русифікація і нищення української мови є засіб руйнування України зсередини, намагаючись перетворити українців на малоросів і новоросів. Як і Катерина II та Й. Сталін, В. Путін не визнає національних прав корінних народів Криму - українців, кримських татарів, греків, караїмів та кримчаків і все робить для того, щоб їх депортувати знову через 70 років, або позбавити їх національної ідентичності і перетворити на «россиян».

Виключно велику роль в діяльності Катерини II грала пропаганда. Серед всіх численних пропагандистських акцій Катерини II досить згадати її поїздку в 1787 р. з великою групою іноземців (близько 3 тис. осіб) з Санкт-Петербурга до Криму, яка обійшлася скарбниці в величезну на ті часи суму - 10 млн. руб. Блюзнірські і брехливі листи Катерини II іноземцям (Гримму, Вольтеру, Циммерману та іншим видатним діячам XVIII) також були частиною її пропаганди, оскільки ставали надбанням широкої громадськості.

Схоже, що багато чого з пропагандистського досвіду Катерини II перейняв В. Путін, одним із прикладів пропагандистської діяльності якого є проведення найдорожчих у світі XXII зимових Олімпійських ігор у Сочі у лютому 2014 року, які обійшлися російській скарбниці в астрономічну суму - близько 50 млрд. дол. Найвищою мірою цинічними є твердження В. Путіна про «громадянську війну» в Україні в той час, коли щодня сотні бойовиків і десятки одиниць важкої військової техніки, а також великі грошові суми відправляються з Росії на територію Донбасу для «порятунку російськомовного населення від бандерівців та київської хунти». В. Путін, як і Катерина II, дозволяє собі жити в неймовірній розкоші в країні, 80% населення якої, за даними КПРФ, живе за межею бідності [8]. Порівняння в поведінці Катерини II і В. Путіна можна було б ще продовжити, але це вже може бути темою окремої статті. Головний висновок, який ми можемо зробити з цього порівняння, це той, що минають століття, але імперський характер Росії не змінюється.

Колонізація Донбасу за радянської влади

На початку 1920-х років більшість населення Донбасу становили українці – 64%, росіяни були другою за чисельністю етнічною групою, питома вага якої складала 26%. У 1939 р. частка росіян на Донбасі становила вже 32%, а українців - 61% від загальної кількості населення. У 1989 р. на території Донецької області проживало 2.6 млн. українців, 2.3 млн. росіян, 83 тис. греків, 76 тис. білорусів, 28 тис. євреїв, 25 тис. татар. На території Луганської області проживало 1.4 млн. українців, 1.2 млн. росіян, 33 тис. білорусів і 12 тис. татар. У 1989 р. частки росіян в обох областях відповідно становили 44.8 % і 43.6 %. В умовах тотальної русифікації інтенсивне зростання чисельності росіян на Донбасі обумовлювалося не тільки їх переселенням з Росії, а також записуванням представників різних етнічних груп росіянами.

У 1920-х рр. питома вага росіян серед сільського населення Донбасу становила 15-17 %, а серед міського – близько 75%. Радянський уряд продовжив соціально-економічну політику Російської імперії щодо використання трудових ресурсів для економічного розвитку Донбасу. Перевага надавалася переселенцям саме із віддалених регіонів Росії тому, що вони, на відміну від українців, були відірвані від попередніх місць проживання, що сприяло їх

закріпленню за місцем роботи і в такий спосіб зменшенню плинності кадрів. Донбас був досить привабливим регіоном для заробітчан і карних злочинців, робота на шахтах для яких ставала способом відбуття покарання або реабілітації.

Незважаючи на позірну інтернаціональну політику КПРС, між російськими переселенцями і українським корінним населенням Донбасу постійно тривало соціально-побутове напруження. Зокрема українізація 20-х років у середовищі російського населення Донбасу сприймалася вкрай негативно, що призводило до конфліктів на мовному ґрунті. У 1920-х – на початку 1930-х років росіяни виявляли небажання інтегруватися в українську культуру. Після завершення короткого періоду українізації багатьох людей, які брали в ній активну участь, було репресовано. Це говорить про те, що ця так звана українізація мала на меті виявлення українських націонал-патріотів, щоб згодом їх знищити.

З метою запобігання конфліктам між українським і російським населенням у 1927 р. уряд УРСР запровадив створення на Донбасі російських та інших адміністративно-національних районів. Проте у 1939 році система адміністративно-територіального будівництва за національною ознакою була скасована як така, що не виправдала себе.

Як і в усій країні, голод на Донбасі, став результатом примусової колективізації та насильницького вилучення хліба та іншої продовольчої продукції на селі. У 1933 році в Донецькій області від голоду померло до 20% населення, щонайменше півмільйона селян. Проте у містах голоду практично не було, оскільки усі промислові робітники отримували продовольчі пайки. В кінці 1933 р. було утворено Всесоюзний комітет з переселення з метою заселення переважно росіянами спустошених голодом українських сіл на Донбасі, в Одеській, Дніпропетровській, Донецькій та Харківській областях.

У 1951 р. відбулася депортація частини українського населення із Західної України до Донбасу, де переселенці, яких вже тоді називали «бандерівцями», зазнавали всіляких моральних і фізичних утисків з боку як місцевого населення, так і органів влади. Проте, попри наявності суперечностей і непорозуміння між Сходом і Заходом України серед переважної більшості жителів Донбасу переважало прагнення досягти компромісу. Відсутність виключно проросійської орієнтації населення Донбасу продемонстрована тим, що його абсолютна більшість підтримала ідею проголошення Української державності на референдумі 1 грудня 1991 року. Водночас значне місце посідає самоідентифікація жителів Донбасу як особливої спільності людей, яка пов'язана як з Україною, так і з Росією. В цілому регіональна ідентичність переважної більшості донеччан не суперечить їх ідентичності як українських громадян.

Південний Схід – це Україна

Неупереджений і об'єктивний аналіз історичних фактів свідчить про абсолютну безпідставність тверджень про те, що на півдні та сході України буцімто переважає російське населення, яке, мовляв, тільки й мріє, щоб цей регіон був приєднаний до Росії. Що такі твердження не відповідають дійсності, свідчить зокрема й перепис 2001 року, згідно з яким, частка етнічних росіян становила: у Донецькій області – 38.2%, Луганській – 39.0%, Харківській – 25.6%, Запорізькій – 24.7%, Дніпропетровській – 17.6%, Херсонській – 14.1%, Миколаївській – 14.1% і Одеській – 20.7%. В Одесі, наприклад, згідно з цим переписом, 67% одеситів є етнічними українцями і лише 28% – етнічними росіянами. Приблизно таке ж співвідношення українців і росіян і в інших обласних центрах вищезгаданих областей.

Незважаючи на масштабну військово-політичну підтримку «ДНР» і «ЛНР» Москвою та підривні, диверсійні акції з боку Росії, масового повстання населення в Донецькій і Луганській та шести інших областях «історичної Новоросії» не відбулося. Як каже проросійський письменник, прихильник відродження «Новоросії» і житель Луганська Гліб Бобров, *«у півмільйонному Луганську на переможний мітинг після референдуму вийшла одна тисяча чоловік! На семимільйонний Донбас не набереться і 3 тисяч ополченців – це менше 0,5% населення! Про який виразний опір може йтися?!»* [1].

Із завзятістю, гідною кращого застосування, кремлівські політтехнологи та ідеологи ділять населення України на російськомовне і україномовне, хоча такого розподілу насправді не існує. Практично 100% населення України, навіть на «дальньому Заході», є російськомовним і україномовним одночасно. У Кремлі не хочуть зрозуміти, що бути росіянином і

вихваляти Путіна – не одне й те саме, що мільйони етнічних росіян і мільйони російськомовних українців є патріотами України. Головне не мова, головне ті думки, переконання, які нею висловлюються.

Хто захистить росіян в Росії?

Якщо хтось думає, що після Путіна до влади в Росії прийдуть демократичні сили, то він помиляється. Проблема Росії не в «поганих царях, генсеках і президентах». Проблема Росії в імперській ментальності російського народу, яка прищеплювалася йому протягом століть. Можна бути голим і босим, але відчувати себе громадянином «Великой России, которой все боятся». Тому в Росії дуже популярні хоч і жорстокі, але «сильні лідери» - Алєксандр Нєвський, Іван Грозний, Петро І, Катерина ІІ, Микола І, Й. Сталін, В. Путін. Для російського народу військова велич Росії - понад усе. Їх чомусь не бентежить, що РФ, маючи такі величезні природні багатства, за обсягом бюджету посідає 11 місце у світі навіть після «найбіднішої» країни Євросоюзу – Іспанії, а за рівнем ВВП - 7 місце у світі, пропускаючи поперед себе США, ЄС, Китай, Індію, Японію і Німеччину.

Росіян і їхнього Путіна чомусь не бентежить, що населення Росії щорічно зменшується майже на мільйон, що в Росії налічується більше 9 млн. безробітних і понад 4 млн. безхатченків, а кількість безпритульних дітей становить близько 4 млн. Їх не бентежить, що з причин кримінального характеру щорічно гине понад 150.000 чоловік, близько 40.000 чоловік щорічно вмирає від вживання неякісного алкоголю, а 30.000 чоловік вмирає від вживання наркотиків. Їх не бентежить, що в Росії щорічно зникає безвісти близько 50.000 чоловік. Їх не бентежить також і те, що в Росії налічується 12 млн інвалідів (майже 10% населення!), близько 15 млн алкоголіків, близько 3 млн наркоманів, 1 млн психічно хворих, 1 млн хворих на туберкульоз, 2.5 млн ВІЛ інфікованих. В Росії витрати на одну людину на охорону здоров'я становлять в середньому 40 дол. тоді як у США - 2.400 дол. Щоб переконатися в цьому до недавнього часу можна було ознайомитися з доповіддю російського Агентства РиФ в Санкт-Петербурзі (http://www.rf-agency.ru/acn/stat_ru.htm). Але якщо Ви спробуєте сьогодні відкрити це посилання, то прочитаєте наступне: *«В связи с изменением в российском законодательстве эта страница временно недоступна для просмотра».* Отже, на радість прихильникам Путіна, російське законодавство неухильно вдосконалюється. Можливо завтра ми дізнаємося, що серед співробітників Агентства РиФ ФСБ РФ викрила бандерівців, які намагалися спотворити картину щасливого буття російських громадян.

Путін не думає про захист росіян в Росії, тому що сьогодні йому не до цього. Сьогодні для нього головний пріоритет - захистити «русскоязычных в Новороссии», вбиваючи і калічучи їх тисячами та руйнуючи існуючу інфраструктуру. І все це жахіття відбувається тому, що Путіну дуже хочеться стати імператором, а без України зробити це буде дуже важко, майже неможливо. Від нас залежить - чи стане Путін імператором, чи захистимо ми нашу Україну і самих себе, чи вона стане частиною Російської імперії, а ми - її громадянами третього сорту, яких пересилятимуть в Сибір і на Далекий Схід, як це вже було за часів Петра І, Катерини ІІ і Сталіна.

1. Бобров Г. К созданию Новороссии я отношусь с огромной надеждой / Глеб Бобров: // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://kavpolit.com/articles/gleb_bobrov_k_sozdaniju_novorossii_ja_otnoshus_s_o-5435/

2. Брати по духу і зброї. Про дружбу козаків і татар // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/03/15/31684/

3. Вассерман: «никакой Украины не было и нет!» // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.chornomorka.com/node/1257 // http://politikan.com.ua/2/0/0/13350.htm

4. Гава О. Історія Новоросії та її етнічний склад у XIX сторіччі / О. Ґава //[Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.istpravda.com.ua/articles/2014/05/7/142762/

5. Кирпичников А.И., Маркевич А.И. Прошлое и настоящее Одессы. Издание Городской Аудитории народных чтений ко дню столетнего юбилея г. Одессы (1794-1894). / А.И. Кирпичников, А.И. Маркевич.– Одесса, Типография Л. Кирхнера (Пушкинская, 19). – 1894. - С.7.

6. Мисечко А. Дещо про Новоросію і не тільки / А. Мисечко // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://chornomorka.com/archive/a-4114.html

7. Путин назвал Юго-Восток Украины Новороссией //[Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://112.ua/politika/putin-nazval-yugo-vostok-ukrainy-novorossiey-50819.html
8. Роскошный образ жизни Путина // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nashigroshi.org/2014/04/15/roskoshnyij-obraz-zhyzny-putyna-foto/
9. Українці – корінний народ Криму // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ukrlife.org/main/mindyuk.html

Тетяна Воропаєва

УДК 323.24

Цивілізаційний розвиток українства: теоретико-методологічні засади дослідження

У статті розглядається цивілізаційний розвиток українського народу та початок цивілізаційного процесу в Україні.

Ключові слова: *цивілізаційний розвиток, цивілізаційні процеси, український народ, Європейська цивілізація*

This paper deals with the civilizational development of Ukrainian people and the beginning of civilization process in Ukraine.

Key words: *Civilization Development, civilizational processes, Ukrainian people, European civilization.*

Після того, як окупаційні війська Російської Федерації увійшли на терени України і анексували Крим, а представники російських спецслужб та російської армії розпочали неоголошену війну на Сході України (повністю порушивши не тільки Будапештський меморандум, але й зруйнувавши той світовий порядок, який усталився після завершення Другої Світової і холодної війни) давній імперсько-радянський міф про те, що росіяни завжди несли «здобутки цивілізації» іншим народам Євразії, був зруйнований самими росіянами. Їм уже не треба грати «месіанську роль» носіїв і захисників загальнолюдської цивілізації, бо в це вже не повірить ні жодна розумна людина, ні жодна демократична країна світу. Сьогодні суспільно-політична позиція Росії як країни-агресора в ідеологічному плані нічим не відрізняється від тоталітарної пропаганди часів СРСР, ця позиція чітко окреслена, зокрема, у висловлюваннях Ігоря Друзя: «Украинство – это идеология погрома, фашизма и мятежа» (телеканал «ТВЦ», 24 березня 2014 р.), у сепаратистських листівках так званої Донецької народної республіки, де йдеться про те, що «России нужна вся Новороссия», а також про «лечение украинства» за допомогою «хирургических инструментов». У зв'язку з цим актуальність дослідження цивілізаційного розвитку українства не викликає жодних сумнівів.

На основі здійснених упродовж 1993 – 2014 рр. теоретико-емпіричних досліджень цивілізаційної ідентичності та цивілізаційного розвитку українства нами були розроблені *теоретико-методологічні засади* дослідження українства у світовому цивілізаційному процесі та в контексті європейської цивілізації. Окреслимо основні з них.

1. *Цивілізаційна проблематика* розробляється в науці з XVIII століття, але інтерес до неї не слабшає вже майже 300 років. У СРСР цивілізаційному підходу почали приділяти велику увагу з середини 1980-х років, а в кінці 1990-х років цивілізаційна проблематика була включена у перелік пріоритетних наукових напрямів в Російській Федерації. Українські науковці досліджували цивілізаційну проблематику спорадично й несистемно.

2. Сучасні дослідники (Г.Прокоф'єва, О. Маслов та ін.) виділяють різні підходи до вивчення цивілізацій: а) *екогеографічний* (Ш.Монтеск'є, Г.Бокль, Л. Мечников та ін.), б) *філософсько-культурологічний* (В.Гумбольдт, М. Бердяєв, П. Сорокін, А.Тойнбі, Б. Єрасов, О. Маслов, В.Стьопін та ін.), в) *соціологічний* (Е.Дюркгейм, К. Леві-Стросс, М. Мід, М.Барг, І. Гобозов, Н.Клягін та ін.), г) *етнологічний* (М.Данилевський,

О.Шпенглер, Л.Гумільов, Ю. Бромлей та ін.), д) *аксіологічний* (М.Вебер, Г.Ріккерт, П.Гуревич та ін.); е) *технологічний* (О.Ахиєзер, С.Крапивенський, Л.Кузнєцова, Н.Мотрошилова, О.Тоффлер та ін.); є) *соціобіологічний* (Р.Докінс, Ч. Ламсден, Е. Вілсон та ін.); ж) *культурно-історичний* (Ф. Вольтер, Ж.Кондорсе, В.Келле та ін.).

3. Застосування нами *інтегративного підходу* (який може не тільки *зняти протиріччя* природничо-наукового і гуманітарного знання, а й *поєднати їхні переваги)* при дослідженні цивілізаційного розвитку людства передбачає: а) врахування *системного бачення* поступового розгортання таких стадій еволюції універсуму як геогенез, біогенез, психогенез, антропогенез, глоттогенез, соціогенез, культурогенез, суб'єктогенез, ноогенез, політогенез, які зумовлюють специфіку цивіліогенезу (ці питання докладно викладені у працях В.Вернадського, П. Тейяр де Шардена та ін.), б) обов'язкову *концептуалізацію міждисциплінарних узагальнень* (філософських, історичних, культурно-антропологічних, соціально-психологічних, політологічних тощо) з дотриманням принципів вертикальної і горизонтальної інтеграції; в) вивчення системотворчої ролі *аксіологічного* та *ноетичного вимірів* процесу цивілізаційного розвитку різних *соціально-історичних організмів* (це поняття ми розробляємо з 2002 р., продовжуючи традицію *філософії історії*, *соціальної філософії та соціальної історії*; термін «соціально-історичний організм» використовували О. Конт, Г. Спенсер, В.Антонович, М.Грушевський, С. Рудницький, П.Бурдьє, Ф. Барт, Ю. Семенов та ін.; дане поняття допомагає підкреслити *роль різних форм самоорганізації* людства у процесі його цивілізаційного розвитку, оскільки сучасні вчені називають соціально-історичними організмами (мікро-, мезо- і макрорівня) певну кількість соціальних груп – від археологічної культури до цивілізації [4; 6; 10]).

4. Як вітчизняні, так і зарубіжні вчені найчастіше розглядають цивілізацію як антитезу «природному» стану людства, як високий щабель його соціокультурного розвитку, на якому соціум долає свою тотальну залежність від природного середовища, розвивається в самобутній соціально-історичний макроорганізм з продуктивним типом господарства, функціональною диференціацією різних сфер суспільного життя і системною самоорганізацією більш високого рівня.

5. Сучасні дослідники розглядають цивілізацію як *фундаментальну одиницю* аналізу соціально-історичного процесу, адже становлення і розвиток людської цивілізації детермінується розподілом праці, підвищенням ролі інтелекту в історії, що пов'язано з появою міст, писемності, перших держав, а також з інтенсивним виробництвом і втручанням у природні процеси з метою їх кардинального перетворення. Самобутність і унікальність кожної цивілізації передусім визначають її *онтологічні* та *духовні* (світоглядні та ціннісно-смислові) *основи*.

6. Ми визначаємо *цивілізацію* як макрокультурну соціально-історичну спільність, що охоплює різні суб'єкти (країни, народи, нації, держави), які мають спільні соціонормативні принципи надетнічного рівня, подібні етико-релігійні системи, фундаментальні основи ментальності, основоположні ідеали й базові цінності, стійкі особливі риси господарсько-економічної, політико-правової та соціокультурної організації, що виражаються у відповідному способі життєдіяльності (ми використовуємо поняття «*цивілізаційне поле*», аналізуючи, зокрема, європейське цивілізаційне поле та євразійське цивілізаційне поле, але ми не визначаємо цивілізацію за допомогою поняття «*поле»*, адже тоді при аналізі, наприклад, європейського цивілізаційного поля будуть виникати термінологічні неузгодженості через тавтологію). Різні суб'єкти, які входять в одну цивілізацію, зв'язані відносинами еволюційної спадкоємності, синхронністю культуротворення, поширення основних цивілізаційних здобутків та циркуляції соціокультурної інформації, подібністю ментальних типів і ментального інструментарію, соціокультурних норм, цінностей та релігійних уявлень (які можуть бути зумовлені однією із світових релігій), спільною цивілізаційною ідентичністю, схожими світоглядними уявленнями про географічні та інформаційні кордони (на рівні «мерехтіння смислів» (Ю. Лотман)) своєї цивілізаційної спільності. Будь-яка цивілізація здатна до саморозвитку, схильна до поширення власних досягнень, здобутків та способу життя. Отже, *цивілізація* – це своєрідна й самодостатня просторово-часова (тобто чітко локалізована в просторі Культури й часі Історії) цілісність, яка репрезентує вищій ступінь самоорганізації та

розвитку людського соціуму і в якій сталі (стабільні) елементи переважають над нестабільними [1; 2].

7. Існують *локальні, первинні (ранні), вторинні (сучасні), континентальні, міжконтинентальні, субконтинентальні, глобальні* цивілізації (виділяють також циркумполярну, кочову, океанічну та інші (наприклад, річкові) цивілізації) та *цивілізаційні ойкумени* (при цьому сучасна цивілізація завжди є *надетнічним, наднаціональним* і *наддержавним* утворенням, а локальні цивілізації (які переважно існували у давні часи, а їхньою відмінною характеристикою була закритість суспільства) в добу глобалізації виявити надзвичайно важко, в сучасній Європі їх точно немає (це підтверджується, зокрема, останніми працями Ф. Фукуями)).

8. Оскільки дослідження специфіки різних цивілізацій передбачає аналіз усіх *форм життєдіяльності* цих *макрокультурних* (це поняття використовується для того, щоб підкреслити макрорівень соціокультурних, політико-правових, релігійних, економічних, аксіологічних явищ і процесів; саме тому цивілізаційний аналіз передбачає врахування *релігійного, а не конфесійного* чинника) *спільностей* (матеріальних, господарських, культурних, моральних, ідейних, релігійних, аксіологічних та інших у процесі їх розвитку і спадкоємності), то *критеріями виокремлення цивілізацій* є: екогеографічні, геокультурні, антропо-демографічні, господарсько-економічні, релігійні, морально-етичні, політико-правові, геополітичні, соціокультурні, техніко-технологічні, науково-інноваційні, освітньо-виховні, інформаційні, аксіологічні та духовно-світоглядні чинники, а також *спільні тенденції* розвитку міст, писемності й державності. При цьому *в одну історичну епоху можуть домінувати одні критерії*, а *в іншу історичну епоху – інші*. Зокрема, в неолітичну добу головними чинниками цивілізаційного розвитку людності українських земель були господарсько-економічні й технологічні, пізніше почали домінувати геокультурні, антропо-демографічні, політичні та релігійні, а в добу глобалізації на одне з перших місць виходять техніко-технологічні, науково-інноваційні та інформаційні чинники (що пов'язується з розвитком нанотехнологій, генної інженерії, з формуванням глобальних інформаційних технологічних мереж виробництва й збуту продукції, з інтеграцією науки, освіти й виробництва, тобто з усіма провідними галузями *шостого технологічного укладу*), у наш час ці чинники стають все більш взаємозумовленими і взаємозалежними. У зв'язку з цим необхідна розробка *ноосферної парадигми цивілізаційного розвитку* людства, яка не тільки резонує з базовими потребами людства, а й забезпечує перехід від моделі *паразитування* на природних ресурсах до моделі *коеволюції* Людини з Природою.

9. Аналіз різних аспектів цивілізаційної проблематики й визначення поняття «цивілізація» дозволили розглядати *українство* як в контексті *загальнолюдської цивілізації* (розмаїття культурно-історичних форм, націй, країн і держав, які об'єднані загальнолюдськими цінностями), так і в контексті *європейської цивілізації* (унікальна системна комбінація традицій, суспільних структур і цінностей, що притаманні багатьом націям і утворюють певну культурно-історичну цілісність, яка визначається спільними *об'єктивними* елементами (історія, соціальні інститути, християнство, базові цінності тощо) і *суб'єктивною* самоідентифікацією громадян багатьох держав («ми – європейці»), а також співіснує та взаємодіє з іншими подібними феноменами). Такий підхід сприяє з'ясуванню самоцінності українства, його місця і ролі в цивілізаційному розвитку не тільки Європи, але й всього світу [5].

10. Оскільки цивілізаційний розвиток українського народу необхідно розглядати у порівнянні з іншими європейськими народами, то при розгляді етапів цивілізаційного поступу українства (як і багатьох інших європейських народів) потрібно *враховувати етапи розвитку європейської цивілізації*: неолітичний, ранньокласовий, античний, середньовічний, ранньоіндустріальний, індустріальний та постіндустріальний, а також теорію «цивілізаційних хвиль» Е. Тоффлера (про цивілізаційне значення аграрної, промислової та інформаційної хвиль [9]).

11. Ми відрізняємо *світовий* цивілізаційний процес та *європейський* цивілізаційний процес. Адже *світовий цивілізаційний процес* – це хід становлення і розвитку характерних рис загальнолюдської цивілізації, *підвищення рівня цивілізованості* людини, людських спільнот і суспільств. Для цього процесу характерні *загальні закономірності* культуротворення, самоорганізації та соціокультурної еволюції

людства, що проявляються в історичному розвитку усіх народів світу як *цивілізування* індивідуальних і колективних суб'єктів (сутність цивілізування (тобто визрівання цивілізованості) проявляється через *поступальний перехід суб'єктів від нижчих етапів цивілізаційного розвитку до вищих*). В рамках конкретних цивілізацій (наприклад, в межах європейських теренів) світовий цивілізаційний процес стає доволі специфічним, оскільки *своєрідним, самобутнім* і *унікальним* є *хід набуття головних ознак цивілізованості* тією чи іншою соціально-історичною макроспільнотою (наприклад, європейською), враховуючи її *Само-Бутність* (неповторність, оригінальність, самодостатність її власного буття). Цивілізаційна зрілість (або незрілість) таких макроспільнот залежить від міри (ступеню) їх *цивілізованості* (наявність знарядь праці та інших культурних артефактів, освоєння вогню, поява людської свідомості, мовлення і мови, розвиток землеробства, ремесел, торгівлі й нових технологій, розподіл праці, наявність міст, писемності, приватної власності, державності тощо). При цьому деякі *невід'ємні складові* цивілізаційного поступу людства з'явились задовго до появи цивілізації як такої.

12. Основними *європейськими цивілізаційними процесами* є: культуротворення, самоорганізація, державотворення, а також аксіологізація, гармонізація, гуманізація, демократизація, державотворення, індивідуалізація, індустріалізація, інновація, інтеграція, інтелектуалізація, інформатизація, комп'ютеризація, консолідація, лібералізація, меморіалізація, модернізація, неолітизація, ноосферизація, плюралізація, ритуалізація, сакралізація, секуляризація, символізація, смислопородження, солідаризація, соціалізація, суверенізація, традиціоналізація, унормування, урбанізація, християнізація та ін.

Відомо, що *цивілізаційний аналіз* передбачає не тільки всебічний розгляд процесів антропогенезу, соціогенезу, культурогенезу й політогенезу, але й врахування впливу на цивілізаційний розвиток людини і людських спільнот виробництва, нових технологій, соціально-економічних відносин, суспільно-політичної, духовно-світоглядної та інших сфер життя. *Інтегративний підхід* передбачає можливість створення цілої системи «*концептуальних мостів*» не тільки між *українознавством* та *цивіліологією*, але й між *українознавством* та *філософією історії*, яка (в свою чергу) може поєднати *цивілізаційний* та *світ-системний підходи* із *системно-синергетичною* методологією при вивченні цивілізаційного поступу українства. Це розширює дослідницькі горизонти сучасного українознавства, уможливлює цілісний, більш глибокий аналіз генези й цивілізаційного розвитку різних соціально-історичних організмів на теренах України, дає можливість розглядати цивілізаційні процеси в динаміці, з урахуванням різноманітних *чинників*, які або *стимулювали* дані процеси, або ж *гальмували* їх. Філософія історії – це філософська дисципліна, яка спрямована на цілісне пізнання єдності й багатовимірності історичного процесу, його об'єктивних закономірностей та духовно-світоглядних чинників, на розкриття першопричин людського буття й метаісторичних (надподієвих) смислів історичного процесу. Філософія історії досліджує варіативність і спадкоємність різних культурно-історичних форм, іманентну логіку й «вузлові моменти» соціокультурного розвитку людства, шляхи реалізації сутнісних сил людини в історії та типи включеності людини й спільноти в суспільно-історичний процес, а також смислоутворюючі параметри історичного процесу.

Базовими категоріями для створення «концептуальних мостів» між *українознавством*, *цивіліологією* та *філософією історії* є такі: «цивілізація», «цивілізаційні процеси», «цивілізаційна динаміка», «українство», «цивілізаційний розвиток українства», «європейська цивілізація», «українськість», «українська людина», «Україна» (як територія, країна і держава), «Європа», «український соціум», «українська культура», «європейська культура», «українська еліта», «історична особистість», «цивілізаторська місія», «цивілізаційна ідентичність», «базові цінності», «соціокультурні трансформації», «глобалізація» та ін. Ці категорії утворюють цілісну «систему координат», уможливлюючи нове осмислення поставленої проблеми.

Отже, українство (категорію «*українство*» ми вважаємо міждисциплінарною і досліджуємо її в системній єдності з категорією «*українськість*»; термін «*праукраїнство*»

можна вживати стосовно періоду становлення *протоукраїнського* етнокультурного ядра (на основі взаємодії племен склавинів і антів) та постання *праукраїнських* племен (полян, деревлян, сіверян, волинян (з урахуванням дулібів і бужан), уличів, тиверців, білих хорватів), *як загальноцивілізаційний феномен*, у своєму розвитку пройшло *кілька етапів етнонаціонального розвитку*: 1)становлення *протоукраїнського* етнокультурного ядра на основі взаємодії племен склавинів та антів; 2) постання *праукраїнських* племен; 3) становлення *українського етносу*; 4) становлення *української етнічної нації*; 5) утворення *діаспоральних спільнот* поза межами України; 6) формування *української політичної нації*; 7) кристалізація *українства як світової макроспільноти* (куди входять як етнічні, так і політичні українці (що репрезентують сучасну повномасштабну українську націю, визнану такою міжнародними експертами ще у 1981 р.), а також вихідці з України, мігранти й представники української діаспори). Основними *критеріями*, які дозволяють виокремити українство серед інших макроспільнот, є збереження його представниками власної українськості та національно-культурної ідентичності, наявність помітного (або хоча б мінімального) внеску в розбудову України й модерної української нації, різнопланові позитивні взаємозв'язки з Україною (як територією, країною і державою), українським народом і українською культурою та поєднання власної долі з долею України (специфіка таких зв'язків, власне, й обумовлює характер ставлення конкретної особи до України, її співпричетність або відчуженість тощо). Звичайно, сучасне українство засвоїло величезні культурні здобутки давньої людності українських земель, оскільки цивілізаційний розвиток на теренах України почався задовго до постання і утвердження світового українства.

Цивілізаційний поступ українства – це складний інтегральний процес, сутність якого проявляється через поступальний перехід від нижчих етапів цивілізаційного розвитку до вищих. Цивілізаційний аналіз передбачає виявлення найсуттєвіших змін в процесі різнопланових трансформацій конкретної спільноти, враховуючи при цьому особливості її соціальної, політичної, економічної та етнічної історії. Поступальність тут не є прямолінійною, вона не може розглядатися як просте кількісне зростання, а більш пізні соціокультурні явища і форми не обов'язково є досконалішими за попередні. Цивілізаційний розвиток є дуже *складним*, *нерівномірним* і *асинхронним* (відмова від концепції синхронізму (Н. Мерперт), передбачає детальне вивчення всіх цивілізаційних змін у певній спільноті з урахуванням місцевих особливостей). Такий розвиток передбачає поступове визрівання якісних інновацій, наявність суперечностей, коли періоди розквіту змінюються періодами зворотного руху, застою, занепаду. Трапляються також і непоправні соціокультурні втрати. *Критерії цивілізаційного поступу українства* треба розглядати комплексно, адже не можна обмежуватися якимось одним показником, відкидаючи інші, тут потрібно враховувати найсуттєвіші параметри цивілізаційного розвитку та поступове визрівання *цивілізованості* спільноти та її членів. *Магістральними лініями* цивілізаційного поступу людства є: 1) господарсько-економічний і техніко-технологічний розвиток, 2) соціокультурний і духовно-світоглядний розвиток певної спільноти. При цьому рівень цивілізаційних досягнень спільноти на різних етапах її цивілізаційного розвитку не є однаковим.

Враховуючи основні постулати філософії історії, Ю. Павленко зазначав, що розуміння цивілізаційного розвитку людства передбачає його одночасне бачення в аспектах *стадіальності, багатолінійності* та *цивілізаційної дискретності* (при цьому кожен з цих методологічних принципів має самостійне значення і може розроблятися автономно). Проте цілісна картина такого культурно-історичного процесу розкривається лише за умови їх поєднання у відповідності з принципом доповнюваності [8, с. 115-116]. Ю.Павленко підкреслив, що при стадіальному підході необхідно розрізняти два найбільш значних періоди, які розмежовує неолітична революція: перехід від привласнювального до відтворювального типу господарства (що пов'язано з виникненням тваринництва, землеробства й сприяло становленню міських поселень, ремесел і писемності).

Таким чином, важливою *межею* між епохою первісності та початком цивілізаційного поступу людства є неолітична революція та початок формування надобщинних структур влади й управління, тобто племінних інститутів, які з

часом набувають вигляду вождівств. І якщо *неолітична революція* закладає передусім господарські підстави майбутньої цивілізації, то формування *племінних органів влади й управління* – підстави майбутніх державно-адміністративних структур [8, с. 116]. При цьому, як правильно зазначає К. Бунятян, «… дорога європейського населення до цивілізації була дуже звивиста: підйоми в економіці чергувалися зі спадами, які нерідко змушували звертати в бік неперспективних (з точки зору загального поступу) систем господарювання» [7, с. 37]. Отже, історія цивілізацій починається з розвитку окремих локальних (ранніх) цивілізацій (або протоцивілізацій), навколо яких поступово формуються цілі *цивілізаційні ойкумени*.

Ю. Павленко запропонував основні принципи *соціокультурної еволюції людства*, які мають бути враховані при аналізі цивілізаційного поступу українства. Першою епохою соціокультурної еволюції людства є *епоха розвитку привласнювального господарства*, а *вузловою точкою* – неолітична революція (як період величезних господарсько-економічних і соціокультурних зрушень, становлення й утвердження *відтворювального* господарства). Після цього наступає *епоха цивілізаційного розвитку* людства, в рамках якої виокремлюються: 1) щабель *становлення основ цивілізації* (стадія родового ладу (коли родові й гетерогенні громади функціонують без надобщинних органів влади та управління), *вузловою точкою* є становлення племінних органів влади та управління (структур вождівств)); стадія племінного ладу (вождівств), *вузловою точкою* якої є постання ранньоцивілізаційних систем; 2) щабель *розвитку та інтеграції окремих* цивілізацій (стадія ранніх (локальних) цивілізацій (ранньокласових суспільств), *вузлова точка* – «осьовий час»; стадія зрілих цивілізацій і цивілізаційних ойкумен, *вузлова точка* – індустріалізація та пов'язані з нею процеси, що зумовили утворення всесвітньої макроцивілізаційної системи XX ст.); 3) щабель всесвітньої макроцивілізаційної системи Третього тисячоліття. При цьому, зауважує Ю. Павленко, *стадіальне* розуміння соціокультурного розвитку людства має бути доповнене баченням *полілінійності* цього процесу, адже починаючи з часу неолітичної революції спостерігається формування й розкриття потенцій тих основних *типів* (*шляхів, ліній*) *соціокультурної еволюції*, які пронизують всю історію людства останніх десяти тисячоліть [8, с. 120].

Таким чином, при розгляді *етапів цивілізаційного розвитку українства* (як і багатьох інших європейських народів) потрібно враховувати *етапи розвитку європейської цивілізації*. У зв'язку з цим цивілізаційний розвиток різних соціально-історичних організмів, які мешкали на теренах сучасної України (людності українських земель, праукраїнців та українського народу, на основі якого, власне, й постало сучасне українство) триває *від неолітичної доби до сьогодення*, і у цьому процесі необхідно виділити наступні *етапи* (які корелюють з етапами розвитку європейської цивілізації): етап неолітизації України; етап трипільської протоцивілізації; етап індоєвропейських міграцій та виокремлення праслов'янської спільноти; етап греко-римського цивілізаційного впливу та утвердження ранньокласового суспільства на українських теренах; а також середньовічний, ранньоіндустріальний, індустріальний та постіндустріальний (інформаційний) етапи цивілізаційного розвитку українства. При цьому дуже важливим є аналіз життєдіяльності та цивілізаційного поступу різних соціально-історичних організмів, які мешкали на теренах сучасної України в умовах *аграрної цивілізаційної хвилі* (тобто неолітичної революції), в умовах *індустріальної цивілізаційної хвилі* (тобто промислової революції), в умовах *інформаційної цивілізаційної хвилі* (тобто науково-технічної революції), а також в умовах 3-х технологічних революцій (Д. Белл), 4-х наукових революцій (Т. Кун) та 5-ти інформаційних революцій (А. Ракітов). Перераховані вище етапи є складовими *двох епох*: 1) *передісторичної епохи цивілізаційного розвитку українства* (специфіка цивілізаційного поступу а) людності українських земель, б) протоукраїнських спільнот, в) праукраїнських племен, які пов'язані між собою процесами культурогенезу, культуротворення і культурної спадкоємності (ці процеси репрезентують не етногенез та етнічну історію українського народу, а складний і суперечливий перебіг (хід) *цивілізування* перерахованих соціально-історичних організмів на українських теренах, тобто просування цих великих соціальних груп по шляху від дикості до все більшої й більшої цивілізованості, саме тому

не варто плутати етнічну історію та історію цивілізацій, а також поняття «етнічність» і «цивілізованість» [3, с. 157]); 2) *історичної епохи цивілізаційного розвитку українства* (специфіка цивілізаційного поступу русинів-українців, українського етносу, української етнічної нації, української політичної нації та світового українства).

Проведене дослідження показує, що в історії України були чітко відображені загальноєвропейські тенденції цивілізаційного розвитку: а) тенденція до поступової гуманізації, індивідуалізації та демократизації українського суспільства; б) тенденція до урізноманітнення форм історичного активізму української спільноти і української людини та збільшення ролі індивідуальної ініціативи в історичному процесі; в) тенденція до посилення ролі ноосферного начала у здійсненні історичного процесу; г) тенденція до зростання інформаційної та смислової насиченості поля соціокультурної і міжнаціональної взаємодії; д) тенденція до зміцнення і розширення як індивідуальної, так і колективної суб'єктності українців.

1. Воропаева Т. С. Трансформация цивилизационной идентичности граждан Украины / Т. С. Воропаева // Новый университет. – Йошкар-Ола: Коллоквиум. 2011. – № 10. – С. 17 – 22.
2. Воропаєва Т. Роль еліт у цивілізаційному поступі українства / Т.Воропаєва // Українознавчий альманах. – Вип. 14. – С. 9 – 18.
3. Воропаєва Т. С. Трансформація релігійної, національної та цивілізаційної ідентичності громадян України (1991 – 2012 рр.) / Т. С. Воропаєва // Світове українство як чинник утвердження держави Україна у міжнародній спільноті. Матеріали 4-го Міжнародного конгресу світового українства. – Львів: Вид-во Львівської політехніки, 2013. – 628 с. – С. 157 – 161.
4. Воропаєва Т. Україна: соціор, геосоціор, етносоціор / Т. Воропаєва // Україна просторова в концепційному окресленні Степана Рудницького. Колективна монографія. К.: Українська Видавнича Спілка, 2003. – 245 с. – С. 142 – 153.
5. Воропаєва Т. Українство в європейському цивілізаційному просторі: теоретико-методологічні засади дослідження / Т. Воропаєва // Українознавчий альманах. – 2013. – Вип. 11. – С. 79 – 83.
6. Воропаєва Т. Українство в цивілізаційному ракурсі / Т. Воропаєва // Українознавчий альманах. – 2012. – Вип. 8. – С. 9 – 13.
7. Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: в 2 т. / [ред. рада: В. М. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Геєць та ін.; відп. ред. В. А. Смолій; авт. кол.: Т. А. Балабушевич, В. Д. Баран, В. К. Баран та ін.]; НАН України. Інститут історії України. – К.: Ніка-Центр, 2011. – Т. 1. – 696 с.
8. Павленко Ю. В. Происхождение цивилизации: альтернативные пути / Ю. В. Павленко // Альтернативные пути к цивилизации: Коллективная монография / Под ред. Н. Н. Крадина, А. В. Коротаева, Д. М. Бондаренко, В. А. Лынши. – М.: Логос, 2000. – 386 с. – С. 115 – 128.
9. Тоффлер Э. Третья волна / Э. Тоффлер. – М.: АСТ, 2004. – 784 с.
10. Voropayeva T. Peculiarities of civilization identity of citizens of Ukraine / T. Voropayeva // Problems and tendencies of modern society development. Materials digest of the IXth International Scientific and Practical Conference. Socialogical, philological, philosophical, sciences and history / All-Organizing Committee: B. Zhitnigor (chairman), S. Godvint, L. Kupreychik, A. Tim, G. Georgio, T. Morgan, S. Serdechnyy, L. Straker – London: InPress, 2010. – P. 30 – 35.

Павло Гай-Нижник

УДК 32(4770:351.746.1"20"

Українознавство як чинник концепту «м'яка сила» і системи національної безпеки

В *роботі показано, що за умов сучасної української реальності чітка реалізація тріади основних рушійних сил системи національної безпеки (національні цінності – інтереси – цілі), постійно стримується недостатнім рівнем консолідації українського суспільства. Це призводить до того, що інтереси, і тим більше – цілі, різних суспільних груп за певних умов набувають антагоністичного характеру. Через розмитість загальнонаціональної ідентичності вони не проявляють прагнення до діалогу та порозуміння заради суспільного блага. Підкреслено, що у сучасному світі питання розвитку українознавства набуває не лише суто наукового чи освітнього значення, а є й складовою національної безпеки та вагомим чинником державної політики в Україні і на міжнародному рівні.*

Ключові слова: *українознавство, «м'яка сила», національна безпека, цінності.*

It is defined that undercon ditionsof the modern Ukrainian reality strict realization of the main dynamics for cesinprovi ding national security (national value - interests - goals) constantly maintained in sufficient level of consolidation of the Ukrainian society. This leads to the fact that the in terests, and even more so – goal sof different social group sin certain circum stan cesbecomeantagonistic character. They don't desire for dialogue and understan ding for the common good because of the vagueness of national identity. It is emphasized that now days, the development of Ukrainian studies are not only purely scientificor educational significance, but is also part of the national security and animportant factorin public policy in Ukraine an din the world.

Key words: *ukrainian studies, "softpower", national security,values.*

Сучасні міграційні світові процеси та чим далі збільшувана динаміка еміграції українців в інші держави світу, в умовах сучасних глобалізаційних викликів говорить про те, що чисельність етнічних українців у світі зростатиме, а факт державницького існування України збільшуватиме інтерес до нашої історії, культури, освіти тощо. Тож розвиток українознавства в діаспорі слугуватиме для держави України одним з аспектів концепту «м'яка сила», який нині починає використовуватися світовими державами.

Концепт «м'яка сила» ввів до наукового обігу у першій половині 1990-х років професор Гарвардського університетуДжозеф Най. Вчений стверджував, що надто довго практики віддавали перевагу концепції «політичного реалізму», покладаючись на «жорстку силу» з її військовим і фінансово-економічними чинниками. «Силою є здатністьвпливати на інших з метою отриманнябажанихрезультатів. Якщовидосягаєтецього примусом або за плату, я називаютаке «жорсткою силою». Якщовидосягаєтецьогопривабливістю, я називаюце «м'якою силою», – пояснювавНай[15]. Дослідник також визначив три компоненти, з яких складається цей феномен, а саме: «культура держави (у тому, чим вона приваблює інших), її політичні цінності (чи дотримується вона їх у внутрішній та зовнішній політиці) та зовнішні відносини (чи сприймаються вони як легітимні та морально обґрунтовані)» [15].

«М'яка сила» – це моральний авторитет наукових, технічних і спортивних досягнень та творів високого мистецтва, привабливість гуманістичної ідеології, ефективної економічної політики та раціональної адміністративної системи, спокуса масової культури, симпатія до національної культури, звичаїв та моделей поведінки».Дослідник ЛесліГелб у своїй книзі «Правила сили: Як здоровий глузд може врятувати американську зовнішню політику» стверджує, що «м'яка сила нині, схоже, означає майже все» [13].

У зовнішній політиці контекстуальний розум є інтуїтивною діагностичною навичкою, яка допомагає політикам узгоджувати тактику з цілями, щоб створити розумні стратегії. Особливо важливо цей момент враховувати для України, позаяк якщо для великих держав значний потенціал «жорсткої сили» врівноважується «м'якою силою», топотенціал «твердої сили» України є набагато меншим від сучасної «твердої сили» Америки чи Китаю.

Тому Україні потрібно розвивати саме «м'яку силу», адже потенціал України у «м'якій силі» набагато більший від її потенціалу «твердої». Надто, якщо країна послідовно прагнутиме до високої цивілізації, тобто слідуванню демократичним цінностям, популяризації національної культури, що, в свою чергу, збільшить її «м'яку силу» й цим самим – підвищить її авторитет у світовій політиці [1, с.266-269]. І цією «м'якою силою» України цілком може стати українознавство в країнах, де поширена українська діаспора, а також українознавчі лекції для іноземних студентів, що навчаються в Україні.

Тож українознавство має набути глибшого стратегічного значення державної ваги, в тому числі як українська «м'яка сила» соборницького, дипломатичного і політичного характеру, а не лише наукового чи освітнього. Шляхи мають бути не лише академічного чи політичного характеру, а й на рівні публічної дипломатії: 1) через мас-медіа – медіадипломатія; 2) через культурні акції – культурна дипломатія; 3) через можливості здобути освіту – освітня дипломатія; 4) через Інтернет – ноосферна дипломатія; 5) через неурядові організації – дипломатія «ноополітік» [11, с.106].

Нині за межами України існують установи, що здійснюють українознавчі дослідження. Адже в сучасному світі найбільш ефективними вважаються освітні і культурні проекти та обміни, позаяк вони розглядаються як більш перспективні і тривалі в часі. Саме така діяльність якнайкраще сприяє формуванню в зарубіжних країнах «агентів впливу», себто просуванню на лідерські позиції осіб, що представляють цінності певної країни. І саме таким масштабним проектом нашої держави і нації може стати українознавство*.

Дослідження Інституту світової політики показало, що саме параметр «популярність української культури» має найбільші значення у більшості країн регіону [6].

Таб 1. Параметри «м'якої сили» Українив Молдові

Параметри «м'якої сили»	**Середнє значення**
Внутрішній і зовнішньополітичний курс України	5,3
Впливовість української громади	4,8
Діяльність Посольства України	6,4
Популярність української культури	7,2
Популярність української продукції	7,8
СЕРЕДНІЙ ІНДЕКС	6,3

Таб 2. Параметри «м'якої сили» України в Білорусії

Параметри «м'якої сили»	**Середнє значення**
Внутрішній і зовнішньополітичний курс України	3, 12
Впливовість української громади	2,91
Діяльність Посольства України	6,09
Популярність української культури	6, 71
Популярність української продукції	4, 12
СЕРЕДНІЙ ІНДЕКС	4, 59

Таб 3. Параметри «м'якої сили» України в Грузії

Параметри «м'якої сили»	**Середнє значення**
Внутрішній і зовнішньополітичний курс України	5,29
Впливовість української громади	3, 29
Діяльність Посольства України	5,07
Популярність української культури	6, 36
Популярність української продукції	6, 64
СЕРЕДНІЙ ІНДЕКС	5,33

Таб 4. Параметри «м'якої сили» України в Польщі

Параметри «м'якої сили»	**Середнє значення**
Внутрішній і зовнішньополітичний курс України	4
Впливовістьукраїнськоїгромади	4
Діяльність Посольства України	3
Популярність української культури	5
Популярність української продукції	3
СЕРЕДНІЙ ІНДЕКС	4

Таб 5. Індекс «м'якої сили» України в Румунії

Параметри «м'якої сили»	**Середнє значення**
Внутрішній і зовнішньополітичний курс України	2,93
Впливовість української громади	2,73
Діяльність Посольства України	2, 93
Популярність української культури	3,07
Популярність української продукції	2, 73
СЕРЕДНІЙ ІНДЕКС	2,88

Таб 6. Параметри «м'якоїсили» України в Росії

Параметри «м'якої сили»	**Середнє значення**
Внутрішній і зовнішньополітичний курс України	3
Впливовість української громади	2,2
Діяльність Посольства України	2,2
Популярність української культури	5,6
Популярність української продукції	4,5
СЕРЕДНІЙ ІНДЕКС	3,5

Загальний аналіз результатів дослідження засвідчує, що найбільший показник «м'якої сили» Україна має в Молдові – 6, 3 бали. Це значною мірою пов'язано з великою кількістю українців, які проживають у вказаній країні.Низькі показники у Російській Федерації переважно зумовлені прагненням Росії втягнути Україну у орбіту свої інтересів, у зв'язку з чим вона

*США, наприклад, активно використовує дану політику і виділяє значні грантові кошти на навчання талановитої молоді з інших країн у США, яка після повергнення на Батьківщину буде пропагувати американські цінності.

значною мірою посилює свій і жорсткий, і м'який вплив на Україну аби обмежити політичне та економічне зближення нашої держави з ЄС.

Досліджуючи зазначене питання ми (П.Гай-Нижник спільно з Л.Чупрієм) дійшли висновку, що відтак Україна повинна посилювати свій потенціал «м'якої сили» в Росії. Потрібно активізувати діяльність українського посольства в РФ в плані проведення спільних культурно-мистецьких, наукових, освітніх заходів не тільки в Москві, а в інших регіонах Росії. Необхідно активніше використовувати потенціал української діаспори в Росії, яка є найбільшою за чисельністю серед країн СНД й налічує (за офіційними підрахунками) 4 млн.379 тис 690 осіб, проте активність якої в питаннях популяризації України за кордоном є достатньо низькою[1, с. 268]. І в цьому контексті додам, що саме українознавство може прислужитися до реалізації цієї мети (й не лише в Росії чи країнах колишнього СРСР, а й в країнах ЄС, США, Канаді, Бразилії, в країнах Азії та Австралії, врешті – в самій Україні).

Але чи достатньо потуг українознавчих закладів лише в діаспорі (Європі та Північній Америці, а надто – на теренах колишнього СРСР) для поширення українознавства і здійснення українознавчих досліджень?

Цілком ствердно можна відповісти, що – ні. Тим паче, що у новітньому глобалізаційному світі утвердження, розвиток, популяризація та поширення (пропаганда) комплексних знань про досягнення, світогляд, історію, культуру, побут тощо свого народу і держави (а в нашому випадкові йдеться саме про українознавство) набуває не лише освітянського чи наукового значення, а й політично-стратегічного (геополітичного) рівня й стає складовою національної безпеки держави!

Так, наприклад, ще донедавна для українського суспільства була характерною криза ціннісно-світоглядних засад, яка проявлялася у втраті моральних орієнтирів, зростанні девіантної поведінки, збільшення розпорошеності і диференціації українського суспільства. Цю кризу можнаподолати шляхом переоцінки колишніх норм і побудові на цій основі нової системи цінностей. Відтак актуалізується питання більш ґрунтовного комплексного дослідження вітчизняної історії, культури, традицій в контексті національних цінностей, національних інтересів та цілей в спектрі реалізації політики національної безпеки.

«Енциклопедія етнокультурознавства» визначає «національний інтерес» як «реальну причину дій нації і держави, спрямованих на своє виживання, функціонування і розвиток», або як «сукупність національних цілей і базових цінностей, які відіграють важливу роль у стратегії і тактиці в галузі національної безпеки» [6]. Доречно буде нагадати, щоу Законі України «Про основи національної безпеки України» національні інтереси українського народу визначаються як «життєво важливі матеріальні, інтелектуальні і духовні цінності українського народу як носія суверенітету і єдиного джерела влади в Україні, визначальні потреби суспільства і держави, реалізація яких гарантує державний суверенітет України та її прогресивний розвиток» [9]. В основі ж національних інтересів знаходиться й національна безпека [8, с.46]. І.Кресінаж слушно вважає, що саме національна свідомість є універсальним вираженням національних інтересів, їх генератором і центром осмислення [9, с.112]. І з цього огляду українознавство є природною складовою універсального вираження комплексу українських національних інтересів.

Одним з важливих завдань політики національної безпеки є здійснення систематизації та класифікації національних інтересів за категоріями та рівнями важливості. Зокрема, в США виділяють такі категорії національних інтересів: захист Батьківщини; економічне процвітання; пропаганда цінностей; сприятливий світовий порядок. Хоча досить часто загалом там використовуються (як основні) три категорії: безпека; добробут; цінності [14]. Слід також констатувати, що на формування ієрархії національних інтересів значний вплив здійснюють й пристрасті або стереотипи політичного мислення.

Так, скажімо, певні політичні сили можуть визначати за найважливіші такі національні інтереси, які, перш за все, є пріоритетними для них самих, а не для безпекидержави. Тому при формуванні ієрархіїнаціональнихінтересівпотрібноврахов увати всю різноманітність та суперечливість умов, щовпливають на вказанийпроцес. У подальшому, в силу ускладнення та суперечливостічинників, яківпливають на формування системи забезпечення національної безпеки та міжнародних відносин, ці процеси ще більш

ускладнюватимуться й досить важко піддаватимуться достовірному кількісному та якісному аналізу [2, с.471].

Разом з тим, формуючи систему національних інтересів, першочерговослід враховувати національні цінності, позаяк саме вони закладають аксіологічну основу системи національної безпеки держави. Національні цінності є важливими передумовами і базовими засадами забезпечення національної безпеки країни й, зокрема, важливими чинниками формування політики національної безпеки у гуманітарній сфері. Саме система національних цінностей утворює правову, філософську та етичну основу для забезпечення подальшого існування держави. Їх втрата може привести до зникнення нації як самостійного суб'єкта міжнародних відносин [3, с.105].

Проблема формування та закріплення системи національних цінностей є надзвичайно важливою для українського суспільства. Сьогодні для нашого суспільства є характерною криза ідентичності, яка проявляється у світоглядній невизначеності, розмитості суспільних цінностей, розпорошеності і значній диференціаці українського суспільства. Переконаний, щоцю кризу можна подолати шляхом переоцінки колишніх (застарілих) норм і в побудові на цій основі нової системи цінностей. Тільки національні цінності можуть буги стійким фундаментом для гармонізації інтересів людини, сприяння стабільності суспільства та сталого розвитку держави [8, с.6].

Українознавство (україністика) як комплексна й багатогранна наука в нових умовах розвитку суспільства та за нового світопорядку, що динамічно змінюється, має місію не лише збереження старих історичних, моральних, релігійних, культурних цінностей українського народу, а й зобов'язане долучитися до вироблення новітніх цінностей українців, до українізації (україноцентричності) ціннісного вибору українців (громадян і симпатиків України інших національностей) за сучасної динаміки цивілізаційного розвитку, а значить – сприяти консолідації новітньої української нації та забезпечення національно-державної безпеки України.

Поточна соціологія окреслює певні тенденції сучасного світосприйняття українців, які яскраво вказують на їх залежність від історичного, культурного та соціального досвіду (спадку) і пасивні очікування пересічного громадянина. Так, наприклад, в листопаді 2005 р. Національний інститут стратегічних досліджень проводив соціологічне опитування щодо виділення основних національних цінностей [2]. Отримані результати були такими (див. Табл.1).

Таблиця 1. Система цінностей

Цінність	**%**
Добробут	46,5
Справедливість	44,3
Стабільність	40,9
Права людини	37,4
Порядок	36,1
Рівність перед законом	30,2
Свобода	18,1
Духовність	14,6
Патріотизм	13,1
Взаємодопомога	10,1
Ефективність	4,1

А.Ручка (Інститут соціології НАН України), що досліджує ціннісні пріоритети населення України, виділяє п'ять ціннісних синдромів. Перший ціннісний синдром охоплює вітальні цінності – здоров'я (4,74 бали за 5-бальною шкалою), сім'я (4,72), діти (4,67), добробут (4,67) (середній бал – 4,73). Другий – соціальні цінності: створення в суспільстві різних можливостей для всіх, сприятливий морально-психологічний клімат у суспільстві, соціальна рівність (середній бал – 4,06). Третій – традиціоналістичні цінності: національно-культурне відродження, участь у релігійному житті(середній бал – 3,47). Четвертий – самореалізаційні цінності: цікава робота (праця), суспільне визнання, підвищення освітнього рівня, розширення культурного кругозору (середній бал – 3,70). П'ятий ціннісний синдром охоплює політико-громадянські цінності: державна незалежність країни, демократичний розвиток країни, участь у діяльності політичних партій і громадських організацій тощо (середній бал – 3,51) [10, с.118]. Тобто, за даними Інституту соціології НАН України, пріоритетними для українців є вітальні та соціальні цінності.

Ми (спільно із докторантом Інституту стратегічних досліджень Л.Чупрієм) проводили в рамках даного дослідження експертне опитування щодо визначення домінуючих національних цінностей (цінності індивідуума, суспільства і держави) українців [2]. Відтак, авторизапропонували експертам оцінити цінності за пріоритетністю, де: 1 – найважливіша цінність, 2 – менш важлива; 3 – недостатньо

важлива цінність). Були отримані такі результати (див. Діагр.1).

Діаграма 1. Національні цінності українського народу

(1 – індивідуальні цінності, 2- цінності суспільства, 3 –цінності держави)

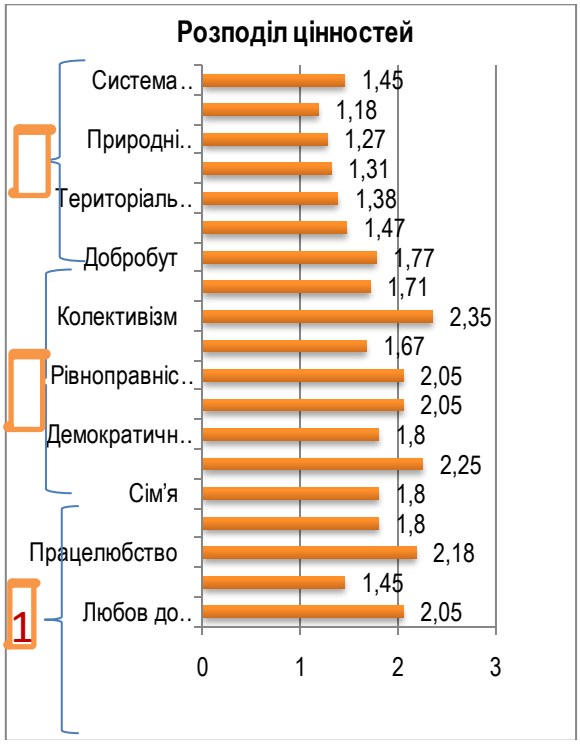

Якщо ж спробувати визначити ядро домінуючих цінностей українського народу, то за даними експертного опитування, до них слід віднести:патріотизм, права і свободи людини, соціальну справедливість, матеріальні та духовні надбання українського народу, національну безпеку, природні ресурси, конституційний лад.

На основі національних інтересів та національних цінностей формуються національні цілі. Їх сутнісні характеристики визначаються динамікою та суперечливістю розвитку середовища існування суспільства і держави. Національні цілі – це конкретні ключові завдання, які держава ставить перед собою заради захисту національних інтересів та національних цінностей. Національні цілі – це своєрідні дороговкази розвитку суспільства до побудови моделі кращого стану (безпечніших умов розвитку та життєдіяльності) кожної людини, суспільства, держави [2, с.471].

Протеза умов сучасної української реальності чітка реалізація тріади основних рушійних сил системи забезпечення національної безпеки (національні цінності – інтереси – цілі), постійно стримується недостатнім рівнем консолідації українського суспільства, що призводить до того, що інтереси, і тим більше – цілі, різних суспільних груп за певних умов набувають антагоністичного характеру та за умов розмитості загальнонаціональної ідентичності, вони не проявляють прагнення до діалогу та порозуміння заради суспільного блага.

Ці національні цінності, інтереси, цілі та завдання й формують і забезпечують у своїй взаємодії систему національної безпеки, яку Г.Ситник схематично зобразив у нижчевказаній схемі (див. Схему 1) [12, с.46].

Схема1. Взаємодія національних цінностей, інтересів, цілей та завдань та їх вплив на формування і функціонування системи забезпечення національної безпеки

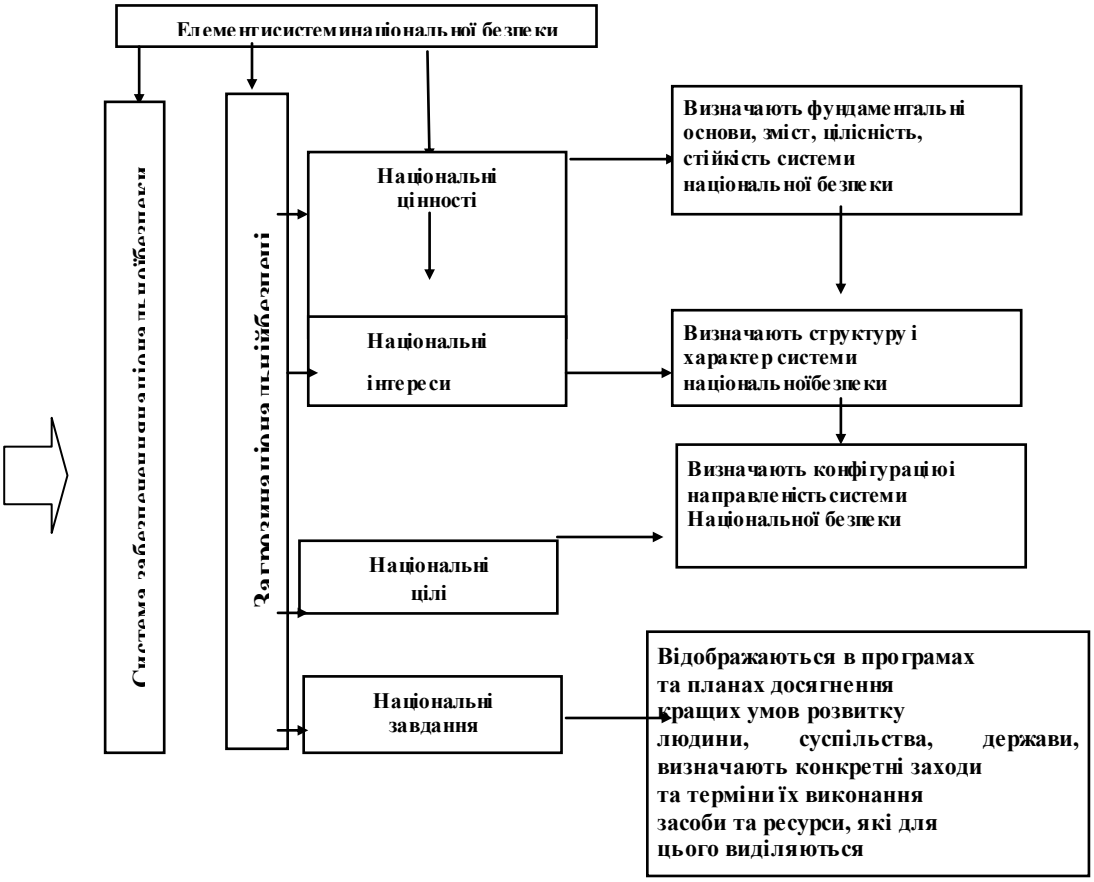

Вибір національних цілей – це одне з головних і пріоритетних завдань держави, який впливає на подальший її суспільно-політичний та економічний розвиток та становлення на міжнародній арені.

У формуванні цих цілей, як світоглядних, так і державно-стратегічних, мають брати участь учені мужі нації у всіх спектрах державно-політичного і громадсько-суспільного розвитку.

До вирішення цього спектру завдання державної політики має також долучитися й українознавство, а його наукові школи та дослідники мусять, в свою чергу, вийти на новий теоретичний і організаційно-практичний рівень власної творчої, наукової та освітньої діяльності. І для усвідомлення цього (як вченими, так і політиками) не варто було чекати на створення в Україні п'ятих колон інших держав, шпигунських мереж, «культурно-історичних» організацій впливу, політичних лобістів чи збройного зіткнення!

Саме тому до утвердження, розвитку та поширення українознавства в Україні та світі мусять долучитися не лише державні науково-дослідні (існуючі інститути українознавства) та навчальні установи (відповідні кафедри у ВУЗах), громадські вітчизняні та діаспорні українознавчі фундації, а й державні органи влади у галузі освіти й культури (відповідні міністерства) та дипломатія (міністерство закордонних справ, посольства, консульства). Адже у сучасному світі питання розвитку українознавства набуває не лише суто наукового чи освітнього значення, а є й складовою національної безпеки та вагомим чинником державної політики як в самій Україні, так і на міжнародному рівні.

1. Гай-Нижник П. П. Культура як основа «м'якої сили» держави Україна в контексті підвищення її зовнішньополітичного авторитету / П.П.Гай-Нижник, Л.В.Чупрій // Гілея. – 2013. – Вип.79 (№12). – С.266–269.
2. Гай-Нижник П. Національні інтереси, національні цінності та національні цілі як структуроформуючі чинники політики національної безпеки / Павло Гай-Нижник, Леонід Чупрій // Гілея. – 2014. – Вип. 84 (№5). – С.465–471.
3. Горбулін В. П. Засади національної безпеки України / В.П.Горбулін, А.Б.Качинський. – К.: Інтертехнологія, 2009. – 272 с.
4. Енциклопедія етнокультурознавства. – К.: Друкарня Державної академії керівних кадрів культури та мистецтв, 2001. –528 с.

5. Кресіна І. О. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси / І.О.Кресіна. – К.: Вища школа., 1998. – 392 с.
6. «М'яка сила» України в регіоні: інструмент ефективної зовнішньої політики» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://uniter.org.ua/data/block/iwp_myaka_syla_ukr.pdf
7. Новицький Г. В. Теоретико-правові основи забезпечення національної безпеки України: Монографія / Г.В. Новицький. – К.: Інтертехнологія, 2008. – 496 с.
8. Парахонський Б. О. Національні інтереси України (духовно-інтелектуальний аспект) / Б.О.Парахонський. – К.: НІСД, 1993. – 43с.
9. Политология. Словарь. – М: РГУ, 2010. – 564 с.
10. Ручка А. Ціннісна ментальність вікових груп соціуму / А.Ручка // Соціологічні дослідження культури: концепції та практики. Колективна монографія. – К.: Інститут соціології, 2010. – С. 117–127.
11. Слісаренко І. Ю. Теорія і практика «м'якої сили» в міжнародних відносинах/ І.Ю.Слісаренко // Освіта регіону. – 2008. – № 1–2. – С 102 – 109.
12. Ситник Г.П. Державне управління національної безпеки (теорія і практика). – К.: Вид-во НАДУ, 2004. – 408 с.
13. ByJoseph S. NyeJr. Get Smart. Combining Hardand Soft Power [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.foreignaffairs.com/articles/65163/joseph-s-nye-jr/get-smart
14. Schmitt M. Identifying National Objectivesand Developing Strategy: A Process Oriented Approach / M.Schmitt // Strategic Review. – Winter 1997. – Vol. XXV, No.1. – P. 24–37.
15. Soft Power. The mean syosuccess in world politics [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http: // www.futurecasts.com/book%20review%206-4.htm

Віктор Ґудзь

УДК [930:31](477)"193/198"

Дослідження демографічних наслідків Голодомору в Україні у 30-ті – 80-ті роки XX століття

Голод 1933 р. в Україні, на відміну від голоду в інших регіонах СРСР, науковці і політики,через його катастрофічні наслідки, називають голодомором або геноцидом. Існують різні методи підрахунку людських втрат під час голоду 1932-1933 років в Україні та різні інтерпретації отриманих даних. Це потребує не лише статистичного коригування, а й історіографічного осмислення, яке здійснюється в статті. Зокрема, визначається стан вивчення демографічних наслідків голоду в Україні до 90-х років XX ст., коли виникли нові передумови дослідження цієї теми. Дається оцінка автором наукових здобутків вітчизняних і зарубіжних вчених у дослідженні масштабів голоду.

Ключові слова: *Історіографія, голод 1932-1933 років, Україна, демографічні наслідки*

Hunger in 1933 in Ukraine, unlike hunger elsewhere in the USSR, scientists and politicians, because of its catastrophic consequences, called famine or genocide. There are different methods of calculating casualties during the famine of 1932-1933 in Ukraine and different interpretations of the data. This requires not only statistical adjustment, but historiographical reflection, which is made in the article. In particular, the study on the state of the demographic consequences of the famine in Ukraine in the 90 th century., When there are new prerequisites study. The estimation of the author of the scientific achievements of domestic and foreign scholars in the study of hunger.

Key words: *historiography, the famine of 1932-1933, Ukraine, demographic consequences*

Жодна подія світової історії не викликала за останні три десятиліття такого пильного інтересу дослідників, як голод 1933 р. в Україні, який ще, на відміну від голоду в інших регіонах СРСР, науковці і політики називають голодомором або геноцидом України. Проте тема недостатньо вивчена з історіографічних позицій. Маємо лише декілька узагальнюючих оглядів наукової літератури з історії голоду 1932-1933 років в УСРР С. Кульчицького, Р.Пирога, В. Марочка, М. Дорошка, О. Веселової, історіографічні статті В. Савельєва, Я.Калакури, В.Ґудзя, В. Калініченка та Є. Яценко.Так само побіжно торкалися теми демографічних наслідків голоду в УСРР у своїх історіографічних оглядах Н.А.Івніцкій, В.В. Кондрашин, Є.М.Осколков (Росія), але

історія дослідженнядемографічних наслідків голоду в Україні ними спеціально не розглядалося.

Протерізні методи підрахунку людських втрат під час голоду та інтерпретації отриманих даних, потребують не лише статистичного коригування, а й історіографічного осмислення, що і складає предмет нашого дослідження. Зокрема, ставиться мета визначити стан вивченнядемографічних наслідківголоду в Україні до 90-х років XX ст., коли виникли нові передумови дослідження цієї теми.

Перша кількісна оцінка полеглих від голоду опублікована в серпні 1933 року. Кореспондент газети «Нью-Йорк геральдтрибюн» Р.Барнс, допускав у своїй статті 1 млн. смертей від голоду в СРСР. Ф. Берчеллу «Нью-Йорк таймс» назвав цифру 4 млн. [10, с. 23]. Подібна оцінка масштабівголодуопублікована англійським кореспондентом В.Чемберліном –3-4 млн. чол. [24, p. 88]. В. Дюранті, який офіційно заперечував штучний голод, у бесіді з керівниками посольства Великобританії зауважив, що голод в Україні забрав 4-5 млн., а в СРСР – до 10 млн. чол. [30, p. 310].

Е.Амменде, секретар міжнародного ко¬мітету допомоги голодуючим регіонам Росії, як вважає В.Марочко, вперше визначив 7,5 млн. жертв голодомору [1, с.132].

У звіті Генконсульства Німеччини за 1933 рік наведено цифру померлих від голоду громадян України – понад 6 млн. [7, с.4].

Італійський консул у Харкові С. Граденіговбачаву голоді спрямований геноцид: «Напевно необхідно зліквідувати українську проблему протягом кількох місяців, з жертвою від 10 до 15 мільйона осіб»[26, с.38].

Після війни опубліковані нові спроби встановити масштаби смертності в Україні від голоду у 1932-1933 роках. Російський емігрант Н. Тімашев нагадав, що кількість українців між переписами 17 грудня 1926 р. і 16 січня 1939 р. зменшилася на 7 млн., але, посилаючись на американського демографа Ф.Лорімера, стверджує, що на голод припадає не більше 3-х млн. жертв [21, с.165]. Як на нас, автор перебільшив розмах асиміляції українців на Сході республіки, не врахувавши мігрантів з Росії. Д. Соловей у своїй монографії до 20-річчя голоду, вважає що подібну помилку допустив і польський дослідник Ст. Скшипек, який2,5 млн. чол. відніс до жертв голодомору в Україні і 1,5 млн. на русифікацію [19, с. 203].

С. Кульчицький звернув увагу на оригінальний підхід Ф. Лорімера до аналізу демографічних даних [10, с.388-389].Вчений взяв за основу своїх підрахунків таблиці смертності й тривалості життя після перепису 1926 р., що дозволило йому визначити 4,8 млн. дефіциту населення, а за переписом 1939 р. – 5,5 млн. [8].

Д. Соловей припускав, що голодомором в Україні знищено «близько 7 мільйонів, а може навіть трохи більше» [19, с. 212]. Вінвикористав підрахунки С. Соснового, який визначив дефіцит української людності між 1926 і 1939 рр. обсягом 7465 тис. осіб і смертність від голоду в республіці– 4,8 млн. [20]. Методика С. Соснового дозволяла відтворити демографічну динаміку між 1933-1939 рр. без залучення результатів перепису 1926 р. Незалежно від С.Соснового, її використав у своїх перших розвідках про втрати України від ГолодоморуС. Кульчицький [9].

Федір Пігідо (псевдонім – Правобережний), видав у 1951 р. в Канаді книгу спогадів про голод «8,000,000: 1933-й рік на Україні» [18]. Але йогоцифра 8 млн. жертв не була достатньо обґрунтована, а сама книжка була відома лише в емігрантському середовищі.

На відміну від більшості українських емігрантів, які наводили високі цифри жертв сталінського людомору, автор статті в «Енциклопедії українознавства» В. Маркусьвизначає прямі втрати в Україні від 2,5 до 6 млн. чол. [4, с. 406]. Головний редактор «Енциклопедії» В. Кубійович взагалі обмежує прямі людські втрати 2-3 млн. [6, с. 110]. Але в англомовному виданні «Енциклопедії» все ж названо вищі цифри: прямі втрати 3 млн., а непрямі, з урахуванням захворювань на ґрунті голоду та спаду народжуваності, – 5-7 млн. осіб [31, p.200-201].

Свою думку з цього приводу до 30-річчя Великого голоду висловив В.Косик: «…виходить, що в 1932 році в Україні згинуло з голоду біля 1,5 міл. населення, а в 1933 році – 3,3 міл., себто за ввесь час голоду згинуло майже 5 міл. людей. До цих жертв треба додати приблизно 1 міл. втрат із причини зменшення народин. Таким чином усі втрати за час голоду становлять щонайменше 6 міл. людей з яких5 міл. живих істот згинуло в страшних муках» [5, с. 613].

Надалі в літературі фігурували цифри втрат в Україні від голодупереважно в діапазоні від 3 до 7 млн. осіб, але автори, за браком джерел, власних підрахунків не

робили. Вже у 1933 р. статистичні дані про природний рух населення СРСР утаємничено.У 1934 р. на XVII з'їзді ВКП(б), Сталін заявив, що населення СРСР зросло до 168 млн. чол. Ця «липова» цифра включала оцінку Центрального управління народногосподарського обліку (ЦУНГО) СРСР на січень 1933 року (165,7 млн.) і природний приріст 2,5 млн. чол. [11, с.69].

Лише через сорок років після катастрофи 1933 р. авторитетний демографБ. Урланіс піддав критиці прогноз Держплану СРСР 1927 р. про 169 млн. чол. населення країни на квітень 1933 р. і подав у примітці свою оцінку чисельності на цю дату – 158 млн. чол. [22, с.319].Офіційні дані обривалися 1 січнем 1933 р., коли країнунаселяло 165,7 млн. чол.,але Б.Урланіс не побоявся навести дані на 10 млн. менші, ніж сталінська цифра і на 7,7 млн. осіб менше, ніж цифра держстатистики.

До 50 річчя Голодомор за океаном обнародувані нові підрахунки людських втрат. У працяхемігрантів з України здебільшого наголошується на антиукраїнському спрямуванні Голодомор і подаються максимальні показники втрат населення. Так, В.Гришконазиває голодомор, за аналогом до нацистського геноциду євреїв,– голокостом: «Голод 1933 року на Україні – наслідок особливої політики щодо України та українців у інших частинах СРСР. За найбільш обережними оцінками, заснованими на аналізі радянської статистики, жертви голоду в Українській РСР становлять 7,5 млн. українців, з яких 4,8 млн. вмерли від голоду в один рік (1932-1933), а кількість, що залишилася, становить втрату природного приросту українського населення за цей період. Загальні втрати українського населення по СРСР в цілому становлять для цього періоду 8,1 млн.» [27, p.107, 114]. Як бачимо, «найбільш обережні» оцінки авторадосить високі.

Істотними є розробкидемографа С. Максудова з Гарвардського університету, який встановив мінімальний демографічний дефіцит в Україні внаслідок голоду і репресій обсягом 4,5 млн. чол., а в межах СРСР – 9 млн. чоловік, з яких 3,6 млн. дітей [12, с.32-42].Дослідження С.Максудовадоводять, що прямі втрати населення в Україні між переписами 1926 і 1939 років не виходять за межі від 3 до 6,5 млн. осіб [29, p.27-43]. Такі цифри він відстояв, висловившись щододискусії, що точилася в першій половині 1980-х років між С.Розфілдом і С. Віткрофтом[13, с.369-393].

На думку С.Розфілда, в період форсованої індустріалізації відбулося катастрофічне зниження народжуваності й підвищення рівня смертності, що призвело до прямої загибелі в СРСР 5,1 млн. осіб. Основна частина цих втрат була пов'язана з надзвичайними подіями голоду 1932-1933 рр. [8, с.394].

С.Віткрофт не виявив елементів катастрофізму в повсякденному житті радянського населення. Максимум демографічних втрат він обмежував цифрою 2,7 млн осіб [24, с. 214]. Відгукнувся на дискусію й радянський історик В. Данилов, який, заперечуючи термін «демографічна катастрофа», став на бікВіткрофта[3, с. 116-121]. Однак після уточнення даних перепису 1937 р.С. Віткрофт визнав:«Якщо ми врахуємо смертність серед нецивільногонаселення, то рівень надлишкової смертності зросте до 4-5 млн, що істотно переважає мої попередні оцінки» [32, p. 366].

Справжній громадянський і науковий подвиг здійснив американський дослідник Джеймс Мейс. Ще в 1982 році у доповіді на міжнародній конференції з голокосту та геноциду в Тель-АвівіДж.Мейс першим серед західних науковців кваліфікував голод в Україні як геноцид, метою якого «було знищення української нації як політичного фактору і суспільного організму» [2, с. 25]. Ця кваліфікація увійшла у редаговані ниму 1988 р. «Висновки спеціальної Комісії Конгресу США з питань Голодомору 1932-1933 років в Україні» і остаточно прорвала завісу мовчання навколо української трагедії. «Те, що українці називають штучним голодом (the man-madefamine) чи навіть українським голокостом, забрало від 5 до 7 мільйонів людських життів» – вважав Дж. Мейс [15, с. 188],але статистикою жертв Голодоморвін спеціально не займався.

Великий резонанс на Заході мала опублікована вперше у 1986 р. в Канадікнига авторитетного історика Р.Конквеста «Жнива скорботи». Він визначив сукупні втрати від голоду 7 млн. українців. З них в Україні – 5 млн., на Північному Кавказі – 1 млн., в інших регіонах – 1 млн. осіб [25, p.302-303]. Щоправда, методика його підрахунків включає забагато припущень щодо балансу міграції і переписування росіянами українців у Росії.

З початком «перебудови» в СРСР виявилося,що підсумки перепису 1937 р. не тільки сховали, а й істотно «підпра¬вили» після розстрілу за «неправильний» перепис

начальника ЦУНГО І. А. Краваля. В. Цаплін опублікував лист І. Краваля до Й. Сталіна і В. Молотова «Про попередні підсумки Всесоюзного перепису населення» від 14 березня 1937 р. У листі вказано, що кількість населення СРСР на 6 січня 1937 р. становила 162 003 255 чоловік [23, с. 175-181]. Наведена цифра на 6526 тис. чол. менша від даних, які подав наступник Краваля на посаді Веременичев.Дослідник визначив прямі втрати від голоду в СРСР обсягом 5 млн., в Україні – 2,9 млн. чол.,а з урахуванням необлікованих смертей, – 3,8 млн. [30, с. 180-181].

Користуючись консультаціями В. Цапліна, Станіслав Кульчицький знайшову фондах ЦДАНГ доповідну записку від 13 серпня 1937 р., депоказано як 6,5-мільйонна «добавка» архівістами населення розподілялася порегіонах. На Україну припало 27% фальсифікаторської поправки зачастки республіки в загальносоюзній чисельності населення 17-18%. Перепис зареєстрував на початок 1937 р. тільки 28388 тис. мешканців України – на 538 тис. менше, ніж наприкінці 1926 р. [11, с.73].

Опираючись на ці дані і розрахований С. Максудовим показник народжуваності за 1933 р. (621 тис. чол.), С.Кульчицькийврахував втрати від голоду, депортацій, висилку у концтабори, баланс міграції і встановив: «Отже, смертність від голоду у 1933 р. становить 3238 тис., а з поправкою на неточність у розрахунку природного і особливо механічного руху населення – від 3 до 3,5 млн. чоловік [11, с.77].

С. Кульчицький підтвердив відмінність голоду в Росії від ґеноциду в Україні порівняльними даними. Скорочення населення в 1933 році в Україні та переважно українському Північнокавказькому краї склало 1,75 млн. чол., зокрема на селі – 1,57 млн. У регіонах Росії, де також був голод, на порядки нижчі показники: Центрально-Чорноземні області – 62 тис., Нижньоволзький край– 163 тис. [10, с. 28].

Водночас із С.Кульчицьким опублікували свої експертні оцінки за власним методом підрахунку людських втрат від голодомору демографи А.Перковський, С. Пирожков[17, с. 28]. Але в подальшому вони скоригували їх з 5,8 до 4,8 млн. осіб і менше.

Таким чином, на Заході про мільйонні жертви голоду 1932-1933 рр. почали говорити ще у 1933 р. Істотний вклад у визначення кількісних показників статистики Голодомору 50-ті – 80-ті рр. внесли С. Сосновий, В. Гришко, С.Максудов, С. Віткрофт. Ця тема стала доступною с СРСР з кінця 80-х років і конкретнішоюпісля опублікування В. Цапліним документу про реальні результати перепису 1937 р.Проте остаточних даних за багаторічну історію вивчення теми так і не встановлено. Причина цьому –відсутність деяких демографічних джерел, передусім достовірних показників смертності і народжуваності за 1933 рік.

Серед радянських дослідників наслідків голоду 1932-1933 рр. найбільше значення мали підрахунки Б. Урланіса, В.Цапліна, але вони не виділяли голод в Україні із загальносоюзного контексту. В Україні найбільший доробок у вивчення демографічної статистики голодоморуза 30-ті-80-ті рр. ХХ ст. внесли А.Перковський, С. Пирожков, С.Кульчицький.

На нашу думку, найбільш вірогідними і на сьогодні залишаються оцінки втрат від Голодомор в межах УСРР С.В.Кульчицьким, який у 1990 р. визначив їх обсягом 4,5-4,8 млн. осіб. По-перше, ці дані отримані з використанням продуктивної методики ретроспективного обрахування динаміки природного руху населення, принцип якої застосував ще С. Сосновий і розвинув С.Максудов. По-друге, вони перевіряються методикою академіка С.І.Пирожкова, та результатами очолюваного ним Інституту демографії та соціальних досліджень НАНУ, наведенимив «Національній книзі пам'яті» – 4,5 млн. осіб. [16, с. с. 759].

Попри інтенсивне вивчення демографічних наслідків, дослідники у 1930-ті – 1980-ті роки замало уваги надавали дослідженню економічних, демографічних, соціально-психологічних та морально-етичних наслідків голоду в Україні. Зрештою, й вивчення кількісних втрат людських життів під час катастрофи 1932-1933 років потребує подальшого вивчення і уточнення, починаючи з регіональних джерел.

1. Веселова О.М. Голодомори в Україні 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947: Злочини проти народу / О.М. Веселова, В.І. Марочко, О.М. Мовчан. – 2-е вид., допов. – К.; Нью-Йорк: Вид. М.П.Коць, 2000. – 274 с.

2. Ґудзь В. В. Джеймс Мейс про український геноцид 1933 року і його наслідки для сучасного суспільства / Віктор Ґудзь // Українознавчий альманах: випуск 11. – К., 2013. – С. 24-27.

3. Данилов В. П. Дискуссия в западнойпрессе о голоде 1932–1933 гг. и «демографическойкатастрофе» 30-40-х гг. в СССР

/ В. П. Данилов // Вопросыистории. – 1987. – № 3. – С. 116-121.
4. Енциклопедія українознавства. Словникова частина [гол. ред.. В. Кубійович]. – Т.2.:– Львів, 1993. – С.405-800: іл. – (Перевидання в Україні).
5. Косик Володимир. Жахливі злочини Москви (До 30-тиліття великого голоду В Україні, закінчення, 2) / Володимир Косик // Визвольний шлях. Суспільно-політ. і науково-літерат. вісник. – Кн. 6/112(186). – Лондон: Вид. «Українська видавнича спілка», 1963. – С. 609-617.
6. Кубійович В. Зміни в стані населення Радянської України в 1927-1958 рр. // Володимир Кубійович. Наукові праці. – Т. 1. – Париж - Львів: Фенікс, Українська академія друкарства. – 1996. – С. 89-110.
7. Кудрявченко Андрій. Голодомор в Україні погляд тодішніх німецьких дипломатів / Андрій Кудрявченко// День. Щоденна Всеукраїнська газета. – №208, 29 листопада 2006.
8. Кульчицький С. В. Голодомор 1932-1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення / С.В. Кульчицький. – К.: Наш час, 2008. – 424 с.
9. Кульчицкий С. В. Демографические последствия голода 1933 г. на Украине / С.В. Кульчицький // Философская и социологическая мысль. – 1989. – № 6. – С. 35 – 41.
10. Кульчицький С. В. Сталінський терор голодом і його демографічні наслідки / С.В. Кульчицький // Голодомор 1932-1933 років як величезна трагедія українського народу: матеріали Всеукраїнської наукової конференції, 15 листопада 2002 р., Київ. – К.: МАУП, 2003. – С.19-31.
11. Кульчицький С.В. Трагічна статистика голоду / С.В. Кульчицький // Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів [кер. кол. упоряд. Р.Я. Пиріг]. – К., Вид. політ. л-ри України, 1990. – С. 66-84.
12. Максудов С. Демографічні втрати населення України в 1927 - 1938 роках / С. Максудов // Сучасність (Мюнхен). – 1983. – № 10. – С. 32-42.
13. Максудов С. Дискуссия на Западе о потеряхнаселения в епоху коллективизации / СергейМаксудов // Минувшее. – 1987. – №4. – С.369-393.
14. Максудов С. Потеринаселения СССР / С. Максудов. – Benson: Chalidzepublications, 1989. – 298 с.
15. Мейс Дж. Штучний голод 1933 р. в Радянській Україні: що сталося й чому? / Джеймс Мейс // Український історичний журнал. – 2007. – № 1. – С. 185-200.
16. Національна книга пам'яті жертв Голодомор 1932-1933 років в Україні [ред. колегія: В. Ющенко (голова); кер. авт. кол. І. Юхновський]. – К.: Вид. імені Олени Теліги, 2008. – 1000 с.; іл. – (Загальноукраїнський том).
17. Перковський А.Л., Пирожков С.І. Демографічні втрати Української РСР у 30-ті роки // УІЖ. – 1989. – №8. – С.24-36.
18. Правобережний Федір. 8,000,000: 1933-й рік на Україні. – Вінніпег: Культура і освіта, 1951. – 64 с.
19. Соловей Дмитро. Голгота України. Московсько-окупаційний терор в УРСР між першою й другою світовою війною: частина 1: / Дмитро Соловей. – Дрогобич: Вид. фірма «Відродження», 1993. – 288 с. – (Репринт).
20. Сосновий С. Правда про голод на Україні в 1932-33 рр. / С. Сосновий // Українські вісті (Новий Ульм). – Чч. 2, 5. – 2, 5 лютого 1950.
21. Тимашев С.Н. ОбреченалиРоссия? / С.Н. Тимашев // Новый журнал. – XVII. – 1947.
22. Урланис Б. Ц. Проблемы динамики населения СССР / Б.Ц.Урланис. – М.: Наука, 1974. – 336 с.
23. Цаплин В. В. Статистика жертв сталинизма в 30-е годы / В. В. Цаплин // Вопросыистории. – 1989. – № 4. – С. 175 – 181.
24. Chamberlin W. Russia's Yron Age / W. Chamberlin. – Boston: Little, Brownand Co, 1934 – 400 p.
25. Conquest Robert. The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror- Famine / Robert Conquest. – New York : Oxford University Press, 1986. – 412 p.
26. Holodomor, The Great Ukrainian Famineof 1932-33: Responces of the West Excerpts from the Documents Selection and English Translationby Tetiana Boriak: http:// histans.com/LiberUA/HolodGreatUkrFam_2012/HolodGreat UkrFam_2012.pdf7.
27. Hryshko Vasyl. The Ukrainian Holocaust of 1933 [edited and translated by Marco Carynnyk] / Vasyl Hryshko. – Toronto: Bahrianyi Foundation, SUZHERO, DOBRUS, 1983. – 165p.
28. Lorimer F. Population of the Soviet Union: History and Prospects / F. Lorimer. – Geneva, 1946. – 156p.
29. Maksudov M. Ukraine's Demgrapfic Losses 1927-1938 / M. Maksudov // Faminein Ukraine 1932-1933 [edited by Roman Serbyn and Bohdan Krawchenko]. – Edmonton, 1986. – P.27-43.
30. The Foreign Office and the Famine: British Documentson Ukraine and the Great Famineof 1932-1933 [ed. by M. Carynnyk, L. Y. Luciukand B. S. Kordan; with a forew. by M. R. Marrus]. – LXI. – Kingston, Ont.; Vestal, N. Y: Limestone Press, 1988. – 493p.
31. Ukraine. A Concise Encyglo paedia [ed. V. Kubijovych]. – Vol. 1. – Toronto: University of Toronto Press, 1963. – P .1– 1185. 32. Weat croft S. G. More Light on the Scale of Reppession and Excess Mortality in the Soviet Unioninthe 1930s / S. G. Weatcroft // SovietStudies. - Vol. 42. – № 2. – April 1990. – P. 366.

Тетяна Іванова

УДК 94(497.2)

Визвольна боротьба болгар проти турецького панування у XV – XVI ст.

У запропонованій статті аналізується та розкривається процес завоювання болгарських земель турками-османами. Коротко охарактеризовано внутрішньо- та зовнішньополітичне становище Османської імперії та визначено роль і долю болгар у політиці завойовників. Розкрито головні причини національно-визвольного руху на болгарських землях. Висвітлено його рівень та основні форми: збройна боротьба і пасивний опір. Охарактеризовано підготовку найбільших виступів та причини поразки, з'ясовано місце, роль і значення національно-визвольного руху болгар у загальновизвольному русі народів Балканського півострова в XV – XVI ст.

Автором коротко проаналізовано історіографічну базу проблеми національно-визвольних рухів південних слов'ян Нового часу. А саме, наведено бачення досліджуваного питання науковців Русової С., Цвєткової Б., Макарової І. та ін.

Ключові слова: *Балканський півострів, Османська імперія, болгари, партизанський рух, чети, повстання, форми опору, еміграція, місіонери, турки-османи.*

The proposed paper analyzes the process of conquest Bulgarian lands by the Ottoman Turks. Briefly describes the internal and external situation of the Ottoman Empire and the role and fate of the Bulgarians in politics conquerors. Revealed the main causes of the national liberation movement in the Bulgarian lands. The author demonstrates the level of the national liberation movement and its basic forms: armed struggle and passive resistance. Characterized preparation greatest performances and reasons for the defeat, the role and importance of the national liberation movement in Bulgaria in the Balkans popular movement in the fifteenth - sixteenth century.

The author briefly analyzes the historiographical base problems of the national liberation movements of southern Slavs in modern times. Namely, traced point of view of scientists Rusova S., B. Tsvetkov, I. Makarova et al.

Key words: *Balkans, the Ottoman Empire, the Bulgarians, the guerrilla movement chety, rebellion, forms of resistance, emigration, the missionaries, the Ottoman Turks.*

Національно-визвольні рухи зажди були актуальною темою, так як звільнення своєї Батьківщини від загарбників завжди є благородною справою.

Події, що відбуваються в Україні сьогодні, можна тлумачити як національно-визвольний рух українського народу інформаційного, суспільного та політичного характеру. Тому зараз так важливо брати уроки з історії, дослідити причини, проаналізувати процеси та встановити наслідки національно-визвольних рухів на прикладі слов'янських держав – наших побратимів. До того ж, проблема національно-визвольних рухів саме на Балканах є мало дослідженою в Україні.

Отже, актуальність теми визначається необхідністю вивчення складових болгарського національно-визвольного руху-підвалин відродження державної незалежності і соборності Болгарії.

Досліджування проблема є мало вивченою в Україні. Такі українські історики, як Шпик І.Є., Станкевич В.Л., Самчук В.Л. лише побічно торкаються проблем національно-визвольного руху болгарського народу з XIV по XIX ст. Зокрема, у працях «Південнослов'янські країни у політиці європейських держав періоду балканських криз 80-х років XIX ст.», «Україна і болгарське національне відродження» більш розглянуто боротьбу болгар та її вплив на відродження України саме у XVIII - XIX ст. Серед болгарських досліджень національно-визвольного руху слід виділити праці Цветкової Б. [10, 11] та Мутафчієвої В. [8]. Досліджували питання у працях загального характеру й російські історики, зокрема Макарова І. Ф., Матвєєв Г.Ф. та Дєржавін М.С. На сьогоднішній день не існує предметної праці з даної проблеми як в Україні, так й в інших слов'янських країнах Європи.

До початку XIV ст. більша частина Малої Азії вже була в руках турків. Вони створили собі плацдарм для нових завоювань

- на Балканському півострові. Раніше турки здійснювали тільки епізодичні набіги на Балкани, в основному для захоплення здобичі. Так, протягом XIV ст. завойовано Візантію, Сербію, а в кінціXIV ст. Османською імперієюбула завойована й Болгарія. В 1393 р. впала столиця Болгарії м. Тирново, а в 1395 р. турки заволоділи її останнім великим містом – Відином[9].

Майже протягом п'яти століть болгари були нацією, яка втратила свою незалежність. Витіснені зі стратегічних центрів і родючих рівнин, болгари пішли в гори. Чи мала частина їх була змушена прийняти іслам. А ті, які відстоювали свою християнську релігію, були піддані жорстокі й експлуатації у вигляді важких податків тарізних повинностей. Однак протягом усього періоду османського панування існував рух опору. Він базувався на основі християнських цінностей; зародився поблизу монастирів, в горах. Саме тут зберігалися національні та релігійні традиції.

Відразу після завоювання розпочався національно-визвольний рух, який набував різноманітних форм — як пасивних (еміграція в інші країни, втеча в гори, відмова від виконання повинностей), так і активних (партизанський рух, збройні повстання проти поневолювачів).Антиосманські повстання XVI ст. тривали головним чином у Болгарії, Сербії та Македонії. Але саме болгари стали першим народом, що ініціював антиосманську визвольну боротьбу південних слов'ян.

Рівень національно-визвольного руху та його форми, як правило, безпосередньо залежали від зовнішньополітичної, внутрішньополітичної й соціально-економічної ситуації в Османській імперії. Труднощі Порти на міжнародній арені, феодальні міжусобиці, фіскальна політика, зміни в системі управління та адміністративному статусі території, ісламізація й отуречення – ось головні причини національно-визвольних рухів південнослов'янських народів проти Османського панування.

Опір болгар став можливим завдяки збереженню в їхньому середовищі почуття національної самосвідомості, адже турецька політика щодо підкорених народів негативно вплинула напол ітичну, соціальну, етнічну та релігійну ситуацію в більшості південнослов'янських регіонів, і в першу чергу передбачала наступ на звичаї, мову та культуру балканських народів. Православна церква являла собою могутню опозиційну силу. Християнство стало в мусульманській країні ідеологією підкорених народів.

Розглянемо ж основні форми національно-визвольного руху проти турецького гніту на болгарських землях на початковому його етапі.

У перші десятиліття османського панування найбільш помітною формою протистояння були збройні виступи болгар під керівництвом останніх представників вищої болгарської знаті. В 1408 – 1422 рр. мав місце ряд збройних спроб відновити суверенітет болгарських земель під проводом Костянтина і Фружіна – синів останніх правлячих в Болгарії представників династії Асеней Івана Сраціміра та Івана Шишмана. В 1443 – 1444 рр. болгари прийняли дуже активну участь в хрестових походах проти османів, організованих Угорщиною [6]. У своїй монографії «Пам'ятна битва народів » болгарський історик Б. А. Цвєткова приділяє головну увагу так званому «Довгому» антитурецького походу польсько-угорського короля Владислава Варненчика і Варненській битві 1444 р. Автор праці зазначає, що ця битва була «Переломним моментом в майже столітній боротьбі балканських народів проти османської експансії » [10, с. 5].

Цвєткова Б. яскраво характеризує військові дії, показує героїзм та патріотизм болгар у складі австрійської армії 1443-1444 рр. проти турецьких завойовників, аналізує причини катастрофічного розгрому військ антитурецької коаліції 1444 р, історичні передумови опору османським загарбникам, який здійснювали народи Сербії, Болгарії, Боснії, Албанії та Візантії

Наступний період у визвольних змаганням болгарського народу проти османського іга можна охарактеризувати висловом видатної української просвітительки та вченого Софії Русової, яка написала історико-географічний нарис, присвячений історії визвольного руху на болгарських землях: «Мало-помалу всякий народ пробуждается от сна и ломаетсвои цепи, освобождается из хитросплетеннях сетей, в каких его держат притиснители» [12, с. 15].

У спробах подолати ці хитросплетіння С. Русова виділяє в якості ключових діяльність болгарських просвітителів, апостолів, звертає увагу на старовинні монастирі, з яких «любимый народом Рильскиймонастырь. Тема збройного опору

посідає в тексті чільне місце, оскільки систематичні насильства турків породили гайдуцтво [5, с. 130].

Партизанський рух в Болгарії розгорнувся з середини XV ст. у вигляді гайдуцтва – партизанської війни місцевого населення проти завойовників (османських чиновників, збирачів податків, торговців). Іноді гайдуки здійснювали напади на великі населені пункти. Так, одне з перших болгарських відомостей про гайдуків свідчить, що у 1454 р. «Цар Мехмед полонив в Софії болгарського воєводу Радича» [7, с. 57].

Особливо активним гайдуцький рух був у гористих і покритих лісом районах Південно-Західної та Північно-Західної Болгарії, а найбільші масштаби він прийняв у кінці XVI ст. В цей час Турецька імперія почала зазнавати військових невдач, стали виявлятися ознаки наростання кризових тенденцій в османської системі управління болгарськими землями.

Гайдуками ставали переважно селяни, які втікали від податкового гноблення, деякі представники християнської церкви. Командирами четназивали «воєводами». Фактів, які б свідчили про гайдуцьких проводирів слов'янського дворянського походження, небагато. Це пояснюється головним чином тим, що гайдуцький рух поєднував у собі не лише національно-визвольні, а й соціальні риси.

Зазвичай гайдуцькі загони (чети) були невеликими (по 15-30 осіб). Це допомагало гайдукам діяти швидше і легше ховатися від переслідувань. Іноді гайдуцькі чети досягали великих розмірів і діяли організовано. Такі загони скоювали великі операції, нападали на міста. Так, навесні 1595 р. 2 тис. гайдуків вчинили напад на Софію.

З описів турецького письменника ЕвліяЧелебі («Книга путешествия»), який подорожував в середині XVII ст. по Європейській Туреччині, можна встановити, що гайдуки «нерідко наводили такий страх на турок, що останні воліли взагалі йти з тих міст і сіл, яким могли загрожувати народні месники» [2].

Живучи в горах і лісах, гайдуки підтримували тісні зв'язки з навколишнім населенням, отримували від нього постійну підтримку. Населення, як правило, допомагало гайдукам, приховувало їх від турецької влади. Підтримка та допомога місцевого населення гайдукам не дозволяла Порті задушити їх рух.

Поряд з національними вимогами в гайдуцькому русі завжди були сильні й соціальні мотиви, протест проти феодального гніту [8]. Цей рух спрямований не тільки проти турок, але й проти греків і оттуречиних болгар, що гнобили селян і міське населення. Болгари бачили в гайдуках народних месників, борців за свободу, їх подвиги оспівувалися в народній творчості, в численних піснях.

З кінця XVI ст. бере початок нова форма антиосманської боротьби болгар – масові повстання на підтримку антитурецьких воєн європейських держав.

У 1593 р. османи розпочали війну проти Австрії. В Південній Сербії, Чорногорії та Албанії вперше поширилися антитурецькі виступи. Але наймогутнішим виявилося повстання у 1598 р. з центром у давній болгарській столиці – м. Тирново. Йому передувала тривала дипломатична підготовка. Його підготувала група болгар на чолі з нікопольським торговцем Тодором Баліна і Тирновським митрополитом Діонісієм, що впоходив зі знатного грецького роду Ралі. Болгарські змовники діяли в тісному контакті з Дубровницькими торговцями Павлом Джорджічем і братами Соркочевічамі, які пов'язали їх з австрійським імператором Рудольфом II і государем Валахії, Трансільванії та Молдови Міхаєм Хоробрим [7, с. 57].

Ось так було укладено домовленість про спільні дії з антитурецькою коаліцією (венеціанці, іспанці, трансільванці, папство, австрійські Габсбурги, перед яким постала турецька загроза після підкорення балканських земель).

Коли до османських володінь вступив Михай Хоробрий (1592-1601), мешканцями м. Тирново було здійснено спробу відродити болгарську царську владу у місті. Царем Болгарії тирновські повстанці проголосили Шишмана III, потомка колишньої болгарської династії, що правила болгарськими землями з 1323 р. до падіння Другого Болгарського царства1396року– Шишмановичів.

Порта з великими труднощами придушила повстання. Михай Хоробрий не дочекався від австрійців допомоги й під тиском османів відступив. Керівники та учасники Першого Тирновського повстання, серед яких була значна кількість слов’ян, вимушені були тікати за Дунай. Найважливішим його результатом було те, що воно звернуло увагу Європи на

балканський регіон, зокрема болгарський народ, який сприймався європейцями та османами до цього часу як «безликая часть христианского населения империи» [1].

Як збройна боротьба болгар, так й їх пасивний опір османському гніту зіграли свою роль у збереженні болгарської народності та її трансформацію в європейську націю. Серед пасивних форм були: еміграція в інші країни, втеча в гори, відмова від виконання повинностей, пропаганда православ'я, місіонерська діяльність болгарського духівництва.

Одразу ж у перші десятиліття османського панування ряд блискучих представників болгарської культурної еліти залишають рідні місця і знаходять притулок в Сербії, Валахії, Великому Князівстві Литовському та в Московській державі.

Джерелом розповсюдження форми пасивного спротиву являлася сім'я, сільська та міська община, церковний приход та монастирі. Болгари намагалися зберегти «чистоту крові», християнську віру, національну самобутність і національну культуру.

Найбільшим осередком опору та болгарської культури в XV-XVII ст. був Рильський монастир, де в середині XV ст. трудився Владислав Граматик - автор «Повісті про перенесення мощів св. Івана Рильського з Тирнове в Рильський монастир» і ряду рукописних збірок, в тому числі Рильського панегірика.

Положення болгарського народу під подвійним гнітом турків здавалося безнадійним: над ним нависла загроза культурної деградації та повної денаціоналізації. Найважливіше, в чому мав потребу в цей час болгарський народ, це була «матеріальна та культурна підтримка монастирів, колишніх для того часу культурно-просвітницьких осередків» [4, с. 234]. Фактом є і те, що з Росії болгарські монастирі та церкви отримували фінансову підтримку. В Болгарію відправлялася велика кількість книг переважно церковної тематики, «які не дали згаснути культурно-національному свідомості болгарського народу і підтримали його грамотність і просвітництво» [4, с. 234]. Саме так М.С. Державін визначив роль монастирів в найважчий період історії болгарського народу.

У Софії – найважливішому центрі болгарської культури XV – XVII ст., у першій половині XVI ст. створені два увіковічення болгарських новомучеників - софійських ремісників Николи і Георгія, що відмовилися від ісламу і були розтерзані мусульманськими фанатиками. Ці пам'ятники, написані місцевими священиками Матеєм і Пейо, є прикладом пасивного опору і несуть новий ідейний зміст, стверджуючи вірність православ'ю як основі болгарського самосвідомості.

Особливим явищем у духовному житті болгар XVI – XVII ст. стало поширення національних ідей католицькими болгарськими громадами (Чипровці, Софія, Нікополь). У 60-70-ті рр. XVI ст. у Венеції друкував книги церковнослов'янською мовою болгарин ЯковКрайков [3]. В цілому, основою болгарської культури перших трьох століть османського ярма залишалася православна віра.

Отже, ми бачимо, що відразу після турецького завоювання на болгарських землях розпочався національно-визвольний рух, у якому можна виділити два основних напрямки: збройна боротьба і пасивний опір. Збройна боротьба проявлялася у гайдуцькому русі та антитурецьких повстаннях. Гайдуцький рух мав велике значення для визвольної боротьби болгарського народу у період турецького панування іне припинявся впродовж XVII-XVIII ст. Антитурецькі повстання ж вперше проявилися на болгарських землях в кінці XIV - протягом XV століть. Спочатку болгари проводили свої повстання при підтримки європейських країн (венеціанці, іспанці, трансільванці, папство, Австрійська імперія). Але в майбутньому (з середини XVII ст.) небажання православних болгар співпрацювати з католиками через несприяння болгарському національно-визвольному русі підштовхнуло їх до союзу з Російською імперією.

1. Борьба болгар против османской власти в XV-XVII вв. / Д.И.Полывянный. – [Електронний ресурс] // Русская история: образовательный ресурс по русской истории: [сайт]. – Режим доступу: http://www.ruistor.ru/snarod_bolgary026.html.
2. Гайдуцкоедвижение [Електронний ресурс] // Новая история Болгарии: [сайт]. – Режим доступу: inetskazki.ru›399.html.
3. ДворникФ. Славяне в Европейской истории и цивилизации/ Ф.Дворник/ [Пер. из англ.]. — К.: Дух и Буква, 2000. — 528 с.

4. Державин Н.С.ИсторияБолгарии. Том 1-4. / Н. С. Державин. – М., Л.: Изд-во АН СССР, 1945-1948. – 808 с.
5. Дриновський збірник: т.4 / [Редкол.: гол. ред.Сергій Юрійович Страшнюк; Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна,Асоціація випускників, викладачів і друзів ХНУ ім. В.Н. Каразіна]. – Х.; Софія: Академічне видавництво ім. Марина Дринова, 2011 . – 611 с.
6. Макарова И. Ф. Болгарский народ в XV–XVIII вв./ И. Ф. Макарова. – М., 2005. –с.192.
7. Матвеев Г.Ф. Историяюжных и западнях славян: в 2 т.: [учебник] / Г.Ф.Матвеев, З.С. Ненашева – М.: Изд-во МГУ, 2001. – Т.1. Средние века и Новое время. – 688 с.
8. Мутафчиева В. Аграрните отношения в Османската империя през XV – XVI вв. / В. Мутафчиева– София: БАН, 1962. – 716 с. (Аграрні відносини в османській імперії в XV - XVI ст.)
9. Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XV-XVI вв. – М.: Наука, 1984. – 301 с.
10. Цветкова Б. А. Паметна битка на народите (Европейскпят югоизток и османското завоевание — края на XIV и първата половина на XV в.)/ Б.А.Цветкова. – Варна, 1979. – 353 с.
11. Цветкова Б. Хайдутството в българските земи през 15/18 век / Б.А.Цветкова. – София: Наука и изкуство, 1971. – 210 с.
12. Як болгари здобули собі свободу?: монографія / С. Русова; [Електронний ресурс] / [Пер. з рос. Олена Охримович]. – Львів: вид-во т-ва «Просвіта», 1909. – 55 с. – Режим доступу: http://www.chl.kiev.ua/cgi-bin/sp/part/index.php?razdel=6&page=2

Ірина Колієва

УДК 141.78

«Нестабільність» ґендерного суб'єкту як ключовий концепт сексуальності у філософії постмодернізму

У статті розглядається концепція «нестабільності» суб'єкта та суб'єктивації у філософії постмодернізму. Концепція нестабільності як складова поліморфного бачення навколишнього світу дозволяє розглядати основоположні філософські та культуральні дискурси з точки зору невизначеності, децентрації та плюралізму реалій дійсності. Дослідження концептуально складних проблем тілесності та сексуальності у постмодерністському дискурсі дозволяють ставити питання як про ґендерну, так і про жіночу суб'єктивність в якості важливої складової філософського дискурсу.

Ключові слова: *нестабільність, суб'єкт, постмодернізм, жіноча суб'єктивність, ґендер, сексуальність, «Я», «Інший», плюралізм, ідентичність, бінарні опозиції*

The article deals with the concept of "instability" of the subject and subjectivity in postmodern philosophy. The concept of instability as ta constituent of the polymorphic view of the environment, being one of the main characteristics of the modern era, enables us to consider the fundamental philosophic and cultural discourses from the point of view of uncertainty, ambiguity and pluralism of reality. The interdisciplinary approach to the methodology of gender studies stipulates the new premises for solving both theoretical and practical issues. The investigations of conceptually complex issues of concepts of body and sexuality in the postmodern discourse make possible to raise the question both of gender and feminine subjectivity as the important constituents of the philosophic discourse of postmodernism.

Key words: *instability, subject, postmodernism, feminine subjectivity, gender, sexuality, «I», «Other», pluralism, identity, binary oppositions*

Однією з яскравих особливостей сучасної філософії є виникнення і інтенсивний розвиток нових філософських напрямків, таких як ґендерні та інституціональні дослідження, міжкультурна комунікація, концептуальні дослідження, що відображають нове розуміння світу та загальну атмосферу епохи, яка складається зараз [2].

Як справедливо відмічають дослідники, в основі нової картини світу лежить філософія нестабільності. На їх думку, багатоваріантне бачення світу розкриває перед людством можливість вибору – "вибору, що означає, між іншим, і певну етичну відповідальність" [9].

Нестабільність, в цілому, є однією з головних характеристик постмодерну. З. Бауман пише, що «плинність» виступає головною метафорою для нинішньої стадії сучасної епохи [1, с. 8.]. Розглядаючи природу взаємовідносин культури та особистості, американський соціолог Д. Різман у роботі «Одинокий натовп» чітко вказує на «недостатньо детерміновані» якості поведінки індивіда, що дозволяють розглянути і соціальні порядки, і індивідів як частину перманентної революції [21]. Останнє дає можливість зробити висновок про те, що велика кількість використань концептів ґендеру та сексуальності, що спостерігаються у контексті «теперішнього, яке швидко змінюється», по суті, відрізняється від того, що людство знало раніше.

Вітчизняна дослідниця Т.І. Власова, долучаючись до думки провідних теоретиків постмодерну, стверджує, що одним з найбільш важких аспектів обговорення соціальних умов та якостей суб'єктивного досвіду досить суттєвого для розуміння «ситуації постмодерну», виступає плюралізм значень, плюралізм, який добувається із «безлічі голосів», перспектив і, що надзвичайно важливо, плюралізації людського досвіду [3].

У руслі трансформації ґендерної суб'єктивності, в цілому, та суб'єктивності жінки, зокрема, у контексті тих змін, які відбуваються у жінці-суб'єкті та об'єкті соціокультурних процесів суспільства «пізнього капіталізму» необхідно підкреслити, що у постмодернізмі сама нормалізація змін стає одним із головних його аспектів. Зміни відбуваються «у речах», у «порядку речей» і як результат – «по всій траєкторії життя індивідуумів» [23]. Як вказують вчені, значне розширення сфери та потужності психічної реальності відбувається при умові значної гетерогенності соціального порядку та плюралізму «зеркальних» образів «Я».

Т.І. Власова звертає увагу на те, що подібні зміни слід розглядати у якості «еволюційного дрейфу» від «парадигматичного» соціального порядку до «постпарадигматичних» соціальних умов [3]. З'являючись у багатьох формах, навіть найбільш знайомі аспекти соціального життя стають «майданчиками» для конфліктуючих альтернатив [2]. Е. Геллнер в одній із своїх останніх робіт пише: «У стабільному традиційному світі люди мали ідентичності, пов'язані з їх соціальними ролями і підтверджені їх загальним баченням природи та суспільства. Нестабільність та швидка зміна, як у знаннях, так і в суспільстві, позбавили образи «Я» першорядного почуття надійності» [16, с. 182]. Як вірно говорить Т.І. Власова, якщо і домінує якийсь дискурс у постмодернізмі, то це концепт плюралізму [2].

Цікаво відмітити думку З. Баумана про багатогранність «плинного середовища» сучасності, яке формує суб'єктивність у контексті постмодерну. Пошуки ідентичності, як вважає Бауман, це постійні спроби зупинити або сповільнити цей потік, «надати форму безформенному», спроби сховати дивовижну мінливість «під тонкою оболонкою форми». Ідентичності, за Бауманом, «більш схожі на кірку, яка раз по раз застигає на поверхні вулканічної лави. Ідентичність здається фіксованою та твердою лише під час швидкого огляду ззовні» [1, с. 91-92].

У таких умовах підлягають перегляду та зміні ключові поняття ґендерного дискурсу, у тому числі і поняття суб'єкту та суб'єктивності. Як відомо, класична модель суб'єктивності, в основі якої лежить поняття раціонального, цілістного і самототожного суб'єкта, виділяє певні ґендерні характеристики у структурі самого суб'єкта. Більша частина ґендерних відмінностей, які традиційно розглядалися у якості біологічних, виникають в результаті специфіки соціалізації статі, виявляючись соціокультурним конструктом, а не природно-біологічною даністю.

Слід відмітити, що як тільки у західній філософії антропологічна проблематика людської суб'єктивності стає центральною, у філософському мисленні виникає її провідна бінарна опозиція – розум/тіло, де розум асоціюється з такими характеристиками, як духовність, свідомість, раціональність, активність, а тілу приписуються такі характеристики, як чуттєвість, несвідомість, нераціональність, пасивність.

Носієм розуму традиційно виступає категорія чоловічого, в той час як представником тіла виступає категорія

жіночого. Така логіка бінарних опозицій у класичній філософії, в якій чоловіче є суб'єктом, а жіноче – об'єктом, представляє собою концептуальну основу фалогоцентризму як настанови на пріоритет логоцентристського/чоловічого начала над жіночим началом, а також характеризує витіснення феноменів жіночого з реального різноманіття культури.

Бінарні опозиції як продукт раціональності, дискурсивного мислення, логосу стали об'єктом ретельного вивчення структуралізму в різних областях дослідження. Метафізична «епоха логосу» суворо запроваджує свої засади на протиставленні зовнішнього/внутрішнього, знака/об'єкта, чуттєвого/того, що можна осягнути розумом. Для Ж. Дерріда деконструкція знака, що виявилась ключовою, впливає на всі сфери філософського знання. З появою знака не можна говорити про реальність, єдність та сингулярність суб'єкта, а значить не можна ставити питання про самі опозиції [5].

У дискурсі психоаналітичної теорії З. Фрейд розглядає реальність також як ряд бінарних опозицій, які класифікують об'єкти, події в світі, завдяки яким людина може приймати рішення та робити вибір. Досліджуючи концепцію потягу, а саме сексуального потягу як фактора для побудови власного «Я» в її співвідношенні з «Іншим», Фрейд виділяє три фундаментальні опозиції: суб'єкт («Я»)/об'єкт (зовнішній світ); задоволення/незадоволення; активний/пасивний [8, с. 68]. Однак, на думку Фрейда, така опозиційність не є стабільною, оскільки один член опозиції завжди вписується у межі іншого. Таким чином, Фрейд звертає увагу на замкнуте коло опозицій, де задоволення/незадоволення вводить нерозв'язну опозицію «Я»/«Інший», яка, в свою чергу, передбачає опозицію активність/пасивність, що, в свою чергу, виводить на опозицію чоловіче/жіноче. Крім того, кожна з опозицій може бути зведена до опозиції зовнішнє/внутрішнє, межі між якою розмиті через характеристики, які безперервно змінюються і які ідентифікують зовнішнє та внутрішнє. Фрейд відмічає, що бінаризм пов'язаний зі становленням суб'єкта і формуванням картини світу, з появою «Я»-і-«Іншого» та встановленням принципу реальності, який відхиляє принцип задоволення [6].

Структуралісти відмічають штучний характер бінарних опозицій і наполягають на їх деконструкції, прагнучи показати їх конфліктний і субординаційний характер. Дерріда вважає, що позиції в опозиції не симетричні, не рівноправні, в них один член завжди підпорядкований іншому. Тим не менше, остаточне подолання опозицій неможливе, оскільки ієрархії бінарних опозицій заряджені прагненням повернутися в початковий стан, таким чином мова у Дерріда йде про безкінечну деконструкцію [4].

На думку дослідників ґендеру, постмодерністська теорія суб'єкту – поряд з екзистенціалістськими концептами С. де Бовуар – відіграла досить важливу роль в теоріях феміністської філософії, які розробляють поняття жіночої суб'єктивності. Владні практики виробництва ґендерно-маркованої суб'єктивності у теорії влади М. Фуко, концепції сексуальності та бажання у постмодернистській філософії Ж. Дельоза, Ф. Гваттарі та психоаналізі Ж. Лакана грають важливу роль у визначенні структури ґендерної суб'єктивності, яка намагається відійти від класичних ідентифікаційних норм.

Постмодерністські теорії суб'єктивності сприяли висуненню нових логічних обгрунтувань у розгляді проблеми суб'єкту. Філософи відмічають тенденції загальної зміни епістемології суб'єктивності та переходу від класичної (просвітницької, зведеної до єдиного і раціонального суб'єкта) моделі суб'єктивності до некласичної, яка являє собою множинну і децентровану структуру суб'єктивності, що включає чуттєві, тілесні характеристики, які традиційно асоціювалися у філософії та культурі з поняттям фемінінного [20]. Суб'єкт, на думку філософів-постструктуралістів, постійно опирається розумінню себе як «мислячої речі», заявляючи про свою чуттєвість, тілесність, іраціональність. Він прагне «зійти з розуму», перестати бути «мислячим», і тільки жорстокі насильницькі форми влади можуть примусити його залишатися «мислячим». Вчені підкреслюють важливість ролі постмодернистських теорій суб'єктивності в обгрунтуванні загальної антропологічної зміни структури суб'єктивності в бік установлення феноменів «Іншості» у культурі. Така зміна дозволяє говорити про репрезентацію жіночого як «Іншого» у сучасних філософських дослідженнях, а також про обгрунтування виділення параметрів тілесності як пріоритетних у

новій некласичній моделі суб'єктивності [Ibid].

В останніх ґендерних дослідженнях питання тіла і тілесності, які в класичній філософії традиційно пов'язувались з поняттям фемінінного, є предметом особливої уваги філософів, оскільки вивчення концептуальної складності та змістовного різноманіття даного феномену дозволило поставити питання про жіночу, а потім і про ґендерну суб'єктивність у філософії [18].

У цьому зв'язку роботи французського філософа Мішеля Фуко безперечно представляють велику цінність для будь-якого дослідження ґендеру, оскільки однією з центральних тем його філософії є проблематика тіла, питання сексуальності, бажання, влади, безумства, маргінальних практик та інших типів суб'єктивності, які розглядаються і в ґендерних дослідженнях. У своїй фундаментальній праці «Історія сексуальності», яка аналізує історичні механізми суб'єктивації індивіда за допомогою практик сексуальності, Фуко, реалізуючи принципи постструктуралізму, висуває ідею відмінності і множинності при розгляді суб'єктивності. Важливо також відмітити, що саме постструктуралізм виявляє дію позамовних реальностей, таких як тіло, тілесні практики людини, сексуальность, влада, бажання і несвідоме [17].

Фундаментально важливою для філософів-феміністів, які досліджують ґендерну суб'єктивність, стає ідея Фуко про те, що тіло представляє собою «позасуб'єктний і афектований рівень функціонування суб'єктивності». Моделлю такого позасуб'єктного, тілесного функціонування індивіда у філософа виступає модель маргінальної суб'єктивності у Паноптиконі – тюрьмі особливого архітектурного спорудження, де невидимий наглядач, що знаходиться в центральній башті, бачить суб'єктів-в'язнів у клітках-камерах, що розташовані коло башти по колу. Ефект тілесного функціонування суб'єктивності, за думки Фуко, полягає не тільки в тому, що в'язень повністю контролюється спостерігачем, але й у тому, що суб'єкт «більше не належить собі». Таким чином, ключовим моментом функціонування такого виду суб'єктивності є «нав'язування будь-якого типу поведінки будь-якій кількості людей» [2, с. 58]. Отже, суб'єкт губить класичну форму суб'єкта-субстанції і стає тілесним суб'єктом, тобто формою, яка неідентична собі. Фуко виділяє наступні приклади неідентичної тілесної, тобто маргінальної, суб'єктивності – в'язень, хворий, божевільний, сексуалізований і політичний суб'єкт та жінка. Філософ розглядає тіло як одночасно і об'єкт, і суб'єкт знання. Для Фуко сучасною формою існування тіла є так зване «слухняне тіло», функціонування якого визначається не зовнішніми правилами владних практик підкорення, а інтенсивними нормами самоуправління і самоконтролю [13].

Феномен тіла та тілесності Фуко пов'язує не тільки з практиками нагляду і покарання, медичними практиками і практиками сексуальності, але й з мовою, текстом, дискурсом. Розглядаючи жінку як маргінальний суб'єкт культури, філософ пов'язує практики мовного зізнання злочинця, в'язня і хворого, що аналізуються з особливостями функціонування жіночого дискурсу і мови. Фуко проводить аналогію між традиційними носіями «дискурсу зізнання» в культурі, такими як злочинці та хворі, і жіночим суб'єктом, який репрезентується в культурі виключно через дискурс провини. Важливим є твердження Фуко про особливий вплив владних практик на душу індивіда, оскільки саме у цьому випадку явно проявляються всі функції чоловічого дискурсу у суспільстві. Дискурс – то завжди «зацікавлене мовлення», сполучення фактів і фантазмів. Зацікавлена «чоловіча логіка» не може визнати жіночу суб'єктивність, «божевільну жіночу іншість», з властивим їй способом тілесного буття та сприйняття в культурі. Вона намагається насильницьким шляхом ликвідувати все, що не відповідає вимогам чоловічого дискурсу, «вилікувати», пояснити, об'єктувати, і таким чином підкорити його раціональним структурам свідомості. З точки зору чоловічого дискурсу, жінка повинна «зізнатися», «пояснити». Фуко вважає, що жінці, у якості маргінального суб'єкту в культурі залишено місце «суб'єктивності, що зізнається», і тільки після проведення процедури ретельної цензури того, що говорить «жінка, яка зізнається», може сформуватися весь ряд жіночих соціальних ідентифікацій. Фуко звертає особливу увагу на те, що дискурс зізнання в культурі є завжди дискурсом провини, і що «ідеальною» фігурою втілення провини в історії є саме жінка [12, с. 491]. Фуко відмічає, що жіноча сексуальність стала

однією з основних точок прикладення процедури зізнання ще у XIX столітті. Задум зізнання спирався на тюремні, насильницькі практики «дізнання» у процедурах катування. Традиційні дискурсивні стратегії, що аналізують феномен жіночої суб'єктивності в культурі, насильницьким чином змушували жіноче тіло до зізнання (процеси відьом), і тільки у XIX столітті починають заохочуватись практики добровільного жіночого зізнання, в процесі якого і формується жіноча «душа», «свідомість», «Я». Жінка, що зізнається, у культурі XIX століття – це суб'єктивність, що відкриває таємницю своєї плоті, своєї сексуальності «Іншому» (чоловіку – судді чи лікарю), – тому, хто слухає і судить жіночі таємниці і бажання. З іншого боку, жінка, що зізнається, є не тільки об'єктом влади, але й суб'єктом мови. Жіноча тілесна мова, як мова зізнання, виявляється особливим явищем, де стає неможливою будь-яка індивідуація, тим особливим жіночим способом існування, за відсутності якого жінка гине. Таким чином, жінка завжди стає перед дилемою – чи адаптувати чоловічі раціональні цінності і норми, але перестати бути жінкою, чи загинути.

Фуко тісно пов'язує тілесність з владними практиками і механізмами насильства, які складають структуру суб'єктивності. У своїй праці «Наглядати і карати» Фуко розглядає насильство як політичний феномен, як політичний механізм примусу, тим самим давши поштовх до розповсюдження даного трактування влади на відношення між статями. Фуко розглядає політичну владу як здатність незалежно від місця знаходження і сфери застосування успішно впливати на індивідів. Фуко стверджує, що формування постійно зростаючої індивідуації людини в культурі обумовлено «прагненням влади знати про індивідів як можна більше для того, щоб успішніше ними керувати». Згідно думки філософа, влада завжди невидима і анонімна. Розглядаючи два основні типи існування влади в історії – як прямого фізичного впливу на тіло і як «наглядаючого» символічного насильства над тілом, Фуко відмічає велику раціональність і ефективність такого типу впливу на індивіда, коли «зачепленим» процедурами насильства виявляється не тіло, а душа суб'єкта через повсякденний і безперервний контроль над суб'єктивністю [22].

Поставивши концепт дискурсивності в центр свого аналізу, Фуко виявляє той тип дискурсу про сексуальність, в якому працюють «максимально локальні владні відношення», таким чином філософ поміщає дискурс про сексуальність у поле чисельних та рухомих відношень влади [9, с. 37.].

Фуко стверджує, що сексуальність конституюється лише на фоні владних відносин, які надають їй статус об'єкту, що пізнається. Таким чином, сексуальність є не біологічним, а соціальним конструктом, який змінює форми репрезентації в залежності від історичних епох [11]. За думкою філософа, кожний історичний етап у становленні сексуальності і сексуальних відносин пов'язаний з трансформаціями соціальних конструкцій влади. Звідси парадоксальність і неоднозначність в оцінці феномену сексуальності в історії людської культури, а також заміщення біологічних параметрів сексуальності соціальними маркуваннями. Наприклад, сучасні історики культури відмічають, що поняття жіночої незайманості, важливе для визначення сутності жіночого у традиційній культурі, має символічне, морально-психологічне, а не фізіологічне маркування [15]. У середні віки поняття незайманості асоціювалося з «чистотою серця», в той час як сексуальний орган жінки взагалі не має знакових маркувань, і для його визначення часто використовувалась метафорична мова про «божественні вигадки». Тому допускалося, що Бог міг «відновлювати» жіночу незайманість як «чистоту серця» без всякого відношення до жіночих фізіологічних процесів [16]. Подібні культуральні факти доводять ідею Фуко про «наглядовий», символічний тип насильства над жіночим тілом і жіночою сексуальністю в культурі. Всі природні, фізіологічні прояви жіночого тіла в традиційній культурі знаходилися під забороною. Протягом довгого часу про жіночу сексуальність говорили або як про щось «брудне і нечисте», або в термінах спіритуалізму. І тільки трансформоване жіноче тіло, кохане, духовне чи піднесене, мало право зайняти периферійне місце в історії людської культури.

Але саме Фуко відмічає те, що жіноча сексуальність завжди розглядалася як привілейоване місце зберігання «істини». Щоб її «визволити», застосовувались найвитонченіші техніки владного дізнання і маніпуляції сексуальністю. Фуко робить висновок про те, що сексуальність не стільки

придушується, скільки виробляється та відтворюється культурою, виступаючи одночасно і ціллю, і інструментом влади. Принципово важливим є висновок Фуко про те, що влада діє не проти, а через жіночу сексуальність, і що вся жіноча «історія» у європейській культурі є, по суті, історією сексуальності [10].

Таким чином, проблеми ґендерної ідентичності, проблеми формування суб'єктивності, в тому числі жіночої суб'єктивності, залишаються одними з найбільш неоднозначних проблем сучасності. «Постсучасні» філософські та психоаналітичні дослідження з цього питання до цих пір спираються на соціобіологічні підходи, намагаючись дати пояснення особливому жіночому баченню оточуючого світу.

У контексті гендерної ситуації у нашій країні, цікавою є думка І. Жеребкіної, що існує «парадокс нового пострадянського виробництва суб'єктивності: біовлада, у трактуванні Фуко, яка звичайно виробляє колективне тіло біомаси, парадоксальним чином у пострадянських практиках риторики демократизації виробляє, кінець кінцем, не колективну, але партикулярну суб'єктивність» [5, с. 67]. Подібне припущення, досить проблематичне у дискурсі фемінізму, як політичної течії, безперечно, потребує подальшої розробки. Слід відмітити, що, в цілому, дослідники, які займаються проблемою суб'єкта та суб'єктивності, стикаються з рядом проблем, які ще явно не достатньо вивчені. Останнє стосується «нестабільності» та децентрації суб'єкта, і зникнення базових механізмів самоідентифікації, руйнування поняття про особистість в цілому, плюралізм уявлень про реальність і таке інше. Все це, як вважається, потребує від дослідників включення нових підходів до вивчення проблеми суб'єкта та суб'єктивації у сучасних умовах.

1. Бауман З. Текучая современность / З.Бауман. – СПб.: Питер, 2008. – 240 с.
2. Власова Т.И., Скиба Э.К. Гендер и феминистская теория в философии постмодерна / Т.И. Власова, Э.К. Скиба. – Дн-вск: Изд-во Маковецкий, 2011. – 124с.
3. Власова Т.И. Формирование гендерных стереотипов в западноевропейской философии: Монография / Т.И. Власова. – К.: Генеза, 2006. – 296 с.
4. Делез Ж. Фуко / Жиль Делез. – М.: Изд-во гуманитарной литературы, 1998, – 137 с. – С. 58.
5. Деррида Ж. О грамматологии / Ж.Деррида. – М.: Ad Marginem, 2000.
6. Деррида Ж. Философия и литература. Беседа с Жаком Деррида//Жак Деррида в Москве: деконструкция путешествия / Ж.Деррида. – М.: РИК «Культура», 1993. – С. 151-186.
7. Жеребкина И. Гендерные 90е, или Фаллоса не существует / Ирина Жеребкина. – СПб.: Алетейя, 2003. – 253с.
8. Мазин В. Субъект Фрейда и Деррида / В. Мазин. – СПб.: Алетейя, 2010. – 256 с.
9. Пригожин И. Философия нестабильности / Илья Пригожин // Вопросы философии. – № 6, 1991. – С.46-57.
10. Фрейд З. Три очерка по теории сексуальности / Зигмунд Фрейд // Фрейд. Психология бессознательного. – М.: Просвещение, 1989. – С. 122-199.
11. Фуко М. Говорящий пол (Сексуальность в системе микрофизики власти)/ М.Фуко // Современная философия, 1995, № 1, С. 35-43.
12. Фуко М. Забота о себе. История сексуальности – III / М. Фуко. – Киев: «Дух и литера»; Грунт; М.: Рефл-бук, 1998. – 288 с.
13. Фуко М. Использование удовольствий. История сексуальности. Т.2 / М. Фуко. – М.: Академический Проект, 2004. – 432 с.
14. Фуко М. История безумия в классическую эпоху / М. Фуко. – М.: АСТ: АСТ Москва, 2010. – 698 с.
15. Фуко М. Надзирать и наказывать. Рождение тюрьмы М. Фуко. – М.: Ad Marginem, 1999. – 480 с.
16. Gellner E. Reason and Culture. – Oxford: Blackwell, 1992. – 160 p.
17. Goldhill Simon Foucault's Viginity: Ancient Erotic Fiction and the History of Sexuality. – Cambridge University Press, 1995. – 212 p.
18. Kelly Kathleen Coyne Performing Virginity and Testing Chastity in the Middle Ages. – Routledge, 2014. – 208 p.
19. McLaren Margaret A. Feminism, Foucault, and Embodied Subjectivity. – State University of New York Press, 2002. – 240 p.
20. Phipps Alison The Politics of the Body: Gender in a Neoliberal and Neoconservative Age. – Polity, 2014. – 200 p.
21. Riesman D. The Lonely Crowd: A Study of the Changing American Character. – New Haven, Conn.: Yale University Press, 1969.
22. Romin W. Tafarodi Subjectivity in the Twenty-First Century: Psychological, Sociological, and Political Perspectives. – Cambridge University Press, 2013. – 257 p.

Ганна Маринченко

УДК 94 (477.73) + 296.2

Загальний стан єврейських громад України в повоєнний період

У статті розкрито та проаналізовано діяльність громад єврейського віросповідання в перші повоєнні роки в рамках державної релігійної політики. З'ясовано кількість та стан культових будівель (синагог), їх використання, зв'язки з рабинатом Ізраїлю. Доведено, що влада намагалася навіть в період потепління державно-церковних відносин стримувати та контролювати діяльність та розвиток громад даного культу.

Ключові слова: *єврейські релігійні громади, антирелігійна політика, синагога, ЄАК.*

The article revealed and analyzed the activities of the communities of the Jewish religion in the first post-war years in the framework of the state's religious policy. Regarding the quantity and condition of the Church buildings (synagogues), their use of communication with the chief Rabbinate of Israel. It was proved that the authority tried even during the warming of church-state relations constrain and control the activities and community development of the cult.

Key words: *Jewish religious community, antireligious policy, the synagogue, the Jewish anti-fascist Committee*

Україна є багатонаціональною державою, що і зумовлює таке релігійне розмаїття в середині держави. Релігійна мережа в Україні станом на 1 січня 2013 р. представлена 55 віросповідними напрямами, в межах яких діє 36 995 релігійних організацій, в тому числі 87 центрів та 295 управлінь, 35 460 релігійних громад (справами церкви опікується 31 313 священнослужителів), 500 монастирів (чернечий послух несуть 6 834 ченці), 370 місій, 81 братство, 202 духовних навчальних заклади (навчається 19 752 слухачі), 13 157 недільних шкіл. Висвітленням релігійного життя займаються 384 церковних друкованих засобів масової інформації. Для проведення богослужінь релігійні організації використовують 23 814 культових та пристосованих під молитовні будівлі.

Дослідження темпів зростання кількості церковно-релігійних інституцій свідчить, що розширення релігійної мережі за останні чотири роки набуло усталеного характеру, перебуває у межах до 2 %. та демонструє тенденцію до зменшення такого приросту. У 2012 р. мережа релігійних організацій, порівняно з попереднім роком зросла на 1,4 %, тоді як у 2011 р. цей показник становив 1,8 %, у 2010 р. – 1,9 %, у 2009 р. – 2,0 %, у 2008 р. – 1,8 % [14].

Сьогодні священнослужителів запрошують у світські навчальні заклади. При багатьох вищих навчальних закладах України функціонують церковні освітні підрозділи. Так, на базі Міжнародної Академії управління персоналом (МАУП) діє кафедра теології, при Національному педагогічному університеті імені М.П.Драгоманова відкрито регентське відділення, де студенти мають змогу отримати ази богословської освіти. При Інституті журналістики Київського Національного університету імені Т.Г.Шевченка читається курс лекцій з основ православної журналістики [16]. Наказом № 263/01-03 від 30 грудня 2013 р. ректора ДВНЗ «Ужгородський національний університет», професора Ф. Ващука у структурі вишу утворений новий підрозділ – Науково-дослідний інститут державно-конфесійного права та державно-церковних відносин. Також студенти вищих навчальних закладів України, різних за напрямом підготовки, слухають курс лекцій з дисципліни «Релігієзнавство».

Але таке ставлення до релігійного життя в Україні було не завжди і стосувалося не всіх конфесій. Це стосується, зокрема діяльності громад юдейського культу.

Це можна простежити навіть за кількістю досліджень науковців. Так, радянська історіографія здебільшого негативно оцінювала роль юдаїзму у суспільному житті. У працях таких дослідників як Г. Баканурський [1], М. Бєлєнький [2], М. Шахнович [31], А. Едельман [32; 33] переважно містилася критика юдейського віровчення, а такі важливі проблеми як динаміка розвитку релігійних єврейських громад, напрями їх

місіонерської діяльності розглядалися поверхово і тенденційно. Зарубіжна історіографія 1950-х - 1980-х років репрезентована, здебільшого, працями релігійних авторів (юдейських і християнських богословів) та діячів правозахисного руху. Ці автори не мали доступу до документальних джерел, у більшості розглядали суто теологічні аспекти, тому їхні дослідження не становлять особливої цінності для предметного поля нашої розвідки.

Більш об'єктивну оцінку розвитку юдейських громад (у контексті зазначеної проблеми) зробили сучасні вітчизняні і зарубіжні дослідники: В. Войналович [7], В. Єленський, В. Васильєв [5; 12], С. Пілкінгтон [22], М. Тяглий [24], С. Давидович [10], Я. Хонігсман [26], Л. Бернштейн [3], І. Крейзман [19], І. Зисельс [13], Ф. Винокурова [6], В. Матвєєв [20]. У контексті нашої теми (аналізуючи окремі аспекти релігійного буття малих народів України) працюють також А. Колодний [18], Л. Филипович [25], П. Яроцький, П. Павленко [17; 21].

На сучасному етапі даною проблематикою опікується Інститут Юдаїки (м. Київ). В програмі Інституту близько 30 проектів. Серед них ряд дослідницьких проектів, масштабна історико-архівна програма, вивчення усної історії, інтегральні проекти, такі, як створення Енциклопедії «Українське єврейство», концептуальні тематичні експозиції, тощо.

За час існування інститутом було видано більш ніж 50 книг по історії та культурі євреїв на території Украйни та за її межами. Регулярні видання інституту – літературно-публіцистичний альманах «Єгупець» та єврейські арт-календарі. Інститут також реалізує соціологічні, політологічні програми (моніторинги), проводить велику громадську роботу, організовує художні виставки, семінари, лекторії, щорічний фестиваль єврейського кіно, та т.і. Важливою частиною роботи інституту є проведення щорічної міжнародної конференції «Єврейська історія та культура в країнах Центральної та Східної Європи». У конференції беруть участь дослідники юдаїки з різних міст України, з Росії, Ізраїлю Америки, Польщі та інших країн. Щорічно видається збірка матеріалів конференції [15].

Юдейські релігійні громади завжди мали вирішальне значення для збереження історичних і духовних традицій єврейського народу, його консолідації та етнічної самоорганізації. За умов відсутності будь-яких національних громадських об'єднань чи культурно-освітніх інституцій їхня діяльність набувала особливої ваги. Не обмежуючись суто релігійною сферою, юдейські громади реалізовували значні соціальні, благодійницькі, культурні та виховні функції, всіляко опираючись утискам і переслідуванням владних структур.

Чільне місце в планах заходів органів державної влади з контролю за діяльністю релігійних культів посідала «боротьба з націоналістичними проявами», зокрема в громадах юдейського віросповідання. Так дійсно, певне потепління державно-церковних взаємин перших повоєнних років не стосувалося юдейського культу. Боротьба з «космополітами», що набрала в Україні особливого розмаху і мала неприховану антисемітську спрямованість, призвела до закриття щойно відроджених єврейських культурно-освітніх закладів, унеможливила подальше існування синагог як центрів національно-культурного і релігійного життя. На думку влади, це пов'язано, перш за все, з тим, що багато громад використовувалися нецерковними елементами, які обіймаючи керівні посади в громаді, займалися зовсім непритаманними релігійній громаді функціями, перетворюючи «синагоги в гнізда націоналістичних проявів».

В цілому по Україні за «невластиву релігійній громаді діяльність» закрито синагоги в Чернівцях, Житомирі, Харкові, Дніпропетровську та інших містах. Загалом у період з 1948 до 1956 р. припинили діяльність 18 синагог в УРСР [27, арк. 93].

Щодо південних областей України, то тут варто звернути увагу на Одеську область. Так, в період з березня 1950 – січень 1951 р. по Одещині прокотилася хвиля репресій проти «сіоністів» і «космополітів». У місті почалися арешти єврейських письменників та інших представників єврейської інтелігенції – як «шпигунів США», «космополітів», «буржуазних націоналістів – сіоністів», «популяризаторів американської буржуазної літератури». До їх числа потрапили поети та члени ЄАК Айзик Губерман (голова Одеського відділення Союзу радянських письменників) і Ханан Вайнерман, письменники Ірма Друкер і Ноте (Натан) Лур'є. Їм інкримінувалася організація «націоналістичних сіоністських збіговиськ під виглядом літературних вечорів», «антирадянська агітація» та «зв'язок з

американською розвідкою». За цією ж справою проходили й інші єврейські діячі культури і освіти Одещини: викладач будівельного технікуму, історик Х.-Г. Л. Хейфец, директор школи робітничої молоді, літератор М.І. Міндель, вчитель і музикант Х.Л. Ташлицький, художник, викладач архітектурно-художнього училища З.-А. М. Мерхер, актор і завідувач клуба І.Н. Пясецький, журналіст і голова артілі С.Б. Алек. За постановою особливої наради при МДБ СРСР всі вони отримали по 10-15 років таборів. Відбували ув'язнення в Магадані, Норільську, Комсомольську-на-Амурі, Явасі. Лише наприкінці 1955 р. Центральна комісія з перегляду справ осіб, засуджених за контрреволюційні злочини прийняла рішення про припинення їхньої справи та звільнення ув'язнених з таборів [23, с.145].

Щодо м. Миколаєва то тут, до 1936 р. діяло 23 синагоги. Станом на 1 січня 1954 р. діючою залишилася лише одна. Будівлі 22 закритих синагог, за клопотанням віруючих, використовуються під ряд установ та організацій міста: Театр юного глядача, Краєзнавчий музей, гуртожитки, Будинок піонерів, трикотажну фабрику, кінотеатр «Піонер», житло [11, арк. 18].

Уповноваженим Ради у справах релігійних культів по Миколаївській області виявлено, що в Березнегуватському районі Миколаївської області було 4 синагоги: в с. Березнегувате – 1, закрита в 1924 р., приміщення мало використовуватися під будинок культури, але використовується Райпотребрадою під склад; в с. Романівка, Федорівської сільради – 2, закритих в 1928 р. До Великої вітчизняної війни одна використовувалась під клуб, друга під колгоспну комору. В 1954 р. одна так і використовувалася під колгоспну комору, а друга – під стайню. Всі три будівлі виявлених в районі синагог потребують капітального ремонту. Ще одна синагога знаходилася в с. Нагартава, була закрита 1924 р., до Великої Вітчизняної війни використовувалася під клуб, за період німецької окупації остаточно зруйнована й самої будівлі вже не існує. Потреба у відкритті синагоги відсутня оскільки єврейського населення в районі немає [11, арк. 20].

Міськрада м. Первомайськ про використання недіючих та закритих молитовних будинків різних релігійних культів повідомила: Синагога по вул. Сталіна, 22, закрита в 1924 р. Постановою Окрвиконкому, мала використовуватися під казарми військових частин, проте використовується під столову офіцерського складу; Синагога по вул. Дзержинського, 19, закрита в 1925 р. у зв'язку з відмовою общини від укладання договору. Будівля використовується під контору Горсмешторгу та універмаг; Синагога по вул. Коха, 15, закрита в 1941 р., будівля зруйнована під час окупації; Синагога по вул. Краснофлотській, 18, закрита в 1934 р. у зв'язку з відмовою общини від укладання договору, будівля використовується під районний будинок культури [11, арк. 34].

Доволі прикметним є те, що настрої вищого керівництва щодо релігійної політики не позначилися на виявленні релігійності єврейського населення. По закінченню війни їх активність не зменшується. Велика кількість відвідувачів синагог спостерігалася лише на великі свята, так по суботах та в під час незначних свят їх могло бути в кількадесят разів менше. Зокрема, в середині 1950-х років у Києві в такі святкові дні як іудейський Новий рік, Кущі, Судний день синагогу відвідувало від 10 тис. до 25 тис. євреїв. У звичайні суботи та невеликі релігійні свята відвідування становило 150–2 тис. осіб [4, с. 262]. Так, багато віруючих відвідало синагоги у період осінніх релігійних свят. У Судний день синагоги у Херсоні відвідали у 1953 р. – 4 тис., а 1956-го – понад 5 тис.; у Жмеринці відповідно – до 700 і 1200 осіб; у Києві синагогу в 1954 р. відвідало до 3 тис. осіб, а 1956 р. – до 3,5 тис.; у Львові відповідно – 3 і 4 тис. В Одесі синагогу в найбільші осінні свята 1949 р. відвідало до 10 тис. осіб [4, с. 262]. Багато віруючих не вміщалися в синагогах і залишалися у дворі або на вулиці [29, арк. 260].

В цей період проведено кампанію боротьби з єврейською національною символікою, яка, як вважалося, мала суто сіоністський характер. Заборонялося виготовляти пам'ятники та монументи із зображенням Щита Давида. Їх знімали з кіотів та інших реліквій, що знаходились у синагогах. Влада всіма засобами перешкоджала юдейським громадам проводити впорядкування кладовищ. Усе це принижувало національні почуття євреїв.

Окремі дослідники припускають, що однією з причин проведення цієї кампанії в СРСР був радикальний антисемітизм самого

Й. Сталіна [8, с. 193]. Однак причини більш глибинні: нищення єврейської національно-релігійної ідентичності проходило в руслі етноконфесійних процесів, що відбувались у той час в СРСР, і спрямовувалися на викорінення всього, що стояло на перешкоді всезагальної уніфікації.

Уже в перші роки десталінізації змінилося на краще становище єврейських громад у країні. Так, у середині 1955 р. в Україні зареєстровано 41 іудейську громаду, що налічувала близько 100 тис. осіб. Природно, що наявна кількість синагог не могла задовольнити духовні потреби усіх віруючих-євреїв. Тому в республіці паралельно діяли міньяни (термін «міньян» означає кворум, це група старших 13 років чоловіків-іудеїв кількістю не менше як 10 осіб, тобто достатньою для колективного моління). Офіційний статус міньянів не оформлювався владою. Більшість із них його й не домагалася. Для багатьох таких спільнот, утворених віруючими похилого віку, процедури, пов'язані з реєстрацією, були надто клопітними, а іноді й непосильними [17, с. 436]. В умовах «лібералізації» значно зросла відвідуваність синагог. Що є характерним і для Одеси, Херсону в означений період.

Індикатором змін у відносинах між державою та єврейськими громадами може слугувати той факт, що віруючим іудеям вдалося отримати дозвіл на випікання маци в пекарнях промкооперації та державних хлібозаводів і продаж через магазини місцевої торгівлі [30, арк. 96]. Ще одним важливим явищем у житті українських іудеїв в досліджуваний період стало пожвавлення зв'язків із рабинатом Ізраїлю. В перші роки «відлиги» звідти почали надходити посилки з ритуальними есригами (видом лимонів), адасимами (видом засушених гілок пальм), мацою, вітальні телеграми, запрошення.

Восени 1955 р. вперше по 10 есригів і 20 адасимів отримали громади євреїв у Львові та Києві. Чутка про цю подію швидко розійшлася по Україні й навіть за її межами. З інших областей, а також із Тбілісі, зверталися громади з проханнями надіслати хоча б по одному есригу [28, арк. 164]. З кожним роком кількість таких посилок зростала: в 1955 р. в СРСР їх отримано 14; у 1956 р. – 25; у 1957 р. – 34 [9, арк. 100]. Надходили вони на адреси не лише великих громад, але навіть дрібних і незареєстрованих груп [29, арк. 259].

У той же час література, яку надсилали з Ізраїлю до різних релігійних громад у СРСР, вилучалася. У 1957 р. рабинат Ізраїлю направив 40 посилок із єврейськими молитовниками по 9–13 однакових примірників, а головний рабин Ізраїлю Герцог відіслав рабину хоральної синагоги в Москву Лєвіну 110 примірників різної релігійної літератури. Жодна з цих книг адресатами не була отримана [9, арк. 100].

Отже, як бачимо, політика радянської держави щодо релігійних громад юдейського віросповідання була неоднозначною. Хоча можна виділити одну особливість, влада намагалася навіть в період потепління державно-церковних відносин стримувати та контролювати діяльність та розвиток громад даного культу.

1. Баканурский Г.Л. Иудаизм и современность / Г.Л. Баканурский. – М.: Знание, 1978. – 64 с.
2. Беленький М.С. Современный иудаизм / М.С. Беленький. – М.:Знание, 1972. – 64 с.
3. Беренштейн Л.Е. Евреи и политические репрессии в СССР (20-80-е годы XX столетия) / Л.Е. Беренштейн. – К.: Наукова Думка, 1996. – 340 с.
4. Бондарчук П.М. Участь віруючих у богослужіннях та відзначенні свят у радянській Україні в повоєнний період / Петро Миколайович Бондарчук // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. – 2009. – № 15. – С. 252-266.
5. Васильєв В.Ю. Коммунистическая власть против религии Моисея: Документы 1920-1937 и 1945-1953 гг. / В.Ю. Васильєв, П.Н. Кравченко, Р.Ю. Подкур. – Винница: Глобус-Пресс, 2005. – 383 с.
6. Винокурова Ф. Иудейские религиозные общины в условиях антирелигиозной политики в СССР (вторая половина 40-50 гг.) (Обзор архивных источников: по документам материалам госархива Винницкой области) / Ф. Винокурова // Десять років єврейського національного відродження в пострадянських країнах: досвід, проблеми, перспективи - К.: Наукова Думка, 2000. – С.312-313.
7. Войналович В.А. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940-1960-х років: політичний дискурс / В.А. Войналович. – К.: Світогляд, 2005. – 741 с.
8. Горовский Ф.Я. Евреи Украины (краткий очерк истории) / Ф.Я. Горовский, Я.С. Хонигсман, А.Я. Найман, С.Я. Елисаветский. — Ч. II. – К.: Украинско-финский институт менеджмента и бизнеса, 1995. – 268 с.
9. Государственный архив РФ, ф. Р.6991, оп. 4, д. 78, л. 211.
10. Давидович С. Голокост та історики / С. Давидович // Поза межами розуміння. Богослови та філософи про Голокост. – К.:Ґенеза, 2000. – 182 с.

11. Державний архів Миколаївської області, ф. Р-4758, оп. 1, спр. 30, арк. 139.
12. Єленський В. Іудаїзм на Україні. Історичний нарис / В. Єленський. – К.: Знання, 1991. – 86 с.
13. Зисельс И. Развитие общинного процесса в Украине / И. Зисельс // Евреи Евразии. – 2002. – №1. – С. 17.
14. Інформаційний звіт Міністерства культури України про стан і тенденції розвитку релігійної ситуації та державно-конфесійних відносин в Україні (за 2012 рік). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://mincult.kmu.gov.ua/mincult/uk/publish/article/327651
15. Інститут Юдаїки – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.judaica.kiev.ua/IndexUkr.htm
16. Іоасаф (Губень), архімандрит. Повернення симфонії у церковно-державні стосунки, як запорука стабільного розвитку України. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://archiv.orthodoxy.org.ua
17. Історія релігії в Україні: навчальний посібник. / [за ред. А.М. Колодного, П.Л. Яроцького].– К.: Знання, 1999.– 735 с
18. Колодний А. Поліконфесійність України – умова необхідності релігійної толерантності / А. Колодний // Толерантність: сфера міжконфесних відносин: релігієзнавчий аналіз. – К.: Світ знань, 2004. – С. 31-45.
19. Крейзман И. Послевоенные репрессии Львовской иудейской общины / И. Крейзман // Єврейська історія та культура в Україні. Матеріали конференції (Київ, 8-9 грудня 1994). – К.: Світ знань, 1995. – С. 98-103.
20. Матвєєв В.І. Сучасний іудаїзм і проблеми єврейської самоідентифікації в Україні / В.І. Матвєєв // Релігійна свобода. Релігія і церква в Україні: уроки минулого і проблеми сьогодення: Наук. Щорічник / [за заг. ред. А. Колодного, М. Новиченка, О. Сагана. – К.: Світ знань, 2003. – С. 101-111.
21. Павленко П. Етнічні особливості релігійного буття малих народів України і нові релігійні меншини та рухи / П. Павленко // Релігія і нація в суспільному житті України й світу / [під заг. ред. Л.О. Пилиповича]. – К.: Наук. Думка, 2006. – 287 с.
22. Пилкинггон С.М. Иудаизм / С.М. Пилкинггон; [пер с англ. Е.Г. Вогдановой]. – М.: ФАИР-ПРЕСС, 1998. – 320 с.
23. Реабілітовані історією. Одеська область: Книга 1. / [упор. Л.В. Ковальчук, Е.П. Петровський]. – Одеса: АТ «ПЛАСКЕ», 2010. – 800 с.
24. Тяглий М. Холокост еврейских общин Крыма в документах ГА АРК / М. Тяглий // Голокост і сучасність. – 2002. – №1. – С. 5-12.
25. Филипович Л.О. Етнологія релігії: теоретичні проблеми, вітчизняна традиція осмислення / Л.О. Филипович. – К.: Світ знань, 2000. – 333 с.
26. Хонигсман Я.С. Катастрофа еврейства Западной Украины: евреи Восточной Галиции, Западной Буковины Закарпатья в 1933-1945 гг. / Я.С. Хонигсман. – Львів: Просвіта, 1998. – 312 с.
27. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1., оп. 23, спр. 5667, арк. 417.
28. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 4038, арк. 320.
29. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 4263, арк. 300.
30. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 4704, арк. 425.
31. Шахнович М.И. Закат иудейской религии / М.И. Шахнович. – Л.: Лениздат, 1966. – 243 с.
32. Эдельман А.И. Иудаизм: прошлое без будущего / А.И. Эдельман. – Ужгород: Карпаты, 1977. – 103 с.
33. Эдельман А.И. Современность и иудаизм / А.И. Эдельман. – Ужгород: Карпаты, 1970. – 96 с.

Ніна Марченко

УДК 94(477)

Дух буття українського народу у науковій спадщині П.Чубинського

У етнографо-фольклорному доробку П. Чубинського зібрано не лише матеріальне і духовне надбання народу, а й вимальовуються основи соціологічних досліджень, простежуються основи сучасних досліджень з галузі антропології, мовознавства, культурології та міжкультурної комунікації.

Ключові слова: *духовна спадщина, етнографо-фольклорний доробок*

The article deals with ethnographical and folkloric works of P. Chubynsky, who was one of the famous scientists on the 19-th century. In his works can be retrace the grounds of modern trends in the development of the humanities and the social sciences – in linguistic, in anthropology, in studies of culture and cross-cultural communication.

Key words: *spiritual heritage, ethnographic and folklore heritage*

І возвеличимо на диво
І розум наш, і наш язик
Та й де той пан, що нам закаже
І думать так, і говорить?
(*Т. Шевченко, «Подражаніє 11 Псалму», 1859*).

Історія українського народу і держави Україна тісно пов'язана з тенденціями, характерними для історичного розвитку європейських держав, а саме – у часовому вимірі ХУІІІ та ХІХ ст., детермінованих в історії Європи як період появи національно-визвольних рухів на теренах багатьох європейських країн, коли нестримно забуяла «весна народів», спрямувавши «загальноєвропейську хвилю до народних основ» [5, с. 76]. «Прапори Великої Революції. Кличі широкого демократизму, великі ідеї нації й пошанування індивідуальності одиниці, повороту до природи, а разом з нею до підстав нації, яким показалося нехтоване дотепер простолюддя, покотилося по Європі, мов хуртовина. Докотилися вони й на Україну», – зазначає І. Крип'якевич [8, с. 223]. Варто підкреслити, що національно-визвольний рух європейських народів у своїй основі, передусім, містив культурний аспект екзистинційного буття кожного народу, що проявлявся, по-перше, у вивченні рідної мови кожного народу і її вжитку усіма верствами населення, по-друге, у дотриманні звичаїв і традицій, закріплених у життєдіяльності того або іншого етносу, та, по-третє, у популяризації просвітницьких засад культурного й освітнього рівнів у побутуванні народу. І на цих базових рівнях життєдіяльності народу вбачали не тільки економічне зростання країни, а й формування і становлення державного утворення для кожного етносу, визначивши його як націю, а згодом – як титульну націю того або іншого територіального утворення, що виокремлюється від інших своєю мовою та культурою. Певна частина європейських народів на той час перебувала під політичною владою інших держав, тому управлінська еліта кожної країни, яка завжди «страждала» хворобою перебування під впливом тогочасних модних тенденцій в управлінні як державою, так і у питаннях мови й культури, прагнучи будь-якої ціною зберегти своє владарювання, йшла на поступки у задоволенні бажань певної частини населення відносно мовно-культурного аспекту буття своєї держави, вважаючи, що соціально-економічний рівень розвитку держави залишиться незмінним або ж навіть покращиться, а вона – еліта – залишиться при владі. Якраз певна група освічених людей, яких нині називають передовими представниками етносу, розпочинали вивчати мову, культуру і історію свого рідного народу і з часом до них долучалося все більше і більше людей. У результаті такого, переважним чином, «мирного» Відродження, на європейських теренах з'явилися автономні державні утворення, а згодом і самостійні держави.

Історія українського народу, яка, з одного боку, нібито й була безперервною, з іншого – набула нового напряму в своєму розвиткові наприкінці ХУІІІ ст. та початку ХІХ ст. І. Крип'якевич характеризує тодішню ситуацію в Україні так: «Як відгомін тих ідей зароджуються на Україні первопочини української етнографії. Освічені й дистинговані пани починають цікавитися духовною і матеріальною культурою простолюддя. Стихія народної творчості очаровує їх і поносить на своїх бурхливих хвилях» [8, с. 223]. ХІХ ст. є другим етапом Відродження українського народу після часів Козаччини ХУІІ ст., попри те, що цей період у розвитку України відзначався не баченням її як автономного територіального утворення від царської Росії чи австро-угорської монархії, на відміну від бачень у ХУІІ ст., а відзначився ствердженням українського народу як самобутнього етносу, а саме ствердженням народу, що має і свою історію, і свою культуру, і свою мову. Так, австрійський історик А. Каппелер [18, с. 116] на сторінках монографії «Мала історія України» (1994), де продемонстровано неупереджений погляд щодо історичного розвитку українського народу і його державності, ставить запитання: «А ким же були ідеологи руху культурного пробудження українського народу в ХІХ ст.?» Насамперед, це були представники українського дворянства та нащадки козацької верхівки Лівобережної України. Більшість інтелектуалів розмовляли і писали російською мовою, були лояльними підданими російського царя і працювали або в державних органах управління, або ж в освіті. Не рідко це були росіяни за походженням. Тому історії відомо існування так званої хвилі українофільства в

Петербурзі, як і хвилі українофільства у Варшаві, згідно яких українців розглядали як представників регіонального варіанту російського чи польського народу. Що ж до розуміння становища всередині в Україні, то М. Драгоманов зауважує, що «в Україні освічена верства населення відокремлена поняттям «національність» від так званого простолюддя, яке було позбавлене її допомоги, навіть у тому випадку, коли б певна частина освічених людей бажала би надати її простим людям. Таким чином, основна частина населення була відділена від свого *мозку* на противагу іншим країнам з єдиним за національністю складом населення і, де відбувається, ніким не обмежений, ендосмос і екзосмос між верхніми і нижчими верствами населення, але не є можливим в Україні. Від такого становища страждає і так званий народ, і так звана інтелігенція» [6]. Бар'єр відірваності різних верств населення на соціологічному рівні, який не зміг подолати своїм палким словом і своїми передовими ідеями Тарас Шевченко, був головною причиною повільного процесу становлення національно-визвольного руху українського народу. Ще однією причиною була роз'єднаність українських територій, що належали до Австро-Угорщини та Росії, внутрішня політика яких була різною відносно своїх громадян як представників іншого етносу. На тринадцять років раніше було скасоване кріпосне право габсбургзькою імперією на відміну від політики російської імперії, окрім того, українці Галичини отримали рівні політичні права з іншими національностями монархії Габсбургів, про які «українці в російській імперії могли лишень мріяти» [18, с. 126-127], не маючи до початку XX ст., а саме – до 1905 р. – ні конституції, ні жодних гарантій громадянських прав, ні парламенту, ні україномовних шкіл. А.Каппелер зазначає, що могутнім поштовхом початків українського національного руху була наукова та освітня діяльність Харківського університету в XIX ст., попри те, що він вважався російським університетом [18, с. 116] (те ж саме [8, с. 230]. На той час у Харкові працювали росіяни за походженням – мовознавець І.Срезневський та історик М. Костомаров, які й започаткували науковий підхід у дослідженнях історії і мови українського народу. І хоч у 30-ті рр. XIX ст. центром культурного життя України став Київ, де був відкритий ще один російський університет, в якому працювали переважним чином українці з польським корінням, Харківський університет залишався міцною науковою базою для майбутніх науковців гуманітарного спрямування, таких як О. Потебня чи М. Сумцов, які зробили величезний внесок у розвиток української науки. Попри внутрішню політику монархічної влади великих імперій, соціальну й культурну нерівність в межах свого етносу «українському народові, зауважує М. Драгоманов [6], потрібно було все те, що й іншим європейським народам. Однак, окрім визнання його національності і захисту його розвитку, українському народові потрібно було ще надати можливість такого розвитку, а саме – можливість розвитку на економічному, соціальному, політичному і культурному рівнях». Розділений на міждержавному рівні український народ не мав змоги не тільки ствердити себе, але й не мав змоги розвиватися. Особливо, це стосувалося українців, чи малоросів, царської Росії, історія якої в XIX ст. відзначилася найвищою ступінню реакційності відносно українського народу, в якого відібрали все і навіть самоназву – українці, назвавши їх або малоросами, або южноросами. Цей псевдоетнонім відносно позначення українців використовувався переважним чином у XIX ст. Його вжиток у працях різного роду науковців відносно українського народу у цей проміжок часу був звичайною річчю. М. Максимович у 1868 р. написав статтю під назвою «Об употреблении названий «Россия» и «Малороссия» в Западной Руси» до Київських «Епархиальных Ведомостей» [9, с. 342-345], заперечуючи будь-які твердження стосовно існування етноніму «українці» за допомогою фактів-посилань на акти і церковні книги. Правда, варто зауважити, що всі ці фіксовані матеріали були церковної тематики, а як відомо, богослужіння у церкві провадилося церковнослов'янською мовою – спільною для православних літургій, метрополія православної церкви знаходилися у Москві, верховне духовенство було на службі у російського царя і, взагалі, про народ не могло бути й мови. Окрім того, Україна вже переживала в своїй історії схожі часи, коли етнонім «українці» в XVI ст. зазнав змін у вжитку внаслідок підписаної Люблінської унії 1569 р. Якраз тоді, проте з іншого боку, розпочався «відвертий наступ на українську людність з метою її полонізації та окатоличення (українців оголосили

«малополяками», а Україна дістала ймення «Мала Польська»)» [1, с.239]. Отож, ставши ректором університету Святого Володимира у Києві і познайомившись ближче з життям українського народу, а саме – з його мудрістю і творчістю, М. Максимович пише статтю «О малороссийских народных песнях», де поряд з прикметником «малоруський» він уже вживає й прикметник «український» («*открыть богатство поэзии украинской», «списки украинских песен», «голоса украинских песен», «на протяжении 20 лет я собирал украинские песни*» і т. д. [9, с. 358-359]). Коментарем до такої зміни у поглядах Максимовича у минулому можуть бути лише слова М. Драгоманова: «Взагалі в Україні тільки нелогічний народник може не стати українофілом, і навпаки. А хто з якого кінця починає, то вже справа особистого розвитку, і не більше» [6]. Писали ж російською мовою тодішні науковці – вихідці, переважним чином з дворянських родин – лише з причини бути почутими, або ж «прочитаними» у своєму середовищі, оскільки, по-перше, «верхні шари українського суспільства не ідентифікували себе з народною мовою…»; по-друге, «реальні суспільні обставини зумовили своєрідне явище – відоме, зрештою, у багатьох народів – обстоювання своїх національних інтересів і навіть прав рідної мови – мовою панівної нації» [5, с. 78-79]. І по-третє, на землі, де вже у ХУІІ ст. «всі діти вміли читати, навіть сироти» [1, с. 245], уряд царської Росії робив все, аби денаціоналізувати попередній розвиток українства, «надати йому характеру «загальноросійського…», розпочавши у роки царювання Петра І «процес жорстко-методичної русифікації України» [1, с. 256] та започаткувавши з новою силою «відтік культурних сил до імперського центру» [5, с. 76]. Отже, «українська національна культура… в рамках Російської імперії зазнала значно більших втрат, ніж за часів татаро-монгольської навали. І все ж головне (ментальне) ядро української духовності збереглося, хоча значною мірою мусило існувати в чужомовній російській оболонці» [1, с. 257]. На західній Україні все відбувалося до навпаки – прийшла «весна» розквіту для українського народу, представники якого у своїх відозвах закликали українців стати єдиним народом, який «був колись самостійним, рівнявся у славі з наймогутнішими народами в Європі, мав свою літературну мову, свої власні закони, своїх власних володарів, одним словом: був у добробуті і силі» [8, с. 248], попри те, що «весна народів» не розвинулася в палке, сонячне літо» [8, с.255], проте «вперше національний рух «рутенів» зміг вільно розвиватися і українці отримали змогу висувати політичні вимоги» [18, с. 123]. Поява громадських організацій, друкованих видань, україномовних освітніх закладів на території сучасної Західної України була значним поштовхом для ствердження українського народу. З'явилася змога для інтелектуалів, які відстоювали українську ідею, друкуватися не лише в Німеччині, а й на території держави, в якій було визнано існування етносу – український народ. А у царській Росії видали укази, які повністю забороняли не тільки друкування україномовної літератури, а й її ввезення на територію Малоросії. Нині це виглядає смішно, але в ХІХ ст. заборонялося навіть привселюдно співати українські народні пісні (факти, напр., у спогадах про життя і творчість М. Леонтовича. – М.Н.). Таким чином, російською імперією провадилися політика цілковитої русифікації або ж денаціоналізації, українського етносу.

«*Ще не вмерла України ні слава, ні воля! // Ще нам браття, українці, усміхнеться доля…*» – рядки з віршу «Ще не вмерла Україна», написаного Павлом Чубинським, який у 1871 р. видав у Галичині збірку власних поезій «Сопілка Павлуся» [17, с. 223], до якої й увійшов цей вірш, що став гімном незалежної України і незалежних українців (за іншими даними вірш було опубліковано 1863 року в журналі «Мета» (№ 4) у Львові [11]. – М.Н.). Слова поезії – в яких і історія, і майбутнє України. Латинська фраза «*Dum spire spero*» Лесі Українки, що з'явилася в українській літературі на десятиліття пізніше, і ідею якою був оповитий увесь «Кобзар» Тараса Шевченка, вмістилася у одному метафорично написаному рядку про кращу долю, якої вартий український народ. «Про силу впливу цього поетичного шедевру на народ, зазначають упорядники «Мудрості віків» С. Горкавий та Ю. Іванченко, промовисто свідчить те, що в 60-х рр. ХІХ ст. його приписували Шевченкові й навіть надрукували у львівському виданні його поезій 1867 р., а з 1917 р. за саму лише згадку про цей вірш загрожувала тяжка кара» [17, с. 223]. І ці рядки поезії виникли у голові українця Павла Чубинського не під впливом національно-визвольних ідей багатьох

європейських народів, ці ідеї виникли в його талановитій голові завдяки наполегливій праці по вивченню побуту, традицій і звичаїв українського народу, народних знань і народної мудрості, а також завдяки виробленим самостійно за допомогою власної розумової діяльності науковим методам – спостереження і опису, синтезу і аналізу, детермінація яких відбулася у науковій думці лише у ХХ ст., а їхнє використання простежується у всіх наукових працях Павла Чубинського – чи то у праці про українську народну пісню і загадку, чи то про побутування українців, чи то про опис буття у ХІХ ст. інших народностей, що проживали спільно з українцями.

За роки своєї наукової діяльності Павло Чубинський зробив величезний внесок у розвиток наукової думки, можна було б уточнити, світової наукової думки, якби не одне «але»: Твори Чубинського, серед яких і державний гімн України «Ще не вмерла Україна» та «Праці етнографічної експедиції» навіть у радянські часи перебували під забороною, попри те, що ними користувалися радянські науковці, не посилаючись на автора у своїх дослідженнях. Науковці С. Горкавий та Ю. Іванченко зазначають, що «трагічно склалася доля наукової спадщини Чубинського за радянського часу, оскільки вони не вкладалися у прокрустове ложе офіційної ідеології єдиної «общесоветской культури». Навіть у Республіканській бібліотеці АН УРСР не збереглося повного зібрання його книг» [17, с. 223] Отож, внаслідок такого «пошанування» видатного українського науковця диктатурою пролетаріату, тобто – «народу», ім’я особистості з енциклопедичним рівнем знань залишилося для європейської і світової спільноти невідомим, і як говорив інший дослідник народної творчості Хв. Вовк, «його заслуг (П. Чубинського) вистачило б на декількох професіональних учених» [19]. Та й у роки Незалежності України не так багато інформації про видатного українського науковця, окрім згадуваного його авторства слів до українського гімну, який різні псевдоукраїнці то намагаються замінити, то переписати, то викинути слова із тексту, не вдумуючись у філософію слів тексту. У 1995 р. у видавництві «Мистецтво» побачив світ двохтомник під назвою «Мудрість віків: Українське народознавство у творчій спадщині Павла Чубинського», в якому вміщено частину етнографічного і фольклорного матеріалу, зібраного Чубинським. Однак ще більше свідчень народної мудрості і знань у записах науковця не перевидано нині і, що перебуває у наукових бібліотеках у виданні 70-80-х рр. ХІХ ст. У цих працях під авторством Павла Чубинського дуже багато матеріалу для пізнавальної діяльності українця у процесі вивчення матеріальної і духовної культури його пращурів і, який був би цікавим для багатьох. Ще один приклад – нехтування доробком науковця в незалежній Україні. В універсальному словнику-енциклопедії (Київ, Львів, 2001), друкованого вже у ХХІ ст., не можна відшукати жодного рядка про автора українського гімну і навіть в інформативній статті про розвиток етнографії в Україні лиш згадується дата початку його участі в діяльності етнографічної комісії. Коментарем до такого сприйняття наукової діяльності у спадщині Павла Чубинського можуть бути слова сучасного українського філософа М.Г. Кітова, який зазначає, що «біда нашої духовної еліти полягає в тому, що вона, не усвідомлюючи цього через свою глибинну зрусифікованість, підсвідомо, поза своєю волею формує ті самі ідеологічні основи суспільної держави як етапи самооцінки, самоусвідомлення свого історичного призначення, які впродовж віків продукували руські» [7, с.177], а у нашому питанні – відбувається формування основ сучасної української наукової думки на засадах історичного минулого, коли відкидається наукова спадщина низки науковців, яких просто «не помічають», не осмисливши всього того набутку, здобутого ними нелегкою працею. До речі, така «політика» в науці була характерна якраз для розвитку науки у радянські часи. На прикладі збереження і поширення наукової спадщини українського етнографа, фольклориста і правознавця можна говорити, що отой метод відбору відбувається за принципом не значущості для науки того або іншого доробку науковців минулого, а за принципом віяння часу, тобто «модних тенденцій» у розвитку наукової думки на сучасному етапі, що може обернутися непередбачуваним ходом розвитку ненаукових, а «поверхневих», концепцій у будь-якій формі людських знань. А Павло Чубинський жив і займався науковою діяльністю в ті часи, коли лишень слово «український народ» перебувало під цензурою царату, однак і нині зібрані ним етнографічні й фольклорні матеріали містять ту неоціненну істину

методології наукових досліджень у формі фундаментальності, емпіричності, наявності величезного за обсягом фактологічного матеріалу, володіють усіма ознаками неупередженості у подачі матеріалу дослідження, точності фіксації і викладення етнографічного, фольклорного і соціологічного матеріалу, а нині можна сказати, й етнологічного, а також є незбагненним матеріалом для історичної та фольклорної антропології, для розробка методології збору і упорядкування етнографічного і фольклорного матеріалу, запису текстології епіки і т.д. Науковець С.Чибирак зауважує, що якраз для середини 60-х рр. XIX ст. був притаманний процес накопичення етнографічного матеріалу, удосконалення методики його збору та формування прошарку аматорів і професіоналів – збирачів матеріалу з народного життя. І П. Чубинський «склав спеціальну програму для збирання різноманітного матеріалу зі сфери традиційно-побутової культури та розповсюдив її по установах, та серед осіб, що добре знали життя на місцях, а також опублікував її в місцевих періодичних виданнях. У програмах відображено ступінь накопичення та класифікація фактичного матеріалу. Крім того, вони вказують на те, якою тематикою цікавляться етнографи. У 70-х рр. відбувається нагромадження джерельної бази і вже можна простежити поступовий перехід від цього етапу до етапу систематизації та аналізу, оскільки для свого дослідження П.Чубинський, окрім експедицій та надрукованих програм, створює прості таблиці антропологічних характеристик солдатів, які надсилалися у рекрутські установи» [15, 332-333]. Отож, упродовж двох років після опрацювання зібраного матеріалу П. Чубинським було укладено семитомне зібрання етнографічного і фольклорного матеріалу про матеріальну та духовну культуру українського народу. У томі І було опубліковано народні вірування, прислів'я, загадки, чаклунство, де якнайглибше показано народну мудрість і народні знання, тобто – розумову діяльність народу, що формувала його світогляд та уяву в історичному минулому, і змістове наповнення яких демонструє культуру дохристиянського і християнського світу. Це можна підтвердити словами етнографа і фольклориста Хв. Вовка, який зазначає, що в українців дуже багато вірувань, детермінуючи це поняття як «вірування – вид знань на основі здогадок і передбачень [2, с. 595-596], а «потрібним результатом вірувань є ***образи***, тобто діяння, що мають переводити події людського життя у їх відповідність до вірувань… Чим більше у житті людини вірувань, тим більше і образів» [2, с. 613]. А образи – «художня окраса життя» [16, с. 9] українців, тобто їх духовна культура представлені також у томах II, III, У праць науковця – в українських народних казках (т. II), укладач яких «чудово розумів надзвичайно впливову силу слова» [16, с.8-9], представлені в піснях та обрядах (Т. III), в яких відображено та або інша пора року і які якнайповніше зберігають «під пізнішим нашаруванням сліди первісної старовини, допомагають науковцям краще зрозуміти життя і поезію своїх пращурів» [16, с. 9]. У У т. представлені українські народні пісні, розподілені за змістом на чотири групи: 1) пісні про кохання (приб. 824 од.); 2) пісні про родину (приб. 490 од.); 3) побутові пісні (приб. 258 од.); 4) жартівливі пісні (приб. 250 од.) [12], – і «закроєні за законами колективного досвіду, які формувалися тисячоліттями, вони вражають простотою, неповторно-чітким поєднанням мелодії і тексту» [16, с. 9], підтверджуючи традиційність етично-естетичного сприйняття світу народу, його свідомість у самосвідомості кожного індивідуума. У ІУ т. праць П.Чубинського зібрані родинні звичаї народу, що нерозривно пов'язані із важливими подіями в особистому житті людини (весілля, народини, хрестини, похорон, колискові, дитячі пісні та ігри, прикмети, засоби народного лікування). У УІ томі відображено звичаєве право українців, якому була також ще раніше присвячена дисертація, написана науковцем по закінченню Петербурзького університету. У УІІ т. представлено історичну антропологію українського народу, а також етнографічні матеріали, певні звичаї та традиції інших етнічних меншин України – євреїв, караїмів, молдаван, поляків, росіян, кримських татар, циган та чехів. Володіючи інформацією з інших наукових джерел, можна стверджувати, що вперше у науковій думці якраз у УІІ т. П. Чубинського (у 70-х рр. XIX ст.) було подано аналіз українського етносу та інших етносів у плані досліджень буття людства сучасною антропологією з погляду філософських та культурологічних позицій та етнопсихології.

«На підставі власних спостережень та стислого узагальненого матеріалу попередніх

томів Чубинський робив спробу окреслити національний характер українців», наголошують науковці С. Горкавий та Ю. Іванченко [16, с. 9], а «національна психологія є тим життєвим ґрунтом, на якому виникає і розвивається національна ідея» [10, с.18]. Характерні риси українця XIX ст., що були описані П. Чубинським і, які формувалися не одне століття, тобто стали звичаєвою нормою поведінки тогочасного українця, такі: *абстрактність мислення, чуттєвість, релігійність і набожність, розум, обережність, скритність, хитрість, повільність, сила волі, совісність, гостинність, благодійність, скептичність, володіння гумором, музичність натури, талант до поезії та живопису, мрійливість* і т.д., а особливо «*здатність до логічного мислення*» – «*малорос завжди обмірковує, що говорить*» [13, с. 346-356] та *впертість*, завдяки якій «*малорос відстояв свою релігію, свою народність, свою мову*» [13, с. 348]. «Малороси з недовір'ям ставляться до пана, а особливо, тоді, коли вони гадають, що їх обдурять; однак у дружніх відносинах вони *простодушні*, *щирі* та *добродушно наївні*» [13, с. 350]. До так званих негативних характеристик належать: *байдужість до всього, що відбувається, українець не є підприємливим, спостерігається повільність у діях, любов до просторікування, певне марнославство, схильність до чарки і т.д.* [13, с. 346-356]. Етнопсихологічну характеристику українців можна зустріти ще в одних описах XIX ст., зроблених на початку та в середині століття доктором медицини, старшим лікарем Київських державних маєтностей французом за походженням Домініком-П'єром де ля Флізом в його етнографічних «Альбомах» французькою та російською мовами, які, напевно, не були відомими П. Чубинському, оскільки перша згадка про них з'явилася лише у 1889 р. у журналі «Киевская старина». Варто зауважити, що «чужинецький погляд» [3, с. 7] француза Д.-П. де ля Фліза і «рідний погляд» українця П.Чубинського на психологічні характеристики українського народу майже збігаються, можливо тому, що перший був лікарем, а другий – правознавцем за освітою, а ці професії вимагають точності, неупередженості та спостережливості. Попри те, що де ля Фліз зробив етнографічні записи лише на Київщини, а Чубинський майже у всьому Південно-Західному краю, можна порівняти характеристики українців обома вченими, що є схожими. Єдина несумісність простежується у розумінні емоційно-психічного стану душі українця, який лікар описав так: «Сільським жителям невідомі пристрасті, жваві почуття, горе та багато інших переживань, які викликають нервові захворювання» [4, с. 649]; «селяни малочутливі, смуток нетривкий, думають мало, а душевні страждання як у дворян їм зовсім чужі, вони мало співчувають стражданням інших» [3, с. 164]. Такий погляд пояснюється намаганнями етнографа французького походження зрозуміти глибокі душевні почуття селянина за допомогою розуму чужоземця, а саме – за тими нормами поведінки, закладеними в основі його виховання як представника іншої культури. Окрім того, дослідник і селяни належали до різних соціальних груп. Український селянин виражав свої почуття – пристрасті, співчуття і смуток – бачачи свою відраду в родині, в пісні, тобто в своєму побуті і в своїй творчості, в останній і простежується та таємність душі людини, яка не намагається вивернути назовні свою душу і своє серце перед іншими, а за допомогою свого творчого (евристичного) мислення переводить свої думки то в тугу, то в жарт – свідомо чи несвідомо. Якраз у своїх величезних за обсягом етнографічно-фольклорних зібраннях П. Чубинський і продемонстрував усю ту народну мудрість і творчість, що й нині залишається непрочитаною і незбагненною сучасниками. Не тільки чужоземцю потрібно було розгадати у XIX ст. ту потаємність образів і символів, вміщених в українську народну пісню, у багатство лексико-граматичних засобів, що, на перший погляд, здаються простими за формою, але є такими глибокими за змістом. Три групи пісень у У т., визначені Чубинським як такі, що стосуються почуттів – родини, кохання, жартів, і у своєму контенті демонструють душу українця, розуміння глибини якої потрібно досягнути лишень завдяки гарним знанням рідної мови та життєвого досвіду. Навіть завдяки змістовому наповненню цих народних пісень не можна говорити, що в українській культурній етноментальності переважає серце над розумом. Здебільшого – все відбувається навпаки, бо українська народна пісня – то жартівлива, то тужлива – якраз і відбиває оте проміння мислення людини словами глибокими за змістом.

Варто зауважити, що вперше у науковій думці про особистість, що володіє

характерними рисами для цілого народу, а саме українського, наголошує Павло Чубинський. Він пише: «***Малорос цінує свою особистість, ідею якої він розвинув і в минулому, і в сучасному побуті***. Оця ідея особистості і створила любов до свободи, що і проявилася у козацтві; в цьому демократичному лицарстві… Козаки вели борню разом, відстоюючи свою особистість, свою родину, свою власність, свою релігію… Ідея особистості породила аристократичний інстинкт» [13, с. 348-349] народу – нескореність. Розвинута П.Чубинським ідея особистості тісно переплетена з потребами особистих інтересів козацької старшини і панства, яке, маючи отой «аристократичний інстинкт», ополячилося, а згодом і – русифікувалося. Малоруська інтелігенція, що складається передусім із дворян, і цього часу проникнута духом індивідуалізму і мало цікавиться суспільними справами [13, с. 349] (як і селянин, окрім інтересів, що викликають солідарність в усіх членів громади, його можуть розворушити лиш питання земельних наділів [13, с. 356]. – М.Н.). П.Чубинський наголошує на тому, що представники дворянства люблять критикувати, але не діяти, вони виявляють апатію до всього. Якраз для малоросів так званої вищої верстви населення притаманний розбрат, про який писав навіть І. Мазепа. Окрім того, нею заволоділа ідея шляхетської свободи, «доведеної до абсолюту, до «liberum veto» до недосяжної висоти, що перевищує відчуття громадського обов'язку, і веде до анархії» [13, с. 349]. Тут Чубинський наводить як приклад прислів'я: «*шляхтич у своїй садибі дорівнює воєводі*», що відповідає за змістом і народному прислів'ю «*сам собі пан*», а це висновується у такий логічний висновок, що й селяни у своїй поведінці та розумінні суспільних відносин йшли тим же шляхом, коли «загальне було принесено на олтар жертви особистісного». Навіть «ідея особистості у майнових відносинах привела до подвірного, а не до громадського землеволодіння» [13, с. 350]. Далі П.Чубинський зауважує, що у селянина XIX ст. – «у побуті ідея особистості проходить через усі явища життя», серед яких це і одруження сина, і відокремлення його від батьків, чи ж те явище, що становище малоруської жінки краще, ніж у великоросів. «Малоруська жінка усвідомлює своє особисте достоїнство» [13, с. 350] – Берегині роду, дружини і, врешті-решт, жінки-панни, чому сприяє навіть «ліричність душі» українців [13, с. 350]. Отже, П.Чубинський уперше в світовій думці окреслив особистість жінки як рівноправного члена суспільства і вималював її «портрет» – архетип української жінки, в якому чітко вимальовується образ матері, порадниці, вірного друга і помічниці в усьому. Чоловіки, упадаючи коло жінки, оспівують її, одружуються на ній з відчуттям прив'язаності, що й пом'якшує становище жінки у родинних відносинах [13, с. 350]. Українська жінка в хаті повна господиня: вона усім розпоряджається сама і чоловік не має права втручатися у її хатні справи. З усіх питань подружжя радиться. Попри всі хатні та господарські турботи українка завжди виглядає бадьорою й веселою, не впадає в апатію. Жінки підприємливі, зазвичай, вони торгують домашнім товаром, тому меткі на слово і кмітливі. Українець полюбляє проводити свій вільний час у гурті, тому в шинок бере з собою і жінку, якій дозволено також пити горілку. До речі, до шинку могли ходити і незаміжні дівчата, оскільки він був так званим осередком культури, де грала музика, а молодь співала і танцювала. Науковець зазначає, що українська жінка перебуває на вищому щаблі соціального становища відносно чоловіка. За якихось складних обставин у громадському житті, жінка є активним членом громади. І навіть на засідання волосного суду чи під час мирової жінка завжди була поряд з чоловіком, аби захистити його, чи прохати за нього. Та й перед керівництвом чи перед паном жінка виглядала спритнішою й наполегливішою у вирішенні якихось питань [13, с. 350-356].

Таким чином, Павлом Чубинським вперше був проведений соціологічний зріз у дослідженні соціальних верств населення України в XIX ст., показано їх ставлення до суспільного життя та їхню більшу зацікавленість матеріальними цінностями людини, ніж духовними, незалежно від рівня освіченості. Водночас, науковець демонструє потребу простого українця і в духовному, що проявляється в його народній поезії та творчості, без чого його життя є немислимим. Окрім того, варто зауважити, зображення в етнографічних та фольклорних даних XIX ст. постаті і ролі української жінки з боку наукових досліджень було першим штрихом для гендерних студій XX ст.

До того ж, дослідник зробив неоціненний внесок у розвиток української мови, зафіксувавши не тільки лексеми

говірок на тій або іншій території України, а й фольклорним матеріалом послужив джерельною базою для укладання лексикографічних словників, а саме – «Словника української мови» Б. Грінченка, який, таким чином, чи не вперше, використавши живу народну мову як основу творення літературної мови, якою і нині користуються українці. При укладанні словників інших мов такий метод був використаний лексикографами, проте без посилань на народні джерела, оскільки те простолюддя у світових масштабах ніколи не враховувалося як верства населення, що здатна демонструвати розумову діяльність. О. Шахматов зазначав, що «етнографічні малоруси визначаються, насамперед, мовою: на всьому просторі, що зайнята малоруським плем'ям, чується мова, риси якої, значною мірою, є одним цілим розгалуженням на схожі між собою говірки та наріччя… Історична доля рано роз'єднала руську сім'ю і рано виокремила малоросів» [14, с. 664-665], завдяки чому в них і укріпилася, і розвинулася своєрідна і матеріальна, і духовна культура, оскільки думка, що переходила у слово, через нього ставала матеріальною матерією буття українського народу. Окрім того, опис та аналіз життєдіяльності інших етносів у складі українського суспільства XIX ст., є значним внеском науковця не тільки в інформативне джерело етнографічного характеру для інших народів, а й у тодішню ситуацію буття народів у плані міжкультурної та міжмовної взаємодії, питання яких постали у науковій думці лишень наприкінці XX ст. та на початку XXI ст., а етнографо-фольклорні матеріали українського науковця можуть бути джерельною базою подальших досліджень для мовознавчих та культурологічних студій з цього питання.

1. *Бичко А.К.* Українська філософія. До класична доба // Філософія / І.В. Бичко, А.К. Бичко. – К.: Либідь, 1993. – С. 219-246.

2. *Волков Ф.* Этнографические особенности украинского народа / Ф. Волков // Украинский народ в его прошлом и настоящем (под редакцией Грушевского, Крымского, Шахматова). – Петроград: «Общественная Польза», 1916. – С. 455-647.

3. *де ля Фліз Д.-П.* Альбоми / Д.-П. де ля Фліз. – К.: Інститут української археології та джерелознавства імені М. Грушевського НАНУ, 1996. – Т. 1. – 258с.

4. *де ля Фліз Д.-П.* Альбоми / Д.-П. де ля Фліз. – К.: Інститут української археології та джерелознавства імені М. Грушевського НАНУ, 1996. – Т. 2. – 687с.

5. *Дзюба І.* Тарас Шевченко Життя і творчість / І. Дзюба. – К.: Вд «Києво-Могилянська академія», 2008. – 720 с.

6. *Драгоманов М.* Что такое украинофильство? // Режим доступу: www.lytopys. com.ua.

7. *Кітов М.Г.* Перечитуючи Т.Г.Шевченка / М.Г. Кітов // Практична філософія. – 2013. – № 1. – С. 170-179.

8. *Крип'якевич І.* Велика історія України від найдавніших часів / І. Крип'якевич. – Т. 2. – К.: Глобус, 1993. – 400 с.

9. *Максимович М.* У пошуках омріяної України / М. Максимович. – К.: Либідь, 2003. – 360 с.

10. *Михальченко М.І.* Українська національна ідея як регулятивна сила в загальнодержавному і регіональному масштабах / О.М. Майборода, М.І.Михальченко // Регіональні версії української національної ідеї: спільне і відмінне. – К.: Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень НАНУ, 2005. – С. 9-35.

11. *Семенюк. Г.* Науковий, патріотичний і поетичний подвиг Павла Чубинського / Г.Семенюк // Режим доступу: www. Info-library.com.ua/books-text-10701.html

12. *Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край: Материалы и изслъдования П.П. Чубинским*. – т. 5. – Санкт-Петербург: Тип-фия Майкова, 1874. – 659с.

13. *Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край: Материалы и изслъдования П.П. Чубинским*. – т. 7. – Санкт-Петербург: Тип-фия П.А. Гильтебрандта, 1872. – 608 с.

14. *Шахматов А.А.* Краткий очерк малорусского (украинского) языка. / А.А.Шахматов // Украинский народ в его прошлом и настоящем (под редакцией Грушевского, Крымского, Шахматова). – Петроград: «Общественная Польза», 1916. – С. 664-707.

15. *Чибирак С.* Формування науково-методичного апарату та його використання при зборі фольклорно-етнографічного матеріалу дослідниками в другій половині XIX століття в Наддніпрянській Україні / Г. Скрипник, С. Чибирак та ін. // Матеріали до української етнології. – Вип. 10(13). – К.: Ін-т мистецтвознавства, фольклористики та етнології НАНУ, 2011. – С. 331-336.

16. *Чубинський П.П.* Мудрість віків (Українське народознавство у творчій спадщині Павла Чубинського: у 2-х кн.) / П.П. Чубинський. – кн. 1. – К.: Мистецтво, 1995. – 224 с.

17. *Чубинський П.П.* Мудрість віків (Українське народознавство у творчій спадщині Павла Чубинського: у 2-х кн.) / П.П. Чубинський. – кн. 2. – К.: Мистецтво, 1995. – 224 с. 18. *Kappeler A.* Kleine Geschichte der Ukraine / A.Kappeler. – München: C.H. Beck'sche Verlag, 1994. – 300 S. 19. www. wikipedia. ua.

Олександр Мельник

УДК 94(477)

Проблеми висвітлення голодомору 1932-1933 років на Півдні України

Проблеми висвітлення голодомору 1932-1933 років на Півдні України. У статті автором визначено що, висвітлення голодомору-геноциду українського народу представниками української та російської історичної науки є неоднозначним, заполітизованим і тому, надзвичайно актуальним.

Голодомор 1932-1933 рр., на Півдні України, є політикою правлячої партії щодо селянства, як носія економічної і політичної незалежності в умовах становлення тоталітарної системи. Терор голодом, запроваджений сталінським тоталітарним режимом в Україні, заподіяв смерть мільйонам селян.

Голодомор морально спотворив людину, принизивши її до рівня тварини і зробив покірним владі. Результати цього ми відчуваємо і дотепер, намагаючись по краплі витискати з себе раба і будувати громадянське суспільство.

Ключові слова: *голодомор, політика, партія, селянство, тоталітаризм.*

Lighting problem famine of 1932-1933 in the South of Ukraine. In this article the author determined that the coverage of famine-genocide of the Ukrainian people, representatives of the Ukrainian and Russian historical science is ambiguous, politicized and, therefore, extremely important.

Famine of 1932-1933., Southern Ukraine, is the policy of the ruling party of the peasantry, as the bearer of economic and political independence in the conditions of a totalitarian system. Terror by famine, Stalin's totalitarian regime introduced in Ukraine, caused the death of millions of peasants.

Famine morally perverted man humiliating him to an animal and made submissive power. The results of this we feel we are still trying to squeeze a drop of a slave and build civil society.

Key words: *the famine, politics, the party, the peasantry, totalitarianism.*

Постановка проблеми. Вважалося, що з прийняттям Закону України № 376-V «Про голодомор 1932-1933 років в Україні» від 28 листопада 2006 року питання про визначення голодомору 1932-1933 років в Україні геноцидом Українського народу було закрито [4, ст. 1]. 23 жовтня 2008 року Європарламент визнав Голодомор в Україні злочином проти людства і висловив співчуття українському народу.

Проте у Верховній Раді України під номером 6427 від 26 травня 2010 року зареєстровано проект Закону України «Про внесення змін до статті 1 Закону України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні». Автор законопроекту, В. Кисельов, пропонував відмовитися від кваліфікації Голодомору 1932–1933 років в Україні як злочину геноциду. На думку депутата, прийняття його проекту «сприятиме підвищенню авторитету України на міжнародному рівні» [1]. На противагу цьому законопроекту в червні 2010 р. у Верховній раді було зареєстровано законопроект про внесення змін до ст. 1 цього закону Юрія Кармазина (НУНС). Він пропонував викласти цю статтю в наступній редакції: «Голодомор 1932-1933 років в Україні є геноцидом Українського народу – злочином ВКП(б)та її філії - КП(б)У проти Українського народу».

Надалі питання щодо визнання Голодомору геноцидом українського народу та визначити винних у ньому набувало все більшої гостроти, особливо після президентських виборів 2010 року. Так своїм указом Віктор Янукович викреслив із Положення про Національну премію України імені Тараса Шевченка пункт, згідно з яким «Національна премія встановлюється для нагородження громадян за найвидатніші твори... у тому числі твори, які висвітлюють тему Голодомору 1932 - 1933 років в Україні» [14].

26 листопада 2011 року у зв’язку з зверненням Президента України В. Януковича до народу України, де він назвав голодомор трагедією світового масштабу, голова комітету по справам СНД Російської держдуми Олексій Островський відзначив, що «Никакого голодомора не было – это миф, придуманный прежней администрацией

президента Ющенко. Никакого осознанного истребления украинцев не было и это доказано фактами и историей» [11].

Більше того, в Росії, за зберігання чи розповсюдження книг про Голодомор 1932-33 рр., про український визвольний рух та про український націоналізм можна отримати тюремний термін. Про це можна судити, подивившись список екстремістських матеріалів, розміщений на сайті Міністерства юстиції РФ. Серед даного списку, є і чимало видань українських авторів, науковців, чиї матеріали ніде не перебувають під забороною. Серед них переважають книги про Голодомор як акт геноциду українського народу, є також матеріали про злочини НКВД, при чому зроблені на підставі архівних документів.

Ось перелік цих книг відповідно до місць у Федеральному списку: 1151. «Голодомор 1932-1933 років в Україні: Матеріали кримінальної справи № 475»; 1152. Юрій Шаповал, Володимир Пристайко, Вадим Золотарьов «ЧК – ГПУ – НКВД в Україні: особи, факти, документи» 1997 г.; 1153. Владимир Василенко «Голодомор 1932-1933 годов в Украине как преступление геноцида: правовая оценка» 2009 г.; 1154. Василь Морочко «Геноцид українців. Серія: Голодомори 1932-1933. Голодомор» 2007 г. [16].

Виходячи з наведених фактів, можна зробити висновок, що тема голодомору-геноциду українського народу і дотепер надзвичайно актуальна і потребує подальшого дослідження.

Аналіз останніх досліджень. За останнє десятиріччя з'явилося багато збірок документів і матеріалів про голодомор 1932-1933 рр., як загальноукраїнського так і регіонального характеру, в тому числі і щодо Південної України [15]. Не обійшли цю проблему і для російські історик, видавши низку документів власних архівів [2].

Особливо активізувалася дослідницька робота з проблем Голодомору в зв'язку з відзначенням його 80-х роковин. Усі області до Міжнародного форуму в Києві (22 листопада 2008 р.) підготували і видали Національну книгу пам'яті жертв Голодомору 1932 – 1933 років в Україні». Вийшли в світ нові дослідження провідних вчених України з цієї проблематики: С. Кульчицького, В. Василенка, В. Марочка [5]. Проте й сьогодні ми не можемо сказати, що всі аспекти цієї трагедії вже досліджено, і треба припиняти боротьбу за правдиве висвітлення історії нашого народу, у його змаганнях самому визначати свою долю.

Мета роботи. Метою даної статі є дослідження проблем висвітлення теми голодомору 1932-1933рр. ; аналіз його причин та наслідків на Півдні України.

Виклад основного матеріалу. Українською катастрофою XX століття називає сучасна громадська думка Голодомор 1932 – 1933 років в Україні. Терор голодом, запроваджений сталінським тоталітарним режимом в Україні, заподіяв смерть мільйонам селян. Адже від голоду, масових репресій і депортацій Україна втратила більше ніж за роки Першої світової та громадянської воєн.

Однак починати розслідування українського Голодомору потрібно все-таки з аналізу комуністичної доктрини більшовицьких лідерів.

Напередодні революцій в Європі 1848–1849 рр. К.Маркс і Ф.Енгельс обґрунтували в «Маніфесті Комуністичної партії» головну ідею побудови комуністичного суспільства – ліквідація приватної власності на засоби виробництва, як основної умови знищення експлуатації людини людиною [8, с.48]. Але в подальшому комуністичні ідеї трансформувалися в соціал-демократичні, які допускали існування такої власності, але під певним контролем з боку суспільства.

Більшовики зберегли вірність комуністичним ідеалам, але для тимчасового союзу з селянством, яке становило більшість населення, більшовики підтримали вимоги, що висувалися революційними масами, які утворили ради робітничих і солдатських депутатів. Це допомогло їм заполонити оволодіти радами, усунувши з них своїх політичних конкурентів і створити систему влади, яка маскувала диктатуру партії. Прийнята у 1919 р. нова програма ВКП(б) передбачала негайну ліквідацію будь-якої приватної власності: як буржуазії й поміщиків, так і селян, ремісників, кустарів, тобто всіх тих, кого нові господарі країни презирливо назвали дрібною буржуазією.

Ідея побудови держави-комуни, держави диктатури пролетаріату могла бути реалізованою лише за умови позбавлення селян власності, права розпоряджатися результатами своєї праці через об'єднання селянських господарств в колективні. Селянин був економічно незалежним, вільним в своїх діях і тому чужим в державі диктатури пролетаріату. А на думку

партійних вождів кожен громадянин повинен бути залежним від держави [6, с. 117].

В умовах «військового комунізму» наприкінці 1918 р. РНК підготував декрет «Про соціалістичний устрій та про заходи щодо переходу до соціалістичного землеробства» де зазначалося: «На всі види одноосібного землекористування слід дивитися як на минущі й відживаючі» [7, с.126]. Уряд України почав перетворювати поміщицькі маєтки на радгоспи або комуни. У квітні 1919 р. було запроваджено продрозкладку. Українське селянство відповіло збройними виступами проти влади які набули масового характеру. У грудні 1919 р. резолюцією «Про Радянську владу в Україні» VIII Всеросійська конференція ВКП(б) знову повернулися до перерозподілу земель на користь малоземельних і безземельних селян.

Після перерви, викликаної провалом ленінського комуністичного штурму, компартійно-радянське керівництво під проводом вже іншого вождя розпочало з кінця 1927 року новий штурм, який тривав понад десять років. Цей штурм мав дві мети: по-перше, перетворити економічно незалежне селянство в залежних від влади колгоспників і, по-друге, створити індустріальний потенціал. Але простого переконання селянина-власника у покращенні його життя через усуспільнення його майна було явно недостатньо. Потрібні були більш «дієві» засоби – економічний і позаекономічний примус.

Але це стосувалося селянства як класу в цілому. Український селянин мав свої особливості. По перше, українському селянинові більше був притаманний одноосібний спосіб ведення господарства, особливо на Півдні України, де число середняцьких і заможних господарств була більшою ніж по іншим регіонам. По-друге, він вже мав досвід життя в українській державі за часів Центральної Ради, Гетьманату та Директорії. По-третє, він мав досвід організованої збройної боротьби проти своїх ворогів.

Офіційним початком хлібозаготівельної кампанії 1932 року є 1 липня. План хлібозаготівель по Україні був затверджений III Всеукраїнською конференцією КП(б)У, що відбулася 6 – 9 липня 1932 року. Стратегічну лінію ЦК ВКП(б) на конференції представляли В. Молотов та Л. Каганович. Було прийнято встановлений ЦК ВКП(б) план хлібозаготівель по селянському сектору України обсягом 356 млн. пудів. Проте в України на той час голод вже почав свою жахливу ходу. Це пояснювалося надзвичайно жорстким ставлення влади до «боржників».

2 липня 1932 р. Й. Сталін звернувся з листом до В. Молотова і Л.Кагановича: «Обратите серьезнейшее, внимание на Украину. Чубарь своей разложенностью и оппортунистическим нутром и Косиор своей гнилой дипломатией (в отношении ЦК ВКП) и преступно-легкомысленным отношением к делу – загубят в конец Украину. Руководить нынешней Украиной не по плечу этим товарищам. У меня создалось впечатление (пожалуй, даже убеждение), что придется снять с Украины обоих, – и Чубаря и Косиора».

20 липня 1932 року Й.Сталін у листі до Л. Кагановича і В. Молотова писав: «Предлагаю издать закон (в изъятие или отмену существующих законов), который бы: а) приравнивал по своему значению железнодорожные грузы, колхозное имущество и кооперативное имущество – к имуществу государственному: б) карал за расхищение (воровство) имущества указанных категорий минимум десятью годами заключения, а как правило – смертной казною».

7 серпня 1932 року з'явилася постанова ВЦВК і РНК СРСР «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперативів та про зміцнення суспільної (соціалістичної) власності». 11серпня Сталін знову звертається до Кагановича з пропозицією: «Но всего этого мало. Нужно еще дать специально письмо-директиву от ЦК к партийным и судебно-карательным организациям о смысле этих декретов и способах проведения их в жизнь» [14, с. 210, 235, 273]. За інформацією Дніпропетровської обласної прокуратури від 6 грудня 1932 р. з початку збирання урожаю до 1 листопада, в тому числі до видання закону від 7 серпня засуджено за крадіжки хліба 3973 чоловіка, з них до розстрілу – 112 чоловік, до позбавлення волі на строк від 5 до 10 років – 756 чоловік. З 1 листопада по 5 грудня засуджено 1242 чоловіка, в тому числі до розстрілу – 62, до ув'язнення на строк від 5 до 10 років – 480. Крім того за доповідною запискою Голови ОДПУ України С. Реденса, стосовно «куркульсько-петлюрівського повстанського підпілля», по Дніпропетровській області було намічено до ліквідації 57 агентурних розробок з числом фігурантів 228 осіб та передбачалося

заарештувати ще 179 контрреволюціонерів. Разом 407 осіб. [12, с. 99].

Від покарання селян партійне керівництво перейшло до покарання районів та сіл, які не виконували план хлібозаготівель. 6 грудня 1932 р. ЦК КП(б)У і РНК УСРР прийняли постанову «Про занесення на «чорну дошку» сіл, котрі злісно саботують хлібозаготівлі. Статус «чорної дошки» означав фактично блокаду селян, які позбавлялися права на виїзд, а оскільки в селі не було продовольчих запасів, вмирали з голоду. У Дніпропетровській області (нині це і територія Запорізької області) перші відомості про використання «чорних дошок» виявлені теж у жовтні: до репресивного списку за рішенням місцевої влади занесли Біленську, Купріянівську, Малокатеринівську, Мар'ївську, Матвіївську, Новокатеринівську, Розумівську, Смолянську, Степну сільради [10, с. 239]. А це означало: негайне припинення підвозу краму, заборона кооперативної та державної торгівлі в селах.

На початку 1933 р. репресії стосовно селян, які «саботували хлібозаготівлі», посилились і стали ще жорсткішими. Сигналом цьому була постанова ЦК ВКП(б) від 1 січня 1933 р., зміст якої того ж дня став відомий керівникам України. У телеграмі за підписом секретаря ЦК ВКП(б) Й. Сталіна містилося два пункти, адресовані безпосередньо «колгоспникам і трудящим одноосібникам». У першому пункті проголошувалося, що «ті з них, які добровільно здають державі раніше розкрадений і прихований хліб, не репресуватимуться». У другому пункті йшлося про застосування найсуворіших заходів, передбачених постановою від 7 серпня 1932 р. щодо колгоспників, колгоспів та одноосібників, які вперто продовжують приховувати розкрадений і прихований від обліку хліб [3, с. 235]. За постановою Дніпропетровського облвиконкому від 5 січня 1933 року за активне зловмисне протидіяння виконання державного плану хлібозаготівель, за розкрадання колгоспного хліба, зловмисне порушення постанови ЦВК та РНК СРСР з 7 серпня 1932 р. Дніпропетровський облвиконком ухвалює: вислати з Дніпропетровської області з конфіскацією всього майна 700 господарств (голів родин разом з родинами).

Характерною щодо методів, які використовувалися для конфіскації хліба у селянства, є постанова бюро Мелітопольського райкому КП(б)У від 18 січня 1933 р., яка зобов'язувала секретарів партосередків, голів сільрад та уповноважених райкому партії в селах «основну увагу спрямувати на виявлення розкраденого хліба, розкриття ям і т.п.» [12].

Згідно з директивою Дніпропетровського обкому КП(б)У від 20 січня 1933 р. репресивні заходи стосовно «колгоспників та одноосібників, які організували саботування хлібозаготівель», знову посилювалися.

Намагаючись врятуватися від голодної смерті селяни масово почали виїзжати за межі України. Владою це було розцінено як контреволюційні витівки ворога і 22 січня 1933 прийнято Директиву ЦК ВКП(б) і РНК СРСР «Про запобігання масового виїзду селян, які голодують»: заборонявся виїзд за межі території Радянської України та Кубані. 23 січня Політбюро ЦК КП9б)У розіслало директиву всі обкомам і виконкомам щодо заборони продажу білетів за межі України селянам, які не мають посвідчення про право виїзду.

Цинізм влади не мав меж. Її представники на місцях розпочали справжнє полювання за селянами, у яких потенційно мали бути запаси хліба і як наслідок голод. Так за інформацією секретаря Мелітопольського райкому на 15 квітня 1933 року по 6 сільрадам опухлих від голоду 961 особа, померло – 265, переважно чоловіків [12, с.155].

Селяни сподівалися, що з весною, використовуючи свої присадибні ділянки, вони врятуються від голодної смерті. Але13 липня 1933 року всім облпрокурорам України було розіслано роз'яснення щодо кваліфікації різання колосків на власних городах: «Різання колосків на власних городах колгоспників та одноосібників, треба кваліфікувати за арт. 7 та 75 КК УСРР (термін позбавлення волі до 5 років)». Менше ніж за півтора року з літа 1932 р. до кінця 1933 р., тобто, приблизно за 500 днів, в Україні загинули мільйони людей. Причому найбільше втрат припадає на весну 1933 року.

За висновками вчених Інституту демографії та соціальних досліджень сукупні втрати України від Голодомору 1932-1933 років становить 4,5 млн. осіб [8, с.107–194]. У Дніпропетровській області до якої входили Дніпропетровський, Криворізький, Мелітопольський та Запорізький округи голод охопив 40 із 45 сільських райони, де

проживало 3,2 млн. осіб. Протягом 1932-1933 років загальні втрати населення області від голоду і супроводжуючих хвороб становили від 659 – 833,6 тис. осіб [9, с. 25]. 1-й секретар (з 1933 р.) Дніпропетровського обкому КП(б)У М. Хатаєвич згодом заявив: «Між селянами і нашою владою точиться жорстока боротьба. Це боротьба на смерть. Цей рік став випробуванням нашої сили і їхньої витривалості. Голод довів їм, хто тут господар. Він коштував мільйони життів, але колгоспна система існуватиме завжди. Ми виграли війну!»

Висновки. Голод в Україні було спровоковано з метою винищити кращі сили українського народу. Це була помста влади за селянські повстання на початку 1920-х років. Це була війна проти українського селянства як носія національної культури. Голодомор 1932-1933 років морально спотворив людину, принизивши її до рівня тварини і зробивши покірним владі. Результати цього ми відчуваємо і сьогодні, намагаючись по краплі витискати з себе раба і будувати громадянське суспільство.

1. Василенко В. Хто й навіщо прагне переглянути Закон «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні»: [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: http://www.day.kiev.ua

2. "Говорить о голоде считалось чуть ли не контрреволюцией" (Документы российских архивов о голоде 1932-1933 гг. в СССР) / Вступительная статья, подготовка текста к публикации и комментарии В. В. Кондрашина, Е.А.Тюриной //"Отечественные архивы". - 2009. - № 2.; Сталин и Каганович. Переписка. 1931-1936 гг. /Сост.: О. В. Хлевнюк, Р. У. Дэвис, Л. П. Кошелева, Э. А. Рис, Л. А. Роговая. Федеральная архивная служба России; Российский государственный архив социально-политической истории. – М., 2001.

3. Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали / Упоряд. Р.Я.Пиріг; НАН України. Ін-т історії України. – К., 2007

4. Закон України № 376-V «Про голодомор 1932-1933 років в Україні» від 28 листопада 2006 року

5. Кульчицкий С. Украинский Голодомор как геноцид // Современная российско-украинская историография голода 1932–1933 гг. в СССР / Науч. ред. В.В.Кондрашин. – М., 2011. – (История сталинизма). – С. 107–194; Кульчицький С. В. Голод 1932-1933 рр. в Україні як геноцид: мовою документів, очима свідків / НАН України. Інститут історії України. – К., 2008; Василенко В. Голодомор 1932-1933 років в Україні як злочин геноциду: правова оцінка. - К., 2009; Марочко, В., Мовчан О. Голодомор 1932-1933 років в Україні: Хроніка / НАН України. Інститут історії України. - К., 2008.; Папакін Г. В. «Чорна дошка»: антиселянські репресії (1932–1933) / Відп. ред. Г. Боряк. – К., 2013

6. Кульчицкий С. Украинский Голодомор как геноцид // Современная российско-украинская историография голода 1932–1933 гг. в СССР / Науч. ред. В. В. Кондрашин. – М., 2011. – С. 107–194.

7. Кульчицький Станіслав. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928). – К., 1996. – С.126.

8. Маркс К., Энгельс Ф. Манифест Коммунистической партии. – М., 1965.

9. Національна книга пам’яти жертв Голодомору 1932-1933 років в Україні. Дніпропетровська область. – Д., 2008

10. Папакін Г. В. «Чорна дошка»: антиселянські репресії (1932–1933) / Відп. ред. Г. Боряк. – К., 2013.

11. Русская служба новостей 26.11.2011: [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: http://rusnovosti.ru

12. Спокута. Голодомори на Запоріжжі (1921-1922, 1932-1933, 1946-1947 рр.) / Статті, документи, спогади. – Запоріжжя., 2008

13. Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. / Сост. О.В. Хлевнюк, Р.У. Дэвис, Л.П. Кошелева, Э.А. Рис, Л.А.Роговая. – М., 2001.

14. Указ Президента України «Питання Національної премії України імені Тараса Шевченка» N 932/2010 від 04.10.2010: [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: http: //www.president.gov.ua/documents

15. Український голокост 1932-33: Свідчення тих, хто вижив: у 3т. Т.1 / Упоряд. Ю.Мицик. – К., 2005; Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали / Упоряд. Р. Я. Пиріг; НАН України. Ін-т історії України. – К., 2007; Спокута. Голодомори на Запоріжжі (1921-1922, 1932-1933, 1946-1947 рр.) / Статті, документи, спогади. – Запоріжжя., 2008.; Голодомор 1932–1933: запорізький вимір. – Запоріжжя., 2008.

16. Федеральный список экстремистских материалов: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.minjust.ru

Олександр Мостяєв

УДК 94(477)

Сучасні цивілізаційні виклики українству

У статті розкрито концепцію цивілізаційного виклику А. Тойнбі, систематизовано у вигляді розгорнених тез основні сучасні цивілізаційні виклики українству, дано їх визначення та охарактеризовано їхню українську специфіку.

Ключові слова: *цивілізаційні виклики: модернізаційний, глобалізаційний, європейський, євразійський, екологічний, демографічний, соціально-економічний, технологічний, інституційно-політичний, інформаційний, регіонального розколу, люмпенізації, корупційний, тероризму.*

The article is deals the concept of civilizational challenge of Arnold Toynbee, that modern civilization challenges Ukrainians systematically deployed as the main theses, their definition and typical Ukrainian specifics submitted.

Key words: *civilizational challenges: modernization, globalization, European, Eurasian, ecological, demographic, socio-economic, technological, institutional-political, informational, regional division, lumpenization, corruption, terrorist.*

Суть тойнбіанської концепції виклику – відповіді полягає у тому, що спільнота залишається у контексті цивілізованого розвитку і виживає, поки вона спроможна надавати адекватні відповіді на виклики природного та соціального середовища, наприклад, вторгнення чужої цивілізації, внутрішній розкол, появу нових принципів цивілізаційного розвитку. Кожен виклик є стимулом для її оновлення, оскільки порушує інерцію цивілізаційного розвитку та створює підстави для змін, збуджує зміни в стані певною мірою врівноваженого і завершеного суспільства, підштовхує, мотивує соціальний та культурний розвиток.

Процес розвитку цивілізацій відбувається як взаємодія між викликом та відповіддю і постає як багатовимірне відношення. У своїй перспективі це – змістовний фактор втручання, стимул з наперед розрахованими наслідками, які спричинюють найактивніші творчі переміни, котрі, проте, не можуть бути повністю передбаченими за формою. Якщо суспільство відмовляється реагувати на стимул, воно занепадає, якщо ж формує відповідь, то вона може мати два наслідки – елімінацію виклику або зміни у відповідь на нього. Це залежить від того, чи еліта суспільства є творчою, чи панівною. Якщо творча еліта здійснює інновації та має суспільний авторитет, здатна на зміну способу життєдіяльності суспільства, то панівна його не має і зосереджується на силі, примусові та матеріальних засобах, елімінуючи виклик. Останнє ж – ознака глибокого занепаду суспільства. Виклик, що залишається без відповіді, повторюється знову й знову. Нездатність того чи іншого суспільства через втрату творчих сил, енергії відповісти на виклик лишає його життєздатності, дезінтегрує і, врешті-решт, призводить до його зникнення з історичної арени [25].

Кожен виклик не є чимось одиничним, він швидше є складовою комплексу чинників – природного та соціального походження, причому дедалі зростаючу долю протягом цивілізаційного процесу стають відігравати виклики людського походження. Тому слід говорити про своєрідне поле викликів, в якому кожен виклик або випливає, або взаємопов'язаний з іншими. У наш час у ньому тісно переплітаються як інтеграційні, так і диференційовані та дезінтеграційні виклики українству.

Інтеграційні виклики мають макроцивілізаційне походження і вимагають комплексної перебудови суспільства, виражають інтеграційну перспективу:

- модернізаційний;
- глобалізаційний;
- європейський;
- євразійський.

Модернізаційний виклик вимагає інтегрованої відповідності українського соціуму сучасному рівню цивілізаційного розвитку. Модернізація – перехід від традиційного аграрного суспільства до світського, міського й індустріального. Ми розрізняємо модернізацію як процес розвитку європейської цивілізації та модернізацію як загальносвітовий процес

осучаснення суспільств. Європейський модернізаційний проект спричинив великі наслідки не тільки у межах власної цивілізації, а й у глобальному плані. Разом з тим, актуальним для середньо- та слаборозвинених країн залишається здійснення власних модернізаційних проектів. Суть українського варіанту такого проекту – створення сучасного розвиненого суспільства європейського типу, в якому ефективно працюють механізми демократії, ринку, розвивається сучасна освіта та наука, відбувається раціональне адміністрування, застосовуються сучасні технології, існує розвинена індустрія. Модернізоване суспільство – це зріла громадянська культура, мобільна, раціональна, адаптивна особистість, що має розвинену трудову етику та здатна до самодисципліни [8]. Цільові функції такої модернізації: безпека української держави та суспільства, стійке функціонування всіх їхніх структур, а також підвищення умов життєдіяльності населення не нижче середнього рівня, досягнутого передовими країнами світу.

Глобалізаційний. *Глобалізація* – зростання інтегрованої взаємозалежності цивілізацій та прояв тенденції до створення світової суперцивілізації, здатної розвиватись і відтворюватись у світовому масштабі як певна цілісність. Головними складовими сучасного виклику глобалізації є:

у політико-правовій сфері:

– послаблення суверенітету національних держав;
– стандартизація міждержавних відносин;
– формування регіональних співтовариств та об'єднань держав;
– стандартизація національного та кодифікація світового права;
– вироблення світового політичного порядку;

в економічній сфері:

– виникнення та розвиток глобальних економічних інститутів (ТНК, глобальні інститути економічного регулювання – СОТ, МВФ, СБ);
– стандартизація техніко-технологічної діяльності;
– перерозподіл в масштабах планети капіталу, людських та виробничих ресурсів;
– досягнення оптимального міжнародного поділу праці;
– становлення світового ринку;

у соціальній сфері:

– стандартизація побуту, іміджу та приватного життя;
– посилення відчуття кожною людиною зв'язку з людьми інших країн, збільшення контактів громадян різних країн, полегшення мандрів по всьому світу, інтенсивні масові міграції та формування багатокультурних спільнот;
– формування множинних ідентичностей;
– зростання кількості та впливу міжнародних організацій;
– вироблення загальнолюдських принципів, цінностей та ідеалів;

у культурній сфері:

– розвиток світових ідеологій;
– комерціалізація та масовизація культури;
– культурний взаємовплив та взаємообмін, що призводить до встановлення світового інформаційного простору, виникнення інформаційних мереж та створення планетарних ЗМІ;
– зближення культур різних країн;
– становлення транснаціональних субкультур.

Як виклик вона має комплексний характер, тобто торкається всіх сфер життя українського суспільства. В результаті глобалізації світ стає більш взаємопов'язаним і залежним від усіх її суб'єктів. Сам процес глобалізації об'єктивний, але в ньому присутній і суб'єктивний чинник – діяльність Української держави як суб'єкта з регулювання й упорядкування цих процесів.

Звідси для України глобалізація має наступні наслідки:

у політико-правовій сфері:

– послаблює незалежність української держави, її суверенітету у ряді політико-правових сфер;
– вимагає від держави вибору певного стандарту міждержавних відносин;
– потребує інтеграційного вибору між акторами, якими є ЄС та ЄЕП (осередком якого є Митний союз);
– потребує імплементації раду позицій світового права, задекларованих у документах ООН та інших міжнародних організацій;

в економічній сфері:

– перетворює Україну на сферу впливу транснаціональних корпорацій, що є позадержавними утвореннями;
– членство у СОТ та позики від МВФ вимагають фінансової дисципліни держави, що обмежує її економічний суверенітет;
– техніко-технологічні інновації на виробництві вимагають чіткого ліцензування та закупки міжнародних ліцензій;
– залежність від міжнародного капіталу вимагає державного захисту українських

виробників у межах чинного міжнародного законодавства;

у соціальній сфері:

– стандартизація побуту, іміджу та приватного життя потребує компромісу між національним та створюваним нині загальнолюдським принципами буття;

– формування відчуття себе частиною загальнолюдського світу потребує докорінного переосмислення українського світу як частини загальнолюдського;

– формування множинних ідентичностей передбачає ускладнення соціального вибору конкретного індивіда, ієрархізації його самодіентифікацій;

– зростання кількості та впливу міжнародних організацій сприяє формуванню в Україні несподіваних для традиційного суспільства соціальних ініціатив;

у культурній сфері:

– поширення світових ідеологій вимагає перевизначення національних ідеологій, їх докорінної реформи у контексті тенденцій глобального розвитку;

– інтенсифікація міжнародних контактів на рівні пересічних людей, а також мережеві зв'язки створюють вагомий тиск на національну культуру;

– мережеві зв'язки та планетарні ЗМІ трансформують український інформаційний простір, надають йому нових мобілізаційних можливостей;

– експансія культур інших країн спричинює космополітизацію, мультикультуралізм, претензії нових субкультур на визнання та вимагає трансформації національної культури як конкурентоспроможної субкультури у багатокультурному суспільстві.

Глобалізація змінює геополітичну роль української держави як країни між різними цивілізаційними утвореннями – європейським та євразійським, Україна стає територією зіткнення двох інформаційних мереж – європейської та євразійської.

Процеси глобалізації тісно пов'язані із процесами глокалізації, яка є цивілізаційною відповіддю на неї більшості суспільств, у тому числі і українського.

Глокалізація – це процес реакції різноманітних сфер людського буття на локальному рівні на світову глобалізацію, що є результатом синтезу процесів глобалізації і регіоналізації [19]. По суті вона є регіональною відповіддю на процеси глобалізації, способом включення національного у глобальну конкуренцію (економічну, політичну, культурну). Вона виводить регіональні особливості за національні межі безпосередньо в глобальний світ, де, у свою чергу, вони додають новий контекст процесу регіоналізації та локалізації.

В Україні можна виділити наступні види глокалізації як реакції на проникнення глобального в локальне:

– максимальна відкритість та некритичність національної культури щодо дії глобальних інститутів та інформаційних потоків, яка потенційно може призвести до деукраїнізації та розчинення українства у регіональних цивілізаційних та глобальній спільноті;

– захист національної культури від глобалізаційних процесів, боротьба з ними та їхнє повне заперечення, що може призвести до цивілізаційної ізоляції та гальмування розвитку;

– співіснування національної культури та глобальних культурних форм без суттєвих проявів взаємовпливу та інтеграції, що сприяє сегрегації та розділенню національного та глобального і потенційно несе загрозу занепаду національного, втрати його конкурентоспроможності у глобальній взаємодії;

– національна адаптація та трансформація глобальних процесів, котра зумовлює виникнення гібридних форм.

Гібридизація є однією з найбільш ефективних стратегій співвіднесення глобального та національного. У такому випадку глобальні процеси адаптуються до вже існуючої системи цінностей та інститутів. Такий вид глокалізації є найпоширенішим у сучасному світі, виводячи локальні спільноти на світовий рівень презентації та конкуренції.

Європейський виклик вимагає чітких дій з боку українства, спрямованих на європейську інтеграцію. Це – шлях комплексних перебудов, що включає між іншого усвідомлення спільної європейської мети та переоцінку національних цінностей. Саме утворення ЄС стало тим номіналом, який дедалі більше (попри економічну кризу 2008–13 рр.) наповнюється новими соціальними, політичними та економічними проектами, суб'єктами яких стають національні країни. Їхнім підґрунтям стає спільна ідентичність – самоототожнення зі спільними європейськими цінностями, спадщиною та орієнтирами розвитку.

У найбільш віддаленій ретроспективі європейський цивілізаційний духовний та культурний спадок базується на синтезі грецької філософії, романського права,

християнства. Проте, на них накладається й матеріальний та духовний спадок раннього модерну – гуманізму, просвітництва, усталеної системи міжнародного правового порядку, а також розвиненого модерну кінця XVIII – XIX ст., що базується на принципах європейської модернізації, техніці та технологіях, традиціях європейських Великих революцій, принципі науковості, поширеному на освіту і соціальні відносини. Ще вищий шар складають набутки XX ст.: релігійна терпимість, дотримання прав людини, усталене демократичне правління, правова держава, багатокультурність, соціальна ринкова економіка. І, нарешті, на них накладається новітня постіндустріальна економіка, орієнтована на «владу знань» [9].

Євразійський виклик вимагає реакції на євразійський інтеграційний проект, очолюваний Росією. Історичні факти свідчать, що існування українців у Росії та СРСР було проблематичним для їхнього буття як самостійного народу. Ця тенденція простежується й у сучасній російській політиці щодо України. Коли Україна підписала Угоду про асоціацію з ЄС, з боку Росії посилився політичний та економічний тиск щодо майбутнього вступу України до нього. Водночас, вступ до Митного союзу ЄЕП несумісний з європейським вибором та членством в СОТ. Граючи на політичній ситуації, скориставшись тим, що повалений у 2014 р. президент В. Янукович покинув країну, Росія, підтримуючи сепаратистів, анексувала Крим та намагається дестабілізувати обстановку в Україні, що їй допоки вдалося зробити лише у Донецькій та Луганській областях. Йдеться про потужний євразійський цивілізаційний виклик, в якому до економічного тиску додався політичний та військовий.

Не визнаючи існування окремої євразійської цивілізації, ми все ж визнаємо що цей проект Росія намагається реалізувати не як цивілізаційний, а як геополітичний.

Головною основою його ідеології є популяризація залежними від влади російськими ЗМІ, системою освіти та іншими інформаційними засобами ідеї євразійської асоціації та нібито створення окремішньої цивілізації, альтернативній західній демократії. Його інструментами є створення наднаціонального символічного простору ЄС, розвиток успадкованого від радянських часів інформаційно-комунікативного простору СНД та створення Митного союзу Росії, Білорусі і Казахстану, кандидатами в який є також Киргизстан, Вірменія та Сирія. Вже не наголошуючи на православ'ї як головному принципі ідентичності, Росія все ж вважає себе унікальною, самобутньою державою, цивілізацією з власним шляхом історичного розвитку.

Загалом політичні експерти вважають, що залучення України до російського цивілізаційного геополітичного проекту передбачає недопущення самоідентифікації української нації, її прогресу та переформатування моделі розвитку Української держави в малоросійську – протекторат Росії. Україну чекає:

– надання російській мові державного статусу;

– захоплення інформаційного і культурного простору України і забезпечення домінування в ньому російських інформаційних і культурних продуктів;

– недопущення відродження історичної пам'яті української нації та дискредитація її національних символів;

– реінтеграція східних і південних регіонів України в російський інформаційний і культурний простір та створення на їх базі альтернативної українському суспільству малоросійської спільноти;

– панування в Україні маріонеткового та корумпованого проросійського уряду та інкорпорація політичної еліти України в російську сферу інтересів;

– створення в Україні експертного пулу політологів та інформаційних центрів, спроможних просувати в українському суспільстві ідеї державної ідеології і політики Росії [14, с. 225–226].

По суті, йдеться про встановлення з боку РФ контролю над стратегічними підприємствами, ресурсами і транспортними комунікаціями, зовнішньою та оборонною політикою України, про політичну інтеграцію до євразійського квазіцивілізаційного простору, а фактично – до «русского мира».

Диференційовані виклики також виявляють себе у багатьох суспільствах, оскільки частково є наслідками викликів інтеграційних. Але у кожному соціумі вони мають специфічні особливості, по-різному виражені у конкретних випадках. Зокрема, у нашій країні вони вимагають специфічних інноваційних відповідей, спрямованих на удосконалення різних сфер саме українського буття:

- екологічний;
- демографічний;
- соціально-економічний;

- технологічний;
- інституційно-політичний;
- інформаційний.

Екологічний. Екологічний виклик породжено глобальним збільшенням антропогенного впливу на біосферу, що призводить до поступового вичерпання природних ресурсів, забруднення довкілля, глобального потепління, знищення озонового шару, збідніння чисельності видів, зменшення площі лісів тощо.

Специфіка екологічного виклику українству зумовлена тим, що країні дісталась одна з найбільш перетворених людиною частин СРСР. Це і розорана степова зона, індустріальні та надзвичайно забруднені Донбас та Кривбас, каскад дніпровських водосховищ, нарешті – чорнобильська зона відчуження. За роки незалежності до цих чинників екологічного дисбалансу додались нові, зокрема прогресуюча втрата чорноземів, лісів та захисних лісосмуг, пилові бурі, паводки у Карпатах, проблема накопичення сміття та збільшення площі і кількості сміттєзвалищ, висихання малих річок унаслідок знеліснення їх басейнів, ерозія орних земель, що призводить до замулення, розгортання шкідливих виробництв, як то цементної промисловості, виробництва скловати тощо [2].

Демографічний. Демографічний виклик по своєму торкнувся більшості країн світу. В Україні він характеризується такими головними тенденціями:

– старінням нації, зумовленим зниженням народжуваності та скороченням загальної чисельності населення, високими показниками дитячої смертності в переважній більшості регіонів [17];

– перевищенням показників смертності показників народжуваності, що зумовлює скорочення населення [11] (причиною цього в основному є низький рівень доходів українців);

– еміграція українців за кордон (при цьому виїжджали і виїжджають здебільшого найбільш кваліфіковані та високоосвічені індивіди, які прагнуть адекватної заробітної плати та нормального рівня життя [7]);

– імміграція в Україну низькокваліфікованих працівників з країн, що розвиваються – вихідців з азіатських та африканських країн, що потерпають від бідності, голоду, безробіття, боротьби владних кланів та стихійних лих [26, с. 279].

Технологічний виклик обумовлений початком нового етапу технологічного розвитку світової економічної системи, що ґрунтується на т. зв. п’ятому технологічному укладі, основою якого є інформація і знання, котрі є головним фактором виробництва. Він є матеріально-технологічним підґрунтям переходу людства до вищого етапу цивілізаційного прогресу — інформаційного постіндустріального суспільства. Також в економічній літературі прогнозується подальший перехід до шостого технологічного укладу, базованого на біотехнологіях, ракетно-космічній техніці, тонкій хімії тощо.

Українське виробництво базується переважно на підприємствах третього й четвертого технологічних укладів (до 95% продукції). Частка п’ятого й шостого укладів, основою яких є електроніка, обчислювальна техніка, програмне забезпечення, телекомунікації, роботобудування, інформаційні послуги, біотехнології, не перевищує 5%. Це призводить до неефективного експорту; неефективного імпорту; від’ємного сальдо торговельного балансу; девальвації гривні; катастрофічної нестачі ресурсів бюджетів країни і перманентного нарощення державного боргу; потенційної загрози дефолту [20].

Інституційно-політичний виклик обумовлюється відсутністю адекватного інституційного забезпечення розвитку держави і виявляється у необхідності вдосконалення законодавчої бази здійснення позитивних трансформаційних процесів у їхньому розвитку. Продовжується руйнація життєво важливих інститутів держави, в т. ч. системи судочинства та національної безпеки. Призначення на ключові посади міністерств і відомств відбувається за принципами політичної та особистої лояльності [3]. Показала свою неефективність система національної оборони, мають місце слабкість та неефективність парламентської системи, залежність судової системи від виконавчої влади, номінальний характер місцевого самоврядування. У той же час надмірною є чисельність силових структур. У більшості розвинених країн (країни ЄС, США, Японія) кількість поліцейських на 1 тис. мешканців становить 2–3 особи (включаючи працівників прикордонної поліції), в Україні ж – 6–9 різного роду правоохоронців: міліції, внутрішніх військ спеціального призначення, мислимих тільки при авторитарних режимах тощо. При цьому чисельність населення

держави має тенденцію до зменшення, а правоохоронців – до збільшення [4].

Соціально-економічний виклик полягає в утриманні в Україні стабільно високого рівня бідності, підкріпленого наслідками нещодавньої фінансово-економічної кризи, у зростаючій диференціації населення та деградації людського потенціалу. Причина цього – у низькій ефективності економічних реформ 90-х рр., які відбувалися за моделлю державно-монополістичного капіталізму, що і досі домінує в Україні і доповнюється моделями державного соціалізму і народного капіталізму, за оцінками приблизно в пропорції 75:20:5 [23]. Олігархічні утворення сконцентрували велику частку активів «важких» і сировинних галузей економіки, які домінували до 1991 року: металургії, хімічної, видобувної та енергетичної промисловості. І саме така система законсервувала соціально-економічні диспропорції та поглибила розрив між багатством та бідністю. У 2012 р. співвідношення активів 100 найбагатших громадян України з ВВП країни становило 38 % [15]. У 2013 р. цей показник упав до 23 % [1]. Проте і це надзвичайно висока концентрація капіталу в руках купки людей, якої немає в жодній промислово розвиненій країні світу: у Німеччині – 11%, у Франції – 10%, в США – 7%.

Інформаційний. Породжений глобалізацією, цей виклик виражається у становленні внутрішнього інформаційного простору України, з одного боку, та у включенні його до локальних та глобального інформаційного простору. Засобами його створення є друковані видання, як то література широкого вжитку, друковані ЗМІ (газети, журнали, паблісіті і т. п.), радіо, театр, кіно, реклама, телебачення, інтернет (перш за все соціальні мережі, спеціалізовані мережі, блоги, інтернет-ЗМІ і т. п.).

Поява глобального інформаційного простору має суттєві наслідки:

– зникнення варіантів фільтрів інформаційних потоків (етнічних, моральних, політичних, державних, міждержавних), які раніше суттєво формували будь-який інформаційний простір;

– виникнення важливих інформаційних, політичних, економічних взаємовпливів між державами, корпораціями, недержавними організаціями;

– як наслідок цих впливів відбувається поширення норм культури і поведінки, які є незвичними або чужими для споживача інформації;

– виникають нові політичні й інформаційні гравці;

– завдяки інформаційному взаємовпливу малі події мають великі наслідки [21].

Інформаційний виклик українству породжує численні політичні, економічні, конфесійні, культурні та ціннісні наслідки, оскільки спричинює перетворення вже існуючих уявлень, поглядів, знань, зачіпаючи перш за все особистість та впливаючи на її вибір.

Але найважливіші наслідки для українства має російська інформаційна війна, яка ведеться із 2001 р. проти України на тлі численних газових, сирних, м’ясних та кондитерських криз. В інформаційному просторі України за період 2001–2010 рр. були проведені інформаційні операції (під умовними назвами) «газова війна», «блокування розвитку авіаційної галузі», «мовна проблематика», «Чорноморський Флот у Криму», «макова війна», «сирна війна», «трубна війна», «цукеркова війна» та інші. Крім цього, за цей час в Україні почали обґрунтовуватися російські громадські організації. Станом на грудень 2013 їх офіційна кількість сягала близько сотні [22].

З 2014 р. російська інформаційна війна супроводжує й ідеологічно устатковує гарячу війну, яку ведуть проти України проросійські налаштовані терористи. Росія веде інформаційну війну, створюючи повністю віртуальний інформаційний простір (уявний, створений з політичною доцільністю) про Україну перед власним народом та тими, хто в Україні перебуває переважно у сфері дії російського інформаційного простору. І саме вона значною мірою (на тлі слабкості українського інформаційного простору) підживлює проросійський тероризм.

Дезінтеграційні виклики несуть у собі потенційну загрозу дезінтеграції суспільства і вимагають якщо не елімінації, то мінімізації їх руйнуючого впливу:

- регіонального розколу;
- люмпенізації;
- корупційний;
- тероризму.

Регіонального розколу. Територія Української держави має інтеграційний характер: вона складена з регіонів з різною історико-політичною долею [18]. Це створює загрозу регіонального розколу України, оскільки частина мешканців Центру, Півдня і Сходу України вважають себе ближчими за характером, звичаями і традиціями до жителів Росії, ніж до західних українців;

західні українці – до європейців, інколи – поляків, білорусів порівняно з жителями Центральної та Західної України.

На цьому тлі тривалий час проросійськими ЗМІ пропагувалася ідея «Двох Україн» як двох ідентичностей, які мають до того ж певну цивілізаційну прив'язку: українська, традиційна, проєвропейська; малоросійська, з імперським (радянським) настроєм, антизахідна, подекуди – азійська [13].

З таких позицій обґрунтовуються різні штучні теорії біполярності української та російської (або російськомовної) культур, за умов якої «війна культур» та «війна мов» відіграє роль своєрідного дестабілізуючого чинника, яким користуються як нелояльні до українства національні політичні еліти, так і влада РФ.

Люмпенізації. Люмпенізовані представники цивілізації (внутрішній пролетаріат, згідно А. Тойнбі) несуть загрозу занепаду цивілізацій. Це – люди, позбавлені коріння й духовно дезорієнтовані, хоча фізично вони й не втратили зв'язку зі своєю предківською землею [25, с. 354–417]. В Україні їх називають жлобами, рогулями, братками, братанами.

Домінуючими ознаками українського люмпена є примітивна, агресивно-тваринна парадигма в соціальній поведінці індивідуума/груп індивідуумів (визначення В. Кириченка). Головні його відмінності від соціально зрілої особистості:

– неспроможність до безкорисної пожертви в будь-якому вигляді;
– відсутність внутрішньої потреби творити добро;
– нездатність отримувати задоволення від якісно зробленої роботи, що не пов'язана з покращенням персонального або родинно-кланового добробуту;
– відсутність честі та совісті, здатності на чин і подвиг [10, с. 182].

Деструктивний характер українського люмпена полягає у різноманітних виявах деструктивної соціальної поведінки:

– агресивність, яка сприяє соціальній конфліктності, а з іншого боку – соціальна байдужість, нездатність конструктивно спілкуватись;
– обмежений та брутальний лексикон, суржик у мові, що порушує цілісність української мови;
– керівництво утилітарною вигодою, орієнтація на заробляння грошей будь-якою ціною, у тому числі і незаконно;
– обмеженість суто обладнанням власного матеріального світу, жінка – вузькими інтересами свого тіла, своєї родини.
– самоствердження і самореалізація коштом інших, не маючи для цього жодних власних ані інтелектуальних, ані професійних, ані душевних підстав;
– паразитичне відношення до надбань цивілізації.

Це сприяє вичавлюванню з України талановитих людей та яскравих особистостей та люмпенізації української національної еліти. Будучи носієм досить поширеного буденного мислення, люмпен агресивно протистоїть ментальності творчої людини, намагається нав'язати їй свої цінності, спосіб життя, мислення, уявлення про соціальні стандарти і несприйняття всього нового у досить жорсткій формі. А це має негативні цивілізаційні наслідки, оскільки позбавляє українство належного рівня культури.

Корупційний. Корупція руйнує головний фундамент, який лежить в основі будь-якої цивілізованої країни – довіру (між бізнес-партнерами, довіру інвесторів до національної економіки, довіру громадян до держави та віру людей у власні сили, у своє призначення в цьому світі).

Пострадянська Україна і досі залишається державою, законодавство якої сприяє корупції. Уряд Азарова-Януковича можна назвати найбільш корупційним за усю історію незалежної України. Обсяги виведення державних коштів сягнули неймовірних масштабів [16]. Корумпованість влади на всіх рівнях сприяла відчуженню народу від держави та була однією з причин Революції гідності.

Українське суспільство в цілому характеризується низьким рівнем міжособистісної довіри. Дуже незначна кількість громадян подає офіційні скарги на корупційні дії до органів влади або правопорядку. Соціальні та політичні інститути не користуються довірою громадян. До найбільш корумпованих інститутів громадяни України відносять суди, міліцію, парламент, публічний сектор, заклади освіти, до найменш корумпованих – релігійні організації. Бізнес-середовище в Україні не є сприятливим для вільного підприємництва, а законодавство щодо започаткування, ведення і припинення бізнесу також не є сприятливим для нього, оскільки створює значну кількість регуляторних бар'єрів [6].

Тероризму. Міжнародна організована злочинність та міжнародний тероризм – одні

з найжорсткіших бічних результатів глобалізації. Тероризм породжується високим рівнем нетолерантності певної меншості щодо більшості та проявляється у насильстві та терористичних актах. Тероризм базується на ідеології насильства і практиці насильницького впливу на прийняття рішень органами державної влади [24]. Він полягає у свідомому, цілеспрямованому застосуванні насильства шляхом захоплення заручників, підпалів, убивств, тортур, залякування населення та органів влади або вчинення інших зазіхань на життя чи здоров'я ні в чому не повинних людей або погрози вчинення злочинних дій з метою досягнення злочинних цілей [12].

Донедавна виклик тероризму не був знайомий українцям. Та після Революції гідності на Сході і Півдні України з'явилися проросійські та сепаратистські угруповання що намагаються вплину силовими методами на владу та місцеве населення з метою досягнення своїх цілей. Проте Росія тут виступає фактично як держава-спонсор тероризму, як засилаючи на терени України власних терористів, так і устатковує їх зброєю та коштами.

Запропонований огляд сучасних цивілізаційних викликів українству, звісно, не є вичерпним, його можна доповнити, однак перераховано основні і ті, що мають значення для цивілізаційного розвитку.

1. 100 богатейших - 2014 - Рейтинги - Forbes Украина [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://forbes.ua/ratings/1.

2. 20-річна Україна перед обличчям екологічного виклику [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://life.pravda.com.ua/society/2011/08/31/85004/.

3. Безпека України у XXI столітті: виклики та потреби в колективних заходах [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/files/category_journal/NSD106_ukr_1.pdf.

4. Бюрократия как проблема: «круглый стол» / Фонд «Либеральная миссия» // Общественные науки и современность. – 2012. – № 4. – С. 48.

5. ВВП Украины: динамика, статистика, структура ВВП в Украине (2002-2013) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://index.minfin.com.ua/index/gdp/.

6. *Волошина А. В.* Корупція - виклики для України: за матеріалами шостого «Київського Діалогу» 28 - 30 жовтня 2010 року «Корупція в політиці, економіці та управлінні - стратегії громадського суспільства та світової спільноти щодо її подолання». - Кіровоград, 2011. – 79 с.

7. *Геэць В. М.* Пріоритети національного економічного розвитку в контексті глобалізаційних викликів: монографія. – Ч. 1 / за ред. В. М. Гейця, А. А. Мазаракі. – К.: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2008. – 389 с.

8. *Грабовська І., Ємець Т., Мостяєв О.* Трансформації українського соціуму: філософсько-світоглядний аналіз. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2013.

9. *Дейвіс Н.* Європа. Історія [пер. з англ. П. Таращук]. – К., 2000.

10. Жлобологія: Мистецько-культурний проект / Автор та куратор проекту: Антін Мухарський. – К.: Наш формат, 2013.

11. За лютий населення України скоротилося майже на 14,5 тис. чол. – Держстат [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://newsradio.com.ua/news/2014_04_15/Za-ljutij-naselennja-Ukra-ni-skorotilosja-majzhe-na-14-5-tis-chol-Derzhstat-2515/.

12. Закон України «Про боротьбу з тероризмом» 638-IV від 20 березня 2003 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/638-15.

13. *Зерній Ю.* Виступ на круглому столі «Цивілізаційні ідентичності в регіонах України: відмінності та проблеми їхнього подолання» // Форум націй: газета Конгресу національних громад України. – 2007. – Серпень. – № 8 (63).

14. Зовнішня політика України – 2007: стратегічні оцінки, прогнози та пріоритети / За ред. Г.М. Перепелиці. – К.: ВД «Стилос», 2008.

15. Золотая сотня: полный список богатейших людей Украины [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://bogatyirady.blogspot.com/.

16. Корупційний спадок нового уряду [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.pravda.com.ua/columns/2014/04/14/7022376/.

17. *Мазура І.* Проблема старіння нації дісталася й України? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://meest-online.com/view/problema-starinnya-natsiji-distalasya-j-ukrajiny/.

18. *Мостяєв О.* Соборність України та відмінності історико-політичних доль регіонів // Українознавство. Календар-щорічник. 2009. – К., 2008. – С. 174–180.

19. *Олійник О. М.* Концептуалізація глокалізації: методологічні аспекти // Гуманітарний вісник ЗДІА. – 2009. – Вип. 38. – С. 41–51.

20. *Пода А.* Проблеми олігархічної структури економіки України // Україна у геоекономічному просторі: глобальні виклики, сучасні тренди розвитку та соціокультурні трансформації. Матер. всеукр. наук. інтернет-конф. (Тернопіль, 15 травня 2013 року). –Тернопіль, 2013. – С.138–140.

21. *Почепцов Г. Г., Чукут С. А.* Інформаційна політика: Навч. посіб. 2-ге вид., стер. – К.: Знання, 2008.

22. Русские на Украине [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://rus.in.ua/page/18.html.

23. *Соскін О. І.* Визначення національної економічної моделі України: порівняльний аналіз можливих альтернатив / Соскін О. // Актуальні проблеми економіки. – 2010. – № 1. – С. 47–56.

24. Сучасні виклики правам і свободам людини [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.first-ombudsman.org.ua/ru/images/stories/16032012/Sychasni_Vukluku.pdf.

25. *Тойнбі А. Д.* Дослідження історії: у 2-х т. – К.: Основи, 1995.

26. Україна: проблеми самоорганізації: [В 2 т.] / В. Кремень, Д. Табачник, В. Ткаченко. – К.: Промінь, 2003. – Т. 2. Десятиріччя суспільної трансформації.

Микола Окса

УДК 94(477)

Феномен свободи в українській філософії

У статті автор аналізує категорію свободи в українській духовно-академічній та демократичній традиції. Наголошується, що українська філософська традиція розглядає свободу як властивість людської душі, як перемогу духу. Підкреслюється, що аналізові проблеми співвідношення свободи і необхідності присвячували академісти цілі праці, де ретельно висвітлювали як своє розуміння цієї проблеми, так і давали критичне осмислення її в історико-філософському ракурсі.

Ключові слова: *свобода, природа, соціум, душа, цінності, воля.*

The author analyzes the category of freedom in the Ukrainian spiritual academic and democratic traditions. It is noted that Ukrainian philosophical tradition considers freedom as a property of the human soul, as a victory of the spirit. It is emphasized that the analysis of the relationship between freedom and necessity academics dedicated work purposes where covered as their understanding of the problem and give a critical understanding of the historical and philosophical perspective.

Key words: *freedom, nature, society, soul, values will.*

Одним із глибинних прагнень кожної людини і метою, формальною чи дійсною, більшості суспільства є свобода. Основою свободи людини, групи людей або суспільства є вольові зусилля окремої людини, її особисте прагнення до свободи і можливості долання внутрішніх та зовнішніх перешкод на шляху до своєї мети. Важливою умовою свободи є наявність опору у внутрішній звільненості людини, та відчуття її себе вільною, долаючою перешкоди та обмеження. Свобода існує лише в розкритті та розвитку людиною своїх сутнісних потенцій. Не існує абстрактної свободи, свободи взагалі, свободи без суб'єкта, для якого ця свобода є його особистою самореалізацією. Саме розвиток потенціалу духовного світу людини, розвиток мислення і волі особистості приводить до більшої її сталості й незалежності щодо впливів фізичних процесів та соціальної атмосфери. «Тільки особистість є свободною, – писав Ж.Марітен, – тільки в неї одної є повною мірою внутрішній світ і суб'єктивність, оскільки вона рухається і розвивається в собі» [4, с. 232]. Сутнісні потенціали людини вищі за світ безпосередньо оточуючих її речей. По відношенню до природи та соціуму людина має зверхність, і, реалізуючи свої потенціали, вона піднімається над законами природи й соціуму. Говорячи словами С.К'єркегора, «звернення всередину – виявлення свободи» [2, с. 201]. Чим більше в своїй діяльності людина актуалізує те, що дане в її сутності, тим більшу міру свободи вона має. Можлива лише свобода і самореалізація як вдосконалення на основі розуміння своєї неповноти, несформованості, моральної та духовної недовершеності. Свобода може і повинна являти собою реалізацію позитивного в людині, втілення добра, що досягається через розвиток свого глибинного потенціалу, і формування необхідних якостей та здібностей.

Українська філософська традиція розглядає свободу як властивість людської душі, як перемогу духу. Суть цього трактування свободи розкривається в словах Ісуса, котрий казав, що єдиним шляхом до звільнення слугує шлях пізнання істини, яка тільки й може зробити людину вільною (див. Іоанн, 8:32) через самопізнання та ототожнення себе із Творцем. Такі українські мислителі як Віталій з Дубна, І. Копинський, Г.Сковорода трактують ідею свободи волі як розвиток духовності людей, як внутрішню

звільненість від земних амбіцій та пристрастей, коли відмітається все недосконале, слабке та порочне в людині і переважає стрижнево-сутнісне. Будь-яка відмова від свободи трактується ними як духовна смерть. Враховуючи це, українська філософська традиція відводить значне місце двом своєрідним основам шляху вдосконалення людини – самопізнанню й самоподоланню. Саме в процесі самопізнання й розвитку свого сутнісного стрижня відбувається самоподолання, яке є відкиданням людиною всього недосконалого в собі.

Людина повинна зосереджувати свою увагу на перемозі над внутрішніми недосконалостями, які створюють багато прикростей людині, обмежуючи її свободу, поневолюючи її. Так саме скутість і внутрішню закріпаченість пропонує подолати І. Копинський, підкреслюючи, що краще бути свободним, ніж поневоленим, краще самовладця, ніж зв'язаність [1, с. 40-45].

Саме так розумів категорію свободи Г. Сковорода. Згідно його вчення, самопізнання е слушною позицією людини, що прагне внутрішньої свободи й незалежності від зовнішнього світу через опанування почуттів, спиняючи їх потяг до самодостатності. Мислитель стверджував, що свобода та самовладця людини здійснюється через володарство людини над своїми почуттями [5, с. 50-73]. Самовладдя і свободу воління людини можна досягти підкорюючи духові чуттєвість. Таким чином, пізнання себе це прагнення внутрішньої свободи як запоруки свободи від зовнішніх обставин.

Якщо розглядати проблему свободи у історико-філософській ретроспективі України, то одним із найцікавіших її періодів є XIX століття, яке найбільшим чином репрезентували професори філософії Київської духовної академії. Аналізові проблеми співвідношення свободи і необхідності присвячували академісти цілі праці, де ретельно висвітлювали як своє розуміння цієї проблеми, так і давали критичне осмислення її в історико-філософському ракурсі.

Одним із прикладів цього розгляду можна назвати працю П.І.Ліницького «Про умогляд та відношення умоглядного пізнання до досвіду (теоретичного і практичного)» (1881), яка була написана як коментар до праці Б. М. Чичеріна «Наука і релігія» (1879). Відомо, що Чичерін був відомим на той час прихильником правогегельянства в Росії і виступав як проти позитивізму, так і проти містицизму в науковій та філософській діяльності. Він вів багаторічну полеміку із В.С.Соловйовим з приводу його основної праці з етики «Виправдання Добра».

Поряд з іншими проблемами («Буття і мислення», «Логіка і діалектика», «Умогляд і досвід», «Релігія і мораль»), П. І. Ліницький присвячує великий розділ своєї праці й розгляду питання про співвідношення свободи та необхідності. Перейдемо ж безпосередньо до самого тексту праці філософа-академіста.

Насамперед, Ліницький підкреслює, що на практиці люди, як правило, визнають свободу, а в теорії вони її ж заперечують. «Тому, відносно питання про свободу, завдання повинно полягати не в тому, щоб доводити існування або відсутність свободи у людському дусі, бо однаково можна доводити як те, так і друге, а в тому, щоб показати, яким чином свобода і необхідність можуть поєднуватись в людському житті» [3, с. 160].

Далі Ліницькій піддає критиці позицію Чичеріна щодо цього питання. На думку останнього, свобода найвищим чином проявляється у стримуванні від будь-якої дії і у запереченні будь-якого спонукання до цієї дії. Але, заперечує Ліницький, це стримування може носити як пасивний, так і діяльний характер, також мати певну мету, а значить і передбачати необхідне спонукання до дії. Інакше, стверджує П.І.Ліницький, важко уявити собі такий стан повної байдужості людини, в якому б не існувало жодних спонукань.

На думку ж Б. М. Чичеріна, таким спонуканням може виступати взагалі сама ідея свободи, тобто небажання пов'язувати себе з ким або з чим-небудь. На противагу Чичеріну, Ліницький доходить висновку, що така свобода є неможливою, оскільки тоді найбільш нерозумною людиною була б та, яка є найбільш свободною. «Ми можемо стримуватись від певної дії тільки в силу певної мети, і свобода дії потрібна людині для чогось, а не просто заради свободи. Свобода від будь-яких спонукань є абсолютною порожнечею, вона є в дійсності неможливою» [3, с. 162].

Далі Б. М. Чичерін стверджує, що поєднання свободи і необхідності є ідеалом, який може здійснитись тільки у далекому майбутньому, тобто в історії людства, і вирішення його може носити тільки

практичний, а не теоретичний характер. «Отже, саме життя згодом вирішить питання про свободу і необхідність, а поки такого рішення не існує, безглуздо було б його намагатись зобразити... Таким чином, Провидення погоджує свободу і необхідність для окремого індивіду, по відношенню ж до людства, воно є справою історії» [3, с. 162–163]. Свобода людини пояснюється Чичеріним як поєднання двох протилежних начал, а саме, нескінченого і кінцевого, а також у їх взаємодії. Ідея ж внутрішньої свободи розумної істоти базується на ідеї абсолютного, яка притаманна розуму. Абсолютні начала, які проявляються в людському пізнанні, складають підґрунтя моралі і саме вони керують практичною діяльністю людини. І хоча Б. М. Чичерін, на думку П.І.Ліницького, високо оцінює значення свободи як постійного і необхідного елемента людського суспільства, але ця свобода встановлює тільки формальну, а не матеріальну рівність.

Для Б. М. Чичеріна матеріальна рівність є несприйнятливою, оскільки це суперечить природі речей і людей. Дійсна та необхідна вимога будь-якої держави покладається Б. М. Чичеріним на принцип економічної свободи, здійснення якого на практиці призведе до нерівності, але саме це і складає, на його думку, рушійну силу подальшого розвитку суспільства.

На думку ж П. І. Ліницького, свобода є здібністю людської душі до самовизначення. «Свобода полягає у двоякому характері проявлень нашої волі, яка може воліти, а може й не воліти одного й того ж, а тому може діяти саме так та інакше» [3, с. 218]. Царину свободи складають, з однієї сторони, пізнавальна діяльність, а з іншої – практична діяльність. Таким чином, пізнання та діяльність, перше як виявлення розуму, а останнє – як виявлення волі – складають царину свободи. Звідси випливають і дві мети свободи, у здійсненні яких, ми проявляємо свою свободу: «...або ми прагнемо пізнати істину, або намагаємось здійснити благо... Одні бажають, щоб сама істина була корисною, інші ж вимагають, щоб і користь була істинною, а не вигаданою» [3, с. 215, 216].

Якщо ж розглядати благо виключно як мету і предмет нашої волі, то легко прийти до заперечення розумової свободи, бо пізнання, з цієї точки зору, втрачає самостійне значення і обертається у засіб досягнення практичної мети. Але, на думку П.І.Ліницького, ніщо в більшій мірі не робить людину здібною до самопожертви, ніж любов до істини.

Ідея свободи волі виступає домінуючою тенденцією структури мислення українського народу. Специфіка бачення цієї категорії демократичною традицією українців полягає в розумінні свободи як рівності. Це було наслідком індивідуалізму, персоналізму ментальності українців, які формувались під впливом приналежності українців до європейського культурного кола. Позитивним моментом індивідуалізму було сприяння розвитку активного пасіонарного суб’єкта, особистості, для якої свобода є необхідною константою буття. Але негативом такого сприйняття категорії свободи є те, що прагнення до особистого самовияву, надмірність в цьому викликає небажання коритися волі іншого, ідеалізацію бунту, внутрішню незгідливість та анархізм, тобто те, що веде Україну до згубних наслідків. Одночасно сприйняття свободи відбувається більш підсвідомо й визначається неабияким впливом саме родинного виховання, архетипу родини. Ідея волі через родину, через український виховний ідеал просувається і на все суспільство. Розуміння свободи як рівності з’ясовує політичну ідею визволення України, тезою якою було без холопа і без пана. Аби позбутися своєї аристократії, українська людність готова була терпіти деспотизм московського царя, бо перед ним усі були рівні в рабстві.

Дух свободи і волі, ідею національної незалежності, захисту свого народу від загарбників уособлювало козацтво України. Саме його ідеали в період розвитку козацтва стали ідеалами найширших народних мас. Специфічне сприйняття свободи козацтвом породжувало анархію, необов’язковість щодо союзників, імпульсивність у прийнятті політичних рішень. Тягар свободи в демократичній традиції вів Україну до катастрофи – нищення її політичних прав, бо верстви населення дбали про особисті вільності і свободи, нехтуючи загальними інтересами політичних стосунків. Тривале прямування української людності до свободи, не знайшовши свого виразу у політиці, в XIX столітті знайшло своє виявлення в духовності нації, в діяльності її кращих представників, зокрема Т.Шевченка. «... Мені здається, що ніколи /Воно не бачитиме волі, / Святої воленьки»; «Де поділось козачество, / Червоні жупани? / Де

поділась доля- воля, / Бунчуки, гетьмани?..» [8, с. 39].

Досліджуваній нами категорії Леся Українка присвятила не лише поезії, а й публіцистично-наукові праці: «Тут, у сій книжці, ми найбільше говоритимем про політичну волю, себто про ті права людські, що залежать від державного ладу [6, с. 412]. Це свідчить про те, що справа національної свободи, соціальної свободи, захист прав нації та особистості вважається Лесею Українкою метою її творчості.

Слід зазначити, що хоч літературний твір, будучи витвором індивідуальності митця, випливає з його душі, разом з тим є одним із проявів духовного життя даної нації в певний період. Звідси в одній із праць, які присвячені ідеалу національної самостійності, І. Франко стверджує: «Синтезом усіх ідеальних змагань, будовою, до якої повинні йти всі цеглини, буде ідеал повного, нічим не в'язаного і не обмежуваного (крім добровільних концесій, яких вимагає дружнє життя з сусідами), життя й розвою нації» [7, с. 30]. Також і праці інших представників української суспільно-політичної думки, що розглядають поняття свободи в українському контексті, чим є досконалішими та глибшими, тим більшою мірою носять риси доби і обставин, серед яких вони виникли, й риси ціннісно-мислиневих спрямувань автора. Тобто професійний літературний твір митця є результатом як авторської суб'єктивності, індивідуальності, так і характерним проявом духовних орієнтирів соціуму.

Отже, виходячи з вищесказаного, можемо з певністю зазначити, що стала схильність українців до вільної стихії особистої свободи не зазнала значних змін під тиском імперських зазіхань Росії й наприкінці XIX сторіччя виявила себе на більш високому рівні – у працях української інтелігенції. В них пріоритети соціального сприйняття свободи замінюються на пріоритети її національного сприйняття, що мало вирішальне значення для подальшої долі українства взагалі й ідеї української політичної незалежності зокрема,

Досліджуючи особистість (дух) як носія свободи, М. Бердяєв визначає свободу як вільно обраний шлях, згідно з вищими потребами особистості. Він не бажає бути рабом ні людей, ні Бога. Свобода – це безодня, а безодня є первинною відносно Божества. Така неоплатонічна тональність розуміння свободи повністю вписується у нашу національну філософську традицію.

Свобода людини по відношенню до зовнішніх обставин не безмежна, але вона існує і проявляється в можливості зайняти по відношенню до них власну позицію. Ця позиція залежатиме від цінностей і смислів, якими керується особа, тому що «людина – це більше, ніж психіка: людина – це дух». Її потенціал розкривається в здатності до самотрансценденції або в здатності до самовідстороненості. І смисл свободи – це свобода взяти на себе відповідальність за свою долю; свобода дослухатися своєї совісті і приймати рішення, за які самому нести відповідальність; «людина вирішує за себе; будь-яке рішення є рішенням за себе, а вирішення за себе – завжди формування себе», вважає В.Франкл.

На думку А. Портмана «людина – це особлива істота, якій властива постійна свобода прийняття рішень, незважаючи на будь-які життєві ситуації. Ця свобода включає в себе можливість бути як нелюдом, так і святим».

Структура свободи людини включає як необхідний елемент внутрішню свободу особистості, коли об'єктом стає сама особистість, її внутрішній стан у всьому багатстві духовного життя. Завдяки внутрішній свободі людина має особисті принципи, погляди, переконання, цінності і зрештою отримує духовну незалежність. Через внутрішню свободу досягається справжній вільний вибір людини. Завдяки внутрішній свободі особистість активно бере участь у перетворенні дійсності.

Маючи внутрішню свободу, котру сам суб'єкт розуміє як свою індивідуальну сутність, особистість в умовах майже відсутності можливостей для втілення своєї свободи чи максимальній обмеженості зберігає свою особисту цілісність і бореться проти духовного поневолення.

Однією з духовних основ суспільства виступає принцип індивідуальної свободи, завдяки наявності якої тільки й можливо розкрити людину як особистість. Франкл визначає свободу як «спонтанне самовідкриття індивідуального Я» і підкреслює, що знищення цієї підвалини (індивідуальної свободи) призводить до заміни індивідуального буття буттям колективу «суспільної маси» (за термінологією екзистенціоналізму К. Ясперса). Наявність непідвладної суспільним законам особистісної свободи і волі гарантує постійний розвиток і динамічність

суспільства. Свобода, будучи необхідною умовою саморозвитку людини, «є єдиним двигуном суспільного життя... Ніякою дисципліною, ніяким жорстким тиском не можна замінити спонтанного джерела сил, який витікає з глибини людського духу». Таким чином, індивідуальна особистість містить у собі всю повноту суспільного буття й умови його розвитку, а розкриті в «філософії серця» властивості і початкові принципи існування і формування індивідуально неповторного світу людини, визначають основи динамічності соціального суспільства.

Всяке суспільство повинне будуватися на визнанні рівності двох протилежних начал. З одного боку, суспільство є «Ми», де принцип солідарності визначає внутрішнє єдинство індивідів, виходячи з визнання особистісних якостей кожного. Цей тип соціального устрою характеризується поняттям «соборність», атрибути якого (віру, волю і любов) А. С. Хомяков визначив як поняття трансцендентної сфери й обумовив наявністю свободи. З другого боку, суспільство, за своєю суттю, є сукупність індивідуальних «Я» з властивою їм внутрішньою свободою.

Триєдність цінностей Істини, Добра, Краси ґрунтується на свободі. Свобода ж, як цінність, історично співвідносна з цінностями рівності та братерства. «Свобода, рівність, братерство» – гасло усіх соціальних революцій. Ці цінності не втратили привабливості і в сучасних умовах. Проте буденна свідомість часто вульгаризує і спотворює їх. У такому випадку свобода сприймається як свавілля, як можливість робити усе, що заманеться: рівність – як зрівнялівка, як матеріальна рівність; братерство – як кругова порука. Після того, як цінностям надається такий зміст, їх з обуренням заперечують як несправжні, або ще гірше, саме у такому вигляді прагнуть їх втілити в життя. Духовний і соціальний досвід розвитку людства показав, що рівність можлива тільки як рівність у свободі. Сковорода, як і багато інших мислителів, наполягав, що рівність – це «нерівна усім рівність». Рівність полягає у можливості кожного бути самим собою, вільно розвивати свої сутнісні сили, у розумінні рівності усіх перед законом, рівного права на життя, на задоволення своїх віртуальних потреб.

Братерство ж є братерська любов, що можлива лише між рівно вільними людьми чи народами. Полюби ближнього свого як самого себе, тобто відкрий у собі та у іншому цілий світ та подбай про те, щоб інший розгорнувся **в усій** повноті братерства як унікальний та неповторний в основі єдності свободи, рівності, братерства лежить любов – любов до світу, до себе, до іншого.

Слід зазначити, що підґрунтям концепції свободи українських філософів були концепції свободи й безмежності потенціалів людини у східнохристиянській та візантійській філософії і теології. Воно відображало реформаційне та ренесансне осмислення ролі людської особистості, наслідувало думки і концепції свободи волі західноєвропейської філософі. Безумовно, що розуміння свободи волі в українській філософській традиції базувалось на духовних традиціях українського народу.

1. Копинский Исайя. Алфавит духовный. К., 1877.
2. Кьеркегор С. Страх и трепет. М., 1993.
3. Линицкий П. И. Об умоззрении и отношении умозрительного познания к опыту (теоретическому и практическому). К., 1881.
4. Маритен Ж. Краткий очерк о существовании и существующем // Проблеми человека в западной философии. М., 1980.
5. Сковорода Г. Повне зібр. творів у 2 т. Т.1. К., 1973.
6. Українка Л. Державний лад // Історія філософії на Україні: Хрестоматія. К., 1993.
7. Франко І. Я. Зібрання творів: У 50 т. Т. 45. К., 1986.
8. Шевченко Т. Поезії у двох томах. Т.1. К., 1988.

Ярослав Попенко

УДК 93 (477+560) „1914/1920”

Українсько-турецькі міждержавні взаємини впродовж 1914-1920-х рр.: історіографічний огляд

Українсько-турецькі відносини мають багатовікову історію. Не завжди ці взаємини були безхмарними, але на певних етапах обидві держави мали спільні стратегічні інтереси. Один з таких періодів припав на першу чверть XX ст. На сьогоднішній день вітчизняна історіографія збагатилася значною кількістю публікацій з історії українсько-

турецьких відносин 1914-1920-хх рр., але окремі сюжети ще потребують подальшого дослідження.

Ключові слова: *Україна, Туреччина, історіографія, міждержавні взаємини, Союз визволення України.*

The Ukrainian-Turkish relations have centuries-old history. Not always these mutual relations were cloudless, but on the certain stages both states had general strategic interests. One of such periods was on the first fourth of XX of century For today home historiography was enriched by the far of publications from history of the Ukrainian-Turkish relations 1914-1920-xx, but separate plots need further research yet.

Key words: *Ukraine, Turkey, historiography, intergovernmental mutual relations, Union of liberation of Ukraine.*

В 2014 р. виповнюється сто років від початку Першої Світової війни – війни, яка започаткувала перехід всього світу до нової системи політичних, економічних та культурних взаємин. Впродовж нетривалого часу світ почав кардинально змінюватися. Імперії поступово «розхитували» національно-визвольні рухи, зросла національна свідомість поневолених народів, на політичній карті світу почали з'являтися нові державні утворення, між «великими» держави активізувалася боротьба за політико-економічне домінування.

Цілком очевидно, що загальносвітові та європейські тенденції та події не оминули і українські землі. З початком Першої Світової війни поступово оформилося і «українське» питання, яке за гостротою боротьби не поступалося іншим. І хоча провідні європейські держави намагалися не виділяти його як окреме, але тією чи іншою мірою вони з ним постійно зустрічалися. Зрештою, як лідери Антанти, так і блоку Центральних держав зрозуміли, що в разі невирішення «українського» питання не вдасться впорядкувати ситуацію у всьому Центрально-Східному регіоні Європи. Звісно кожен із членів по військово-політичним коаліціям мав своє стратегічне бачення вирішення питання статусу українських земель. Якщо лідери Антанти в основному прагнули трактувати Україну як складову частину «російського» питання, то союзні держави Центрального блоку мали дещо інший погляд. Водночас і партнери по Центральному військовому блоку були неоднозначні в своєму ставленні до українського національно-визвольного руху першої чверті XX ст. Досить прихильно вихід на міжнародну політичну арену незалежної України сприйняли державні кола Туреччини [9]. Вже 9 лютого 1918 р. Туреччина не лише першою визнала незалежність України (в межах Брест-Литовського договору), а й, що найважливіше, після поразки українських визвольних змагань, турецький державний провід тривалий час продовжував визнавати національний уряд УНР в екзилі.

Таким чином історія українсько-турецьких міждержавних відносин досі не втратила своєї актуальності. Більше того, події другої половини 2014 р. (анексія Росією Кримського півострова, антитерористична операція на сході України) демонструють, що турецький уряд як і за часів українських національно-визвольних змагань першої чверті XX ст., так і на початку XXI ст. послідовно підтримує Україну не лише у Причорноморському регіоні, а й на світовій політичній арені. Про цю підтримку красномовно засвідчили дві зустрічі міністра закордонних справ Туреччини А. Давутоглу з прем'єр-міністром А. Яценюком та головою Верховної Ради О. Турчиновим 1 березня 2014 р.

Слід зауважити, що попри багатовікову історію українсько-турецьких відносин, лише після 1991 р. вона стала безпосереднім об'єктом вивчення істориків. Щоправда, історія міждержавних відносин України з Туреччиною знайшла своє часткове відображення і в мемуарній спадщині безпосередніх учасників українського державотворення першої чверті XX ст., і в науковому середовищі західної діаспори.

Одним з перших, хто започаткував дослідження історії розвитку українсько-турецьких міждержавних відносин за доби українських національно-визвольних змагань був міністр закордонних справ Української Держави Д. Дорошенко. Саме на сторінках його робіт можна знайти як власні авторські спостереження [13], так і важливі фактологічні і документальні матеріали [11-12] стосовно процесу встановлення та розвитку відносин між Україною та Туреччиною впродовж 1918 р. Серед

мемуарної спадщини окреме важливе місце займають спогади П. Скоропадського, в яких гетьман не лише згадував процес встановлення відносин з Туреччиною, а й характеризував всю «причорноморську» зовнішньополітичну діяльність періоду свого правління [37].

Надзвичайно важливі відомості про безпосередню діяльність українського посольства в Туреччині залишили і вітчизняні дипломати. В цьому контексті слід відзначити роботу О. Лотоцького (голова посольства впродовж 1919-1920 рр.) [16]. Четверта частина його спогадів «Сторінки минулого» присвячена безпосередньо діяльності українського представництва в Стамбулі. Надаючи важливий фактологічний матеріал, присвячений роботі посольства, О. Лотоцький досить критично оцінював результат власної діяльності: «І досвід моєї праці в Царгороді, як не були б малі практичні результати, так само, припускаю, може бути корисний хоча б уже тим, що дасть уяву нашим майбутнім дипломатам, в яких трудних обставинах може ще, в тому чи іншому окремому випадкові, доведеться їм працювати» [16, с. 5-6]. Крім того автор надав надзвичайно важливі відомості про діяльність урядів УНР, Гетьманату, боротьбу за автокефалію української церкви тощо. В цьому контексті слід відзначити, що власні спогади О. Лотоцький підтверджував опублікованими у додатку документами. Серед яких ноти, звернення, меморандуми, листування з МЗС Туреччини, Франції, Англії, представниками Антанти та ін. [16, с. 153-175].

Його наступник І. Токаржевський-Карашевич (голова посольства впродовж 1920-1921 рр.) також залишив свої враження від роботи дипломатів УНР в Туреччині [46]. Так дипломат фактично звинуватив М. Суковкіна (посол України в Туреччини за доби гетьманської держави) в антидержавній діяльності [46, с. 26]. Не в останню чергу саме через це, на думку автора, вже за часів УНР українському посольству в Стамбулі було надзвичайно важко налагодити ефективну роботу на користь Україні. Крім робіт вищезгаданих голів українського представництва свої фрагментарні спогади залишили Л. Кобилянський (радник) [14] та О. Ратгауз (аташе) [27]. Спогади Л. Кобилянського свідчать про складні відносини в середовищі посольства. Автор констатував, що ідея української незалежності, на жаль, так і не стала об'єднуючим фактором для роботи представництва. За його словами, провина цілком була на М. Суковкіну. Радник фактично звинуватив його у бездіяльності та ворожому ставленні до українства: «… Становище нашого посольства було кепське. Всі бачили, що політика Суковкіна веде посольство до загибелі…» [14, с. 88]. На відміну від Л. Кобилянського, О. Ратгауз в основному згадував офіційний прийом української делегації у султана [27, с. 169].

Із поразкою визвольних змагань, тема міждержавних відносин українських національних урядів радянською історіографією практично не розглядалася, а якщо і надавалася характеристика окремим сюжетам, то виключно для підкреслення їх «контрреволюційної» та «буржуазної» сутності – крім радянської дипломатії іншої просто не могло бути. Водночас попри небажання визнавати сам факт існування незалежної України впродовж революційної доби першої чверті XX ст., радянськими вченими накопичений значний фактологічний матеріал, який варто використовувати, звертаючись до теми міждержавних відносин в Європі в період Першої Світової війни та наступні за нею роки.

На окрему увагу заслуговують дослідження, які побачили світ за кордоном у середовищі української політичної еміграції. Серед комплексу робіт, в яких висвітлюється історія української дипломатії впродовж 1914-1920-х рр., тема українсько-турецьких відносин вивчалась недостатньо. Окремо варто відзначити роботу В. Трембіцького, в якій автор проаналізував характер відносин між Україною та Царгородським Патріархатом впродовж 1918-1922 рр. [47].

Після 1991 р., з виходом України на міжнародну політичну арену, значно посилився інтерес науковців до досвіду вітчизняної дипломатичної служби періоду 1914-1920-х рр. Не в останню чергу він був викликаний встановленням дипломатичних відносин України з усіма європейськими державами. Це стало своєрідним імпульсом для новітньої розробки проблеми. Водночас, слід акцентувати, що це питання одне з найскладніших для наукового дослідження, оскільки торкається низки аспектів, пов'язаних як з вітчизняною, так і європейською історією першої чверті XX ст. [2; 4; 6; 10; 19; 36; 38-40; 48].

Головною особливістю всього комплексу робіт, які висвітлюють зовнішньополітичну

діяльність українських національних урядів, є те, що вони висувають нові концептуальні підходи в оцінці їх дипломатії, зокрема, і з Туреччиною. Це стало можливим завдяки доступу до документів та матеріалів колишніх радянських спеціальних фондів і колекцій. Велику увагу сучасні історики приділяють вивченню матеріалів, які зберігаються в західних закордонних архівах. Так, В. Сергійчук у своїй роботі «Неусвідомлення України» при характеристиці української дипломатії впродовж 1917-1922 рр. використав матеріали Національного архіву Канади [36].

В центрі уваги дослідників перебуває і діяльність окремих дипломатичних представництв України за кордоном, зокрема в Туреччині. Серед кола питань, які аналізуються це – напрямки роботи посольств та місій, мета, кадровий склад, організація та структура, інформаційно-пресова, культурно-освітня, гуманітарна діяльність, здобутки та прорахунки вітчизняних дипломатів в Туреччині. Водночас, не можна забувати, що своєрідним «провісником» встановлення відносин між Україною та Туреччиною стала активна діяльність Союзу визволення України (СВУ).

Серед низки досліджень присвячених діяльності СВУ, слід відзначити роботи М. Несука [20-21], І. Патера [23-26] та ін. [44]. Так М. Несук та І. Патер зосередили свої дослідження на діяльності філії СВУ в Туреччині. Зауважимо, що перебування представників СВУ в Константинополі було надзвичайно корисним для активізації «українського питання» в турецьких політичних колах. По суті, саме вони ще з 1914 р. [3, с. 8-9] розпочали інформаційно-пресову пропаганду української ідеї для турецької громадськості [26, с. 257-258]. З часом це позитивне ставлення до України з боку Туреччини дало можливість вітчизняним дипломатам розпочати процес, спрямований на встановлення повноцінних міждержавних відносин.

Аналіз безпосередньої діяльності вітчизняних дипломатів в Туреччини впродовж доби українських національно-визвольних змагань знайшов своє відображення в публікаціях Я. Дашкевича [7-8], В. Соловйової [41], І. Чернікова [49-50] та ін.

Окремо слід відзначити дослідження Б. Сергійчука та В. Сергійчука [28-36]. Саме їм належить низка робіт в яких безпосередньої аналізується великий спектр питань, пов'язаних із складним процесом встановлення та розвитку міждержавних відносин між Україною та Туреччиною впродовж першої чверті XX ст. Серед інших аспектів, Б. Сергійчук в своїх роботах досліджує наступні питання: розвиток українсько-турецьких відносин в період Першої Світової війни через діяльність філії СВУ в Константинополі; динаміка розвитку відносин між УНР та Туреччиною в контексті підписання Брест-Литовської угоди в 1918 р.; діяльність українського посольства в Туреччині. Крім того, важливим аспектом дослідження історика є з'ясування ролі вітчизняної дипломатії в справі визнання Української Православної Церкви [29; 33].

Звісно, говорячи про сучасний стан дослідження українсько-турецьких відносин, не можна оминути увагою і роботи присвяченні аналізу діяльності вітчизняних дипломатів в Стамбулі. Так, постать М. Суковкіна знайшла відображення в статті Д. Мащенка [17]; діяльності О. Лотоцького присвячені роботи С. Козака [15; 53], Н. Мхитарян [18], Г. Стрельського [42-43], І. Токаржевського-Карашевича [45] та В. Шидкого [51-52]; постать та робота І. Токаржевського-Карашевича представлені в публікаціях А. Господина [5] та о. Атанасія [22]; особистості Л. Кобилянського привчена стаття М. Бойчака [1] та ін.

Водночас, слід звернути увагу на те, що попри значний науковий доробок з історії українсько-турецьких відносин впродовж доби революційних змін першої чверті XX ст., окремі аспекти історії міждержавних взаємин між країнами ще потребують подальшого вивчення. Зокрема, це стосується перших кроків української дипломатії на території Туреччини впродовж 1917-1918 рр.

1. Бойчак М. Головний лікар Українського військового шпиталю Люцій Кобилянський / М. Бойчак, Р. Лякіна // Зовнішні справи. – 2009. – № 8/9. – С. 50–52.

2. Вєдєнєєв Д.В. Юність української дипломатії. Становлення зовнішньополітичної служби Української держави. 1917–1923 роки / Д.В. Вєдєнєєв, Д.В. Будков. — К.: К.І.С., 2006. — 312 с.

3. Відозва Союза визволення України до турецького народу // Вістник Союза визволення України. – 1914. – Ч. 2. – С. 8–9.

4. Головченко В.І. Українське питання в роки Першої світової війни: Монографія / В. Головченко, В. Солдатенко. — К.: Парламентське видавництво, 2009. – 448 с.

5. Господин А. Три визначні дипломати : Граф М. Тишкевич, Князь І. Токаржевський-Карашевич і Барон М. Василько / Господин А. – Вінніпег: Просвіта, 1989. – 39 с.
6. Дацків І.Б. Дипломатія українських державних утворень у захисті національних інтересів 1917–1923 рр. Монографія / Дацків І.Б. – Тернопіль : Астон, 2009. – 520 с.
7. Дашкевич Я. Турецько-українські взаємовідносини в першій половині XX століття. Інформаційні стосунки: національний аспект / Я. Дашкевич // Україна. Наука і культура. – 2009. – Вип. 35. – С. 62–72.
8. Дашкевич Я. Українсько-турецькі політичні відносини в першій половині XX ст.: національний аспект / Я. Дашкевич // Україна дипломатична : науковий щорічник. – 2010. – Вип. 11. – С. 354–383.
9. Декларація Талаат-бея // Вістник Союза визволення України. – 1914. – Ч. 5–6. – С. 1–2.
10. Держалюк М.С. Міжнародне становище України та її визвольна боротьба у 1917–1922 роках / Держалюк М.С. – К.: Оріяни, 1998 – 240 с.
11. Дорошенко Д. Історія України, 1917–1923 рр. : в 2-х т. / Д. Дорошенко. - К.: Темпора, 2002. — Т. 1: Доба Центральної Ради. — 2002. — 352 с.
12. Дорошенко Д. Історія України, 1917–1923 рр.: в 2-х т. / Д. Дорошенко. — К.: Темпора, 2002. — Т. 2: Українська Гетьманська Держава 1918 року. — 2002. — 352 с.
13. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 роки) / Дорошенко Д. — К. : Темпора, 2007. — 632 с.
14. Кобилянський Л. Українське посольство в Туреччині (1/XI 1918 – 22/IV 1919) / Л. Кобилянський // Нова Україна. – 1925. – № 2/3. – С. 77–91.
15. Козак С. Олександр Лотоцький – учений, дипломат і політик / С. Козак // На службі Кліо : зб. наук. пр. на пошану Л.Р. Винаря з нагоди 50-ліття його наукової діяльності. – К.; Нью-Йорк; Торонто. – 2000. – С. 356–364.
16. Лотоцький О. Сторінки минулого: в 4 ч. / О. Лотоцький. – Баунд-Брук: Видання Української православної церкви в США, 1966. – Ч. 4: В Царгороді. – 1966. – 178 с.
17. Мащенко Д. «Тепер над нашим Посольством вже вється жовто-блакитний прапор» [Електронний ресурс]: / Д. Мащенко // Народная Армия. – 2009. – Режим доступу до журн.: http://www.gur.gov.ua/ru/content/litopys.html. – Назва з екрана.
18. Мхитарян Н. Мемуари О. Лотоцького як цінне джерело дослідження історії українсько-турецьких взаємовідносин: (1918–1919 рр.) / Н. Мхитарян // Розбудова держави. – 1995. – № 5/6. – С. 54–59.
19. Нариси з історії дипломатії України / [Галенко О.І. та ін.] ; під ред. В.А. Смолія. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2001. – 736 с.
20. Несук М. Перша світова війна і встановлення українсько-турецьких відносин / М. Несук, Г. Ігнатченко // Перша світова війна і слов'янські народи : матеріали Міжнар. наук. конф., 14–15 трав. 1998 р. – К., 1998. – С. 113–119.
21. Несук М.Д. Місія СВУ в Константинополі як вияв нової моделі українсько-турецьких відносин / М.Д. Несук // Сучасна цивілізація : гуманітарний аспект: [зб. наук. пр.] – К., 2004. – С. 374–382.
22. О. Анатасій Мак Уей. Свята Столиця й Україна. Дипломатичне посередництво Князя Токаржевського Карашевича [Електронний ресурс]: о. Анатасій Мак Уей // Annales Ecclesiae Ucrainae. – 2008. – Режим доступу до журн.: http://www.annalesecclesiaeucrainae.blogspot.com/2008/04/blog-post.html. – Назва з екрана.
23. Патер І. Союз визволення України : проблеми державності і соборності / Патер І. – Львів, 2000. – 346 с.
24. Патер І. Союз визволення України і Туреччина / І. Патер // Confraternitas : Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича. – Львів, 2006–2007. – Україна: Культурна спадщина, національна свідомість, державність. Зб. наук. пр. – Вип. 15. – С. 636–644.
25. Патер І. Союз визволення України та українське питання в політиці Центральних держав 1914–1918 рр. / І. Патер // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: зб. наук. пр. – 1997. – Вип. 3/4. – С. 141–164.
26. Патер І.Г. Дипломатично-інформаційна діяльність Союзу визволення України (1914–1918) / І.Г. Патер // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Зб. наук. пр. – 2005. – Вип. IX. – С. 254–263.
27. Ратгауз О. Українці у останнього султана / О. Ратгауз // Літопис політики, письменства і мистецтва. – 1924. – Кн. 1, Ч. 11. – С. 168–170.
28. Сергійчук Б. На межі двох світів. Українсько-турецькі відносини в середині XVI – на початку XXI ст. / Б. Сергійчук, В. Сергійчук. – К. : ПП Сергійчук М.І., 2012. – 320 с.
29. Сергійчук Б. Проблеми визнання УАПЦ у листуванні уряду УНР та його посольства в Туреччині / Б. Сергійчук, В. Сергійчук // Український церковно-визвольний рух і утворення Української Автокефальної Православної Церкви: матеріали наук. конф., 12 жовт. 1996 р. – К., 1997. – С. 81–86.
30. Сергійчук Б. Спогади Джафера Сейдамета як джерело до українсько-турецьких відносин 1917-1920 років / Б. Сергійчук // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – 1999. – Вип. 2. – С. 117–119.
31. Сергійчук Б. Сучасна турецька історіографія про дипломатичні стосунки Туреччини і України / Б. Сергійчук // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – 1998. – Вип. 1. – С. 52–57.
32. Сергійчук Б. Сучасна турецька історіографія про українсько-турецькі зв'язки / Б. Сергійчук // Сходознавство. – 2009. – Ч. 48. – С. 175–196.
33. Сергійчук Б. Уряд УНР і Вселенський престол: з історії відносин / Б. Сергійчук // Людина і світ. – 1997. – № 2. – С. 36–39.

34. Сергійчук Б.В. Українсько-турецькі відносини в першій чверті XX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / Сергійчук Богдан Володимирович; Дипломатична академія України при Міністерстві закордонних справ України. – К., 2011. – 19 с.
35. Сергійчук В. Невідомі документи військового аташату посольства України в Туреччині в 1918–1921 роках / В. Сергійчук // Пам'ять століть. – 2000. – № 6. – С. 3–27.
36. Сергійчук В. Неусвідомлення України. Ставлення світу до української державності: погляд у 1917–1922 роки з аналізом сьогодення / Сергійчук В. – Львів: Свічадо, 2002. – 704 с.
37. Скоропадський П. Спогади: кінець 1917 – грудень 1918 рр. / Скоропадський П. - К; Філадельфія, 1995. - 495 с.
38. Солдатенко В. Зовнішньополітичний курс гетьманської держави П. Скоропадського / В. Солдатенко // Проблеми вивчення історії української революції 1917–1921 рр. – К., 2002. – С. 116–135.
39. Соловйова В.В. Дипломатична діяльність українських урядів у мемуарній літературі / В.В. Соловйова // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – 2003. – Вип. XVI. – С. 164–174.
40. Соловйова В.В. Зародження української дипломатичної служби (1914–1917 рр.) / В.В. Соловйова // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2006. – Вип. XI. – С. 248–256.
41. Соловйова В.В. основні напрямки діяльності українського дипломатичного представництва в Туреччині (1918–1921 рр.) / В.В. Соловйова // Грані. – 2010. – № 6. – С. 16–20.
42. Стрельський Г. О.Г. Лотоцький і його мемуари / Г. Стрельський // Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики: Зб. наук. пр. Вченим-колегам з нагоди 70-річчя з дня заснування Інституту історії України НАН України присвячуємо. – 2006. – Число 13, Ч. 1. – С. 293–306.
43. Стрельський Г.В. Лотоцький О.Г. (1870-1939) – видатний український вчений, громадсько-політичний діяч, дипломат / Г.В. Стрельський // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – 2002. – Вип. 6. – С. 368–377.
44. Таравська Я.В. «Турецький напрям» у діяльності Союзу визволення України на початку Першої світової війни [Електронний ресурс] : / Я.В. Таравська // Українська Орієнталістика. – 2006. – Вип. 1. – С. 34–35. – Режим доступу до журн.: http://pritsak-center.com/en/issue-1. – Назва з екрана.
45. Токаржевський-Карашевич І. Олександер Лотоцький як дипломат / І. Токаржевський-Карашевич // Лицар праці і обов'язку: Зб. присвячений пам'яті проф. Олександра Лотоцького-Білоусенка. – Торонто; Нью-Йорк, 1983. – С. 56–63.
46. Токаржевський-Карашевич І. Царгородські спомини (1919–1921 рр.) / І. Токаржевський-Карашевич // Визвольний шлях. – 1952. – Ч 7 (58). – С. 25–34.
47. Трембіцький В. Зносини Української Держави 1918–1922 років з Царгородською Патріархією / В. Трембіцький // Богословія. – 1965. – № 29. – С. 63–88.
48. Українська державність у XX столітті: Історико-політологічний аналіз / [Адамський В. та ін.]; кер. авт. кол. О. Дергачов. – К.: Політична думка, 1996. – 434 с.
49. Черніков І. Миротворчі тенденції у взаєминах України і Туреччини в контексті історії / І. Черніков // Сурмач. – 1997. – Ч. 1–4. – С. 27–31.
50. Черніков І.Ф. З історії українсько-турецьких взаємин між двома світовими війнами (1918–1939 рр.) / І.Ф. Черніков // Проблеми балканістики, сходознавства та міжнародних відносин: зб. наук. пр. пам'яті д-ра іст. наук, проф. Пархомчука Станіслава Максимовича. – К., 2007. – С. 246–253.
51. Швидкий В. Посольство Олександра Лотоцького та його заходи щодо визнання незалежності української церкви (Константинополь, 1918–1920 роки) / В. Швидкий // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр. – 2005. – Вип. 14. – С. 33–44.
52. Швидкий В.П. Олександр Лотоцький: учений, громадський діяч, політик (1890-1930-ті рр.) / Швидкий В.П. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2002. – 366 с.
53. Kozak S. Z dziejów Ukrainy. Religia. Kultura. Myśl społeczna / Stefan Kozak. – Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 2006. – 378 p.

Игорь Пушкин

УДК 94(476) + 323.15 (476)

Государственно-правовое регулирование межнациональных отношений в Республике Беларусь

Досліджено та проаналізовано законодавче забезпечення прав осіб, які належать до національних спільнот, та його реалізація в Республіці Бєларусь. Вивчені політико-правові основи участі національних спільнот в суспільному та культурному житті Бєларусі. Зроблено висновок про існування необхідних умов для самореалізації

національних спільнот республіки. Встановлені основні напрямки політики державної влади по відношенню до національних спільнот. Обгрунтовано висновки про відповідність законодавства Республіки Бєларусь у сфері міжнаціональних стосунків міжнародним стандартам і проведенню політики, спрямованої на вільний розвиток культур, традицій усіх національних спільнот на принципах рівності, поваги, врахування їх прав та інтересів.

Ключові слова: *Республіка Бєларусь, національні меньшини, національна політика.*

Исследовано и проанализировано законодательное обеспечение прав лиц, принадлежащих к национальным общностям, и его реализация в Республике Беларусь. Изучены политико-правовые основы участия национальных общностей в общественной и культурной жизни Беларуси. Сделан вывод о существовании необходимых условий для самореализации национальных общностей республики. Установлены основные направления политики государственной власти по отношению к национальным общностям. Обоснованы выводы о соответствии законодательства Республики Беларусь в сфере межнациональных отношений международным стандартам и проведении политики, направленной на свободное развитие культур, традиций всех национальных общностей на принципах равенства, уважения, учёта их прав и интересов.

Ключевые слова: *Республика Беларусь, национальные меньшинства, национальная политика.*

Investigated and analyzed the legal rights of persons belonging to national communities, and its implementation in the Republic of Belarus. We study the political and legal basis for the participation of ethnic communities in social and cultural life of Belarus. It is concluded that the existence of the necessary conditions for self-ethnic communities of the republic. The basic policies of state power in relation to the national community. Substantiated the findings of compliance with the legislation of the Republic of Belarus in the sphere of international relations to international standards and implementation of policies aimed at the free development of the cultures and traditions of all ethnic communities on the principles of equality, respect and regard for their rights and interests.

Key words: *Republic of Belarus, national minorities, national policy*

Современное общество подводит итоги двадцатилетия суверенитета государств, возникших после распада СССР. Республика Беларусь является унитарным государством, в котором кроме белорусов проживают представители более 140 народов и народностей. Конституция и законодательство Республики Беларусь признают национальные меньшинства как составную часть народа Беларуси. В Конституции в отношении их употребляется термин «национальные общности». В республике согласно переписи населения национальные меньшинства составляли: 1989 г. – 22,1%, 1999 г. – 18,8%, 2009 г. – 16,3%.

Объект нашего исследования – межнациональные отношения в Беларуси. Предмет – законодательство Республики Беларусь и как оно обеспечивала права лиц, принадлежащих к национальным общностям в 1991–2014гг. Нами проанализированы государственная политика в межнациональной сфере, политико-правовые основы участия национальных общностей в общественной и культурной жизни Беларуси, охарактеризованы возможности их самореализации и влияния на развитие республики.

Данная работа будет интересна для учёных Украины при проведении сравнительных исследований. Нужно особо подчеркнуть, что в Республике Беларусь проживает значительная украинская диаспора – 158 723 чел. (2009 г.), что составляет 1,7% от общего количества населения страны. Зарегистрированы и действуют национальные общественные организации и объединения украинцев: РОО «Ватра», которое имеет отделения в Минске («Заповит»), Колодищах («Обрий»), Молодечно («Краяны»), Витебске («Родислав»), Гомеле («Верховина»), Могилёве («Днипро»), Бобруйске («Славутич»), ОО «Украинский научно-педагогический союз «Берегиня» (Брест), культурно-просветительское общественное объединение «Барвинок» (Гродно), ОО

«Центр украинской культуры «Січ» и молодёжное ОО «Украинское музыкальное общество «Криниця» (Минск). При подготовке Закона «О национальных меньшинствах в Республике Беларусь» (1992 г.) белорусские парламентарии, в том числе использовали Закон Украины «О национальных меньшинствах в Украине» проект, которого был обсуждён 16.11.1991 г. в Одессе на Всеукраинском съезде национальных меньшинств; Закон о национально-персональной автономии в Украине от 24.01.1918 г. Между Беларусью и Украиной заключены ряд договоров и соглашений, которые гарантируют создание благоприятных условий для самореализации и соблюдения прав национальных меньшинств.

Приоритеты национально-государственной политики Республики Беларусь неоднократно формулировал в своих выступлениях Президент страны А.Г. Лукашенко, чья позиция фактически определяет формирование государственной идеологии и вытекающих из нее стратегий. Это обеспечение оптимальных условий и возможностей для полноценной реализации всеми представителями проживающих на территории Республики Беларусь национальностей прав на национально-культурное развитие, упрочение белорусской гражданской общности – народа Республики Беларусь на основе соблюдения прав и свобод человека и гражданина и признания его высшей ценностью, предотвращение негативных явлений и процессов в межнациональной сфере. В 1996 г. Президентом было отмечено, что при всесторонней поддержке белорусской культуры, возрождения моральных ценностей, идеалов и традиций белорусов, не должны ущемляться интересы других национальных меньшинств, которые проживают на территории Беларуси. Деятельность многочисленных культурно-просветительских национальных организаций и центров должна содействовать взаимообогащению культур, укреплению дружбы и сотрудничества между людьми разных национальностей [4]. В 2006 г. Президент подчеркнул, что в Беларуси сформировались традиции бесконфликтного существования представителей разных этносов, которые подкрепляются продуманной государственной политикой, государством созданы благоприятные условия для сохранения и развития духовных традиций всех людей, что живут в Беларуси [1].

Государственно-правовое регулирование межнациональных отношений в Республики Беларусь осуществляется через соответствующие структуры законодательной и исполнительной власти. В настоящее время профильной структурой в Палате представителей Национального собрания Республики Беларусь является Постоянная комиссия Палаты представителей по правам человека, национальным отношениям и средствам массовой информации. В Совете Республики межнациональные отношения входят в круг вопросов Постоянной комиссии по образованию, науке, культуре и социальному развитию.

Специальных государственных органов в системе высшей исполнительной власти, которые занимались бы проблемами национальных меньшинств, в Беларуси до середины 1990-х гг. не существовало, не было и механизмов сотрудничества властных структур и национальных объединений. Развитием образования на родном языке занималось Министерство образования Республики Беларусь. Поддержку и финансирование культурных инициатив национальных меньшинств осуществляло Министерство культуры. В 1997 г. был создан Государственный комитет по делам религий и национальностей, который являлся республиканским органом государственного управления и подчинялся Правительству Республики Беларусь. В 2001 г. он был преобразован в Комитет по делам религий и национальностей. 15.07.2006 г. постановлением Совета Министров Республики Беларусь Комитет по делам религий и национальностей был полностью реорганизован. В структуре Правительства Беларуси появился аппарат Уполномоченного по делам религий и национальностей. Уполномоченный назначается на должность Президентом по предложению Совета Министров и подчиняется Правительству. В республике действует консультативный орган – Совет по этническим вопросам, включающий представителей национально-культурных объединений [7; 8, с. 41–44].

Работа органов государственной власти в области этнокультурной политики в основном проводится в рамках долгосрочных программ, которые предусматривают культурно-просветительские мероприятия,

общий мониторинг этнических отношений, конференции и совещания с участием представителей организаций национальных общностей и др. Соответственно областными исполкомами и Минским горисполкомом разрабатываются и действуют региональные программы. Непосредственно на местах планы мероприятий по выполнению республиканской и областных программ реализовывали городские и районные исполкомы.

Правовую базу Республики Беларусь в сфере национально-государственных и межнациональных отношений, борьбы с разжиганием национальной, расовой или религиозной ненависти, которая представляется в виде подстрекательства к дискриминации, вражде и насилию, – составляют: Конституция, Законы «О национальных меньшинствах Республики Беларусь», «О гражданстве Республики Беларусь», «Об образовании в Республике Беларусь», «О языках в Республике Беларусь», «О культуре в Республике Беларусь», «О свободе вероисповедания и религиозных организациях», «О государственной службе в Республике Беларусь», «О политических партиях», «Об общественных объединениях», «О печати и других СМИ», «О правовом положении иностранных граждан и лиц без гражданства в Республике Беларусь», «О беженцах», «Об уголовной ответственности за организацию незаконной миграции, а также за нарушения правил проезда и нахождения иностранных граждан в Республике Беларусь», Уголовный кодекс, статья кодекса Республики Беларусь об административных правонарушениях.

Законодательство Беларуси основывается на международных нормативных актах: «Декларация прав лиц, которые принадлежат к национальным или этническим, религиозным и языковым меньшинствам», одобренная ООН в 1992 г.; «Конвенция в защиту национальных меньшинств», принятая Советом Европы в 1995 г. В деле обеспечения прав национальных меньшинств Беларусь заключила международные соглашения с Литвой, Молдовой, Польшей, Россией, Украиной и другими странами.

В соответствии с Конституцией Республики Беларусь государство регулирует отношения между национальными и другими общностями на основе принципов равенства перед законом, уважения их прав и интересов. Предусмотрена ответственность государства за сохранение историко-культурного наследия, свободное развитие культур всех национальных общностей, которые проживают в государстве [3].

В положениях Конституции и законодательства Беларуси определён механизм реализации прав национальных меньшинств и разнообразные способы участия данной категории граждан в принятии решений, которые касаются их законных прав и интересов.

11.11.1992 г. постановлением Верховного Совета был введён в действие Закон «О национальных меньшинствах в Республике Беларусь». В 2003 и 2007 гг. Закон подвергался изменениям и дополнениям, которые принципиально не изменили его содержание [5]. В Законе определено, что под лицами, принадлежащими к национальным меньшинствам, понимаются те, кто постоянно проживают на территории Беларуси, имеют её гражданство, и по своему происхождению, языку, культуре или традициям отличаются от основного населения республики.

В соответствия со статьёй 2 Закона «О национальных меньшинствах в Республике Беларусь» принадлежность гражданина страны к национальной общности является делом его личного свободного выбора, из-за осуществления которого не могут возникать никакие неблагоприятные последствия. Ст. 4 данного Закона не допускает какое-либо прямое или косвенное ограничение прав и свобод граждан за их принадлежность к национальному меньшинству, а также попытки ассимиляции против их воли. Ст. 5 предусматривает, что никто не может быть принуждён к определению и указанию своей национальной принадлежности, а также к доказыванию национальной принадлежности или отказу от неё.

Ст. 13 Закона предусматривает, что граждане Беларуси, независимо от их национальной принадлежности, пользуются защитой государства на равных основаниях. За любые действия, направленные на дискриминацию по национальным признакам, создание препятствий в реализации национальными меньшинствами своих прав, разжигание межнациональной вражды, предусмотрена ответственность. Деятельность, направленная на разжигание расовой, национальной или религиозной вражды или розни, белорусским законодательством определена как

экстремизм (экстремистская деятельность) [6]. В Беларуси не известны случаи массовой открытой дискриминации людей по национальному признаку. «Преступления ненависти» и «язык вражды» остаются единичными проявлениями, они получают должную оценку со стороны властей. В Уголовном кодексе Беларуси имеется статья 130. Она предусматривает, что «умышленные действия, направленные на возбуждение расовой, национальной, религиозной вражды, на унижение национального достоинства – наказываются штрафом, либо арестом на срок до 6 мес., либо ограничением свободы на срок до 5 лет, либо лишением свободы на тот же срок» [10]. За период с 2003 по 2010 год в соответствии с Уголовным Кодексом Республики Беларусь за разжигание вражды осуждены (Ст. 130): 2003 г. − 4 человека; 2008 г. − 1 человек; 2009 год − 1 человек. Кроме того, 7 человек были осуждены по другим статьям за преступления, квалифицирующим признаком которых выступал мотив этнической ненависти [2].

В соответствии со статьёй 6 Закона «О национальных меньшинствах в Республике Беларусь» государство гарантирует гражданам, которые относят себя к национальным меньшинствам, равные политические, экономические и социальные права и свободы. При этом законодательством страны предусматривается равенство лиц, которые принадлежат к национальным меньшинствам, без их деления по принципу давности проживания.

Среди прав, отдельно перечисленных статьёй 6 Закона «О национальных меньшинствах», рассмотрим некоторые в контексте государственного регулирования межнациональных отношений.

Право на создание общественных объединений и вступление в действующие общественные объединения.

Каких-либо принципиальных препятствий для создания и участия в деятельности национальных культурных объединений лицам, проживающим на территории Беларуси, не было. В Беларуси действуют около 180 организаций 24 национальных общностей. Среди них – 47 еврейских, 12 польских, 9 немецких, по 8 русских и литовских, по 5 азербайджанских, украинских и татарских, 4 цыганских, 3 армянских, по 2 греческих и грузинских. Существуют национальные организации арабов, афганцев, башкир, дагестанцев, казахов, корейцев, латышей, молдаван, сирийцев, турок, чувашей, эстонцев. Они осуществляли культурные, просветительские, благотворительные и образовательные программы при поддержке республиканских и муниципальных властей. Деятельность национальных формирований была связана с изучением своего родного языка, истории, культуры, проведением встреч, семинаров, праздников, фестивалей, выставок, конференций, налаживанием связей со странами происхождения их этноса. Создавались культурно-просветительские центры, коллективы самодеятельного народного творчества и т.д.

Право пользоваться родным языком, право выбора языка общения, а также право на свободу выбора языка воспитания и обучения.

По данным переписи населения 1999 г. назвали родной язык своей национальности 82% населения Беларуси, на языке своей национальности разговаривали дома 45% населения. В 2009 г. соответственно почти 60% и 30% населения. В республике два государственных языка – белорусский и русский.

На базе общеобразовательных школ, внешкольных, клубных, библиотечных учреждений систем Министерства образования и Министерства культуры Республики Беларусь созданы школы, классы, факультативы, кружки по обучению на родном языке, изучению истории и культуры национальных меньшинств. В Беларуси действуют 4 учреждения общего среднего образования, в которых обучение осуществляется на языке национального меньшинства: 2 школы с польским языком обучения (г. Гродно и г. Волковыск) и 2 школы с литовским языком обучения (дер. Пелясса и дер. Рымдюны Островецкого района Гродненской области). В 176 общеобразовательных школах был введён этнокультурный компонент. Общественными объединениями создано более чем 60 школ воскресного дня для представителей армянской, азербайджанской, грузинской, греческой, еврейской, литовской, латышской, молдавской, польской, немецкой, татарской и украинской национальностей. В учреждениях дошкольного образования открыты группы и кружки, в которых изучают польский, литовский, украинский языки и иврит. Действует Литовский культурно-просветительский центр в д. Рымдюны. Университеты в Бресте, Гродно, Минске

готовят кадры преподавателей литовского, польского, украинского языков.

Значительная часть национальных меньшинств Беларуси интегрирована в белорусскую или русскую культуру, считает своим родным языком белорусский или русский. Поэтому из-за отсутствия практики общения на родном языке в повседневной жизни организация образовательного процесса на языке меньшинства встречает большие, зачастую непреодолимые трудности.

В языковой сфере существуют серьезные проблемы, которые недостаточно обсуждаются на официальном уровне и практически не решаются. Сюда следует отнести дисбаланс в положении двух государственных языков – белорусского и русского, которые формально имеют одинаковый статус. Ст. 22, 23 и 27 Закона о языках рассматривают основные языки, используемые использоваться в воспитании, обучении, в средствах массовой информации через формулировку «белорусский язык и (или) русский язык». Именно это «или» на практике ведет к преимущественному использованию русского языка при пренебрежении белорусским, что нарушает конституционные принципы о равенстве языков и равенстве прав и законных интересов граждан. Преимущественное положение русского языка привело к сокращению использования родного языка в пользу русского, как среди белорусов, так и национальных меньшинств Беларуси.

Право на учреждение средств массовой информации, издательскую деятельность, а также на получение, хранение и распространение информации на родном языке.

В Беларуси издаются газеты и журналы на польском, русском, украинском языках. Значительная часть представителей национальных меньшинств, по разным причинам, не владеет своим национальным языком и родным языком для них является белорусский или русский, поэтому национальные общественные объединения издавали СМИ на русском и белорусском языках («Авив», «Берега» – еврейские, «Байрам», «Жизнь» – татарские, «Как дела» – немецкое).

Право свободно выбирать и быть избранным в государственные органы Республики Беларусь.

В соответствии с Конституцией, Избирательным кодексом национальная принадлежность лица не может повлиять на реализацию данного права, потому что никто не мог быть принуждён к её определению. Изучение этноконфессиональной ситуации в республике свидетельствует о том, что только для четверти граждан имело значение национальная и религиозная принадлежность политического деятеля, кандидата в депутаты. Во время проведения первых в Республике Беларусь выборов Президента страны (1994 г.), проводился сбор подписей о выдвижении кандидатом в Президенты: Э. Ахрема – лидера политической партии «Польское демократическое объединение», Н. Шеляговича – председателя общественно-культурного объединения «Полисьсе». Однако последующие события показали, что организация, которая претендует на политическое представительство и созданная по национальному признаку, не имела шансов в Беларуси на успех [8, с. 77].

Право равного доступа к любым должностям в государственных органах Республики Беларусь.

Национальная принадлежность гражданина не может приниматься во внимание при рассмотрении деловых качеств кандидатов на должность в органах государственной власти и управления Республики Беларусь. В связи с этим отсутствует фиксирование национальной принадлежности государственных служащих и обобщающая статистика по данному вопросу. Однако наличие некоторых сведений о национальном составе депутатов позволяет частично проанализировать представительство национальных меньшинств в органах власти. Так, в органах исполнительной власти Гродненской области поляки составляли более чем 20%. Свыше 30% их было среди руководителей предприятий и учреждений. Во время выборов в местные Советы депутатов 24-го созыва, депутатами были избраны 687 представителей польской национальной общности (21,6% от общего количества депутатов). По 2 депутата польской национальности имелись в Палате представителей и Совете Республики. В ходе выборов в 2007 г. депутатами местных Советов Гродненской области стали 674 представителей польской национальной общности (21,9% от общего количества депутатов) [9].

Право на получение помощи со стороны государства в деле развития национальной культуры и образования; право на

сохранение своего историко-культурного и духовного наследия, свободное развитие культуры, в том числе профессионального и самодеятельного искусства.

В Беларуси действует «Программа мер по регулированию этноконфессиональной ситуации в Республике Беларусь». В ней акцентируется внимание на поддержку, прежде всего, совместных мероприятий национально-культурных общественных объединений, которые содействуют пропаганде идей интернационализма, дружбы народов и толерантности. В регионах созданы Координационные советы общественных и национальных объединений, политических партий и профсоюзных организаций. Наработанный за последние годы опыт по государственной поддержке национально-культурных формирований аккумулируется в проведении Республиканских фестивалей национальных культур (в 2012 г. состоялся девятый).

На проведение культурных мероприятий национальным культурным объединениям бюджетные финансовые средства расходуются целевым порядком на конкурсной основе. Учреждения образования для национальных общностей финансируются из республиканского и местного бюджетов. Однако без выделения из общих расходов на образование в Республике Беларусь. Из местных бюджетов финансируется развитие профессионального и самодеятельного искусства, дотировалась деятельность учреждений культуры, созданных национальными культурными объединениями. Надо отметить, что из-за наличия отрицательных явлений в экономической жизни страны, средства из государственного и местного бюджетов на культурную деятельность национальных культурных объединений выделялись в недостаточном количестве для удовлетворения всех их нужд.

В 2003 г. под эгидой ОО «Центр по правам человека» в Минске проходила Международная конференция на тему «Международно-правовая защита национальных меньшинств». Участвовали представители органов судебной и исполнительной власти Беларуси, учёные, юристы, представители национальных общностей, эксперты из Великобритании, Польши, России, США. Был принят итоговый документ. В нём, в частности, отмечалась «в целом положительная ситуация с обеспечением прав нацменьшинств на территории Беларуси созидательная работа государственных органов и, прежде всего Комитета по делам религий и национальностей, которые оказывают помощь в обеспечении конституционных прав национальных меньшинств в Беларуси» [8, с. 52].

Таким образом, после получения независимости перед государственными структурами Республики Беларусь встала проблема формирования новой национальной политики по отношению к национальным общностям. В течение 1990–2000-х гг. была создана нормативно-правовая база, которая обеспечила в целом благоприятные условия для стабильных межнациональных отношений, развития культур и самореализации национальных общностей Беларуси. Законодательными актами Беларуси гарантируется ряд прав гражданам, которые относятся к любой этнической группе.

Республика Беларусь развивает сотрудничество с другими государствами в сфере обеспечения прав лиц, которые относят себя к национальным меньшинствам, прежде всего со странами-членами СНГ, странами – соседями Беларуси. Законодательство Республики Беларусь в сфере декларирования гарантий прав лиц, относящихся к национальным меньшинствам, в целом соответствует международным стандартам.

В стране проводится государственная политика, направленная на свободное развитие культуры всех этнических общностей на принципах равенства, уважения и учёта их прав и интересов. Она реализовывалась в целом выверенными, продуманными шагами, с учётом общегосударственных интересов. В действиях властей прослеживается стремление к комплексному решению существующих проблем национальных общностей.

Характеризуя ситуацию, связанную с положением национальных общностей в Республике Беларусь, необходимо отметить её стабильность и уникальность, что выражается в отсутствии антагонистических столкновений и конфликтов на этнической, расовой, лингвистической и конфессиональной основе. Такое положение объясняется менталитетом белорусского народа, историческими традициями мирного межэтнического сотрудничества, давними и прочными связями между этническими

группами, что проживали на территории Беларуси, а также действующим законодательством в сфере межнациональных отношений и государственной национальной политикой.

1. Государство для народа : Доклад Президента Республики Беларусь А.Г.Лукашенко // Государство для народа: документы и материалы Третьего Всебелорусского собрания, 2–3 марта 2006 года, Минск / редкол.: А.Н.Рубинов и др. – Минск: Беларусь, 2006. – С. 9–74.
2. Доклады Беларуси / CERD/C/BLR/18-19 от 18.11.2012 восемнадцатый и девятнадцатый периодические доклады по выполнению положений Международной конвенции о ликвидации всех форм расовой дискриминации, подлежавшие представлению 8.05.2008 г. Доступно на сайте: http://www2.ohchr.org/english/bodies/cerd/cerds83.htm [Дата доступа 16 августа 2013].
3. Конституция Республики Беларусь 1994 года: с изм. и доп., принятыми на респ. референдумах 24 нояб. 1996 г. и 17 окт. 2004 г. – Минск: Нац. центр правовой информ. Респ. Беларусь, 2012.
4. Лукашенко А.Г. Послание Президента А.Г. Лукашенко участникам I Конгресса деятелей культуры стран СНГ // Рэспубліка. – 1996. – 31 мая. – С. 3.
5. О национальных меньшинствах в Республике Беларусь: Закон Республики Беларусь 11 ноября 1992 г. № 1926–XII (изменения и дополнения от 5 января 2004 г. № 261–3, от 7 мая 2007 г. № 212–3).
6. О противодействии экстремизму: Закон Республики Беларусь от 04.01.2007 г. № 203–3 // Национальный реестр правовых актов. – № 15. – 2/1300.
7. Положение об аппарате Уполномоченного по делам религий и национальностей, 2006. Белорусский правовой портал. Доступно на сайте: http://www.pravoby.info/documenta/part0/akta0943.htm [Дата доступа 9 августа 2013].
8. Пушкін І.А. Нацыянальныя супольнасці Беларусі: грамадска-палітычная і культурна-асветніцкая дзейнасць (1990–2005 гг.): манаграфія. – Магілёў: МДУ імя А. Куляшова, 2007.
9. Тусевич Е. Живём без оглядки на национальность // Советская Белоруссия. – 2005. – 16 авг. – С. 6–7.
10. Уголовный кодекс Республики Беларусь. – Минск: Амалфея, 2004.

Альберт Сергєєв

УДК 342.725(477) «1980/1990»

Характер національного державотворення в Україні кінця 1980-х – початку 1990-х рр.: регіональний аспект

У статті розкривається характер національного державотворення в Україні наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років. Особливу увагу приділено особливостям національного державотворення в найбільш багатонаціональних областях України: Донецькій, Закарпатській та Півдня України. Підкреслено, що поліетнічність окремих регіонів України, насамперед – Донеччини та Закарпаття, потребує не лише зваженого підходу при вирішені питань суспільно-політичного характеру, а й також – ретельного вивчення всіх визначальних аспектів їх історичного розвитку.

Ключові слова: *державотворення, незалежність, «перебудова», національне відродження, регіони.*

The article reveal the nature of the national state in Ukraine in the late 1980's-early 1990-ies. Special attention is paid to peculiarities of the national state in the most diverse regions of Ukraine: Donetsk, Transcarpathian and Southern Ukraine. Emphasized that polyethnicityin various regions of Ukraine, firs to fall – Donbassand Transcarpathia, requires not only a balanced approach when dealing with is suesof socio-political nature, as well as care ful consideration of all the maina spects of their historical development.

Key words: *state, independence, "perestroika", the national revival,regions.*

Процес національного державотворення в Україні в кінці 1980-х – на початку 1990-х років мав цілу низку особливостей, що відрізняло його від аналогічних процесів, котрі відбувалися в цей період у колишніх республіках Радянського Союзу. Вивчення даного аспекту є досить важливим завданням

сучасної історичної науки, оскільки він дає змогу детально відслідкувати причини й витоки багатьох сучасних проблем не тільки у внутрішньодержавному відношенні, але й в плані міждержавних відносин, наприклад на рівні СНД.

В Україні, як і в інших республіках Радянського Союзу, процес національного відродження розпочався 1980-х років. Особливо він активізувався на рубежі 1980–1990-х років, коли культурно-національні товариства стали суттєвою основою формування громадсько-політичних організацій і перших партій національно-демократичного спрямування в Україні. Особливу увагу привертає характер цих подій у найбільш багатонаціональних областях України: Донецькій, Закарпатській та Півдня України. Саме це, серед іншого, дає змогу зрозуміти особливості розвитку державотворчих процесів в Україні на початку незалежностів етнічно-регіональному аспекті.

Протягом останніх десятиліть у світі все більшого значення набуває регіональний фактор. У листопаді 1988 року Європейським парламентом була прийнята «Хартія регіоналізму», у котрій регіоналізація була визначена як один із головних напрямків розвитку державного устрою. Т. В.Болбат відзначила, що регіональні проблеми відіграють особливу роль для постсоціалістичних країн, і в першу чергу – для країн колишнього СРСР. Примітно, що ідея регіоналізму з'явилась саме в Західній Україні в 1991 році [4, с. 194, 195].

Сучасний суспільно-політичний розвиток України все більшою мірою орієнтується на регіональні особливості країни. Попри те, що наша держава є унітарною не слід ігнорувати особливості кожного з регіонів. Насамперед це стосується Донеччини,Закарпаття та Півдня України, вивчення регіональних особливостей котрих дає змогу відслідкувати та проаналізувати ставлення представників національностей, що населяють ці регіони, до ідеї самостійності та державно-правового розвитку України, зокрема в період початкового етапу розбудови її незалежності.

Отже, актуальність даного дослідження обумовлена потребою ґрунтовного й комплексного вивчення всіх суттєвих чинників державотворення в Україні. Зокрема, важливо проаналізувати регіональні особливості розвитку державотворчих процесів в Україні на рубежі 1980–1990-х років на прикладі найбільш багатонаціональних областях України: Донецької, Закарпатської та Півдня України.

Ф. Г. Турченко зауважив, що «перебудова» в Україні супроводжувалася національним відродженням, посиленням інтересу до історичного минулого народу, його мови та культури. Компартія України, прагнучи взяти під контроль ці процеси, ініціювала у жовтні 1989 року прийняття Верховною Радою Закону «Про мови в Українській РСР». Цим документом закріплювався державний статус української мови та гарантувалася рівноправність мов усіх народів, що проживали на теренах України [16, с. 71].

Т.Болбат відзначила, що на Сході України, зокрема на Донбасі, національне пробудження протягом другої половини 1980-х років відбувалося значно повільніше, ніж у Західній і Центральній Україні. Це обумовлювалося полі етнічним складом регіону, традиційними тут ідеями інтернаціоналізму, високим тут відсотком русифікації тощо. Все це не сприяло швидкому відродженню в регіоні національної самосвідомості серед неросійського населення [2, с. 156, 157]. Проте, вже починаючи з 1987 року на Донбасі розпочався процес національно-культурного відродження як українців, так і представників інших національностей регіону.У Донецькій області з літа 1988 року були зроблені перші кроки зі створення обласного Товариство української мови ім. Т. Г. Шевченка. Ініціаторами виступили представники інтелігенції області: донецька письменниця Г. Гордасевич, педагоги та вчені В. Оліфіренко, Ф. Олехнович і В. Білецький та ін. [1, с.78]. Отже, протягом кінця 1980-х – початку 1990-х років на Донбасі, як в цілому й в Україні, йшло активне формування громадських організацій, спрямованих в основному на вирішення національних проблем.

На думку Г. Куромії, Донбас завжди був проблемою і для Москви, і для Києва. Він зберіг свою славу і, певною мірою, й дух вільного степу, де людність далеко від політичних метрополій вперто захищає свої інтереси, часто поводячись як опортуністи або найманці, щоб лиш утримати свободу. Визначальним для політики на Донбасі був і залишається могутній дух свободи та незалежності. Маючи дуже значну частку російськомовного населення й будучи доволі зрусифікованим мовно та культурно, Донбас

всупереч прагненню Києва до розбудови нації, діяв як антистолична козацька земля, що чинить спротив цій розбудові. Це створювало дещо іронічний політичний підтекст для Києва, оскільки процес національного відродження від здобуття незалежності, значною мірою, засновувався на козацькому міфі, а Донбас у такому разі видається «найукраїнськішим» з усіх регіонів України. Хоча, «дух свободи та незалежності» не відкидав можливості прагматичного альянсу з ворогами та зовнішніми силами [9, с. 473, 475]. Зрештою, така, атрофована в національно-державному плані, позиція населення цього регіону призвела до його підкорення зовнішнім силам, а відтак – до тотальної русифікації та денаціоналізації. Це, в свою чергу, значно ускладнювало процес усвідомлення необхідності розвою власного державотворення на початку 1990-х років.

На думку В. Т. Шпака, зупинити в 1989-1991 роках процес національного пробудження в союзних республіках Москва вже не могла, тим більше, що офіційно проголошувався розвиток національних мов і культур народів СРСР, хоча реально (але замасковано) здійснювався процес примусової русифікації і поступового витіснення й винищення в республіках всього національного, особливо в Україні [17, с.205]. Особливо ж відчутним і значимим став увесь загал опозиційного до компартії руху в таких його проявах, як: різного роду неформальні організації, національно-культурні, історико-просвітницькі та громадсько-політичні товариства тощо.

В. В. Михайлов відзначив, що становлення опозиційного руху в УРСР наприкінці 1980-х років відбувалося на основі найбільш нагальних проблем перехідного часу – дотримання громадянських прав людини, відновлення позицій української мови та культури, ліквідації «білих плям» історії. В умовах демократизації кількість неформальних організацій стрімко зростала – вже в червні 1989 року в Україні діяло більш як 47 тис. самодіяльних об'єднань. Найчисельнішими та найвпливовішими неформальними організаціями наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років були ТУМ ім. Т. Г. Шевченка, екологічне громадське об'єднання «Зелений світ», історико-просвітницьке товариство «Меморіал» тощо. Структура регіональних осередків, їх мета та завдання відповідали Статутним документам відповідних центральних всеукраїнських організацій. Розбудовою громадсько-політичних організацій займалися місцеві громадські активісти, що дозволяло скорегувати практичну діяльність неурядових товариств у відповідності до культурно-історичної та суспільно-політичної специфіки регіону [11, с. 11].

1 грудня 1991 року 83,9% населення Донеччини (до речі рівно стільки – скільки й населення Луганщини) ствердно проголосувало на референдумі щодо підтвердження Акту про незалежність. На переговорах у Біловезькій Пущі, що відбулися через кілька днів, реакція Б. Єльцина на це була наступною: «Що, навіть Донбас проголосував «За ?» [5, с. 277]. Відповідно з результатами референдуму 1 грудня 1991 року, С. Грабовський робить припущення, що антиукраїнська налаштованість більшості мешканців південного сходу України – міф [6, с. 48, 49]. Варто додати, що такого роду міфи (наприклад – русинства на Закарпатті) штучно політизуються окремими силами антидержавницького спрямування.

М. П. Тиводар відзначив, що процес національно-культурного відродження, як в Україні загалом, так наприклад, на Закарпатті зокрема, був досить складний і неоднозначний. При цьому, національно-культурне відродження українців, як і інших етносів, можливе лише за умови пробудження інтересу до власної історії, до свого походження та національно-культурних традицій. Цей здоровий процес охопив всі регіони України. Це дало можливість українцям відчути себе жителями й патріотами своїх міст сіл, районів, країв, всієї рідної землі. Масове виникнення різноманітних культурно-освітніх і громадсько-політичних груп і організацій сприяло тому, що цілі групи українців почали усвідомлювати свою етнічну приналежність. Саме відроджувана національна свідомість стає єдиним реальним фактором протистояння асиміляції та збереження етнічної приналежності українців [15, с.80].

В епіцентрі українського національного відродження на Закарпатті стояла крайова організація Народного Руху. Адже боротьба за незалежність України первісно відбувалася у формі самоусвідомлення мовно-культурної ідентичності та політичної самодостатності поневоленої нації. Цей процес видався нелегким, затяжним і нерідко болісним у подоланні стереотипів викривленого історичного мислення. Вони були нав'язані протягом десятиліть правлячим режимом, котрий проводив

системну політику асиміляції та русифікації української нації при зовні привабливому антуражі [7, с. 392].

Поліетнічність окремих регіонів України, насамперед – Донеччини та Закарпаття, потребує не лише зваженого підходу при вирішені питань суспільно-політичного характеру, а й також – ретельного вивчення всіх визначальних аспектів їх історичного розвитку. Особливо це стосується ставлення їх населення до процесу державотворення в Україні. Адже підтримка державотворчого процесу в Україні з боку національних меншин є свідченням не тільки етнополітичної стабільності, але й – запоруки майбутніх перспектив у плані державного будівництва.

Сучасні донецькі вчені висловлюють потребу аналізу духовних, соціокультурних й історичних коренів не тільки заходу та центру України, але й індустріальних східних регіонів України. Ідеться передусім про необхідність владі та громадськості усвідомити специфічність і важливість для України базових старопромислових регіонів, зокрема Донбасу, як індустріально найпотужнішого краю зі своєю історією, лінгвістичними, етнічними та ментальними особливостями, способом життя та свідомістю, ідентичністю, яка, попри значні зміни, що відбулися протягом півтора століття, однак мало змінилася [14, с. 269, 270].

Процес державотворення в Україні після проголошення незалежності в серпні 1991 року мав цілу низку особливостей, що відрізняло його від аналогічних процесів, котрі відбувалися в цей період у колишніх республіках Радянського Союзу. Вивчення даного аспекту є досить важливим завданням сучасної історичної науки, оскільки він дає змогу детально відслідкувати причини й витоки багатьох сучасних проблем не тільки у внутрішньодержавному відношенні, але й в плані міждержавних відносин, наприклад на рівні СНД.

Р. А. Офіцинський вважає, що весь історичний період (із грудня 1991 р.) позначений низкою закономірних тенденцій. Завдячуючи державній незалежності, Україна спонукала зарубіжних і вітчизняних інтелектуалів переглянути інтерпретаційні підходи до її віддаленого й близького минулого. Нова держава відразу опинилася під перехресним впливом геополітичних доктрин Росії та Заходу, її розглядали як важливий форпост західної цивілізації у системі регіональної стабільності [13].

Розпочатий після проголошення незалежності України процес державотворення вимагав здійснення низки докорінних перетворень у всіх сферах життя, нового ступеня суспільного розвитку. При цьому, одне з головних завдань у політичній сфері полягало в переході від авторитарної системи до демократії, також важливим завданням було формування нової системи координат – замість матеріалістичної, класової – цивілізовану, з пріоритетом загальнолюдських цінностей. Потрібно було здійснити рішучі кроки шляхом системного оновлення всіх сфер суспільного життя, прилучення українського народу до надбань сучасної цивілізації. У перші місяці незалежності в Україні склалася своєрідна політична ситуація. Правляча Комуністична партія була позбавлена владних функцій: її діяльність була заборонена. Нова система державної влади ще не була створена – у центрі й на місцях утворився вакуум виконавчої влади. Така ситуація спричинила цілу низку суперечностей, протистоянь і навіть конфліктів. Як відзначили О. М. Бандурка та В. А. Греченко, в Україні конфлікт цінностей був першим за терміном визрівання. Він включав у себе стадію девальвації цінностей комуністичного суспільства й відносну перемогу цінностей демократичного суспільства [1, с. 62]. Окрім цього, вже в цей час починається формування нових еліт на місцевому, регіональному рівні, котрі активно включилися не лише в переділ економічної сфери, а й політичну боротьбу. Особливо помітним стає протистояння різного роду угрупувань і кланів, особливо – в південно-східних областях України.

Ці складні процеси були значною мірою обумовлені тим, що Україна тривалий час залишалася частиною імперії, що вироджувалася або розпадалася. Але цей процес був, по суті, мирним, і в ньому, за іронією долі, стара комуністична еліта брала участь поряд із значними верствами населення. Хоча, процес проголошення незалежності й досягнення державності ставив низку питань. Одне з них полягало в тому – яким буде устрій України, тобто – чи стане вона унітарною, чи федеративною державою? [10, с. 579]. Важливим було те, що такого роду питання виносились на референдуми. Така практика цілком засвідчувала легітимність рішень, що

приймалися. Проте, вже в цей час окремі регіони України, насамперед Донбас, виявляли тенденцію до регіонального відсепарування.

Ґ. Зімон зауважив, що чітко виражений регіоналізм є характерною ознакою держави та суспільства в Україні. З одного боку, це тягар, котрий ускладнює ухвалення рішень, сприяє стагнації та перешкоджає відверненню внутрішніх і зовнішніх загроз. Проте регіональна роздрібненість створює і шанси – вона спонукає до порозумінь і компромісів. Демократія – єдина сучасна відповідь на виклики, котрі несуть із собою розмаїття, відмінності в походженні, ментальності та очікуваннях майбутнього. Однак усе це правильно лише за умови, що члени спільноти розглядають себе громадянами держави та що внаслідок цього розпад чи відділення не можливі. Проте особливість України полягає в тому, що напружені відносини між регіонами мають досить помітний характер. Після того, як пішла на спад короткочасна ейфорія, пов'язана зі здобуттям Україною незалежності, виявилося, що для багатьох людей на сході та півдні країни Радянський Союз залишився емоційною батьківщиною. Багато хто очікував, що в майбутньому на його місці виникне східнослов'янське об'єднання. Так, згідно з емпіричними дослідженнями лояльностей та ідентичностей, що проводилися на Донбасі, виявилося: 40% мешканців Донецька під час репрезентативного опитування в 1994 році назвали себе радянськими людьми. У цей же час починає зростати регіональна самосвідомість, так у 1994 році 56% визначили себе «донецькими». Донецький регіональний патріотизм діставав систематичну підтримку від місцевого партійного керівництва [8, с. 347, 348]. На думку Т. Л. Нагорняка, в умовах національного та культурного відродження України та розбудови незалежної держави, Донбас залишається вагомою ланкою цих процесів, а його населення відзначається особливою ментальністю, специфічністю територіальної ідентифікації та поліетнічністю культури [12, с. 242].

Розпочатий у кінці 1980-х – на початку 1990-х років процес національного державотворення мав цілу низку особливостей, що відрізняли його від аналогічних процесів, котрі відбувалися в цей період у колишніх республіках Радянського Союзу. Одною з головних стала проблема консолідації української нації.

Різні за історичними традиціями та політичною культурою частини України мали сформувати єдине суспільство, з єдиними державотворчими пріоритетами й завданнями. Особливо складним було це завдання для таких багатоетнічних регіонів України.

1. Бандурка О. М. Влада в Україні на зламі другого і третього тисячоліть: монографія / О. М. Бандурка, В. А. Греченко. – Харків: Вид-во Ун-ту внутр. справ, 2000. – 304 с.
2. Болбат Т. Діяльність громадських об'єднань Східної України на першому етапі перебудови в СРСР (квітень 1985–1987 рр.) / Т.Болбат // Нові сторінки історії Донбасу : збірник статей. – Кн. 10. – 2003. – С. 109-122. 2003. – № 2. – С. 147-159.
3. Болбат Т. Початок національно-культурного відродження на Сході України (1987–1988 рр.) / Т. Болбат // Наука. Релігія. Суспільство. – 2002. – №4. – С. 73-79.
4. Болбат Т. В. Регионы и регионализм в Украине / Т. В. Болбат // Історичні і політологічні дослідження. – 2002. – № 1. – С. 194-201.
5. Вільсон Е. Українці: несподівана нація / Е. Вільсон; пер. з англ. О. Гриценко, Н.Гончаренко. – К.: «К.І.С», 2004. – 552 с.
6. Грабовський С. Етнічний склад населення та етнічні процеси на Закарпатті в 1945-1990 рр. / С. Грабовський // Український тиждень. – 2012. – № 49. – С. 48-49.
7. Закарпаття 1919 – 2009 років: історія, політика, культура / україномовний варіант українсько-угорського видання / Під ред. М. М. Вегеша, Ч. Фединець. – Ужгород : Поліграфцентр «Ліра», 2010. – 720 с.
8. Зімон Ґ. Демократія та нація: демократія та загрози / Ґ. Зімон // Україна. Процеси націотворення. Упор. А. Каппелер; пер. з нім. – К.: К. І. С., 2011. – 337-351.
9. Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі: Україно-російське прикордоння, 1870-1990-і роки / Г. Куромія; пер. з англ. Г.Кьорян, В. Агеєв; передм. Г. Немирі. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2002. – 510 с.
10. Маґочій П. Р. Історія України / П. Р. Маґочій. – К.: Критика, 2007. – 640с.
11. Михайлов В. В. Діяльність неформальних громадських організацій на Півдні України у другій половині 1980-х – 1991 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 – «Історія України» / В. В. Михайлов. – Запоріжжя, 2014. – 20 с.
12. Нагорняк Т. Л. Соціальний портрет Донбасу в посттоталітарний період / Т. Л. Нагорняк // Нові сторінки історії Донбасу: збірник статей. – Кн. 6. – 1998. – С. 242-250.
13. Офіцинський Р. А.Державотворчий процес в Україні 1991-2004 років (на матеріалах періодики

Заходу): дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Офіцинський Роман Андрійович; Ужгородський національний ун-т. – Ужгород, 2006. – [Електронний ресурс]: Режим доступу: http://www.lib.ua-ru.net/diss/cont/132446.html.
14. Пасько І. Плавильний басейн Донецької ідентичності / І. Пасько, Я. Пасько, Г. Коржов // Пасько І. Т. Історія. Нація. Особистість. Вибране: історіософські етюди та манускрипти / І. Т. Пасько // – Донецьк: ТОВ «Східний видавничий дім»; Асоціація філософів і релігієзнавців; Донецьке відділення Центру гуманітарної освіти НАН України, 2013. – С. 269.
15. Тиводар М. П. Закарпаття: народознавчі роздуми / М. П.Тиводар. – Ужгород: Карпати, 1995. – 208 с.
16. Турченко Ф. Г. Запоріжжя на шляху до себе… (Минуле і сучасність в документах та свідченнях учасників подій) / Ф. Г. Турченко. – Запоріжжя: Просвіта, 2009. – 368 с.
17. Шпак В. Т. Філософія нашої історії / В. Т. Шпак.–Черкаси: Брама-Україна, 2009.– 304с.

Марина Хрустальова

УДК 316.362:355(477)

Вплив війни на соціальний інститут сім'ї в Україні

Статтю присвячено визначенню проблеми впливу військових дій на інститут шлюбу в Україні. На теоретичному рівні показано, що проблема має системний характер, наочні та імпліцитні складові. Визначені основні напрямки за якими можливо очікувати змін. Підвищується значення традиційної сім'ї, спрямованої на відтворення людських ресурсів та ресоціалізацію ветеранів. В умовах інформаційного суспільства члени сім'ї стають безпосередніми учасниками військових дій, додатковим комунікативним ресурсом для польових дій військових. Пари громадян України та Росії, мешканців різних регіонів України під впливом політичних та військових обставин, яки жили без державної реєстрації шлюбів, офіційно оформлюють стосунки. Сім'я отримує поштовх у бік традіціаналізації й в бік нових форм шлюбів водночас. Зверх тиск ризику породжує нову форму сім'ї.

Ключові слова: *сім'я, ризик, війна, шлюб, цивільний шлюб.*

Article aims to clarify the content of the hostilities influence problem on the institution of the family in Ukraine. It is theoretically shown, that the problem has systemic character, visual and implicit components. Overpressure of the risk creates a new form of family.

The directions in which we can expect changes in the family in Ukraine were identified. It is claimed that the value of the traditional family, aimed to the reproduction of human resources and re-socialization of veterans, is increasing. In the information-oriented society, all family members become the direct participants of the military operations and additional communicative resources for the military field actions. Couples consisting of citizens of Ukraine and other countries, of the inhabitants of different Ukraine regions, who lived without state registration of marriages, formalize their relations under the political and military circumstances` influence. Explicitly family receives a push towards traditionalization and implicitly - in the direction of new marriage forms.

Key words: *family, the risk, war, marriage, civil marriage.*

Війна вплинула на хід соціальних перетворень. Еволюційні зміни в суспільстві під впливом процесів інформатизації, глобалізації, консюмеризму зазнали зрушення через вплив стану війни. Навіть там, де військові дії не відбувалися, люди відчували стрес, наслідки якого позначилися на ставлення до життя, до людей, до родини. Особливо сильно вплинула війна на сім'ї, де були учасники бойових дій.

Мета статті - окреслити горизонти проблеми впливу війни на інститут сім'ї, у першу чергу нас цікавить так званний цивільний шлюб, незареєстроване співжиття чоловіка та жінки.

Актуальність теми визначається необхідністю попередження негативних соціальних наслідків антитерористичної операції, що триває в Україні, для інституту сім'ї.

У часи громадянської війни, Л.Троцький у статті «Від старої сім'ї - до нової» зазначав: «Глибоко руйнівний вплив війни на сім'ю відомо. Війна діє в цьому напрямку вже чисто-механічно, розводячи людей надовго в різні сторони або зводячи їх випадково. В області сімейного побуту перший руйнівний

період далеко не закінчений, розхитування і розпад йдуть ще повним ходом».

«Громадянська війна супроводжувалася заходами крайньої суворості. Міщанські пошляки кричали про здичавлену мораль, про криваве розбещення пролетаріату та ін. …

Чоловік, вирваний мобілізацією зі звичних умов, вперше став на громадянському фронті революційним громадянином. Він пережив найбільший внутрішній переворот. Його горизонт розширився. Його духовні потреби підвищилися і ускладнилися. Це вже інша людина. Він повертається в родину. Застає все або майже все на старому місці. Стара сімейна смичка порвана. Нова не створюється. Подив з обох сторін переходить у взаємне невдоволення. Невдоволення - в озлоблення. Озлоблення веде до розриву» [7]. Л. Троцький робить спостереження, щодо зміни, якої набуває особистість протягом війни, для неї світ стає іншим, змінюються життєві цінності та норми поведінки.

Перехід від військових дій до мирного життя супроводжується для людини кризою, яку докладно описано у літературі присвяченої ветеранам В’єтнамської та інших сучасних локальних війн. Ще живи розповіді про сімейне життя у період Великої вітчизняної війни та після неї. Коли на зміну радості від повернення чоловіка приходили відчай взаємного нерозуміння, хвороби, алкоголізм, зради, рання смерть. Створені до війни стосунки отримають безліч ускладнень, подолання яких потребує додаткових зусиль із сторони обох партнерів.

Проблема впливу війн на інститут сім’ї сучасними дослідниками розглядається на історичних прикладах. З невеликого обзору стають зрозумілі основні напрямки змін у інституті сім’ї.

Тема впливу війни на шлюб з'являється в роботі дослідниць І. Є. Канцерової та Л. П. Шабаліної, яка присвячена обговореню динаміки шлюбності єврейського населення в Середньому Поволжі. Вони констатують збільшення числа шлюбів єврейського населення в цьому регіоні під час другої світової війни, це явище вони тлумачать «припливом в м. Ульянівськ евакуйованих євреїв з Москви, Ленінграда, а також з багатьох населених пунктів Білорусії, України» [2, с. 155].

У статті П. Романова з співавторами вплив війни на шлюб представлено крізь призму державного регулювання народжуваності. Автори проводять історичний аналіз дискурсу демографічної політики, нерозривно пов'язаної з політикою держави щодо сім'ї та шлюбу. Так, після трьох років Великої Вітчизняної Війни, яка призвела до серйозних людських втрат, в 1944 році посилилася сімейна політика СРСР в бік «насильницької стабілізації сім'ї». Так, Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про збільшення державної допомоги вагітним жінкам, багатодітним і одиноким матерям, посилення охорони материнства і дитинства, про встановлення почесного звання "Мати героїня"і заснування Ордена "Материнська слава" і медалі "Материнство"» надавав правове значення тільки зареєстрованим шлюбам. Були скасовані всі юридичні та економічні права, якими користувався фактичний шлюб з 1926 року. «Фактично указ перекладав всю відповідальність за позашлюбний зв'язок, за тяжкість його наслідків повністю на жінку, а побічно - і на народжених нею дітей» [11, с. 153].

Таким чином, можна визначити ще один фактор реєстрації шлюбу, прийняття остаточного рішення, пов'язаний з війною - зміна державної політики в напрямку зміцнення сім'ї.

Соціолог А. Темкіна, на підставі біографічних інтерв'ю з жителями Вірменії в пострадянський період, робить висновок, про посилення ролі сім'ї та родинних зв'язків в період війни і економічної кризи. Однак, в умовах, коли жінка ставала єдиним годувальником, вона сама планувала своє життя. У традиційному вірменському суспільстві ця самостійність збільшила число позашлюбних зв'язків і цивільних шлюбів [13]. Тобто, знаходимо таку ж саму картину – війна призводить водночас до посилення інституту сім’ї й поширення нетрадиційних форм шлюбу.

І. А. Разумова, обговорюючи проблеми сучасних моделей шлюбної поведінки і різних шлюбних конфігурацій розглядає юридичний статус цивільного та фактичного шлюбу, його історію у зв'язку з динамікою шлюбного законодавства. Коментуючи указ 1944 року, про який говорилося раніше, стверджує, що його викликано ламкою шлюбних практик під час війни, інститутом «польових похідних дружин», яка разом з оставленою вдома дружиною до 1944 року вважалася законною. Фактичний шлюб прирівнювався до громадянського (тут у сенсі зареєстрованого) і охоронявся законом.

По суті, війна стає переломним моментом для інституту шлюбу. Якщо з початку до другої третини війни він досяг максимального рівня руйнування, то з другої половини війни почав зміцнюватися (за рахунок цільоспрямованої державної політики), так що позашлюбні, незареєстровані відносини набули рис правопорушення і стали соціально засуджуватися. Хоча паралельно існували і позашлюбні зв'язки і фактичні шлюби (незареєстровані), незважаючи на їх «незаконність» чому підтвердження велике число матерів одинаків в повоєнний час [9].

Нестача чоловіків в післявоєнний час так само стимулює розвиток громадянських шлюбів [1].

Вплив війни на інститут сім'ї обговорювали також етнографи Н. Л. Пушкарьова і О. Є. Казьміна, аналізуючи систему законів про шлюб в XX ст.[8].

Російський етнограф Е. А. Коляскіна однозначно заявляє «Найсильніше на трансформацію традиційних уявлень російських селян Алтаю про шлюб як про організаційну структуру сексуального життя людини і дітородіння вплинула Велика Вітчизняна війна». Традиційна сім'я поступилася перед натиском прагнення жінок, яким не вдалося вийти заміж, реалізувати себе в якості коханок і матерів [4, с. 213; 5, с. 101].

Психологи А. А. Реан та Т. В. Андрєєва, обговорюючи проблему соціального сирітства помітили, що для ряду сімей простежується наступний ланцюжок: «у першому поколінні відбувся розпад сім'ї через соціальні та історичних причин - війни, репресій (велика кількість вдів, безбатченки), у другому поколінні - шлюби не реєструються, можливо, через статеві диспропорції, в третьому - юні матері, про батька дитини взагалі мови немає, а четверте покоління в даний час знаходиться на утриманні в державному виховному закладі [10, с. 41]».

Л. А. Хачатрян, обговорюючи ідею про відмирання інституту шлюбу і формування нової моделі шлюбності в Росії зауважує, що саме в повоєнні роки в усіх країнах учасницях Другої світової війни різко збільшилася кількість розлучень і затвердився «новий шлюб». Це ще раз доводить тезу про значну перебудову інституту сім'ї та шлюбу в зв'язку з війнами [14, с. 91].

Історик Н. В. Суржикова, досліджувала соціальний портрет військовополонених першої світової війни, вона зауважила, що їх шлюби з російськими дівчатами так само були цивільними, неофіційними. Тобто заборона для полонених на офіційну сім'ю змушувала їх жити фактичними шлюбами.

Попередній аналіз стосувався Другої світової війни, щодо сучасних військових дій, у інформаційному полі сталі з'являтися повідомлення, яки стосуються впливу на сім'ю та шлюб останніх подій.

З усних повідомлень та побутових спостережень зрозуміло, що військові події сталі каталізатором реєстрації шлюбів та вагітностей, але статистичних підтверджень цих спостережень треба ще зачекати.

У Московському Комсомольці за 10 травня 2014 надруковано статтю про вплив загрози війни на шлюби. Автори наводять і обговорюють статистику Управління РАГС. Вони звернули увагу, що за січень-квітень 2014 р. кількість шлюбів росіян з громадянами України зросла в 2 рази. За перший квартал 2014 року в Москві зареєстровано 1652 шлюбних союзу між громадянами України та РФ: близько 700 чоловіків-українців знайшли собі дружину в Москві, тоді як взяли в дружини українок трохи більше 900 москвичів.

Автори описують кілька причин укладення офіційних шлюбів, пов'язаних з сучасними військовими подіями. Так співробітники органів РАГС, вважають, що збільшення числа шлюбів між росіянами і українцями пов'язано в першу чергу з бажанням людей, які вже давно разом, узаконити стосунки, «люди, яким непогано жилося і в цивільному шлюбі, ставлять штамп у паспорті, щоб стерти перепони, поставлені між ними властями». Ще одна причина - збільшення числа фіктивних шлюбів, знову ж таки, для вирішення проблем пов'язаних з ускладненням комунікації між Україною і Росією, переселенням в більш спокійний регіон [3].

Теоретично можна охарактеризувати вплив військових подій у сучасній Україні на сім'ю як традиціоналістський відкат. В умовах, коли цінності збереження життя вкрай загострилися, родині в певній мері повертається споконвічний сенс: бути основою життєустрою людини.

Тим не менше, основні тенденції в змінах, яким піддається інститут сім'ї, зберігаються колишніми. Традиціоналістський відкат під впливом

війни відбувається в тій мірі, в якій цей відкат властивий усьому суспільству. Теза: яке суспільство така й родина діє особливо виразно в кризовий для суспільства і сім'ї період.

Відносно інституту сім'ї в суспільстві відбувається процес, який має хаотичний характер, що приймає то хворобливі, то відразливі, то дивні, то трагічні форми, який ще не встиг виявити латентні наслідки та можливості змін сімейного укладу.

Війна робить істотний вплив на одну з основних властивостей «нової сім'ї» - цивільні шлюби. Прийнято вважати, що цивільний шлюб є наслідком зниження відповідальності людей за реалізацію основної функції сім'ї - продовження роду, що супроводжується таким же зниженням відповідальності подружжя (партнерів) за міцність, стабільність сімейних уз, за долю свого чоловіка, загальним зниженням відповідальності за майбутнє своєї родини і в цілому за долю суспільства.

Війна змінила моральну атмосферу громадянського шлюбу. Як продовження статусу цивільних відносин, так і термінове укладання шлюбу під ризиком найближчого призову партнера в арію (АТО, на війну) викликається мотивацією відповідальності. Перед обличчям явного, серйозного ризику, небезпеки для життя чоловіка вектор відповідальності / безвідповідальності змінився в бік відповідальності.

У разі збереження громадянського статусу шлюбних відносин чоловік приймає це рішення, виходячи з мотиву не наражати ризику свою дівчину залишитися вдовою, що залишить серйозну рану на все життя і створить додаткову перешкоду для укладення нового шлюбу.

Якщо ж пара, що складається в цивільному шлюбі, вирішує терміново офіційно оформити свої стосунки через призив чоловіка в армію (на війну), то, і в цьому випадку вона спонукувана мотивацією відповідальності. Дівчина і хлопець хочуть показати один одному міцність своїх стосунків в стані небезпеки для життя. Виникає ситуація екзистенційного вибору: перед лицем можливої смерті не можуть бути відносини «іграшковими», несправжніми, ненадійними.

Війна зводить у ранг екзистенційних проблем вибір форми шлюбу. З війни хлопця чекатиме справжня, а не «іграшкова» дружина. Це дуже важливо знати чоловікові-воїну. Крім того, хоча це і не головне, не вирішальна частина мотиву, офіційно оформлені відносини мають юридично і фінансові наслідки для дружини у випадку поранення або, (не доведи, Господи!), смерть чоловіка. Природно, цивільний шлюб ніяких таких наслідків не матиме.

Війна створює нові стандарти життя і стосунків між людьми, що й обумовлює зміни в сімейних відносинах. Дрібні причини сварок, порушення відносин подружжя відходять на задній план і здаються ще більш незначними перед обличчям війни. В цей напружений для суспільства період сім'я повертає собі статус одного з найважливіших інститутів суспільства. Криза інституту сім'ї призупиняється перед обличчям серйозної небезпеки для життя, благополуччя людей. На відміну від мирного, стабільного періоду, коли криза суспільства породжувала кризу сім'ї і супроводжувалася цією кризою, в воєнний час соціальна криза, навпаки, зменшує кризові процеси в сім'ї. Можна сказати, що українське суспільство з суспільства ризику перетворюється на суспільство понад сильного ризику, що змінює характер соціальних відносин у ньому іншим чином, ніж просто в суспільстві ризику. Так, структура металу різко змінюється під впливом понад сильного тиску, тоді як під впливом менш сильного тиску метал змінюється тільки зовнішнім чином, без зміни внутрішньої структури. Війна - це аналог зверхсильного тиску, що породжує внутрішні зміни в суспільстві, зовсім іншого типу, ніж в інші більш стабільні періоди. Сім'я у воєнний період є не просто критерієм статусу людини, полем його самореалізації, основою самооцінки, а є важливим компонентом громадянського суспільства, що впливає на рішення держави з військових питань. Прикладом тому служить потужний громадський рух дружин і матерів військовослужбовців, що вимагають від військового командування більш адекватних дій в зоні АТО.

Війна частково нейтралізує вплив економічних і культурних перетворень на інститут сім'ї. З точки зору традиціоналістського мислення інститут сім'ї переживає кризу, що полягає в ослабленні її основних функцій. Політичні консерватори схильні звинувачувати прогрес західного типу в кризу сім'ї. Особливо різка критика здійснюється в Росії, де держава і офіційна ідеологія налаштовують населення проти Заходу, і проти західних цінностей. Особливо різка критика західного впливу на сім'ї та

традиції відрізняє Євразійський Союз і близькі до нього організації. Так ідеологи євразійського штибу стверджують, що на Заході «Інститут сім'ї став розглядатися як приклад диктатури, як інкубатор шовінізму та соціальної несправедливості. Ліві філософи запропонували цілу систему протидії традиційній сім'ї. Тут і раннє сексуальне виховання в школах, і введення в культурний обіг взаємної заміни чоловіки і жінки (жіночий бокс, жінки-єпископи, солдати, весь американський кінематограф наповнений сильними жінками і слабкими чоловіками)» [6]. Особливо різко євразійці критикують тезу і практику контролю народжуваності, пов'язуючи ці дії з нападками на християнство. Так в одній з робіт євразійського штибу міститься такий пасаж: «Сумно знаменита Маргарет Санджер, засновниця товариства «Планування сім'ї», говорила: «Контроль народжуваності радикали всіляко вітають, оскільки він здатний підірвати вплив християнської церкви. Я з нетерпінням очікую дня, коли людство звільниться від ярма християнства» [6]. Консерватори на свій лад тлумачать процес посилення соціальних прав жінок. Так, євразійський джерело стверджує:

«Найбільшим переміщенням другої половини двадцятого сторіччя стало переміщення жінок з дому в офіси. Це переміщення відокремило батьків від дітей, а також дозволило жінці відокремитися від чоловіка» [6].

Навіть, не розділяючи вкрай консервативні оцінки євразійців, все ж доводиться визнати, що падіння народжуваності, зростання числа народження дітей поза шлюбом, збільшення частки цивільних шлюбів і т. ін. є проявом кризи сім'ї. Можна вважати, що подібні процеси є небажаним наслідком прогресу, соціальною платою за підвищення зайнятості і освіти жінок. Але своєчасне і рішуче втручання держави з її сильною сімейною політикою здатне змінити ситуацію. Не можна пускати на самоплив процеси змін сімейних практик. Ефективна соціальна політика в галузі сім'ї може нейтралізувати небажані наслідки досягнення жінками реальної рівності в суспільстві.

Виникає спокуса звинувачувати у кризі інституту сім'ї та шлюбу лібералізацію, секуляризацію, консюмеризм. Це веде до дискредитації соціального прогресу, як стратегічної лінії розвитку людського суспільства. Відсутність противаг латентним наслідкам прогресу і призводить до огульної його критики радикальними консерваторами. Вони пропонують повернути жінку в її споконвічне положення берегині сімейного вогнища, з головною функцією народжувати дітей.

Не вдаючись в радикальний консерватизм, слід визнати, що репродуктивна функція жінки, її здатність підтримувати стабільність і затишок в родині частиною жінок стали сприйматися як замах на свободу. У частини жінок відбулося відчуження від споконвічних жіночих функцій в сім'ї, виникло відчуття їх як застарілих, нав'язаних ззовні, а значить таких, від яких слід позбутися. Чого тільки коштує крайність фемінізму - рух за свідому бездітність.

Надмірне заперечення традиційних функцій жінок в сім'ї може привести до ослаблення основ людського суспільства, створює загрозу самому існуванню людства або крайнього ослаблення цивілізованої його частини. Соціальні демографи вже реєструють погіршення пропорцій між населенням, поділяючим і не розділяють цінності західної цивілізації.

Однією з найважливіших цінностей західної цивілізації є свобода людини. Лібералізм проголошує свободу як пріоритетну цінність по відношенню до багатьох інших цінностям суспільства. Етос волі значно вплинув на інститут сім'ї та шлюбу. Шлюб став розглядатися як вільний і добровільний союз між жінкою та чоловіком, причому не обов'язково для продовження роду. Емоційно-психологічний компонент шлюбу став превалюючим над іншими мотивами економічного, родового та іншого характеру. Таким же добровільним і вільним розглядається рішення про припинення шлюбного союзу, тобто розлученні.

Війна вносить корективи в ці процеси, пом'якшуючи їх, переформатує. Змінюється масштаб і пріоритети проблем, що стоять перед сім'єю. Те, що раніше здавалося важливим, втрачає значення перед обличчям позамежної небезпеки для людей. Сімейні конфлікти, які ставили шлюб на грань розлучення, перестали здаватися настільки істотними. Розлучення напередодні призову чоловіка в армію сприймається оточуючими як зраду, піддається сильному моральному осуду. Під час війни кількість розлучень зменшується, а кількість шлюбів збільшується. Інститут шлюбу зміцнюється.

Оскільки цінності сім'ї вважаються консервативними, то зміцнення їх свідчить про зростання консерватизму. Консервативний відкат з приводу війни не тотожний зростанню консерватизму в результаті ретроградства, ослаблення прогресистських настроїв в мирні часи. Консерватизм війни є природним, позитивним явищем, на відміну від консерватизму в мирний час, коли він перешкоджає позитивній динаміці суспільства. Консерватизм війни служить духовному і політичному зміцненню суспільства, надає додаткову міцність основним соціальним інститутам, у тому числі й шлюбу. Це спрацьовують механізми саморегуляції суспільства, що дозволяють зберегти основні цінності суспільства перед обличчям серйозної небезпеки війни.

Суспільство під впливом військового консерватизму не перестає бути сучасним. Інформаційні чинники, як характерна риса сучасності, під час війни посилюють своє значення. Інформаційно-комунікативна складова суспільства сприяє контактам в сім'ї між родичами, які перебувають на передовій і мирних регіонах. Форми обміну інформацією під час сучасної війни сильно змінилися в порівнянні з війною середини XX століття. Чоловік з дружиною мають можливість спілкуватися безпосередньо, перебуваючи на значній відстані, розділені війною. Скільки прикладів, коли чоловік дзвонить дружині з окопу на іншому кінці країни і просить допомоги, а дружина робить дії, яки спонукають командування вжити заходів. Як це було з кількома бригадами.

Висновки. Проблема впливу війни на інститут сім’ї має системний характер, наочні та імпліцитні складові.

На макрорівні підвищується значення традиційної сім’ї, спрямованої на відтворення людських ресурсів та ресоціалізацію ветеранів, укріплення суспільства.

В умовах інформаційного суспільства члени сім’ї стають безпосередніми учасниками військових дій, додатковим комунікативним ресурсом для польових дій військових.

По іншому ця комунікативна функція сім’ї реалізується у подоланні державних кордонів. Пари громадян України та Росії, мешканців різних регіонів України, яки жили без державної реєстрації шлюбу його офіційно оформлюють. Такий шлюб створює додаткову комунікативну мережу з родичів молодят. Як відомо, родичі пари, що живе громадянським шлюбом спілкуються значно менше, ніж родичі офіційної сімейної пари.

На мезорівні сім’я отримує поштовх у обох напрямках: й в бік традіціаналізації заради збереження роду, й в бік нових форм шлюбів, як наслідку участі у військових діях, загибелі членів сім’ї, міграції, життя в умовах понад тиску ризиків.

Можна прогнозувати збільшення кількості міжкультурних шлюбів із мешканцями інших країн, неповних сімей, розірвання шлюбів.

Під тиском ризику силових дій зростає кількість народжених дітей, люди торопляться зробити те, що ще не вспіли.

1. Зубкова Е. Ю. Послевоенное советское общество: политика и повседневность. 1945-1953. [Текст] / Е. Ю.Зубкова, М.: РОССПЭН, 1999.- 228с .
2. Канцерова, И. Е. Динамика брачности еврейского населения в Среднем Поволжье (на примере г. Ульяновск) [Текст] / И.Е. Канцерова, Л.П. Шабалина // Вестн. Волгогр. гос. ун-та. Сер. 7, Филос. – 2010. – № 1 (11). – С.154-159.
3. Карпицкая, Д. Россия женится на Украине: количество браков выросло в 2 раза [Эдектронный ресурс] / Д.Карпицкая, С. Цикулина. - MKRU. – 10 мая 2014г. Режим доступа: http://www.mk.ru/social/2014/05/10/rossiya-zhenitsya-na-ukraine-kolichestvo-brakov-vyiroslo-v-2-raza.html - Название с экрана.
4. Коляскина Е.А. Трансформация традиционных представлений русских крестьян Алтая о деторождении во второй четверти XX в. [Текст] / Е. А., Коляскина // Частное и общественное: гендерный аспект: материалы Четвертой Междунар. науч. конф. РАИЖИ и ИЭА РАН, 20–22 октября 2011 г., Ярославль. М., 2011. Т. 2. С. 211–214.
5. Коляскина Е. А. Внебрачные связи и отношение к ним в русской деревне Алтая во второй половине XIX – первой половине XX в. [Текст] / Е. А., Коляскина // Вестник Томского государственного университета. 2013. № 373. С. 96–103.
6. Смолин М. Влияние глобализации и культурной революции на институт семи [Электронный ресурс] / М. Смолин // Выступление на Рождественских чтениях 2008 года. - Фонд Имперского Возрождения. Исследовательский Аналитический Центр. – Режим доступа: http://fondiv.ru/articles/3/264/ - Название с экрана.
7. Троцкий Л. От старой семьи - к новой [Электронный ресурс] / Л. Троцкий // "Правда" N 155, 13 июня 1923 г. / Адрес доступа http://www.magister.msk.ru/library/trotsky/trotl916.htm. - Название с экрана.

8. Пушкарева, Н. Л. Российская система законов о браке в XX в. и традиционные установки [Текст] / Н. Л. Пушкарева, О. Е. Казьмина // Этнографическое обозрение, 2003. - № 4. - С.67-89.
9. Разумова, И. А. «Гражданский брак»: понятие, статус, исследования [Текст] / Разумова И. А. // Труды Кольского научного центра РАН. - 2010. - №2. - С.9-24.
10. Реан, А. А., Андреева Т. В. Психологические проблемы гражданского брака [Текст] / А. А. Реан , Т. В. Андреева // Вестник БФУ им.И.Канта . 2009. - №5. - С.36-44.
11. Романов, П. В. Дискурсивное поле демографической политики [Текст] / П. В. Романов, В. Н. Ярская, Е. Р. Ярская-Смирнова // Вестник Евразии. - 2005. - №3. - С.151-171.
12. Суржикова Н. В. Военнопленные первой мировой войны на Урале. К [Текст] / Н. В. Суржикова // Вестн. Перм. ун-та. Сер. История. 2011. - №3-17. - С.57-64.
13. Темкина А. Добрачная девственность: культурный код гендерного порядка в современной Армении (на примере Еревана) [Текст] / Темкина Анна // Laboratorium. - 2010. - № 1. – С. 129–159
14. Хачатрян Л. А. Современный брак - результат эволюции семейно-брачных отношений [Текст] / Л. А. Хачатрян // Вестник Пермского университета. Философия. Психология. Социология. - 2011. - №1. - С.89-100.

Виктор Юдин

УДК 316

Политика современного Белорусского государства в отношении религии и церкви: путь от сепаративной к интегративной модели

В статті показане створення правової бази, на основі якої в подальшому в Республіці Бєларусь буде здійснюватися один з принципів свободи - право на свободу віросповідань. Розглядаються етапи становлення політики Бєларуської держави відносно релігії та релігійних організацій. В новітній історії конфесійна політика Бєларуської держави еволюціонувала від ліберальної сепараційної моделі, коли держава не втручалась у справи релігійних організацій, до операційної моделі державно-конфесійних стосунків.

Ключові слова: *держава, релігія, конфесія, церква, свобода совісті, релігійна організація, правовий акт, закон.*

В статье показано создание правовой базы, на основе которой в дальнейшем в Республике Беларусь будет воплощаться один из принципов свободы - право на свободу вероисповедания. Рассматриваются этапы становления политики белорусского государства в отношении религии и религиозных организаций. В новейшей истории конфессиональная политика белорусского государства эволюционировала от либеральной сепарационной модели, когда государство не вмешивалась в дела религиозных организаций, до операционной модели государственно-конфессиональных отношений.

Ключевые слова: *государство, религия, конфессия, церковь, свобода совести, религиозная организация, правовой акт, закон.*

The article demonstrates law databases formation which predetermined realization of one of the principles of freedom in the Republic of Belarus – the religious right. The stages of development of the Belarusian state policy on religion and religious organizations are described. To contemporary history, confessional policy of the Belarusian state has evolved from a liberal separation model, when the government did not interfere in the affairs of religious organizations to the cooperation model of church-state relations.

Key words: *state, religion, confession, church, freedom of conscience, religious organization, legal act, law.*

Распад СССР в 1991 году привел к созданию независимых Белорусского и Украинского государств, что обусловило кардинальные изменения во всех сферах общественной жизни, в том числе, и в религиозной ее части. Эти изменения неизбежно затронули отношения государства и церкви. И Белоруссия, и Украина, как независимые государства в числе одних из

первых своих законов принимают законы о свободе совести.

Первым правовым актом, который касался вопросов государственно-конфессиональных отношений было Постановление Совета Министров Белорусской СССР от 16 августа 1991 г. за N 318 «О создании в республике государственных органов по делам религий». В постановлении указывалось, что в связи с упразднением института уполномоченных Совета по делам религий при Совете Министров СССР и в целях реализации Закона СССР от 1 октября 1990 г. «О свободе совести и религиозных организациях» создать Совет по делам Религий при Совете Министров БССР, т.е. фактически через год, был создан Совет по делам религий при Совмине БССР, а при местных облисполкомах – временные подразделения «для осуществления функций, предусмотренных законодательством о свободе совести и религиозных организациях». Этим же постановлением был утвержден состав Совета [1, с. 9]. С этого дня в республике начали действовать собственные государственные органы по делам религий.

Первым важным правовым актом в области религии, который был принят уже в постсоветской Беларуси, стал Закон Республики Беларусь от 9 января 1992 года «О внесении изменений в Конституцию (Основной Закон) Республики Беларусь». Закон был принят практически через месяц после 8 декабря 1991 года, когда было создано «Содружество Независимых Государств», а СССР прекратил свое существование как государство.

Закон установил, что в целях более полного обеспечения прав и свобод граждан из части второй статьи 50 Конституции БССР 1978 года (с изменениями 1989 г.) исключается положение о том, что церковь отделена от государства и школа от церкви, часть вторая статьи 50 Конституции (Основного Закона) Республики Беларусь провозглашала, что отношения государства и церкви (конфессий) регулируются законом [2]. Таким образом, в Конституцию страны, впервые была внесена норма о том, что государство и церковь могут взаимодействовать, их отношения строятся на основе закона. Реализацией данного положения, закрепленного в Конституции, стало принятие Закона Республики Беларусь от 17 декабря 1992 года «О свободе вероисповеданий и религиозных организациях».

Закон изменил статус религиозных организаций, которые отныне стали субъектом гражданских правовых отношений. В законе нашли закрепление требования принципа уважительного отношения государства к религиозным чувствам верующих, к содержанию вероучений, обрядам, культу и другим формам религиозной деятельности, к внутреннему самоуправлению религиозных организаций, к их общественно полезной деятельности. Религиозным организациям, имеющим зарегистрированные в установленном порядке уставы (положения), разрешалось преподавание религиозных учений в создаваемых ими учебных заведениях.

1. В соответствии с законом 1992 года предполагалось создание религиозных организаций в виде религиозных общин и религиозных объединений, управлений, центров, монастырей, братств, миссий, духовных учебных заведений. Для регистрации религиозной общины необходимо было 10 учредителей – совершеннолетних граждан, проживающих в одном или в смежных населенных пунктах, им необходимо было предоставить в городские или районные исполнительные комитеты заявление и устав, которые рассматривались в двухнедельный срок и передавались соответствующим областным (Минскому городскому) исполнительным комитетам. В соответствии с поданными документами в месячный срок принимались решения о регистрации устава. С момента регистрации устава религиозные организации обретали статус юридического лица, вследствие чего возникали их имущественные права (статьи 15 и 16).

Местные исполнительные и распорядительные органы в соответствии с законодательством могли передавать в собственность или безвозмездное пользование религиозным организациям церковные здания, сооружения и культовое имущество. Религиозные организации, в соответствии с данным законом имели преимущественное право на передачу им культовых зданий с прилегающей территорией (статья 19).

Религиозные управления и центры, согласно закону 1992 года в соответствии со своими уставами могли учреждать монастыри, миссии, братства, и духовные

учебные заведения, средства массовой информации. Религиозные организации получили право в соответствии с законодательством и со своими уставами учреждать издательские, полиграфические, производственные, реставрационно-строительные, сельскохозяйственные и другие предприятия, подлежащие государственной регистрации, а также благотворительные заведения (приюты, интернаты, больницы и другие). Религиозные организации получили широкие права по осуществлению своей деятельности.

Закон Республики Беларусь «О свободе вероисповедания и религиозных организациях» отразил изменение в отношениях государства и религиозных организаций, государства к религии [3].

Принятая 15 марта 1994 новая Конституция и Закон «О свободе вероисповеданий и религиозных организациях», заложили основы института свободы совести в Беларуси и закрепили правовой статус религиозных организаций в соответствии с международными правовыми стандартами. В Конституции и законе устанавливалось, что каждый имеет право на свободу совести, право самостоятельно определять свое отношение к религии, единолично или совместно с другими исповедовать любую религию или не исповедовать никакой, выражать и распространять убеждения, связанные с отношением к религии, участвовать в отправлении религиозных культов, ритуалов, обрядов и право родителей воспитывать детей в соответствии со своим собственным отношением к религии. В документах закреплялся принцип равенства всех перед законом независимо от религиозных убеждений и запрещалось указывать на отношение к религии в официальных документах, кроме случаев, когда этого желает сам гражданин.

Конституция и закон устанавливали равенство перед законом всех религий и вероисповеданий. Религиозные организаций признавались юридическими лицами с момента регистрации их уставов, что заметно расширяло права и возможности религиозных организаций. Порядок регистрации существенно упростился, и была введена судебная защита прав данных организаций в случае отказа в регистрации. В их собственности теперь могли находиться здания и культовое имущество. Они получили право заниматься благотворительной и культурно-просветительской деятельностью, производить, экспортировать, импортировать и распространять религиозную литературу, учреждать средства массовой информации, производственные, сельскохозяйственные и иные предприятия[3].

В качестве примеров обеспечения реализации права на свободу совести можем привести Закон от 19 декабря 1991 года «О праздничных днях в Республике Беларусь» и Постановление Совета Министров Республики Беларусь от 22 января 1992 г. N 30 «О порядке определения нерабочих дней для верующих нехристианских религий в связи с их праздниками». Еще в декабре 1991 года законом были установлены в качестве нерабочих праздничных дней православное и католическое Рождество и по календарям православных и католиков второй день Пасхи [4]. Совет Министров Беларуси, во избежание дискриминации представителей других конфессий, принял специальное постановление, в котором указывалось, что «рабочим и служащим – верующим иудейской и мусульманской религий могут предоставляться по согласованию с администрацией предприятий, учреждений и организаций, а также гражданами-предпринимателями нерабочие дни (без оплаты) для празднования следующих религиозных праздников: по иудейскому календарю: Пасха – первый и последний дни, Рош-Ашана – один день, Иом-Кипур – один день; по мусульманскому календарю: Рамазан, Ураза-байрам, Курбан-байрам и Мавлюд – по одному дню» [5]. Статья 14 Трудового кодекса Республики Беларусь закрепила запрет на ограничения в трудовых правах и на получение каких-либо преимуществ в зависимости от религиозных воззрений. Было установлено, что дискриминационные условия коллективных договоров являются недействительными, а лица, считающие, что они подверглись дискриминации, вправе обратиться в суд [6].

Особенно заметные изменения по сравнению с ранее действовавшим законодательством, которое содержало серьезные ограничения, затрагивавшие право на обучение религии вне семьи, и право участвовать в религиозных обрядах, произошли в отношении права несовершеннолетних на свободу совести. Согласно части 1 статьи 8 Закона «О свободе вероисповеданий и религиозных организациях», был закреплен светский

характер государственной системы образования, который понимался как «не преследующий цели формирования того или иного отношения к религии», а часть 2 указанной статьи наделила религиозные организации правом «создавать для религиозного образования детей... группы и воскресные школы, а также проводить обучение в других формах» [3]. Единственным условием такой деятельности являлась регистрация устава организации.

Право каждого ребенка на свободу вероисповедания получило свое развитие в Законе «О правах ребенка», принятом 19 ноября 1993 года [7]. Согласно его положениям, все дети имеют равные права независимо от отношения к религии; каждый ребенок может самостоятельно определять свое отношение к религии, а государство не должно вмешиваться в воспитание ребенка, основанное на определенном религиозном мировоззрении родителей или лиц, их заменяющих, за исключением случаев, когда это угрожает жизни и здоровью ребенка, нарушает его законные права. Исходя из конституционного принципа ответственности родителей за воспитание детей (часть 3 статьи 32 Конституции Республики Беларусь), было установлено, что «в отношении ребенка, не достигшего 15 лет, религиозные обряды отправляются с согласия родителей или лиц, их заменяющих».

Законодательство первой половины 90-х годов XX века обеспечило новые правовые основания государственно-конфессиональных отношений, создав благоприятный, либеральный правовой климат для религиозной деятельности. Мы должны отметить, что не все исследователи приветствуют сложившуюся в первой половине 90-х либеральную модель государственно-конфессиональных отношений, закрепленную в Законе «О свободе вероисповеданий и религиозных организациях». Высказывалось мнение, что нормы закона 1992 года «были вызывающе либеральными», что «привело не столько к возрождению традиционных конфессий, сколько к лавинообразному росту числа нетрадиционных религиозных организаций и групп, активизации деятельности зарубежных миссионеров, к росту прозелитизма» [8, с. 65].

С принятием на референдуме 24 ноября 1996 года новой редакции Конституции Республики Беларусь, конституционные нормы, посвященные отношениям государства и конфессий, претерпели серьезные изменения. Статья 16 Конституции 1994 года, гласившая: «Все религии и вероисповедания равны перед законом. Установление каких-либо преимуществ или ограничений одной религии или вероисповедания по отношению к другим не допускается. Запрещается деятельность конфессиональных организаций, их органов и представителей, которая направлена против суверенитета Республики Беларусь, ее конституционного строя и гражданского согласия либо сопряжена с нарушением прав и свобод граждан. Отношения государства и конфессий регулируются законом» [9]. получила следующее звучание: «Религии и вероисповедания равны перед законом Взаимоотношения государства и религиозных организаций регулируются законом с учетом их влияния на формирование духовных, культурных и государственных традиций белорусского народа. Запрещается деятельность религиозных организаций, их органов и представителей, которая направлена против суверенитета Республики Беларусь, ее конституционного строя и гражданского согласия либо сопряжена с нарушением прав и свобод граждан, а также препятствует исполнению гражданами их государственных, общественных, семейных обязанностей или наносит вред их здоровью и нравственности» [10].

Иначе говоря, в статье 16 новой редакции Конституции был снят прежний запрет на установление каких-либо преимуществ или ограничений одной религии или вероисповедания по отношению к другим. В самой Конституции находилось основание для возможной дифференциации религиозных организаций со стороны государства и построения с ними нетождественных отношений. Таким образом, хотя остальные конституционные положения, касающиеся свободы совести, и продолжают действовать, несомненным является изменение подхода государственной власти к регулированию религиозной сферы общественных отношений.

Конституция обладает верховенством не только по отношению к нормам вновь вводимых правовых актов, но и ранее принятых, Закон о свободе вероисповеданий и религиозных организациях 1992 года должен был привестись в соответствие с

Конституцией Республики Беларусь 1994 года с изменениями и дополнениями 1996 года.

Еще в 1995 году после принятия Конституции Республики Беларусь от 15 марта 1994года был принят Закон Республики Беларусь от 17 января 1995 года «О внесении изменений и дополнений в Закон Республики Беларусь «О свободе вероисповеданий и религиозных организациях» [11]. В 1999 году принимается Закон Республики Беларусь от 29 ноября 1999 года № 327-З «О внесении изменений и дополнений в некоторые Законы Республики Беларусь», который внес очередные изменения в Закон «О свободе вероисповеданий и религиозных организациях» [12].

Современное правовое обеспечение свободы совести в Республике Беларусь наряду с Конституцией основывается на Законе «О свободе совести и религиозных организациях» от 31 октября 2002 г. № 137-З [13]. Исходными принципами правоотношений в области религиозной жизни Закон 2002 г. провозглашает право граждан на «свободу совести и свободу вероисповедания», на равенство независимо от отношения к религии; равенство религий перед законом и др. Одновременно в его было введено положение о признании «определяющей роли Православной церкви в историческом становлении и развитии духовных, культурных и государственных традиций белорусского народа», о «духовной, культурной и исторической роли Католической церкви на территории Беларуси» и «неотделимости от общей истории народа Беларуси Евангелическо-лютеранской церкви, иудаизма и ислама». Тем самым фактически был определен круг религий, которые признаются в республике традиционными вероисповеданиями. Преамбула не имеет силы прямого юридического действия, однако содержащееся в ней ранжирование религиозных организаций оказало влияние на разработку ряда нормативных документов различных ведомств.

Закон 2002 г. не содержит буквального определения Республики Беларусь как светской страны, но фиксируемые в нем правовые нормы определенно указывают на светский характер государства. Так, в соответствии с конституционным положением статьи 4.2, «идеология религиозных организаций не может устанавливаться в качестве обязательной для граждан» (ст. 6.2 Закона). На религиозные организации не возлагается выполнение каких-либо государственных функций, государство не вмешивается в их законную деятельность. Религиозные организации вправе участвовать в общественной жизни, но не в деятельности политических партий, и др. (ст. 8). Устанавливается, что государственная система образования носит «светский характер» и «не ставит цели формирования того или иного отношения к религии» (ст. 9).

В соответствии со статьей 16 Конституции Закон 2002 г. регулирует взаимоотношения государства и религиозных организаций «с учетом их влияния на формирование духовных, культурных и государственных традиций белорусского народа» (ст. 8.1). Одновременно устранен прежний запрет на финансирование религиозных организаций государством (ст. 7 Закона 1992 г.). Объявлено, что государство может строить свои взаимоотношения с религиозными объединениями путем заключения с ними специальных соглашений (ст. 8.7). На основе данной нормы 12 июня 2003 г. было подписано «Соглашение о сотрудничестве» между Республикой Беларусь и Белорусской православной церковью (БПЦ). Оно носит рамочный характер, определяет принципы и основные направления сотрудничества, но фактически в его сфере оказались все стороны общественной жизни, исключая собственно политическую деятельность. Соответствующие соглашения и программы сотрудничества БПЦ эксклюзивно заключила также с территориальными органами власти и 15 наиболее значительными министерствами и ведомствами. Обращает на себя внимание и очевидный политический аспект Соглашения 2003 г.: с одной стороны, оно играет роль дополнительного фактора легитимации государственной власти, с другой – свидетельствует о «восточном векторе» внешней политики Республики Беларусь, при этом РПЦ (и ее филиал БПЦ) выполняет функцию одного из символов белорусско-российской интеграции и духовно-культурного единства восточных славян.

Закон 2002 г., по сравнению с законодательством 1992 г., более жестко регламентирует создание религиозных организаций. Религиозные общины могут образовываться по инициативе не менее двадцати граждан Республики Беларусь, постоянно проживающих в одном или нескольких смежных населенных пунктах, и их деятельность ограничивается территорией проживания их членов (ст. 14).

В сравнении с Законом 1992 г. в 2002 г. была введена система контроля за исполнением законодательства о свободе совести и религиозных организациях, осуществляемая

республиканским органом государственного управления по делам религий (с 2006 г. – Уполномоченный по делам религий и национальностей) (ст. 10, ст. 36.1). К его компетенции отнесены, в частности, проверка деятельности религиозных организаций в части исполнения ими уставов и действующего законодательства, выдача предписаний об устранении выявленных нарушений, обращение в суд с заявлением о ликвидации зарегистрированной им религиозной организации, назначение государственной религиоведческой экспертизы, создание для ее проведения экспертного совета, и др. (ст. 11). Закон конкретизирует некоторые контрольные функции государственных структур. В частности, орган, зарегистрировавший религиозную организацию, в случае нарушения ей законодательства повторно в течение года, имеет право обратиться в суд с заявлением о ее ликвидации, а до вынесения судебного решения приостановить ее деятельность (ст. 37). Более детально, по сравнению с Законом 1992 г., в действующем законодательстве регламентируется ответственность за нарушение правовых норм о свободе совести и религиозных организациях (ст. 39).

Современное законодательство Беларуси не лишено определенных противоречий, но позволяет государству осуществлять эффективное регулирование конфессиональных процессов. Существует необходимость совершенствования правового регулирования отношений, связанных с реализацией свободы совести (легитимизация деятельности малых религиозных групп и др.).

Анализ нормативно-правовых актов, принятых в Беларуси в периоде 1990 по 2005 год для регулирования государственно-конфессиональных отношений, позволяет говорить о трех различных по подходу этапах. В первом этапе, первая половина 1990-х гг., идет процесс становления законодательства Республики Беларусь о свободе совести и религиозных организациях основанный на либеральной модели отношений государства и религиозных организаций. Второй этап начиная с 1996 года характеризуется эволюционирует от либеральной к кооперационной модели государственно-конфессиональных отношений.

На данный момент вопрос в том, каковы будут последствия нового подхода, как будет развиваться и трансформироваться отношения государства и церкви дальше, произойдет ли переход к сепаративной модели или к интегративной?

1. Посткоммунистическая Беларусь в процессе религиозных трансформаций: Сб. ст. / Под ред. проф. д-ра А.В.Данилова. – Минск: Адукацыя і выхаванне, 2002. – 125 с.
2. Аб унясенні змяненняў у Канстытуцыю (асноўны Закон) Рэспублікі Беларусь:Закон Рэсп. Беларусь, 9 студзеня 1992г., №1387 – XII // Ведамасці Вярхоўнага Савета Рэспублікі Беларусь, 1992 . – N 6. – Арт. 97
3. Аб свабодзе веравызнанняў і рэлігійных арганізацыях: Закон Рэсп. Беларусь, 17 снежня 1992г., № 2054 – XII // Ведамасці Вярхоўнага Савета Рэспублікі Беларусь, 1993. – N 2. – Арт.18
4. Аб святочныхднях у Рэспубліцы Беларусь: Закон Рэсп. Беларусь, 19 снежня 1991г., № 1317 – XII // Ведамасці Вярхоўнага Савета Рэспублікі Беларусь, 1992. – N 1. – Арт. 6
5. О порядке определения нерабочих дней для верующих нехристианских религий в связи с их праздниками: постановление Совета Министров Респ. Беларусь, 22 января 1992г. N 30 // Собрание Постановлений Правительства Республики Беларусь. 1992. – № 2. – Ст.28
6. Трудовой кодекс Республики Беларусь. С обзором изменений, внесеных Законом Республики Беларусь от 20 июля 2007г. № 272-З / авт обзора К.И Кеник.–Минск: Амалфея, 2007–288с.
7. Аб правах дзіцяці: Закон Рэсп. Беларусь, 19 лістапада 1993г № 2570– XII // Ведамасці Вярхоўнага Савета Рэспублікі Беларусь 1993г.– № 34. – Арт. 430
8. Безнюк Д.К. Особенности государственно-конфессиональных отношений в современной Беларуси: социологический аспект / Д.К. Безнюк // Социология. – 2005. – № 2. – С. 63 – 69
9. Канстытуцыя Рэспублікі Беларусь 15 макавіка 1994г., № 2875 – XII // Ведамасці Вярхоўнага Савета Рэспублікі Беларусь, 1994.–N 9. – Арт. 144
10. Канстытуцыя Рэспублікі Беларусь 1994 года (са змяненнямі і дапаўненнямі, прынятымі на рэспубліканскіх рэферендумах 24 лістапада 1996 г. і 17 кастрычніка 2004 г.). – Мінск: Амалфея, 2005. – 48 с.
11. Аб унясенні змяненняў і дапаўненняў у Закон Рэспублікі Беларусь "Аб свабодзе веравызнанняў і рэлігійных арганізацыях": Закон Рэсп. Беларусь, 17 студзеня 1995г., № 3533 – XII // Ведамасці Вярхоўнага Савета Рэспублікі Беларусь, 1995. – N 13. – Арт. 125
12. Аб унясенні змяненняў і дапайненняў у некаторыя Законы Рэспублікі Беларусь: Закон Рэсп. Беларусь, 29 лістапада 1999г., № 327 – З // Ведамасці Нацыянальнага Сходу Рэспублікі Беларусь 1999г., № 34 – 35, Арт. 518
13. Аб унясенні змяненняў і дапаўненняў у Закон Рэспублікі Беларусь "Аб свабодзе веравызнанняў і рэлігійных арганізацыях": Закон Рэсп. Беларусь, 31 кастрычніка 2002г., № 137 – З // Нац. рэестр прававых актаў Рэсп. Беларусь. – 2002. – № 123. – 2/886

Відомості про авторів

Авер'янова Ніна, кандидат філософських наук, науковий співробітник Центру українознавства філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Київ

Александров Денис, кандидат соціологічних наук, доцент кафедри філософії Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького, м.Мелітополь

Александрова Галина, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького, м.Мелітополь

Антонюк Тетяна, докторантка історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Київ

Арабаджі Олена, кандидат географічних наук, доцент кафедри географії України та краєзнавства Мелітопольського державного педагогічного університету ім. Б. Хмельницького, м.Мелітополь

Афанасьєва Людмила, кандидат філософських наук, доцент кафедри соціології Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького, м.Мелітополь

Балановський Ярослав, кандидат політичних наук, доцент кафедри філософії і суспільствознавства Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини, м.Умань

Бубнов Юрій, доктор соціологічних наук, професор, завідуючий кафедри гуманітарних дисциплін Могильовського державного університету продовольства, Республіка Біларусь, м. Могильов

Будько Марина, кандидат філологічних наук, доцент кафедри філософії Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького

Букрєєва Ірина, кандидат філософських наук, доцент кафедри соціології Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького, м.Мелітополь

Бурцева Тетяна, вчитель КЗ «Мануйлівська ЗОШ І-ІІІ ступенів», аспірант кафедри педагогіки Бердянського державного педагогічного університету, м.Бердянськ

Власова Ольга, кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії і соціології Дніпропетровського національного університету залізничного транспорту імені академіка В. Лазаряна, м.Дніпропетровськ

Власова Тетяна, доктор філософських наук, професор, завідуюча кафедри філології і перекладу Дніпропетровського національного університету залізничного транспорту імені академіка В. Лазаряна, м.Дніпропетровськ

Волович Олексій, кандидат історичних наук, доцент кафедри соціально-економічних дисциплін Кіровоградського інституту розвитку людини, м.Кіровоград

Воропаєва Тетяна, кандидат психологічних наук, доцент, старший науковий співробітник Центру українознавства філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Київ

Гай-Нижник Павло, доктор історичних наук, старший науковий співробітник Національного науково-дослідного інституту українознавства, Київ

Глєбова Наталя, кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького, м.Мелітополь

Глинська Людмила, кандидат філософських наук, доцент кафедри соціології Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького, м.Мелітополь

Гордієнко Наталія, кандидат соціологічних наук, доцент, заступник директора з науково-методичної роботи Комунального закладу «Хортицький національний навчально-реабілітаційний багатопрофільний центр» Запорізької обласної ради, м.Запоріжжя

Грабовська Ірина, кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Центру українознавства філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Київ

Грабовський Сергій, кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії НАНУ ім.Г.Сковороди, Київ

Гусєв Леонід, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту міжнародних досліджень МДМВ (У) МЗС Росії, Росія, Москва

Ґудзь Віктор, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького, Заслужений працівник освіти України, м.Мелітополь

Денисов Ігор, старший викладач кафедри прикладної психології Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького, м.Мелітополь

Іванова Тетяна, кандидат історичних наук, доцент кафедри нової та новітньої історії Миколаївського національного університету імені В.О.Сухомлинського, м.Миколаїв

Кагамлик Світлана, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Центру українознавства філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Київ

Катаєв Станіслав, доктор соціологічних наук, професор, завідуючий кафедри соціології Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького, м.Мелітополь

Кобченко Катерина, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Центру українознавства філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Київ

Колієва Ірина, старший викладач кафедри філософії і соціології Дніпропетровського національного університету залізничного транспорту імені академіка В. Лазаряна, м.Дніпропетровськ

Костюк Наталія, кандидат філософських наук, завідуюча юридичним відділом, Дніпропетровський національний університет залізничного транспорту імені академика В. Лазаряна, м.Дніпропетровськ

Краснодемська Ірина, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу української історії Національного науково-дослідного інституту українознавства та всесвітньої історії МОН України, Київ

Макаревич Антоніна, магістрантка Київського національного університету імені Тараса Шевченка, консультант з гуманітарних питань БО Президентського фонду Леоніда Кучми “Україна”, Київ

Макешина Юлія, старший викладач кафедри соціально-гуманітарних наук Дніпропропетровського державного інституту фізичної культури та спорту, м.Дніпропетровськ

Маринченко Ганна, кандидат історичних наук, старший викладач, Миколаївський національний університет імені В.О. Сухомлинського, м.Миколаїв

Мартинюк Анатолій, кандидат мистецтвознавства, доцент ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди», м.Переяслав-Хмельницький

Мартинюк Тетяна, доктор мистецтвознавства, професор ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди», м.Переяслав-Хмельницький

Марченко Ніна, кандидат філологічних наук, доцент Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Київ

Мельник Олександр, кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства Таврійського державного агротехнологічного університету, м.Мелітополь

Метельова Тетяна, кандидат філософських наук, доцент, провідний науковий співробітник Державної установи «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України», Київ

Митяй Зоя, кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри української мови Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького, м.Мелітополь

Мідько Аліна, старший викладач кафедри суспільних дисциплін та методики їх викладання Чернігівського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти імені К. Д. Ушинського, м.Чернігів

Молодиченко Валентин, доктор філософських наук, професор, ректор Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького, м.Мелітополь

Мостяєв Олександр, кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Центру українознавства філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Київ

Назарук Юлія, кандидат історичних наук, викладач кафедри історії України, країнознавства і туризмознавства Київського національного лінгвістичного університету, Київ

Нечипоренко Валентина, доктор педагогічних наук, доцент, директор Комунального закладу «Хортицький національний навчально-реабілітаційний багатопрофільний центр» Запорізької обласної ради, м.Запоріжжя

Окса Микола, кандидат педагогічних наук, професор кафедри педагогіки та педагогічної майстерності Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького, м.Мелітополь

Онофрійчук Олена, кандидат філософських наук, доцент кафедри філософської думки та культурології Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського

Орлов Андрій, кандидат філософських наук, доцент кафедри соціології Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького, м.Мелітополь

Позднякова Олена, кандидат педагогічних наук, доцент, заступник директора з вищої та професійної освіти Комунального закладу «Хортицький національний навчально-реабілітаційний багатопрофільний центр» Запорізької обласної ради, м.Запоріжжя

Попенко Ярослав, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та правознавства Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького, м.Мелітополь

Пушкін Игор, кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарних дисциплін, УО “Могилёвский государственный университет продовольствия”, Республіка Біларусь, м. Могильов

Семікін Михайло, кандидат філософських наук, старший викладач кафедри філософії Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького, м.Мелітополь

Сергєєв Алберт, аспірант кафедри теорії та історії держави і права Донецького юридичного інституту МВС України, м.Донецьк

Ситник Олександер, доктор історичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права Донецького юридичного інституту МВС України, м.Донецьк

Талько Тетяна, кандидат філософських наук, доцент Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончора, м.Дніпропетровськ

Хвіст Вікторія, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії і політології Національного університету біоресурсів і природокористування України, Київ

Хрустальова Марина, кандидат політичний наук, доцент кафедри психології Запорізького національного технічного університету, м.Запоріжжя

Цимбал Тетяна, доктор філософських наук, професор кафедри філософії і соціальних наук Державного вищого навчального закладу «Криворізький національний університет» (ДВНЗ «КНУ»), м.Кривий Ріг

Цюрупа Михайло, доктор філософських наук, професор Національного університету оборони України, Київ

Чик Анна, аспірантка Центру українознавства філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Київ

Шелупахіна Катерина, кандидат філософських наук, доцент кафедри культурології та кіно-, телемистецтва Інституту культури і мистецтв Луганського національного університету імені Тараса Шевченка, м.Луганська

Шелупахіна Тетяна, кандидат філософських наук, доцент кафедри співів і диригування Інституту культури і мистецтв Луганського національного університету імені Тараса Шевченка, м.Луганська

Шкода Наталія, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького, м.Мелітополь

Щербак Надія, доктор історичних наук, професор Національної академії внутрішніх справ, Київ

Юдін Віктор, старший викладач Могильовського державного університету продовольства, Республіка Біларусь, м. Могильов

Юрченко Тетяна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького, м.Мелітополь

The information about the autiors

Averianova Nina - Candidate of Philosophy, research worker, Centre of Ukrainian Studies, Philosophy Faculty, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv.

Aleksandrov Denys - Candidate of Sociology, Associate Professor, Philosophy Department, Melitopol Bohdan Khmelnitsky State Pedagogical University, Melitopol.

Aleksandrov Halyna - Candidate of History, Associate Professor, History Department, Melitopol Bohdan Khmelnitsky State Pedagogical University, Melitopol.

Antoniuk Tetiana - postdoctoral student of History Department, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv.

Arabadzhi Olena - Candidate of Geography, Associate Professor, Department of Geography of Ukraine and Local Studies, Melitopol Bohdan Khmelnitsky State Pedagogical University, Melitopol.

Afanasyeva Liudmyla - Candidate of Philosophy, Associate Professor, Sociology Department, Melitopol Bohdan Khmelnitsky State Pedagogical University, Melitopol.

Balanovskyi Yaroslav – Candidate of Politics, Associate Professor, Department of Philosophy and Social Science, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, Uman.

Bubnov Yurii – Doctor of Sociology, Professor, Head of the Humanities Department, Mohyliov State University of Food Products, Republic Belarus, Mohyliov.

Bud'ko Maryna – Candidate of Philology, Associate Professor, Philosophy Department, Melitopol Bohdan Khmelnitsky State Pedagogical University, Melitopol.

Bukreeva Iryna – Candidate of Philosophy, Associate Professor, Sociology Department, Melitopol Bohdan Khmelnitsky State Pedagogical University, Melitopol.

Burtseva Tetiana – teacher at Municipal Institution "Manuilivska Secondary School of I – III levels", postgraduate student of Pedagogy Department, Berdiansk State Pedagogical University, Berdiansk.

Vlasova Olha – Candidate of Philosophy, Associate Professor, Department of Philosophy and Sociology, Head of Juridical Department, Dnipropetrovsk National University of Railway Transport named after Academician V. Lazaryan, Dnipropetrovsk.

Vlasova Tetiana – Doctor of Philosophy, Professor, Head of Philology and Translation Department, Dnipropetrovsk National University of Railway Transport named after Academician V. Lazaryan, Dnipropetrovsk.

Volovych Oleksii - Candidate of History, Associate Professor, Kirovohrad Institute of Human Development, Kirovograd

Voropaeva Tetiana – Candidate of Psychology, Associate Professor, senior research worker, Centre of Ukrainian Studies, Philosophy Faculty, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv.

Gai-Nyzhnyk Pavlo – Doctor of History, senior research worker, National Scientific Research Institute of Ukrainian Studies, Kyiv.

Gordienko Nataliia – Candidate of Sociology, Associate Professor, Vice Director on scientific-methodical work at Municipal Institution "Khortytsia National Educational Rehabilitation Multi-profile Centre" of Zaporizhia regional council, Zaporizhia.

Hlebova Natalia – Candidate of Sociology, Associate Professor, Sociology Department, Melitopol Bohdan Khmelnitsky State Pedagogical University, Melitopol.

Hlyns'ka Liudmyla – Candidate of Philosophy, Associate Professor, Sociology Department, Melitopol Bohdan Khmelnitsky State Pedagogical University, Melitopol.

Hrabovska Iryna – Candidate of Philosophy, senior research worker, Centre of Ukrainian Studies, Philosophy Faculty, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv.

Hrabovskyi Serhii – Candidate of Philosophy, senior research worker, Institute of Philosophy NASU named after H.S. Skovoroda, Kyiv.

Gudz Viktor – Candidate of History, Associate Professor, Honoured educator of Ukraine, History Department, Melitopol Bohdan Khmelnitsky State Pedagogical University, Melitopol.

Denysov Ihor – senior teacher, Department of Applied Psychology, Melitopol Bohdan Khmelnitsky State Pedagogical University, Melitopol.

Ivanova Tetiana – Candidate of History, Associate Professor, Newest History Department, V. O. Sukhomlynskyi Mykolaiv National University, Mykolaiv.

Kagamkyk Svitlana – Candidate of History, senior research worker, Centre of Ukrainian Studies, Philosophy Faculty, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv.

Kataev Stanislav – Doctor of Sociology, Professor, Head of Sociology Department, Melitopol Bohdan Khmelnitsky State Pedagogical University, Melitopol.

Kobchenko Kateryna – Candidate of History, senior research worker, Centre of Ukrainian Studies, Philosophy Faculty, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv.

Kolieva Iryna - senior teacher, Department of Philosophy and Sociology, Dnipropetrovsk National University of Railway Transport named after Academician V. Lazaryan, Dnipropetrovsk.

Kostyuk Nataliya – Candidate of Philosophy, Head of the Juridical Department, National University of Railway Transport named after Academician V. Lazaryan, Dnipropetrovsk.

Krasnodemska Iryna – Candidate of Hisory, senior research worker, Department of Ukrainian History, National Scientific Research Institute of Ukrainian Studies and World History MES Ukraine, Kyiv.

Makarevych Antonina – Master's Degree student, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Counsellor on humanitarian problems at CS Leonid Kuchma's Presidential Fund "Ukraine", Kyiv.

Makeshina Yulia – senior teacher, Department of Social Studies and Humanities, Dnipropetrovsk State Institute of Physical Education and Sport, Dnipropetrovsk.

Marynchenko Hanna – Candidate of History, senior teacher, V. O. Sukhomlynskyi Mykolaiv National University, Mykolaiv.

Martynyuk Anatoliy – Candidate in Art Criticism, Associate Professor, Hryhorii Skovoroda Pereyaslav-Khmelnitsky State Pedagogical University, Pereyaslav-Khmelnitsky.

Martynyuk Tetyana – Doctor of Arts, Professor, Hryhorii Skovoroda Pereyaslav-Khmelnitsky State Pedagogical University, Pereyaslav-Khmelnitsky.

Melnyk Oleksandr – Candidate of History, Associate Professor, Department of Ukrainian Studies, Tavria State Agrotechnological University, Melitopol.

Meteliova Tetiana – Candidate of Philosophy, Associate Professor, leading expert of Municipal Institution "Institute of World History of National Academy of Sciences of Ukraine", Kyiv.

Mytiai Zoia – Candidate of Philology, Associate Professor, Head of Ukrainian Language Department, Melitopol Bohdan Khmelnitsky State Pedagogical University, Melitopol.

Mid'ko Alina – senior teacher, Department of Social Studies and Teaching Techniques, Chernihiv Regional Institute of Post-diploma Pedagogical Education named after K. D. Ushynskyi, Chernihiv.

Molodychenko Valentyn – Doctor of Philosophy, Professor**,** Rector of Melitopol Bohdan Khmelnitsky State Pedagogical University, Melitopol.

Mostiaev Oleksandr – Candidate of Philosophy, senior research worker, Centre of Ukrainian Studies, Philosophy Faculty, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv.

Nazaruk Yuliia – Candidate of History, teacher, Department of History of Ukraine, Local Studies and Tourism, Kyiv National Linguistic University, Kyiv.

Nechyporenko Valentyna – Doctor of Pedagogy, Associate Professor, Director of Municipal Institution "Khortytsia National

Educational Rehabilitation Multi-profile Centre" of Zaporizhia regional council, Zaporizhia.

Marchenko Nina – Candidate of Philology, Associate Professor, Institute of Philology, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv.

Oksa Mykola – Candidate of Pedagogy, Professor, Department of Pedagogy and Pedagogic Skills, Melitopol Bohdan Khmelnitsky State Pedagogical University, Melitopol.

Onofriichuk Olena – Candidate of Philosophy, Associate Professor, Department of Philosophic Thought and Culturology, V. O. Sukhomlynskyi Mykolaiv National University, Mykolaiv.

Orlov Andrii – Candidate of Philosophy, Associate Professor, Sociology Department, Melitopol Bohdan Khmelnitsky State Pedagogical University, Melitopol.

Pozdniakova Olena – Candidate of Pedagogy, Associate Professor, Vice Director on problems of higher and professional education, Municipal Institution "Khortytsia National Educational Rehabilitation Multi-profile Centre" of Zaporizhia regional council, Zaporizhia.

Popenko Yaroslav – Candidate of History, Associate Professor, Department of History and Law, Melitopol Bohdan Khmelnitsky State Pedagogical University, Melitopol.

Pushkin Ihor – Candidate of History, Associate Professor, Department of Humanities, Mohyliov State University of Food Products, Republic Belarus, Mohyliov.

Semikin Mykhailo – Candidate of Philosophy, Senior Lecturer, Philosophy Department, Melitopol Bohdan Khmelnitsky State Pedagogical University, Melitopol.

Sergeev Albert – postgraduate student, Department of Theory and History of State and Law, Donetsk Law Institute MIA Ukraine, Donetsk.

Sytnyk Oleksandr – Doctor of History, Associate Professor, Department of Theory and History of State and Law, Donetsk Law Institute MIA Ukraine, Donetsk.

Tal'ko Tetiana – Candidate of Philosophy, Associate Professor, Oles Honchar Dnipropetrovsk National University, Dnipropetrovsk.

Khvist Viktoriia – Candidate of History, Associate Professor, Department of History and Political Science, National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine, Kyiv.

Khrustaliova Maryna – Candidate of Politics, Associate Professor, Department of Psychology, Zaporizhia National Technical University, Zaporizhia.

Tsymbal Tetiana – Doctor of Philosophy, Professor, Department of Philosophy and Social Studies, State Higher Educational Institution "Kryvyi Rih National University", Kryvyi Rih.

Ts'urupa Mykhailo – Doctor of Philosophy, Professor, National University of Defense of Ukraine, Kyiv.

Chyk Anna – postgraduate of Centre of Ukrainian Studies, Philosophy Faculty, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv.

Shelupakhina Kateryna – Candidate of Philosophy, Associate Professor, Department of Culturology, Cinema, and Television Art, Institute of Culture and Art, Taras Shevchenko National University of Luhansk, Luhansk.

Shelupakhina Tetiana – Candidate of Philosophy, Associate Professor, Department of Singing and Conducting Art, Institute of Culture and Art, Taras Shevchenko National University of Luhansk, Luhansk.

Shkoda Nataliia – Candidate of History, Associate Professor, Melitopol Bohdan Khmelnitsky State Pedagogical University, Melitopol.

Shcherbak Nadiia – Doctor of History, Professor, National Academy of Internal Affairs, Kyiv.

Yudin Viktor – senior teacher, Mohyliov State University of Food Products, Republic Belarus, Mohyliov.

Yurchenko Tetiana – Candidate of Philology, Associate Professor, Ukrainian Language Department, Melitopol Bohdan Khmelnitsky State Pedagogical University, Melitopol.

Наукове видання

УКРАЇНОЗНАВЧИЙ АЛЬМАНАХ

Випуск 16

Друкується за авторською редакцією

Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали